

Zgodovinski časopis

HISTORICAL REVIEW

ZČ | Ljubljana | 73 | 2019 | št. 1-2 (159) | str. 1-264

Matjaž Bizjak, *Omembe cenзуalov v listinskem gradivu za ozemlje Slovenije* • Jernej Pirnat, *Motivi za nastanek zgodnjih urbarjev v vzhodnoalpskem prostoru* • Boris Golec, *Valvasorjevi stiki in ukvarjanje s Koroško* • Vanja Kočevar, *Ali je slovenska etnična identiteta obstajala v prednacionalni dobi? Kolektivne identitete in amplitude pomena etničnosti v zgodnjem novem veku (1. del)* • Jernej Kosi, *Med državno zapovedanimi vojnimi napori in preživetvenimi strategijami podeželskega prebivalstva v času prve svetovne vojne. Primer sester Divjak* • Aleksandar Životić, *Slovinci u vojnoj diplomatiji Kraljevine Jugoslavije* • Božo Repe, *Diplomatsko razkosanje Slovenije med drugo svetovno vojno in določanje meja na terenu*

Zgodovinski časopis

HISTORICAL REVIEW

ZČ | Ljubljana | 73 | 2019 | št. 1-2 (159) | str. 1-264

Izdaja
ZVEZA ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE
Ljubljana

GLASILO ZVEZE ZGODOVINSKIH DRUŠTEV SLOVENIJE

Mednarodni uredniški odbor: dr. Kornelija Ajlec (SI), dr. Tina Bahovec (SI),
dr. Bojan Balkovec (SI) (tehnični urednik), dr. Rajko Bratož (SI),
dr. Ernst Bruckmüller (AT), dr. Liliana Ferrari (IT), dr. Ivo Goldstein (HR),
dr. Žarko Lazarevič (SI), dr. Dušan Mlacović (SI) (namestnik odgovornega
urednika), dr. Božo Repe (SI), dr. Franc Rozman (SI), Janez Stergar (SI),
dr. Imre Szilágyi (H), dr. Peter Štih (SI) (odgovorni urednik), dr. Marta
Verginella (SI), dr. Peter Vodopivec (SI), dr. Marija Wakounig (AT)

Za vsebino prispevkov so odgovorni avtorji, prav tako morajo poskrbeti za
avtorske pravice za objavljeno slikovno in drugo gradivo, v kolikor je to
potrebno. Ponatis člankov in slik je mogoč samo z dovoljenjem uredništva in
navedbo vira.

Redakcija tega zvezka je bila zaključena 20. aprila 2019.

Prevodi: Saša Mlacović (angleščina, nemščina)

Oblikovanje in oprema: Vesna Vidmar

Sedež uredništva in uprave: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani,
Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana, Slovenija, tel.: (01) 241-1200,
e-pošta: info@zgodovinskicasopis.si; <http://www.zgodovinskicasopis.si>

Letna naročnina: za leto/letnik 2019: za nečlane in zavode 32 €, za društvene člane 24 €,
za društvene člane – upokojence 18 €, za društvene člane – študente 12 €.
Cena tega zvezka v prosti prodaji je 16 € (z vključenim DDV).

Naročnina za tujino znaša za ustanove 45 €, za posameznike 35 €
in za študente 25 €.

Plačuje se na transakcijski račun: SI 56020 1 000 12083935
Zveza Zgodovinskih društev Slovenije, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana,
Slovenija
Nova Ljubljanska banka, d.d., Trg Republike 2, 1520 Ljubljana LJBAS12X

Sofinancirajo: Publikacija izhaja s finančno pomočjo Javne agencije za raziskovalno
dejavnost RS

Prelom in tisk: ABO grafika d.o.o., Ljubljana, maj 2019

Naklada: 780 izvodov

Zgodovinski časopis je evidentiran v naslednjih mednarodnih podatkovnih
bazah: Scopus, European Reference Index for the Humanities (ERIH),
Historical Abstracts, International Bibliography of the Social Sciences,
ABC CLIO, America: History and Life, Bibliography of the History of Art,
Ulrich's Periodicals Directory, Russian Academy of Sciences Bibliographies.

<http://www.zgodovinskicasopis.si>
info@zgodovinskicasopis.si

ISSN 0350-5774	
UDK	949.712(05)
UDC	

BULLETIN OF THE HISTORICAL ASSOCIATION OF SLOVENIA (HAS)

International Editorial Board: Kornelija Ajlec, PhD, (SI), Tina Bahovec, PhD, (SI), Bojan Balkovec, PhD, (SI) (Technical Editor), Rajko Bratož, PhD, (SI), Ernst Bruckmüller, PhD, (AT), Liliana Ferrari, PhD, (IT), Ivo Goldstein, PhD, (HR), Žarko Lazarević, PhD, (SI), Dušan Mlacović, PhD, (SI) (Deputy Editor-in-Charge), Božo Repe, PhD, (SI), Franc Rozman, PhD, (SI), Janez Stergar (SI), Imre Szilágyi, PhD, (H), Peter Štih, PhD, (SI) (Editor-in-Chief), Marta Verginella, PhD, (SI), Peter Vodopivec, PhD, (SI), Marija Wakounig, PhD, (AT)

The authors are responsible for the contents of their articles, they must also secure copyrights for the published photographs and figures when necessary. Reprints of articles, photographs, and graphic material are only allowed with explicit permission of the editorial office and must be cited as sources.

The editing of this issue was completed on April 20, 2019.

Translated by: Saša Mlacović (English, German)

Design: Vesna Vidmar

Headquarters and Mailing Address: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana, Slovenia, phone: +386 1 241-1200, e-mail: info@zgodovinskiasopis.si; <http://www.zgodovinskiasopis.si>

Annual Subscription Fee (for 2019): non-members and institutions 32 €, HAS members 24 €, retired HAS members 18 €, student HAS members 12 €.

Price: 16 € (VAT included).

Subscription Fee: foreign institutions 45 €, individual subscription 35 €, student subscription 25 €

Transaction Account Number: SI 56020 1 000 12083935
Zveza Zgodovinskih društev Slovenije, Aškerčeva 2, 1000 Ljubljana,
Nova Ljubljanska banka, d.d., Trg Republike 2,
1520 Ljubljana LJBAS12X

Co-Financed by: Slovenian Research Agency

Printed by: ABO grafika d.o.o., Ljubljana, May 2019

Print Run: 780 copies

Historical Review is included in the following international databases: Scopus, European Reference Index for the Humanities (ERIH), Historical Abstracts, International Bibliography of the Social Sciences, ABC CLIO, America: History and Life, Bibliography of the History of Art, Ulrich's Periodicals Directory, Russian Academy of Sciences Bibliographies.

<http://www.zgodovinskiasopis.si>
info@zgodovinskiasopis.si

ISSN 0350-5774	
UDK	949.712(05)
UDC	

KAZALO – CONTENTS

Razprave – Studies

- Matjaž **Bizjak**, Omembe cenualov v listinskem gradivu
za ozemlje Slovenije 8–18
References to Censuales in Documents Pertaining to the Slovene
Territory
- Jernej **Pirnat**, Motivi za nastanek zgodnjih urbarjev
v vzhodnoalpskem prostoru 20–63
Motive für die Entstehung der frühen Urbare im Ostalpenraum
- Boris **Golec**, Valvasorjevi stiki in ukvarjanje s Koroško 64–87
Valvasor's Contacts with Carinthia and His Survey
of Its Land and People
- Vanja **Kočevar**, Ali je slovenska etnična identiteta obstajala
v prednacionalni dobi?
Kolektivne identitete in amplitude pomena etničnosti
v zgodnjem novem veku (1. del) 88–116
Did the Slovene Ethnic Identity Exist in the Pre-National Period?
Collective Identities and Amplitudes of the Importance of Ethnicity
in the Early Modern Period (Part I)
- Jernej **Kosi**, Med državno zapovedanimi vojnimi napori in preživetvenimi
strategijami podeželskega prebivalstva v času prve svetovne vojne.
Primer sester Divjak 118–137
The State-Ordered War Effort and Survival Strategies of the Rural
Population during World War I: The Case of the Divjak Sisters.
- Aleksandar **Životić**, Slovenci u vojnoj diplomatiji
Kraljevine Jugoslavije 138–156
Slovenes in the Kingdom of Yugoslavia's Military Diplomacy
- Božo **Repe**, Diplomatsko razkosanje Slovenije med drugo svetovno vojno
in določanje meja na terenu 158–192
Diplomatic Division of Slovenia during World War II and On-Site
Delineation of Borders

Zapisi – Notes

- Cesare Scalon, Inštitut Pija Paschinija za cerkveno zgodovino Furlanije 194–202
Pio Paschini Institute of Ecclesiastical History in Friuli
- Tomaz Kočar, Janče za kazen 204–206
Janče as a Punishment
- Vlastimir Đokić in Nataša Stergar, Dopolnjena bibliografija prof. dr. Gregorja Čremošnika in izbor literature o njem..... 208–210
Vlastimir Đokić and Nataša Stergar, A Revised Bibliography of Publications by Prof. Gregor Čremošnik and Select Literature on Him

Jubileji – Anniversaries

- Devetdeset let dr. Eme Umek (Marija Oblak Čarni)..... 212–214
Dr Ema Umek's Nine Decades
- Feliks Bister – osemdesetletnik (Peter Vodopivec)..... 215–219
Feliks Bister – an Octogenerian
- Janez Stergar Sedemdesetletnik (Danijel Grafenauer)..... 220–222
Janez Stergar, an Septuagenarian

V spomin – In memoriam

- Jasna Fischer (Zdenko Čepič)..... 224–228

Ocene in poročila – Reviews and Reports

Danijel Dzino, Ante Milošević, Trpimir Vedriš (eds.), Migration, Integration and Connectivity on the Southeastern Frontier of the Carolingian Empire (Aljaž Sekne).....	230–232
Nataša Golob, Srednjeveški rokopisi in rokopisni fragmenti: Arhiv Republike Slovenije (Andrej Nared)	233–236
Darja Mihelič, Piranske notarske knjige – fragmenti (1284-1296), šesti zvezek; Piranske notarske knjige – fragmenti (1301-1320/1321), sedmi zvezek. (Ignacij Voje)	237–239
Volker Leppin, Martin Luter (Robin Dolar).....	240–244
Marija Čipić Rehar, Listine Nadškofijskega arhiva Ljubljana 1501–2015; Listine Nadškofijskega arhiva Ljubljana. Knjiga 1, 2 (Jernej Kotar)	245–247
A. Wess Mitchell, The Grand Strategy of the Habsburg Empire (Tomaž Lazar)	248–252
Vlasta Stavbar, Majniška deklaracija in deklaracijsko gibanje. Slovenska politika v habsburški monarhiji od volilne reforme do nove države (1906–1918) (Franc Rozman).....	253–254
Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti 33 (Jože Maček)	255–258
Popravek	259
Correction	
* * *	
Navodila avtorjem prispevkov za Zgodovinski časopis	260–263
Instructions for Authors	

Razprave

Matjaž Bizjak

Omembe cenžualov v listinskem gradivu za ozemlje Slovenije

Bizjak Matjaž, dr., višji znanstveni sodelavec, ZRC SAZU Zgodovinski inštitut Milka Kosa, SI-1000 Ljubljana, Novi trg 2, matjaz@zrc-sazu.si

Omembe cenžualov v listinskem gradivu za ozemlje Slovenije

Zgodovinski časopis, Ljubljana 73/2019 (159), št. 1-2, str. 8–18, cit. 27

1.01 izvorni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Članek obravnava poseben družbeni sloj cenžualov, prvotno nesvobodnjakov, ki so z »osvoboditvijo« in obenem darovanjem na oltar pridobili status omejene svobode in so bili v visokem srednjem veku razširjeni na območju Bavarske in nanjo navezanih alpskih dežel. Obravnavani so vsi (znani) dokumentirani primeri za slovensko ozemlje, ki presenetljivo segajo do štiridesetih let 14. stoletja.

Ključne besede: cenžuali, osvobajanje, socialna zgodovina, srednji vek

Bizjak Matjaž, PhD, Research Fellow, The Scientific Research Centre of the Slovenian Academy of Sciences and Arts, Milko Kos Historical Institute, SI-1000 Ljubljana, Novi trg 2, matjaz@zrc-sazu.si

References to Censuales in Documents Pertaining to the Slovene Territory

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 73/2019 (159), No. 1-2, pp. 8–18, 27 notes

Language Sn. (En., Sn., En.)

The article addresses the social stratum of censuales; initially unfree, they were granted limited freedom through “liberation” and donations to the altar. They were present in Bavaria and the related Alpine lands in the High Middle Ages. All (known) documented cases pertaining to the Slovene territory are discussed that, surprisingly, date to as late as the 1340s.

Key words: censuales, liberation, social history, the Middle Ages

V srednjeveški gospodarski zgodovini, še bolj pa v splošni srednjeveški zgodovini se običajno za obdobje poznega srednjega veka precej lahko operira s pojmom »poenoteni podložniški sloj«. * Ta je nastal po zblizevanju socialnega položaja v okvir zemljiških gospostev vključenega odvisnega kmečkega prebivalstva – predhodno z različnim socialnopравnim izhodiščem –, ki je v tem obdobju z visokim odstotkom prevladovalo. Čeprav je že od druge polovice 13. stoletja dalje v družbenih razmerjih v okviru zemljiškega gospostva poglobilni pomen začela prevzemati odvisnost, utemeljena v najemu obdelovalne zemlje, pa v virih javnopравnega značaja še celo 14. in dovršen del 15. stoletja srečujemo navedbe, ki posamezne pripadnike odvisnega kmečkega prebivalstva uvrščajo v različne statusne kategorije povsem osebnega značaja.¹

Ena od bolj zanimivih med temi so gotovo cenзуali. Pojem označuje po rojstvu nesvobodne, vendar osvobodjene ljudi. Takšna osvoboditev je pomenila izboljšanje osebnega položaja, nikakor pa ni prinašala absolutne svobode. Osvobodenci so bili običajno dodeljeni cerkveni instituciji (škofiji, samostanu ...) ali še pogosteje točno določenemu oltarju v neki cerkvi, do katerega jih je vezala vsakoletna denarna dajatev – census. Ta census (naglavna pravda) se je izplačeval v simbolični višini, običajno treh ali petih pfenigov, in je za cenзуala imel vlogo nekakšne priznavalnine osvoboditve. Običajno je bil namenjen kritju stroškov osvetljave zadevnega oltarja, torej za nabavo voska oziroma olja. Po drugi strani je census cerkvenemu gospodu nalagal vlogo zaščitnika cenзуalove svobode pred tretjimi osebami kakor tudi pred lastno samovoljo. Seveda pa je morebitno neplačevanje censusa imelo za posledico izgubo svobode; če cenзуal tri leta ni poravnal svojih obveznosti, je postal nesvobodnjak svojega zaščitnika. Poglobilni razliki, ki sta cenзуala ločevali od njegovega predhodnega nesvobodnega statusa, sta bili rešitev od vsakodnevnih ali tedenskih delovnih obveznosti, tj. ročne tlake, in relativna svoboda gibanja, ki pa je bila še vedno regulirana s strani gospoda-zaščitnika, ki mu je cenзуal na neki način pripadal. Cenзуala je gospod lahko posadil na svojo hubo, ga naselil v svoji urbani naselbini, v nekaterih primerih pa so se cenзуali v dogovoru s svojim gospodom naseljevali tudi zunaj meja matičnega gospostva. Ne glede na dajatve,

* Prispevek je rezultat raziskav, ki so deloma potekale v okviru projekta Družbena in identitetna mobilnost v slovenskem prostoru med poznim srednjim vekom in razpadom Habsburške monarhije (J6-7069), deloma pa v okviru programa Temeljne raziskave slovenske kulturne preteklosti (P6-0052) – oba financirana s strani ARRS.

¹ Vilfan, Kmečko prebivalstvo, str. 326 sl.

ki jih je pogojevala nova nastanitev, je cenuala na gospoda-zaščitnika vezalo vsakoletno plačilo naglavnega cenzusa.²

Pojav cenualstva ima širše evropske razsežnosti in je zaznaven predvsem na območju od Flandrije in Westfalije prek osrednje Francije, Lotaringije in Porenja do Bavarske, alpskih dežel ter severne Italije.³ V bavarsko-alpskem prostoru je ta družbeni element v veliki meri dokumentiran v številnih tradicijskih knjigah visokih cerkvenih institucij (škofij in samostanov), ki so tako značilne za ta prostor, še posebno od druge polovice 12. stoletja, ko zaradi naraščajočih darovanj nesvobodnjakov na oltar pride do vsebinske diferenciacije tradicijskih knjig na nepremičninske in cenualske, t. i. *libri censualium*.⁴ Glede na obsežne popise cenualov v teh kodeksih je mogoče sklepati na dokajšno številčnost tega sloja na teritorijih, ki so jih obvladovale omenjene cerkvene ustanove. To bi po analogiji utegnilo veljati tudi za nekatera območja na ozemlju današnje Slovenije; namreč obsežna zemljiška gospodstva salzburške nadškofije, freisinške, briksenske in krške škofije ter zgodnejših samostanov, predvsem Stične. Zaradi objektivnega razloga – ohranjenosti virov – je o številčnosti cenualov na Slovenskem težko izreči verodostojno sodbo. Tradicijske knjige, ki so sicer dobro ohranjene za salzburško nadškofijo in za freisinško ter briksensko škofijo, se slovenskih ozemelj dotikajo le deloma; zadovoljivo pravzaprav zgolj tistih v briksenski posesti, a le za 11. stoletje, freisinških samo v nekaj noticah, salzburških pa sploh ne. K temu ne pripomore dosti niti popolna odsotnost (neohranjenost?) tradicijskih knjig slovenskih samostanov, od katerih bi glede na čas ustanovitve, ne pa tudi glede na ohranjenost zgodnejših virov, pričakovali vsaj stiške.⁵

Kljub temu obstaja nekaj sporadičnih zapisov, ki nedvomno dokazujejo obstoj posebnega sloja cenualov v visokem srednjem veku na ozemlju današnje Slovenije. Poleg ene same notice v freisinški tradicijski knjigi, datirane v leta med 1160 in 1181, in ene briksenske, pripisane v dodatku listine za blejsko otoško proštijo iz leta 1185,⁶ poznamo še prepise treh stiških listin, ki pokrivajo časovni razpon do konca

² O cenualih glej Schulz, *Zensualen*, kol. 530–533; Dollinger, *Bauernstand*, str. 304 sl.; Vilfan, *Kmečko prebivalstvo*, str. 312–314.

³ Schulz, *Zensualen*, kol. 530.

⁴ Wild, *Libri censualium*, str. 1120.

⁵ Ohranjenost zgodnjih pisnih virov za stiški samostan je nerazumljivo slaba. Med starejšimi listinami (do 1251) navaja Bernhard le en original, pa še ta je ohranjen v arhivu v Murauu (Bernhard, *Documenta patriarchalia*, str. 253–309). Po Grebenčevem mnenju naj bi starejši del arhiva v veliki meri propadel v turških napadih 1471 in 1492 (Grebenec, *Gospodarska ustanovitve*, str. 101), vendar to ne pojasnjuje nekaterih zbirk prepisov starejših stiških listin, ki so nastali v 17. in 18. stoletju (Grebenec, prav tam, str. 10). Glede na razmeroma dobro ohranjeno stiško rokopisno knjižnico bi ti prepisi utegnili temeljiti na morebitnih kopalnih in/ali tradicijskih knjigah, ki pa danes niso poznane.

⁶ Tu imamo opravka z zanimivim primerom tradicijske notice, ki je bila vpisana na pečatno listino. Blejska proštija, ki je v tem času razpolagala z manjšo posestjo (ca. 20 hub) ni premogla lastne tradicijske knjige. Potrdilna listina škofa Henrika III. je vsaj v začetnem obdobju po izstavitvi predstavljala edini razvid nad pripadajočo posestjo. Novo daritev, do katere je moralo priti razmeroma kmalu po izstavitvi dokumenta in ki je bila očitno izvršena ustno, brez listine, so zato (zelo praktično) v obliki tradicijske notice zapisali na omenjeno listino, ki je tako ažurirana še nekaj časa predstavljala korekten razvid nad proštjisko posestjo, Santifaller, *Brixner Urkunden*, št. 46, str. 54–55 in Tafel VIII (faksimile).

dvajsetih let 13. stoletja. V vseh teh primerih (o vsebini podrobneje v nadaljevanju) gre za osvoboditev oz. daritev nesvobodnjakov na oltar neke cerkvene institucije. Nekoliko bolj problematične so zgodnejše vesti o domnevnih cenзуalih na ozemlju blejskega briksenskega gospostva. Tu se že v poznem 11. stoletju v tradicijskih noticah briksenske škofije omenja večje število osvobodencev (*libertate sortiti, libertate potiti, liberti*), ki škofu prepuščajo (darujejo) svoja lastna zemljišča.⁷ Za kakšno vrsto oz. način osvoboditve, do katere je moralo priti že pred temi daritvami, je šlo, nam viri ne sporočajo. Obstaja možnost, da so bili cenзуali. Na tem mestu je treba navesti še nekoliko mlajši vir, ki bi morda lahko kazal na obstoj blejskih cenзуalov, bolj verjetno pa imamo pri njem opravka z nekim drugim pomenom besed *cenсуalis, zins-*. Gre za najstarejši briksenski urbar za blejsko gospostvo iz leta 1253, ki izdatno operira z latinskim pojmom *mansus cenсуalis* in njegovim nemškim ekvivalentom *zinshuobe*. Ker se ta dva izraza (ki sta v urbarju uporabljena izmenično in povsem enakovredno) ne nanašata na vse hube v urbarju, bi lahko obstajala možnost, da označujeta hube, ki bi jih obdelovali pripadniki posebnega sloja cenзуalov, ki bi v tem primeru predstavljali kar 55 odstotkov vseh nosilcev urbarialnih hub. Kakšne sistemske razlike med dajatvami hub, ki so označene kot cenзуalne, in tistimi, ki se navajajo zgolj kot *mansus* ali *huba*, v urbarju ni opaziti. To sicer ni odločilno, naglavni census bi bil lahko zabeležen v nekem drugem viru, ki bi bil lahko izgubljen. Vendar pa bi v tem primeru težko razložili dejstvo, da se kot cenзуalne ali pa brez tega pridevnika skoraj izključno označujejo vse hube v neki vasi. Takšna segregacija cenзуalnih in necenзуalnih vasi je precej malo verjetna.

Za ozemlje nekdanje Kranjske je ohranjena le peščica dokumentov, ki pričajo o osvobajanju cenзуalov; iz visokega srednjega veka poznamo pet tovrstnih vesti.

a) V čas med 1160 in 1181 datirajo tradicijsko notico, ki poroča o darovanju freisinškega duhovnika Johannesesa, ki je na oltar sv. Marije in sv. Korbinijana v freisinški stolnici daroval 14 svojih nesvobodnjakov iz okolice Kranja, in sicer na način, da je bil vsak od njih dolžan letno škofu izplačati po tri pfenige, pri čemer jih škof ni smel podeljevati v beneficij tretjim osebam oz. jih kakorkoli odtujevati iz svojega varstva.⁸

b) Daleč najbolj poznan vir, ki govori o cenзуalih na Kranjskem, je stiški falsifikat o osvoboditvi otrok stavbenika Mihaela, graditelja stiške bazilike, datiran med leta 1163 in 1184.⁹ Zaradi izrednega pomena in izpovednosti je bila listina že večkrat obravnavana in interpretirana, nazadnje in najtemeljiteje izpod peresa Petra Štiha.¹⁰ V skladu z njegovimi ugotovitvami in utemeljitvami analize tega vira, ki jih na tem mestu ni treba ponavljati, je bistveno sporočilo listine naslednje:

⁷ Redlich, *Traditionsbücher*, 164, str. 61; št. 180, str. 66; št. 217, str. 78; št. 218, str. 78; št. 220, str. 79; št. 222, str. 80; št. 225, str. 81; št. 233, str. 83; št. 289, str. 103; št. 291, str. 104; št. 307, str. 108; št. 324, str. 113 (= Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev* III, št. 177, str. 113; št. 215, str. 132; št. 235, str. 143; št. 236, str. 144; št. 239, str. 145; št. 240, str. 145–146; št. 243, str. 147; št. 245, str. 148; št. 301, str. 183; št. 302, str. 183–184; št. 307, str. 185; št. 314, str. 188).

⁸ Bitterauf, *Traditionen*, št. 1155 c, str. 386–387; Zahn, *Codex diplomaticus Austriaco-fri-singensis* I, št. 112, str. 109–110.

⁹ Bernhard, *Documenta patriarchalia*, S 7, str. 264–267.

¹⁰ Štih, *Addenda et corrigenda*, str. 43–51.

Stavbenik Mihael, poročen z višnjegorsko nesvobodnjakinjo Matildo, ki jo je pred časom odkupil v popolno svobodo (*omnimodam libertatem*), je od grofa Alberta Višnjegorskega kupil svobodo tudi svojim (in Matildinim) otrokom (očitno rojenim še pred materino osvoboditvijo in posledično po rojstvu nesvobodnim). Vendar na način, da jim je omenjeni grof Albert na oltarju sv. Marije daroval svobodo, ki je bila pogojena s plačilom vsakoletnega cenusa treh pfenigov stiškemu samostanu ne le vsakega od njih, temveč tudi vseh njihovih potomcev, da bi se izognili nevarnosti, da bi jih katerikoli svetni ali cerkveni gospod v prihodnosti podvrigel tlačanstvu.

c) Zelo rudimentarna tradicijska notica, ki se nahaja na spodnjem robu blejske listine z dne 3. decembra 1185, priča o daritvi Leokarde Jamske, ki je za blagor svoje duše blejski otoški prošnji darovala Marijo, hčer Bernarda iz Sela in njeno potomstvo. Omenja se, da morajo podarjeni letno služiti tri pfenige.¹¹

d) Listina istrske mejne grofice Sofije Višnjegorske, hčerke že omenjenega Alberta in žene andeškega grofa Henrika IV. iz let med 1208 in 1210, govori o popolni osvoboditvi (*legitima libertate condonavi*) nesvobodnjakinje Engelburge, poročene s krojačem Rupertom, njunim morebitnim otrokom pa določa status cenualov »petih pfenigov« stiškega samostana (torej z obveznostjo letnega plačila petih pfenigov na oltar), ko bodo dopolnili starost, določeno za sklepanje zakonske zveze.¹²

e) V leto 1223 spada stiški dokument, katerega izvleček se je ohranil v prepisu iz 18. stoletja in priča, da je goriška ministerialka Willa podarila samostanu sedem svojih nesvobodnjakov, ki morajo cisterci letno plačevati po pet pfenigov.¹³

Kolikor niso prešli med mestno prebivalstvo, naj bi se v 13. stoletju po Vilfanu cenuali postopno asimilirali v široko socialno plast svobodinov, kmečkega prebivalstva z omejeno svobodo, ki se je v slovenskem prostoru izoblikovala predvsem z inkorporacijo nekdanjih svobodnih pripadnikov staroslovanskih žup.¹⁴ S svobodini je cenuale vezala predvsem prostost od tedenske ročne tlake. V historiografijah, kjer ne računajo s široko svobodno plastjo župskega prebivalstva, je bila cenualom odmerjena bistveno večja vloga pri formiranju poznejšega enotnega podložniškega sloja. Dollinger je za Bavarsko, pa tudi za širši prostor vzhodnoalpskih dežel mnenja, da so se cenuali, naseljeni na hubah v okviru zemljiškega gospodarstva svojih zaščitnikov, že pred koncem 13. stoletja izenačili z nesvobodnimi podložniki, nasprotno pa so zunanji cenuali dlje ohranjali svoj poseben položaj. Prav oni naj bi predstavljali socialno bazo poznejših svobodinov (če uporabimo Vilfanovo terminologijo) oz. kmečkih prebivalcev z omejeno svobodo, ki se v kranjskih, koroških in štajerskih virih 14. in 15. stoletja omenjajo z nazivom *freimann*, *freileute*, na Salzburškem pa kot *freisassen*.¹⁵ To tezo zagovarja tudi Klein, ki za Salzburg navaja obsežne poznosrednjeveške popise *freisassov*, naslednike nekdanjih *libri censualium*. Salzburške *freisasse* enači z notranjeavstrijskimi *freimanni*, obojim

¹¹ Santifaller, Brixner Urkunden, št. 46, str. 54–55.

¹² Bernhard, *Documenta patriarchalia*, S 13, str. 277–278.

¹³ Bernhard, *Documenta patriarchalia*, S 16, str. 283–284.

¹⁴ Vilfan, Kmečko prebivalstvo, str. 319.

¹⁵ Dollinger, *Bauernstand*, str. 334.

pa išče izvor v cenзуalih.¹⁶ Njemu nasprotno mnenje zagovarja Hauptmann, ki poudarja svobodinovo navezanost na zemljo oz. dejstvo, da je bil njegov družbeni status – drugače kot cenзуalov – povezan s posedovanjem odvisne hube. Svobodinom pripisuje večinski izvor v sloju *barschalkov*, ki so bili statusno izenačeni s poznorimskimi koloni, cenзуalom pa odreja marginalno vlogo v tem procesu.¹⁷

Ne da bi se na tem mestu spuščali v zahtevna teoretična razglabljanja na to temo, želimo opozoriti na že v uvodu naznačeno družbeno pestrost v poznem srednjem veku. Osvobajanje oz. odkup v cenзуalski status srečujemo v virih za slovenski prostor v nasprotju s splošnim prepričanjem tudi še v poznem srednjem veku, vse do štiridesetih let 14. stoletja, o čemer priča naslednjih šest primerov.¹⁸

f) 2. novembra 1309 je Konrad Loški osvobodil Sigharta iz Bitenj, njegove otroke in vse njegove potomce na Marijin oltar v polhograjski cerkvi(?) z obveznostjo plačila treh pfenigov.¹⁹

g) Isti je 25. marca 1321 s privoljenjem svojih sinov Viljema in Jakoba ter drugih sorodnikov na podoben način osvobodil še Mihaela iz Besnice, in sicer tako, da ga je dal svojemu bratrancu Konradu iz Besnice z dolžnostjo vsakoletnega plačevanja petih pfenigov na oltar besniške cerkve.²⁰

h) 19. julija 1314 je Adelhajda Kreig osvobodila in dala ljubljanski komendi Nemškega viteškega reda tri svoje nesvobodnjake: Bertolda Hurnovca, mesarja Petra Jucherja in nekega Diemsa ter njihove potomce. Omenjeni trije so morali komendi za svojo svobodo letno plačevati po pet pfenigov.²¹

i) 15. aprila 1330 so se nesvobodnjaki bratje Fric, Leutold, Nikolaj in Rudolf z vsemi obstoječimi in potencialnimi potomci za 11 mark oglejskih pfenigov in

¹⁶ Klein, Salzburger Frisassen, str. 77 sl.

¹⁷ Hauptmann, Colonus, Barschalk und Freimann, str. 183 sl.; Isti, Die Freileute, str. 30–31.

¹⁸ Navedeni so vsi primeri, ki jih je bilo mogoče najti v okviru omejene, pa vendar dovolj široko zasnovane raziskave virov v zvezi s pripravo tega prispevka. Na neki način nadgrajujejo Vilfanov prikaz, ki osvobajanje v položaj cenзуalstva navzgor bolj ali manj omejuje s sredino 13. stoletja, za poznejši čas pa računa s pojavom tega družbenega sloja zgolj še kot z zgodovinskim reliktom. Vilfan, Kmečko prebivalstvo, str. 328.

¹⁹ ARS, AS 1063, ZL 6071, 1309–XI–2 (transkripcija Otorepec, CKSL), *Ich Chvnrat von Loc ... vergihe ... daz ich Sicharten von Bitan vnt seynev chint vnd alle sein erben dy von im chvnphtetich sint oder werdent, daz ich dye gevreyt han avf vnser vrawen alter ce Pilich Grecz mit drin pheningen, dye man mit zwain dev weyp swaz wir lewt sint, das sy dye iarecheleychen svlen geben an vnser vrawen mes der lesten ...*

²⁰ ARS, AS 1063, ZL 6091, 1321–III–25 (transkripcija Otorepec, CKSL), *Ich herr Chunrat von Lok vergich ...daz ich ... Chunraten von Vesnicz meinem vetter geben han Micheln vnsern aygen mann auch von Vesnicz ... so vergich ich ..., daz ich den selben Micheln von Vesnicz ledichk gelassen han ... also daz er ... schol an sand Jans tachk des taupher ellev jar funph phening alter Aglaier ze Vesnicz auf den alter oppheren vnd schol sich kegen got da mit erchenen ...*

²¹ Otorepec, Gradivo za zgodovino Ljubljane VII/14, 1314–VII–19, *Ich Alhait truchsaeczinne von Creich vergihe ... daz ich ... han geben den erberen gaitlichen pruderen vnser vrowen des thevtischen hovses ze Laybach, Perchtolten der gehaizen ist zuenamen Hurnovz vnt Petern den flaischacker der gehaizen ist zuenamen Jucher vnt Diemsen mit iren erben, die mein vnd meiner erben aigen gewesen sint ... also daz der vrogenante(n) ... vm den vreitum ierleich den vrogenanten prudern des thevtischen hous ze Laybach funfpfenninge geben sullen an vnser vrowen tage der schidunge. Vnt zu ainer stetichait des vreitums han ich den vrogenanten Perchtolten vnt Petern vnt Diemsen geben sisen offen prieve ...*

en vinograd odkupili izpod odvisnosti bratov Chumer, in sicer tako, da je vsak od njih in njihovih potomcev, ki so bili nosilci hišnega gospodarstva, letno plačeval krški škofiji na Marijin oltar (stolnice v Krki) po tri pfenige.²²

j) 11. maja 1325 je ljubljanski meščan Albert Puegel prodal samostanu v Bistri svojo hubo v Ligojni pri Vrhniku, ki jo je obdeloval cenual po imenu Seifrid, sicer vezan na oltar sv. Andreja v vrhniški župni cerkvi.²³

k) 9. decembra 1341 je Jera, žena Lenarta Porgerja iz Ljubljane, pred smrtjo podarila župnijski cerkvi v Ložu za večno luč hubo v Novi vasi na Blokah, poleg tega pa še vse svoje nesvobodnjake, naseljene v trgu Lož in vaseh na loškem in cerkniškem, in sicer na način, da je vsak od njih letno plačeval omenjeni cerkvi po tri pfenige.²⁴

V prvi polovici 14. stoletja je bilo osvobajanje v status cenualstva očitno še dokaj običajen pojav, ki v veliki meri izkazuje še močne vzporednice s prejšnjim obdobjem, deloma pa so zaznavne posamezne prehodne oblike. Ustvarjalo je razmeroma bolj fleksibilen sloj odvisnih ljudi, ki so lahko v okviru zemljiških gospodstev pod boljšimi pogoji prejemale zemljo v obdelovanje, ali pa so se naseljevali v v tem času na slovenskem ozemlju nastajajočih in razvijajočih se tržnih in mestnih naselbinah. Pri aktih osvoboditve stopata v ospredje predvsem dva cilja; zagotoviti osvobojenju boljše življenjske pogoje in zagotoviti cerkvi ali posameznemu oltarju sredstva za razsvetljavo.

Kar se tiče prvega, so bili vzgibi lahko različni: iz ohranjenih aktov je zaznati željo po bogu všečni dobrodelnosti za lastni dušni blagor pred smrtjo (c, k), izkazovanje posebne milosti konkretnemu (običajno posamezniku, lahko skupaj

²² KLA, AUR 418, 1330–IV–15 (izvleček Otorepec, CKSL), *Wir Niclau, Otte, Herman pruoder die Chuomer veriehen an disem offen prief ... daz sich Fricz, Leutolt, Niclau, Ruodolf die pruoder von vns der chaufft habent; sev selbe vnd ellev irev chint, die sev habent oder noch gewinent vmb ainlef march Agler phening vnd vmb ain weingarten, ... Vnd sint furpaz ewichleich von vns vnd von vnseren erben, die wir haben oder noch gewinen ledich vnd frey ... vnd geben sev dem pischof von Gvrk vnd seinem gots haus daz ier ietweder der sein aigen proet hat jerechleich drey Agleier phening auf vnser frowen alter gegen Gurk senden schol.*

²³ Otorepec, Gradivo za zgodovino Ljubljane II/6. Listina sicer navaja Seifrída kot »censualis in plebatu Sancti Andree Superiori Laybaci«. Gre za napako; patron vrhniške župne cerkve je bil vseskozi sv. Pavel. Vendar že Milko Kos v svojem Gradivu za historično topografijo opozarja, da je v vrhniški cerkvi tedaj stal in tudi še danes stoji oltar sv. Andreja, kar v tem primeru logično postavlja stvari na svoje mesto. Navajanje cenualove pripadnosti določenemu oltarju je dosti bolj običajno od okvirnega lociranja na ozemlje neke župnije.

²⁴ NŠAL ŠAL, Župnija Stari trg pri Ložu, 1341–XII–9 (transkripcija Otorepec, CKSL), *Ich Gerdrawt Lynhardts des Porger wirtin von Laybach vergihe. . . daz ich. . . an mein letsten geschaeft vnd an mein letsten zeiten meins aignen gwotes ain hwob, di ze Newndorf gelegen ist, darauf Nedel vnd Radowan gesezzen sint vnd allez daz darzwo gehoert oder gehoeren sol, geben vnd geschafften han fuer rechtez z aigen nach meiner sel auf sand Georigen chirchen zu der pharr gegen Los, daz man ain ewigez liecht von der hwob daselben haben suelle. Auch han ich alle meine aigen lewte, die ze Los in dem marcht gesezzen sint vnd alle mein aigen lewte in der kegent daselben ze Los vnd in der kegent ze Zyrchnitz, oder wa si sint, weib, man vnd chynder, wie si gehaizzen oder genant sint, geschafften vnd geben auf daz vorgenant gotshaus, also daz sich ain etweder mensche derselben aigen lewte alle jar an sand Joerigen tag zu der vorgenanten pharr mit dreyn Aglyer phening ertzaignen sullen vnd sullen die berrait geben.*

s potomci) osvobodjencu, katerega odnos do dobrotnika iz vira ni nujno razviden, med drugim pa se pojavljajo sorodstvena in svaštvena razmerja (a, d, g), ali pa samoiniciativni lastni odkup v prostost nesvobodnjakov, ki jim je uspelo zbrati zadostna (ne majhna) denarna sredstva oz. so žrtvovali svoje nepremičnine (i). Drugi vzgib, oskrbovanje cerkva oz. posameznih oltarjev s svečami in oljem za razsvetljavo, ki se na prvi pogled zaradi nizkih zneskov (treh oz. petih pfenigov letno po osebi) zdi obrobnega značaja, dejansko ni bil tako nepomemben. Predstavljal je enega od običajnih načinov oskrbe cerkva s svetili, neobhodnimi v liturgiji, pri čemer je nizki naglavni cenzus zadostoval le v primeru množičnosti tega pojava, ki pa je vsaj v nekaterih primerih izpričana (obsežne tradicijske knjige cenzualov posameznih škofij v 12. stoletju). Čeprav se v poznem srednjem veku v skladu z družbenim razvojem tudi na tem področju začenjajo uveljavljati drugačne prakse (oskrbovanje z voskom v okviru urbarialnih obveznosti²⁵), pa se stare, tradicionalne oblike le polagoma umikajo novim. O tem priča nekaj primerov iz prve polovice 14. stoletja, ki izkazujejo prehodne oblike oz. vsebujejo elemente tako starejših kot tudi mlajših socialnoekonomskih principov. Četrtega aprila 1308 je Oton Sichersteinski poklonil Marijinemu oltarju v cerkvi kostanjeviškega samostana svojega nesvobodnjaka skupaj z družino in s hubo, ki so jo obdelovali, pri čemer je izpostavil, da so omenjeni od hube letno dolžni služiti le 140 pfenigov za razsvetljavo oltarja in v primeru poravnane obveznosti v istem letu ne smejo biti obremenjeni z nobeno drugo dajatvijo ali delovno obveznostjo.²⁶ Pri tej podelitvi je prisotna tradicionalna vezanost na oltar in oprostitev predvsem delovnih obveznosti, kot novost pa se pojavlja podelitev ljudi skupaj s hubo in v povezavi s tem neprimerno večja ekonomska korist upravičenca (oltarja oz. samostana), ki pa za družino, nastanjeno na zadevni hubi, še vedno predstavlja nižjo letno obremenitev od predhodne in torej skupaj s socialnim tudi ekonomski dvig. Podobno prehodno obliko daritve predstavlja tudi že omenjena listina iz leta 1341 (k), kjer je tradentka župni cerkvi v Ložu za vzdrževanje večne luči darovala svojo hubo z vsemi pritiklinami, obenem pa isti cerkvi še vse svoje okoliške nesvobodnjake po principu cenzualstva, torej z dolžnostjo letnega plačila treh pfenigov. V listini z dne 11. oktobra 1360 je govora le še o namenski prekvalifikaciji dajatev hube v Spodnjem Kašlju, ki jih je Ortolf Povmeški z izjemo dveh kokoši letno v celoti

²⁵ Npr. v gornjegrajskem gospodstvu, Orožen, *Benediktiner-Stift Oberburg*, str. 235, 238; Gestrin, *Gospodarska in socialna struktura*, str. 487–489 (kjer namesto voska napačno navaja med).

²⁶ ARS, AS 730, Dolski arhiv, fasc. 179, pola 41–42 (transkripcija Otorepec, CKSL), *Ich Otte von Sichersteyn vergih an disem brieve ... daz ich ... Marin minen gebover ze dem Blat vnd elliv siniv chint vnde die hube da er vffe sitzet geben han vf vnser vrowen sande Marien alter ze sande Marien prunne bi Landestrost ... es sol ouch der vrogennte Marin oder siniv chint ob er niht ist, von der oben genanten hube geben ze iglichen iar ein march Agleyaer pfenninge an zweinzich pfenninge oder pernaer die da fur geziehent vnde von den selben pfenningen sol man vnser vrowen alter belvhten vnde sol si an anders niht wenden noch legen vnde swelch iar der oben genante Marin ... von der vrogenanten huben ... an zweinzich pfenninge ein march Agleyer vnser vrowen alter ze dem liehte, so sint si daz iar deheines dienstes noch deheines zinses niht mer gebunden ze dienen noch ze geben ...*

namenil olju in vosku za osvetljavo kapele na svojem gradu Osterberg. Imetnik hube je imel na razpolago vsako leto plačati marko in pol v denarju ali pa v lastni režiji pritovoriti olje iz Primorske. Tudi v tem primeru se izrecno izpostavlja oprostitev od tlake, tako ročne kot tudi vozne.²⁷

Obraunavani primeri kažejo, da pojav posebnega družbenega sloja cenualov na Slovenskem ni bil tako obrobnege pomena, kot bi bilo mogoče soditi na podlagi (ne)obraunave v obstoječi domači historiografiji. Primeri aktivnega formiranja tega družbenega sloja, torej dejanskega osvobajanja v cenualstvo, in ne le zgolj dokumentiranje obstoja cenualov kot družbenega relikta, še v prvi polovici 14. stoletja postavlja Kranjsko v primerjavi z okoliškimi alpskimi deželami in tudi z Bavarsko – glede na dosedanje stanje objav – celo v izjemen položaj. Nekoliko preseneča le nedokumentiranost tega pojava v večjem delu 13. stoletja, kar pa ni nujno znak diskontinuitete; verjetneje tiči vzrok v ohranjenosti oz. poznavanju virov.

Viri in literatura

Arhivski viri

Arhiv Republike Slovenije (ARS), Ljubljana

AS 1063, Zbirka listin (ZL)

AS 730, Dolski arhiv, fasc. 179

Kärntner Landesarchiv (KLA), Celovec/Klagenfurt

Allgemeine Urkundenreihe (AUR)

Nadškofijski arhiv (NŠAL), Ljubljana

Župnija Stari trg pri Ložu

Zgodovinski inštitut Milka Kosa, ZRC SAZU, Ljubljana

Božo Otorepec, Centralna kartoteka srednjeveških listin za Slovenijo 1246–1500 (CKSL)

Objavljeni viri

Bernhard Günther, ed. *Documenta patriarchalia res gestas Slovenicas illustrantia. Listine oglejskih patriarhov za slovensko ozemlje in listine samostanov v Stični in Gornjem Gradu (1120–1251)*. Dunaj-Ljubljana: Založba ZRC, 2006.

Bitterauf, Theodor, ed. *Die Traditionen des Hochstifts Freising, II. Band: (926–1283)*. Quellen und Erörterungen zur bayerischen und deutschen Geschichte, n. s., 5. München: M. Rieger'sche Universitäts-Buchhandlung, 1909.

Kos, Franc, ed. *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku III: 1001–110*. Ljubljana: Leonova družba, 1911.

Orožen, Ignaz, ed. *Das Benediktiner-Stift Oberburg. Das Bisthum und die Diözese Lavant II/1*. Marburg 1876.

²⁷ ARS, AS 1063, ZL 171 (objava Gradivo za zgodovino Ljubljane X/31), *Ich Artolf von Povmekk vergih mit disem prief vnd verpint mich vnd mein erben, daz wier ab der huob ze Nider Kæschel da Adams suen ouf gesezzen sint all iar nicht mer nemen wellen noch schuellen denn zwai huener vnd anders nicht, weder tagberch noch fuorat, dar vm daz von beswærung di hub icht oede werde vnd wer dar ouf siczt dest paz anderhalb march gegeben mueg vm oel vnd wachs vm weihnachten vnd gen Walhen nah oele geuarn mueg, daz man raichen sol ze licht der chapellen im hoesz ze Osterberch ...*

- Otorepec, Božo, ed. Gradivo za zgodovino Ljubljane v srednjem veku II. *Listine 1299–1450*. Ljubljana: Mestni arhiv, 1957.
- Otorepec, Božo, ed. Gradivo za zgodovino Ljubljane v srednjem veku VII. *Listine 1144–1499*. Ljubljana: Mestni arhiv, 1962.
- Otorepec, Božo, ed. Gradivo za zgodovino Ljubljane v srednjem veku X. *Listine 1144–1499*. Ljubljana: Mestni arhiv, 1965.
- Redlich, Oswald, ed. *Die Traditionsbücher des Hochstifts Brixen vom zehnten bis in das vierzehnte Jahrhundert*. Acta Tirolensia I. Innsbruck: Wagner'sche Universitäts-Buchhandlung, 1886.
- Santifaller, Leo, ed. *Die Urkunden der Brixner Hochstifts-Archive 845–1295*. (Brixner Urkunden I). Schlern-Schriften 15. Innsbruck 1929.
- Zahn, J[osef], ed. *Codex diplomaticus Austriaco-Frisingensis. Sammlung von Urkunden und Urbaren zur Geschichte der ehemals freisingischen Besitzungen in Österreich* 1. Fontes rerum Austriacarum. Diplomataria et acta 31. Wien: Kaiserlich-Königliche Hof- und Staatsdruckerei, 1870.

Literatura

- Dollinger, Philippe. *Der Bayerische Bauernstand vom 9. bis zum 13. Jahrhundert*. München: Verlag C. H. Beck, ²1982.
- Gestrin, Ferdo. Gospodarska in socialna struktura gornjegrajske posesti po urbarju leta 1426. *Zgodovinski časopis* 6–7 (1952–1953), str. 473–514.
- Grebenc, Jože M. *Gospodarska ustanovitev Stične ali njena dotacija leta 1135*. Stična 1973.
- Hauptmann, Ludmil. Colonus, Barschalk und Freimann. V: *Wirtschaft und Kultur. Festschrift zum 70. Geburtstag von Alfons Dopsch*. Baden bei Wien – Leipzig: Rudolf M. Rohrer Verlag, 1938 str. 170–190.
- Hauptmann, Ludmil. Die Freileute. *Carinthia I*, 100 (1910), str. 12–34.
- Klein, Herbert. Die Salzburger Fraisassen. V: *Das Problem der Freiheit in der deutschen und schweizerischen Geschichte* (=Vorträge und Forschungen 2). Sigmaringen: Jan Thorbecke Verlag, ²1970, str. 77–87.
- Schulz, K[.]. Zensualen, Zinsleute; Zensualität. V: *Lexikon des Mittelalters* IX. München: Lexma Verlag, 1998, kol. 530–533.
- Štih, Peter. Addenda et corrigenda k listini stiškega opata Aldepranda za stavbenika Mihaela. V: *Historia artis magistra. Amicorum discipulorumque munuscula Johanni Höfler septuagenario dicata* (ur. Renata Novak Klemenčič, Samo Štefanac). Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, Slovensko umetnostnozgodovinsko društvo, 2012, str. 43–51.
- Vilfan, Sergij. Kmečko prebivalstvo po osebnem položaju. *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev, Zgodovina agrarnih panog* II (ur. Pavle Blaznik et al.). Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1980, str. 279–353.
- Wild, Joachim. Libri censualium. *Archivalische Zeitschrift* 88 (2006), str. 1105–1122.

SUMMARY

References to *Censuales* in Documents Pertaining to the Slovene Territory

Matjaž Bizjak

The term *censualis* denotes an individual who was unfree by birth and subsequently set free. This liberation implied an improved personal position; however, it did not bring absolute freedom. Freedmen were usually conveyed to an ecclesiastical institution (a bishopric, a monastery, etc.) or, more often, to a specific altar in a church, to which they were tied by way of annual tributes in money, i.e. *census*. This census (poll tax) was paid in a symbolic amount of three or five pence and marked a *censualis*' liberation. It was generally intended for covering the lighting cost of the relevant altar, i.e. the acquisition of wax or oil. On the other hand, *census* enjoined the ecclesiastical lord to protect the *censualis*' freedom against third parties and against one's own arbitrariness. Naturally, failure to pay *census* resulted in loss of freedom; if a *censualis* defaulted on their obligation for three years, they became their patron's serf. The main differences that distinguished a *censualis* from their former unfree status included deliverance from their daily or weekly obligations, i.e. labour, and a relative freedom of movement, which was still regulated by lord-patron, to whom a *censualis* belonged to some extent. A lord could settle a *censualis* on their hide, in their urban settlements, while in some instances *censales* were settled also outside their original seignury following an agreement with their lord. Regardless of the tributes determined by the new arrangement a *censualis* had to pay an annual *census* to their lord-patron.

The phenomenon of *censuales* has a broader European dimension and is present, first and foremost, in the area extending from Flanders and Westfalia to central France, Lotharingia and Rhineland to Bavaria, the Alpine lands and northern Italy. In the Bavarian-Alpine area this social element has been largely documented in many *Traditionsbücher* of ecclesiastical institutions (bishoprics and monasteries), which are typical of this area, particularly from the second half of the twelfth century onwards.

Unless they transitioned into the urban population, they are believed to have gradually assimilated in the thirteenth century into the broad social stratum of the rural population with limited freedom, which was in the Slovene area formed mostly through the incorporation of the formerly free members of Old Slavic *župas*. What they had in common with the *censuales* was, first and foremost, deliverance from weekly labour.

Contrary to popular belief, the liberation or the acquisition of the status of a *censualis* can be observed in sources related to the Slovene territory also in the late Middle Ages. In the first half of the fourteenth century this type of liberation was still a fairly usual occurrence, which indicates a strong parallel between this and the former period, while partly individual transitional forms can be detected as well. The liberation brought about a relatively more flexible stratum of subordinate people who could obtain land for cultivation within a seignury on better terms or settle in bourgs or urban settlements emerging in the Slovene territory in the period in question. When liberating formerly unfree individuals two goals are at the forefront; namely, to ensure better living conditions for the freedman as well as means for lighting a particular church or its altar.

Cases highlighted in the article at hand indicate that the emergence of the social stratum of *censuales* in the Slovene territory was not as inconsequential as can be gathered from its (lacking) presence in the existing Slovene historiography. Bearing in mind publications produced thus far, instances of active formation of this social stratum, i.e. the actual liberation rather than merely documenting the existence of *censuales* as a social relic, put Carniola in the first half of the fourteenth century in an exceptional position if compared to that of the neighbouring Alpine lands and Bavaria. It is somewhat surprising that the phenomenon was not documented in a large part of the thirteenth century, which is not necessarily a sign of discontinuity; this is more likely a consequence of the state of preservation or knowledge of sources.

Jernej Pirnat

Motivi za nastanek zgodnjih urbarjev v vzhodnoalpskem prostoru

PIRNAT Jernej, univ. dipl. zgod., SI-1131
Ljubljana, Gorjančeva ulica 2, jernej_pirnat@
hotmail.com

**Motivi za nastanek zgodnjih urbarjev v
vzhodnoalpskem prostoru**

Zgodovinski časopis, Ljubljana 73/2019 (159),
št. 1-2, str. 20–63, cit. 211

1.01 izvirni znanstveni članek: jezik Sn. (De.,
Sn., De.)

Urbarji predstavljajo enega izmed osrednjih virov za raziskovanje srednjega veka. Kljub dolgi tradiciji obravnave urbarjev je bilo do sedaj relativno malo časa posvečenega raziskovanju motivov za nastanek zgodnjih urbarjev. V prispevku je na podlagi analiz treh urbarjev in drugih primerov pokazano, da oblika, vsebina ter okoliščine nastanka zgodnjih urbarjev (do srede 14. stoletja) izkazujejo predvsem željo po zavarovanju posesti. Urbarji so se skozi čas spremenili tako po obliki kot po vsebini, poleg tega pa se pojavijo tudi drugi administrativni viri, kar nakazuje večjo gospodarsko-upravno vlogo urbarjev od konca 14. stoletja naprej.

Ključne besede: urbarji, pragmatično pismenstvo, srednji vek

PIRNAT Jernej, Dipl.-Hist. Univ., SI-1131
Ljubljana, Gorjančeva ulica 2, jernej_pirnat@
hotmail.com

**Motive für die Entstehung der frühen Urbare
im Ostalpenraum**

Zgodovinski časopis (Historical Review),
Ljubljana 73/2019 (159), No. 1-2, pp. 20–63,
211 notes

Language Sn. (De., Sn., De.)

Urbare stellen eine der Zentralquellen für die Mittelalterforschung dar. Trotz der langen Tradition der Urbarforschung wurde bis dato relativ wenig Zeit der Erforschung von Motiven für die Entstehung der frühen Urbare gewidmet. Anhand der Analyse von drei Urbaren und anderen Beispielen wird gezeigt, dass die Form, der Inhalt und die Umstände der Entstehung von frühen Urbaren (bis zur Mitte des 14. Jahrhunderts) vor allem den Wunsch nach Sicherung des Besitzes bezeugen. Urbare änderten sich im Laufe der Zeit sowohl in der Form als auch im Inhalt, außerdem kommen auch andere administrative Quellen vor, was auf eine größere wirtschaftliche und verwaltungsmäßige Rolle der Urbare ab dem Ende des 14. Jahrhunderts hinweist.

Schlüsselwörter: Urbar, pragmatische Schriftlichkeit, Mittelalter

Uvod

Urbarji predstavljajo enega izmed osrednjih virov za raziskovanje srednjega veka. Zaradi podatkov, ki jih prinašajo o posesti in organizaciji gospoств, kakor tudi zaradi dejstva, da vsebujejo podatke o nižjih slojih, za katere je sicer zelo težko najti vire, jim je bilo posvečeno veliko pozornosti. Raziskovanje urbarjev ima tako že relativno dolgo tradicijo. Prve poskuse analiziranja urbarjev lahko zasledimo že v 18. stoletju.¹ Moderno raziskovanje urbarjev se je začelo v 19. stoletju. Največ so z nekaterimi še danes aktualnimi ugotovitvami prispevali Karl Theodor von Inama-Sternegg,² Karl Lamprecht³ in Josef Šusta.⁴ Kmalu se je pojavila želja izdati urbarje po vzoru objav v *Monumenta Germaniae Historica*. Zasnovo za takšne objave je na zboru nemških zgodovinarjev v Salzburgu leta 1904 predstavil Alfons Dopsch,⁵ ki je tudi začel objavljati urbarje za avstrijske dežele (*Österreichische Urbare*).⁶ Do enotne serije, ki bi vsebovala objave urbarjev za celotno nemško govoreče področje, ni prišlo nikoli. S predstavljenimi načeli Dopscha se ni strinjal Karl Lamprecht, pod vplivom katerega je nastala serija edicij renskih urbarjev.⁷ Obe seriji sta spodbudili edicije nekaterih urbarjev za Frankovsko in Bavarsko,⁸ a vseeno veliko manj, kot je bilo sprva zamišljeno. Za slovensko ozemlje v srednjem veku je nalogo v 20. stoletju prevzel Milko Kos,⁹ nadaljevala pa sta jo Pavle Blaznik¹⁰ in Matjaž Bizjak.¹¹

Kljub dolgi tradiciji raziskovanja in dobro analizirani vsebini urbarjev je bilo relativno malo pozornosti posvečene motivom, ki so jih pri ustvarjanju urbarjev imeli njihovi zapisovalci. Po mnenju Milka Kosa moramo motiv za nastanek urbarjev iskati v »obči tendenci velikih zemljiških gospodov te dobe sestaviti popise svoje zemljiške

¹ Ott, *Probleme und Stand*, str. 159–163.

² Inama-Sternegg, *Ueber die Quellen*, str. 131–210; Inama-Sternegg, *Ueber Urbarien*, str. 26–52.

³ Lamprecht, *Deutsches Wirtschaftsleben*. Bd. 2, str. 623–675.

⁴ Šusta, *Zur Geschichte*, str. 1–72.

⁵ Dopsch, *Die Herausgabe*, str. 145–167.

⁶ Dopsch, *Die landesfürstlichen Urbare*.

⁷ *Rheinische Urbare Band I*, (ur.) Benno Hilliger.

⁸ Frankovska – *Das Handlungsbuch*, (ur.) Anton Chroust, Hans Proesler; Bavarska – *Monumenta Boica 47, Neue Folge Band I*.

⁹ Kos, *Srednjeveški urbarji*; Kos, *Srednjeveški urbarji*. Zv. 2; Kos, *Srednjeveški urbarji*. Zv. 3.

¹⁰ Blaznik, *Srednjeveški urbarji*. Zv. 4.

¹¹ Bizjak, *Srednjeveški urbarji*. Zv. 5.

posesti v obliki urbarjev«. ¹² Pri tem ni bolj natančno opredeljeno, kakšnemu namenu so lahko služili takšni popisi zemljiške posesti oz. s kakšnimi razlogi so se takratni ljudje odločili za zapisovanje urbarjev. V nadaljnji obravnavi najstarejših ohranjenih salzburških urbarjev navaja Kos politične in gospodarske okoliščine, ki so vplivale na zapis urbarjev. ¹³ Med političnimi razlogi opisuje razmerje med nadškofijo in Habsburžani ter na kratko omeni, da bi najstarejši urbar salzburške nadškofije iz začetka 14. stoletja lahko nastal kot obramba pred Habsburžani, ki so se hoteli polastiti tamkajšnje posesti nadškofije. ¹⁴ Kot gospodarske okoliščine omenja neuspešno izvedeno kolonizacijo. ¹⁵ Čeprav se slednja gotovo zrcali v urbarju, pa Kos ne razloži, na kakšen način bi pregled posesti in njihovih dajatev lahko pripomogel k izboljšanju gospodarskega stanja gospostva. Tudi Blaznik kot razloge za nastanek urbarjev škofije v Freisingu navaja predvsem splošen pregled nad posestjo ter kolonizacijske razloge. ¹⁶ V ediciji urbarjev škofije v Briksnu pri analizi okoliščin nastanka Bizjak le na kratko omeni, da bi najstarejši urbarji škofije lahko nastali zaradi gospodarskih prizadevanj. ¹⁷ Tudi v nedavnem preglednem prispevku o srednjeveških urbarjih najdemo navedene pretežno gospodarske in kolonizacijske razloge. ¹⁸

Cilj pričujoče razprave je s pomočjo analiz treh urbarjev pokazati, da so bili zgodnji urbarji v obravnavanem prostoru ustvarjeni predvsem v želji po zavarovanju posesti pred odtujevanjem. Kot zgodnji urbarji so razumljeni urbarji druge in tretje faze, kot jih je razdelil Bizjak, ¹⁹ torej urbarji, ki so nastali nekako do srede 14. stoletja. V kasnejšem obdobju lahko opazujemo spremenjeno vlogo urbarjev in njihov vedno večji gospodarski pomen za zemljiška gospostva.

Začetki urbarjev

Raznovrstni zapisi o posesti in dajatvah so ohranjeni že iz zgodnjega srednjega veka. Inventarji, poliptihi in drugi raznovrstni sezname so navajali podatke o posesti oz. prihodkih od posesti. V primerjavi z zgodnjim srednjim vekom, iz katerega je ohranjenih približno 30 virov, smo v poznem srednjem veku soočeni s povsem drugačno podobo. Za časovno obdobje 1270–1430 je npr. le za področje srednje in južne Nemčije ter Švice ohranjenih približno tisoč urbarjev. ²⁰ Iz visokega srednjega veka je ohranjenih (verjetno pa je bilo tudi dejansko zapisanih) zelo malo urbarjev. Josef Šusta kot razloge za takšno stanje v visokem srednjem veku vidi propad pismenstva iz karolinškega obdobja, probleme pri nadaljevanju urbarjev zaradi večajoče

¹² Kos, *Srednjeveški urbarji*, str. 61.

¹³ Prav tam, str. 61–68.

¹⁴ Prav tam, str. 61–64.

¹⁵ Prav tam, str. 64–68.

¹⁶ Blaznik, *Srednjeveški urbarji*. Zv. 4., str. 15–19.

¹⁷ Bizjak, *Srednjeveški urbarji*. Zv. 5, str. 37–39.

¹⁸ Bizjak, *Urbarji srednjega veka*, str. 21–28.

¹⁹ Prav tam.

²⁰ Gre za področje zgornjega Rena, Švabske, Švice, stare Bavarske ter v porečju Rena in Maine. Bünz, *Probleme*, str. 32.

se posesti velikih zemljiških gospostev ter razširjeno uporabo tradicijskih knjig (ki so lahko imele podobno funkcijo).²¹ Enno Bünz se pri tem sprašuje, ali pripisujemo prevelik pomen zgodnjerednjeveškim zapisom. Za večino cerkvenih institucij namreč ni ohranjen noben zapis iz zgodnjega srednjega veka, kar pa se pogosto nadaljuje tudi v visoki srednji vek.²² Wolfgang Metz meni, da lahko v zgodnjih srednjeveških urbarjih vidimo specifičen način vodenja kraljestva in da lahko njihovo zapisovanje razumemo kot odraz kraljeve želje,²³ s čimer pa se sicer ne strinja Dieter Hägermann.²⁴

Neodvisno od zgodnjerednjeveških zapisov postavlja Bünz začetke urbarjev v 12. stoletje. Čeprav moramo gotovo računati z možnostjo izgube nekaterih virov, meni, da takšna razlaga ni dovolj za tako očitno povečanje urbarjev v 12. in 13. stoletju. Kot razlog za manjše število zapisanih urbarjev v visokem srednjem veku vidi druge vire, ki so lahko nudili pregled nad posestjo določene institucije. Od 8. stoletja naprej so bile v južnonemškem in vzhodnoalpskem prostoru razširjene tradicijske knjige. Vanje so kronološko zapisovali daritve in privilegije, ki jih je pridobila škofija, samostan oz. katera druga enota. V kratkih opisih pravnega dejanja so običajno poleg predmeta darovanja in darovalca navedene tudi priče, ki so bile prisotne pri dejanju. Zapise so lahko vnesli neposredno po aktu darovanja ali pa so jih zapisali kasneje na podlagi kratkega zapisa – notice. Poleg pravnega zavarovanja so tradicijske knjige lahko služile tudi grobemu pregledu nad posestjo in dohodki ter spominjanju na dobrotnike, ki so podarili posest ustanovi, in spominu na ustanovitev in zgodovino ustanove.²⁵

Zanimivo je, da je podobno mnenje, da lahko drugi viri nudijo pregled nad posestjo, leta 941 zapisal menih iz opatije Sv. Petra v Gentu. Pravi, da če nekdo želi kaj izvedeti o posesti, naj si prebere listine, saj tam izveš vse.²⁶ Listine v kartularjih ali v podobnih oblikah so torej lahko nudile delni pregled nad posestjo, kakor tudi tradicijske knjige. A zdi se, da so v zgodnjem srednjem veku le redko zapisovali tradicijske knjige po določenih skupinah, v nasprotju s čimer Bünz meni, da je v tradicijskih knjigah 12. in 13. stoletja to bolj pogost pojav.²⁷ Da lahko tradicijske knjige razumemo kot predstavi urbarjem, nakazujejo določeni rokopisi, v katerih se mešajo poimenovanja, kot so tradicijske knjige, urbarji in inventarji. V nekaterih primerih so bili skupaj povezani v kodeks tradicijske knjige in urbarji oz. so obstajali nekakšni mešani primeri tradicijske knjige in urbarja.²⁸ K potencialnim zapisom, ki so lahko nadomeščali urbarje, lahko štejemo tudi raznovrstne zvitke (rotuluse). Alfons Schäfer je na podlagi južnonemških virov pokazal, da so dejansko obsežni urbarji za predhodnike imeli pogosto zvitke, ki so jih nato preurejali in prepisovali.²⁹

²¹ Šusta, *Zur Geschichte*, str. 44.

²² Bünz, *Probleme*, str. 42.

²³ Metz, *Zur Geschichte*, str. 189–193.

²⁴ Hägermann, *Quellenkritische Bemerkungen*, str. 47.

²⁵ Bünz, *Probleme*, str. 32–68.

²⁶ *Si vis scire de precaris aut de terras censales, lege cartas; ibi invenies omnia*. Kuchenbuch, *Grundherrschaft*, str. 190 in 193.

²⁷ Bünz, *Probleme*, str. 64. Gl. tudi Bizjak, *Urbarji srednjega veka*, str. 22.

²⁸ Bünz, *Probleme*, str. 63–66.

²⁹ Schäfer, *Die ältesten Zinsrödel*, str. 297–372.

Kot najstarejši bavarski urbar in hkrati najstarejši urbar na obravnavanem območju velja urbarialni zapis benediktinskega samostana Sv. Emmerama v Regensburgu. Urbar sicer ni ohranjen v originalu. Do konca 19. stoletja se je v obliki dveh zvitkov ohranil kot prepis iz 12. stoletja. Prvega ni bilo moč najti že ob popisu leta 1921, drugi pa je bil uničen med drugo svetovno vojno.³⁰ Urbar je ohranjen tudi v kopiaalni knjigi iz 11. stoletja, v katero ga je na prazne liste v prvi polovici 12. stoletja zapisala ena roka.³¹ Okoli leta 1100 je nastal najstarejši ohranjeni urbar na obravnavanem področju.³² Urbar benediktinskega samostana Oberalteich je zapisan v kodeksu skupaj s tradicijsko knjigo samostana. Iz druge polovice 12. stoletja je v kopiaalni in urbarialni knjigi (BayHStA HL Freising 4, fol. 49–58) ohranjen zapis freisinške škofije.³³ Iz konca 12. stoletja pa sta v tradicijskih knjigah ohranjena tudi delna urbarja stolnega kapitlja v Passauu³⁴ in cistercijanskega samostana Raitenhaslach.³⁵

Iz 13. stoletja je ohranjenih veliko več urbarjev. Iz prve polovice stoletja je ohranjenih več delnih urbarjev stolnega kapitlja v Passauu.³⁶ Iz sredine 13. stoletja sta ohranjena tudi dva delna urbarja škofije v Passauu³⁷ in fragmenti urbarja škofije v Regensburgu.³⁸ V leto 1253 je datiran delno ohranjen splošen urbar za škofijo Briksen.³⁹ Iz druge polovice 13. stoletja je ohranjen urbar škofije v Krki.⁴⁰ Za salzburško nadškofijo lahko najdemo fragmente urbarja iz leta 1285.⁴¹ Leta 1291 je bil zasnovan nov urbar freisinške škofije za gospostvo Škofja Loka,⁴² leta 1295 pa je nastal urbar sekavske škofije.⁴³

³⁰ Wetzel, *Die Urbare*, str. 31. Vsebinsko je objavil Hardo-Paul Mai – Mai, *Der St. Emmeramer Rotulus*, str. 87–101.

³¹ Wetzel, *Die Urbare*, str. 32.

³² Prav tam, str. 62–63.

³³ BayHStA HL Freising 4, fol. 49–58, v digitalni obliki dostopno na: <http://daten.digitale-sammlungen.de/bsb00009708/images/index.html?id=00009708&groesser=&fip=193.174.98.30&no=&seite=111>.

³⁴ Prav tam, str. 71–72.

³⁵ Prav tam, str. 80–81.

³⁶ Wetzel, *Die Urbare*, str. 71–72.

³⁷ Prav tam, str. 69–70.

³⁸ Prav tam, str. 83.

³⁹ BayHStA HL Brixen 1, fol. 153–175.

⁴⁰ AT-KLA 118-A-4/1-20 St Urbar des Gurker Domkapitels, v digitalni obliki dostopno na: <http://www.landesarchiv.ktn.gv.at/klais/at/jr/iis/imdas/web/loadMask/view-mask-felder.jsf?objectId=2727303&maskId=null&maskName=null>. Mell je urbar datiral okoli leta 1290. Mell, *Die mittelalterlichen Urbare*, str. 21 sl.

⁴¹ Mell, *Die mittelalterlichen Urbare*, str. 11 in 21.

⁴² *Incipit liber predialis hofmarchie in Lok conscriptus ex mandato domini Emchonis venerabilis Frisengensis Episcopi. Anno domini Millesimo CC^o LXXXX° primo...* BayHStA HL Freising 541, pag. 1, v digitalni obliki dostopno na: <http://daten.digitale-sammlungen.de/bsb00009710/images/index.html?id=00009710&groesser=&fip=eayaewqsdaseayaxsfsdrdxsyd dsawqrseaya&no=1&seite=3>. Blaznik meni, da je bil urbar sicer zapisan po letu 1300, a da v jedru vsebuje podatke iz leta 1291. Blaznik, *Srednjeveški urbarji. Zv. 4.*, str. 17.

⁴³ Mell, *Die mittelalterlichen Urbare*, str. 22.

Iz istega obdobja poznamo tudi urbarje samostanov. Ohranjeni so npr. urbarji za benediktinski samostan v Možacu v Furlaniji, 1270,⁴⁴ benediktinski samostan Sv. Petra v Salzburgu, 1272,⁴⁵ ter za benediktinski samostan Sv. Pavla v Labotski dolini na Koroškem, 1289.⁴⁶ V splošnem urbarju samostana benediktink v Gössu iz leta 1459 je omenjen starejši urbar iz 1280.⁴⁷ V požaru leta 1865 naj bi bil uničen urbar benediktinskega samostana v Admontu iz 13. stoletja, ohranila pa sta se dva druga fragmenta urbarjev iz Admonta iz istega stoletja.⁴⁸ Zelo zgodaj lahko najdemo urbarje samostanov na Bavarskem.⁴⁹ Iz prve polovice 13. stoletja so ohranjeni urbarji benediktinskega samostana Asbach, samostana avguštinskih kanonikov Baumburg, benediktinskega samostana Scheyern, premonstratenskega samostana Neustift pri Freisingu, samostana avguštinskih kanonikov Au na Innu ter več urbarjev benediktinskega samostana Gars. Iz druge polovice 13. stoletja je ohranjen urbar benediktinskega samostana Altomünster, urbar benediktinskega samostana Tegernsee in nov urbar benediktinskega samostana Sv. Emmerama v Regensburgu (1281), kakor tudi več urbarjev benediktinskih samostanov Benedikt-beuern in Weihenstephan ter samostana benediktink Geisenfeld.

V Spodnji Avstriji so iz 13. stoletja ohranjeni urbarji velikega števila samostanov – samostana avguštinskih kanonikov Klosterneuburg (1258), cistercijanskega samostana Heiligenkreuz, cistercijanskega samostana Zwettl, benediktinskega samostana Melk, benediktinskega samostana Seitenstetten ter benediktinskega samostana Niederaltaich – v Zgornji Avstriji pa so ohranjeni urbarji benediktinskega samostana Kremsmünster, cistercijanskega samostana Wilhering, samostana avguštinskih kanonikov Ranshofen ter cistercijanskega samostana Baumgartenberg.⁵⁰ Dopsch sicer meni, da moramo biti previdni pri določanju 13. stoletja kot začetka obdobja zapisovanja urbarjev, saj lahko namreč tako v Kremsmünstru kakor tudi v Mondseeju zasledimo omembe starejših urbarjev, ki se niso ohranili.⁵¹ V 14. in 15. stoletju lahko nato najdemo že celo kopico ohranjenih urbarjev cerkvenih institucij.⁵²

Zapisovanja urbarjev pa se niso posluževale le cerkvene ustanove. Tudi deželni knezi so dali že zelo zgodaj sestaviti urbarialne zapise. Za Spodnjo in Zgornjo Avstrijo sta poznana dva urbarja iz prve polovice 13. stoletja. Prvi je bil napisan do leta 1230, drugi pa v času vojvode Friderika II. Bojevitega (1230–1246). Nekateri zapisi v obeh ohranjenih prepisih omenjenih urbarjev nakazujejo možnost, da bi lahko obstajal še starejši urbar, napisan v času vojvode Leopolda V. (1177–1194).⁵³

⁴⁴ Kos, *Srednjeveški urbarji*, str. X.

⁴⁵ Mell, *Die mittelalterlichen Urbare*, str. 20.

⁴⁶ Prav tam, str. 21.

⁴⁷ Prav tam, str. 20 sl.

⁴⁸ Gl. Mell, *Die mittelalterlichen Urbare*, str. 22–23, prim. Kos, *Srednjeveški urbarji*, str. XII.

⁴⁹ Wetzel, *Die Urbare*, str. 104–112.

⁵⁰ Dopsch, *Die landesfürstlichen Urbare*, str. CCIX–CCX.

⁵¹ Prav tam, str. CCX–CCXII.

⁵² Gl. npr. Kos, *Srednjeveški urbarji*, str. IX–XXIV; Mell, *Die mittelalterlichen Urbare*, str. 17–84; Wetzel, *Die Urbare*, str. 104–119.

⁵³ Dopsch, *Die landesfürstlichen Urbare*, str. LIV–LV. Gl. tudi spodaj, str. 38–39.

Za Štajersko so prav tako ohranjeni deželnoknežji urbarji iz druge polovice 13. stoletja.⁵⁴ Najstarejši bavarski deželnoknežji urbar je datiran v trideseta leta 13. stoletja, ohranjenih pa je še več drugih deželnoknežjih urbarjev za Bavarsko iz 13. stoletja.⁵⁵ Na tirolskem lahko prve deželnoknežje urbarje najdemo za časa Majnhardar II.⁵⁶

Ohranjeni so tudi urbarji nižjih svetnih gospodov. Na Štajerskem je ohranjen najstarejši urbar iz vrst nižjega plemstva s konca 14. stoletja – gospodov iz Stackeda – nato pa nekaj urbarjev iz 15. stoletja.⁵⁷ Na Kranjskem so iz druge polovice 15. stoletja ohranjeni urbarji Turjaških.⁵⁸ Že nekoliko prej lahko zasledimo urbarje posvetnih gospodov v Avstriji. Iz Spodnje Avstrije je ohranjen urbar gospodov Schaunberških (1371), iz listine iz leta 1356 pa izhaja, da so že v prvi polovici 14. stoletja gospodje Walseejski imeli *vrbarpuch*. V Zgornji Avstriji so v 14. stoletju urbar imeli gospodje Meissauski, ohranjen pa je tudi urbar za gospostvo Litschau (1369), ki je bilo od leta 1348 v lasti gospodov Puchheimskih.⁵⁹ Zdi se, da je nižje plemstvo pri zapisovanju urbarjev zaostajalo za višjim plemstvom in cerkvenimi gospodi za približno 100 let, ali nekaj manj. To pa seveda ni splošen pojav – na Bavarskem je ohranjen urbar grofov Falkensteinskih iz leta 1180,⁶⁰ zelo zgodaj, iz zadnje tretjine 13. stoletja, pa je ohranjen tudi urbar čedajske rodbine Longo, ki je imela posest na Tolminskem, v Goriških brdih in v Beneški Sloveniji.⁶¹

Čeprav obstaja možnost, da se je ohranilo manj urbarjev svetnih gospodov, saj so bili arhivi cerkvenih institucij boljši in so bili dokumenti v njih bolj skrbno varovani ter lahko torej na tem področju računamo z večjimi izgubami (v primerjavi s cerkvenimi institucijami),⁶² je mnenje avtorja prispevka, da je nižje plemstvo začelo urbarje zapisovati kasneje. Razlogov za zapoznelo zapisovanje verjetno ne bi bilo smiselno iskati v pomanjkanju ustrezno izobraženih ljudi ali v vztrajanju plemstva pri govorjeni besedi. Verjetno je določeno vlogo imela velikost posesti – manjša posest je bolj pregledna in se lažje nadzira, zato se zapisovanje posesti morda ni zdelo nujno potrebno – veliko bolj pomembno pa se zdi, da nižje plemstvo sprva ni zapisovalo posesti, saj je želelo pridobiti posest na račun drugih (prav pred njimi so se z zapisovanjem urbarjev namreč želeli zavarovati deželni knezi in cerkveni gospodje). Relativna statičnost zapisov v zgodnjih urbarjih z relativno malo kasnejšimi pripisi, ki bi nakazovali posodabljanje stanja, daje slutiti, da takšni zapisi niso bili najbolj prikladni za potrebe nižjega plemstva, ki je želelo spremeniti svoje gmotno

⁵⁴ Kos, *Srednjeveški urbarji*, str. X–XI. Dopsch, *Die landesfürstlichen Gesamturbare*.

⁵⁵ Wetzel, *Die Urbare*, str. 113–114.

⁵⁶ Bünz, *Probleme*, str. 49.

⁵⁷ Mell, *Die mittelalterlichen Urbare*, str. 78–83.

⁵⁸ ARS, SI AS 1074/190; ARS, SI AS 1074/48; Poleg teh dveh v Avstrijskem državnem arhivu na Dunaju hranijo še urbarje za gospostvo Turjak za leta 1464, 1482, 1483, 1492, 1499 ter šumberške veje Turjaških za leta 1463 in 1498. Bizjak, *Urbarji srednjega veka*, str. 32 ter Bizjak, *Trije urbarji*, str. 122–123.

⁵⁹ Dopsch, *Die landesfürstlichen Urbare*, str. CCXII, op. 6.

⁶⁰ Bünz, *Probleme*, str. 50.

⁶¹ Bizjak, *Urbarji srednjega veka*, str. 32; Kos, *Srednjeveški urbarji. Zv. 3.*, str. 267–281.

⁶² Esch, *Überlieferungs-Chance*, str. 536–538.

stanje. Sprotno dopisovanje posameznih posesti, ki bi jo potencialno lahko pridobilo nižje plemstvo od dinastičnega plemstva ali cerkvenih institucij, očitno ni bilo eden izmed ustaljenih načinov uporabe urbarjev. Zdi se, da so bili urbarji bolj uporabljeni za ohranjanje statusa quo, kot za aktivno pridobivanje nove posesti. V dejstvu, da zgodnji urbarji niso bili najbolj prikladni za doseganje ciljev, ki jih je imelo nižje plemstvo, ter v relativno manjši posesti, ki jo je bilo lažje obvladovati brez pisave, lahko verjetno iščemo razloge, da se zapisovanje posesti nižjemu plemstvu ni zdelo tako nujno kot nekaterim deželnim gospodom in cerkvenim institucijam. Slednje bi tudi razložilo približno stoleten zamik med ohranjenimi urbarji cerkvenih institucij in deželnih knezov ter urbarji nižjega plemstva.

Pragmatično pismenstvo

Tudi nekateri tuji raziskovalci so razloge za nastanek srednjeveških urbarjev iskali na gospodarskem področju. Werner Rösener razloge za povečano zapisovanje išče v gospodarskem razvoju ter strukturnih spremembah zemljiških gospodstev. Po njegovem mnenju lahko razloge za povečano zapisovanje urbarjev očitno povežemo »mit dem Strukturwandel der Grundherrschaften, der Auflösung der Villikationen und dem Übergang zu einem überwiegend Zinsgütersystem«. ⁶³ Werner nadaljuje, da so predaja dominikalne zemlje v zameno za plačilo, vedno večja samostojnost kmetij in nevarnost odtujitve posesti zahtevale bolj natančen nadzor prihodkov in so tako povzročile nastanek zelo detajliranih urbarjev. ⁶⁴

Bünz opozarja, da gospodarski razlogi gotovo niso bili edini razlog za nastanek urbarjev. ⁶⁵ Pri tem navaja primer benediktinskega samostana v Chemnitzu. Tamkajšnji urbar je paleografsko datiran v čas okoli leta 1200. Po mnenju Walterja Schlesingerja bi urbar lahko nastal ob obisku cesarja Friderika II. v Chemnitzu leta 1216. Ob tej priložnosti je bila samostanu potrjena posest, prav tako pa mu je bila vrnjena tista posest, ki jo je samostan izgubil v teku boja za prestol. V tem primeru je imel torej urbar funkcijo zavarovanja posesti, kar nakazuje, da so bili morda tudi drugi urbarji zapisani s podobnimi razlogi. ⁶⁶

Dopsch meni, da so želja po zavarovanju posesti in spremembe v strukturi posesti le posledice globljih sprememb v družbi. ⁶⁷ Meni, da je bil z razpadom

⁶³ Rösener, *Grundherrschaft im Wandel*, str. 62 sl.

⁶⁴ Prav tam, str. 62 sl.

⁶⁵ Bünz, *Probleme*, str. 57.

⁶⁶ Prav tam, str. 57.

⁶⁷ »Gewiß wurde die Anlegung von Urbaren auch in Österreich – wie sonst in Deutschland – vielfach durch das Bestreben veranlaßt, sich mit Verzeichnung des Besitzes gegen äußere und innere Bedrohung desselben zu schützen, durch Fixierung der Zinse andererseits einer Minderung des Einkommens vorzubeugen. Aber das waren nur Bedürfnisse, wie sie sich als Folge eines großen Umschwunges der sozialen und wirtschaftlichen Entwicklung Deutschlands im 12. Jahrhundert herausgestellt hatten. Der Aufschwung der Ministerialität und der Rückgang der Eigen- (Saalland) Wirtschaft haben, wie bekannt, dazu geführt.« Dopsch, *Die landesfürstlichen Urbare*, str. CCXI.

pridvornega gospostva in razdelitvijo posesti na manjše dele, ki je bila predana v zameno za plačilo dajatev, težji pregled nad bolj številčno posestjo, dajatve pa so bile zelo raznolike glede na velikost in rodovitnost posameznih delov. Prav tako je bila lažja odtujitev posesti, kar naj bi zahtevalo zapis knjig posesti in knjig dajatev – torej urbarjev.⁶⁸ Bünz se v povezavi s tem sprašuje, ali lahko v urbarjih že vidimo računski duh in preračunljivo razumevanje ekonomije ter izpostavi, da bi bilo treba za raziskovanje tega vprašanja analizirati postavitev in način pisanja, ki bi olajšala računanje oz. kvantificiranje dohodkov.⁶⁹

Gotovo je k razvoju urbarjev pripomogla tudi povečana uporaba pisave, ki se je prav v tem času širila po Evropi. Spremenjen odnos do pisave različni avtorji postavljajo v obdobje med 11. in 13. stoletjem.⁷⁰ Pojav je med leti 1986–1999 na univerzi v Münstru preučevala raziskovalna skupina Sonderforschungsbereich 231 *Träger, Felder, Formen pragmatischer Schriftlichkeit im Mittelalter*, ki je v zgodovinopisje vpeljala pojem pragmatičnega pismenstva.⁷¹ Hagen Keller, vodja raziskovalne skupine, pojem pragmatično pismenstvo razume kot »vse oblike uporabe pisave in tekstov, ki služijo neposredno ciljno usmerjenemu delovanju, ali pa tistih, ki želijo s podajanjem znanja usmerjati delovanje drugih«. ⁷² Neposredno ciljno usmerjeno delovanje je širok pojem, ki ga lahko razumemo kot vse početje, ki je del vsakodnevnega življenja in ima neki cilj – največkrat je to zbiranje informacij za lažje upravne ali poslovne odločitve. Mednje štejemo raznovrstne zapise, ki so nastali kot posledica uprave, računске knjige, notarske knjige, vicedomske knjige, fevdne knjige idr. Med tekste, ki želijo usmerjati delovanje drugih, pa lahko štejemo razne pravne knjige, statute, predpise, pravila redov kakor tudi dela, ki želijo izobraziti mladeniča v dobrega plemiča ipd. Pragmatično pismenstvo je koncept, ki je zasnovan zelo široko in ni omejen na specifične vrste besedil, temveč je povezovalni element predvsem funkcija, ki jo opravlja določeno besedilo, oz. nameni, ki jih je imel avtor v mislih, ko se je odločil za zapis določenega besedila. Čeprav lahko opazujemo uporabo pisave v celotnem srednjem veku, se pragmatično pismenstvo v razmerju do predhodnih oblik uporabe pisave loči na tri načine – pisava izgubi svečan pomen in postane preprosto orodje, s katerim človek sedaj obvladuje svoje okolje, uporaba pisave se razširi na praktično vsa področja človeškega življenja, prisotna pa je tudi kvalitetna sprememba, pisava je sedaj namenjena urejanju profanih, tuzemskih zadev, kot so pobiranje davkov, zapisovanje človeških zakonov, popisovanje posesti itd. in ni več namenjena le bogu in doseganju posmrtnega življenja.

⁶⁸ Dopsch, *Die landesfürstlichen Urbare*, str. CCXIII.

⁶⁹ Bünz, *Probleme*, str. 68.

⁷⁰ Keller, *Vom heiligen Buch*, str. 3–4; Stock, *The Implications*, str. 3–87 passim; Clanchy, *From Memory*, passim. Clanchy v celotnem delu predstavi spreminjajoč se odnos do pisave in zapisanega v Angliji med leti 1066 in 1307 ter na več mestih poda mnenje, da je za časa vladanja Edvarda I. (1271–1307) pisna komunikacija postala standarden in sprejemljiv način delovanja.

⁷¹ Nemško – *pragmatische Schriftlichkeit*.

⁷² Keller, *Pragmatische Schriftlichkeit*, str. 1.

Relativno enoten začetek zapisovanja urbarjev v različnih institucijah na obravnavanem področju – najzgodnejši primerki v 11. in 12. stoletju, velika večina urbarjev v ostalih institucijah pa v 13. stoletju –, vsebina ter nameni, ki so jih pri zapisovanju urbarjev imeli takratni ljudje, nakazujejo, da jih lahko razumemo kot pojavno obliko pragmatičnega pismenstva na obravnavanem področju.

Najstarejši urbar freisinške škofije

Željo po zavarovanju posesti lahko opazujemo tudi v naslednjih urbarjih. Kot prvi primer si lahko pogledamo najstarejši urbar freisinške škofije. Urbar iz druge polovice 12. stoletja se je ohranil v kopalni in urbarialni knjigi freisinške škofije (BayHStA HL Freising 4) in obsega deset folijev. Josef Zahn je leta 1861 naredil pregled kopalnih in urbarialnih knjig freisinške škofije, v katerega je vključil tudi dotični urbar.⁷³ Deset let kasneje je besedilo, ki se je nanašalo na takratno avstro-ogrsko posest, objavil v *Fontes rerum Austriacarum*.⁷⁴ Zahn je mnenja, da bi lahko nastanek prvega dela urbarja postavili v težavno obdobje za freisinško škofijo. Meni, da obstoj urbarja nakazuje potrebo, ki jo je lahko izpolnjeval. Fragmentarni značaj, ki naj bi ga nakazovala že vpetost urbarja v kopalno knjigo, kateri prav tako kot urbarju pripisuje zasnovo, ki ni naravnana v prihodnost ter ni urejena glede na pomembnost zapisov, je po njegovem mnenju indic o nastanku urbarja in njegovem namenu. Glede na dejstvo, da je prvi del, ki se nanaša na freisinško posest v današnji Avstriji in Sloveniji, veliko krajši in manj izčrpen kot drugi, bavarski del, zaključí Zahn, da bi ta popis lahko služil kot podlaga za kasnejše raziskave.⁷⁵ Povzemajoč Zahna se temu mnenju pridružuje tudi Blaznik.⁷⁶

Okoliščine nastanka so v veliki meri povezane s problemi, ki jih je freisinška škofija imela s posestmi v današnji Avstriji. Iz virov je moč razbrati, da se je približno v času zapisa urbarja freisinški škof Albert nahajal v novo povzdignjeni vojvodini Avstriji, kjer ne le, da nekateri freisinški vazali niso več izpolnjevali svojih fevdalnih obveznosti, ampak je tudi vojvoda, verjetno zaradi novo pridobljenega *privilegiuma minus*, ki mu je podeljeval oblast nad sodstvom v vojvodini Avstriji,⁷⁷ bremenil freisinške posesti.⁷⁸ V nedatiranem pismu svojemu kapitlju škof Albert opisuje uspešnost svojega početja.⁷⁹ Z veseljem sporoča, da je bil pri vojvodi lepo

⁷³ Josef Zahn, *Die Freisingische*, str. 230–235.

⁷⁴ FRA II 36, str. 12–20. Besedilo o posesti okoli Škofje Loke sta izdala tudi Blaznik in Kos. Blaznik, *Srednjeveški urbarji*. Zv. 4, str. 127–128; Kos, *Gradivo za zgodovino*, št. 410, str. 206–208.

⁷⁵ Zahn, *Die Freisingische*, str. 230–232.

⁷⁶ Blaznik, *Srednjeveški urbarji*. Zv. 4, str. 15.

⁷⁷ *Statuimus quoque, ut nulla magna vel parva persona in eiusdem ducatus regimine sine ducis consensu vel permissione aliquam iusticiam presumat exercere*. MGH DD F I, 1, št. 151, str. 259, v. 27–29.

⁷⁸ Zahn, *Die Freisingische*, str. 232

⁷⁹ Meichelbeck, *Historia frisingensis* 1,1, str. 372, gl. tudi Meiller, *Regesten zur Geschichte*, str. 46, št. 64.

sprejet, da je ta sprejel vse njegove želje, tako da se jim ni več treba bati, ter da je bil pri večini nepokornih vazalov uspešen, le en se še trdovratno upira. V pismu navaja, da je vojvodi predal majhen davek, ki ga običajno letno pobirajo od svojih podložnikov, a jim ga sedaj ni več uspelo pridobiti,⁸⁰ ter sporoča, da so uredili stanje na področju sodstva⁸¹ in pridobili nazaj odtujena posestva.⁸² Andreas von Meiller je pismo datiral v leto 1164,⁸³ kar vzpostavi naslednje zaporedje dogodkov. Henrik II. je leta 1156 prejel *privilegium minus* in začel uveljavljati svoje nove pravice. Leta 1158 je freisinški škof postal Albert I. in se hitro odločil aktivno urejati aktualne probleme. Že v času škofovanja svojega predhodnika je kot kapiteljski prošt pri izvajanju dolžnosti pogosto nadomeščal škofa in tako gotovo dodobra spoznal stanje škofije.⁸⁴ Da bi dobil pregled nad posestmi svoje škofije, se je odločil za izdelavo popisa posesti – najstarejšega urbarja freisinške škofije. V naslednjih letih je nato, morda s pomočjo novega urbarja, vsekakor pa v pogovorih in pogajanjih, uspešno pridobil pravice in izgubljeno posest od novega avstrijskega vojvode.

Urbar je sestavljen iz kvaternija in septernija, ki sta skupaj zvezana na precej nenavaden način. Namesto zaporedne vezave je bil kvaternij⁸⁵ vezan v septernij. Kvaternij, ki se začne s popisom posesti okoli Škofje Loke (*Noticia bonorum de Lonka*), v takem zaporedju preseka naštevanje posesti okoli kraja Oberhummel (*Humblin superius*). Do takšne vezave je prišlo že v 12. stoletju. Na to nakazujejo nekatera imena na spodnjem robu fol. 49. Gre za priče tradicije, zapisane na spodnjem delu fol. 48', za katere je očitno zmanjkalo prostora na fol. 48' in so jih preprosto dopisali v prazen prostor na naslednji strani.⁸⁶ Oba dela se po svoji strukturi kar precej razlikujeta. Kvaternij, ki vsebuje večji del posesti avstrijskega dela urbarja, je veliko bolj sumaren kot preostali – septernij – »bavarski« del. V prvem delu ni moč zaslediti enotne zasnove, saj se zdi, kot da bi na vsakem področju oskrbnik na svoj način povedal, kaj škofija poseduje na njegovem območju. V grobem bi sisteme popisovanja lahko razdelili na tri načine: 1.) pri večjem kraju/centru posestva je toliko in toliko dvorov/hub/mlinov, ki plačujejo toliko in toliko dajatev, kot npr. posest okoli Škofje Loke,⁸⁷ 2.) naštevanje različnih prejemkov v enem stavku, v obliki *de decem hobis quattuor talenta*, kot npr. pri kraju *Niwenhoven*,⁸⁸ 3.) sistem

⁸⁰ *Nos verò parvum ei de praedictis bonis nostris obtulimus censum, quem annuatim de hominibus nostris et nihil amplius accipiendum impetravimus.* Meichelbeck, *Historia frisingensis* 1,1, str. 372.

⁸¹ *... et si inventi fuerint ibi fures, soli illi tradantur iudicibus, reliqua foris facta officiales nostri iudicabunt.* Meichelbeck, *Historia frisingensis* 1,1, str. 372.

⁸² *Praeterea alia ecclesiae nostrae bona, que longo tempore nobis alienata fuerunt, per ipsum ducem rehabere meruimus, ...* Meichelbeck, *Historia frisingensis* 1,1, str. 372.

⁸³ Meiller, *Regesten zur Geschichte*, str. 46, št. 64.

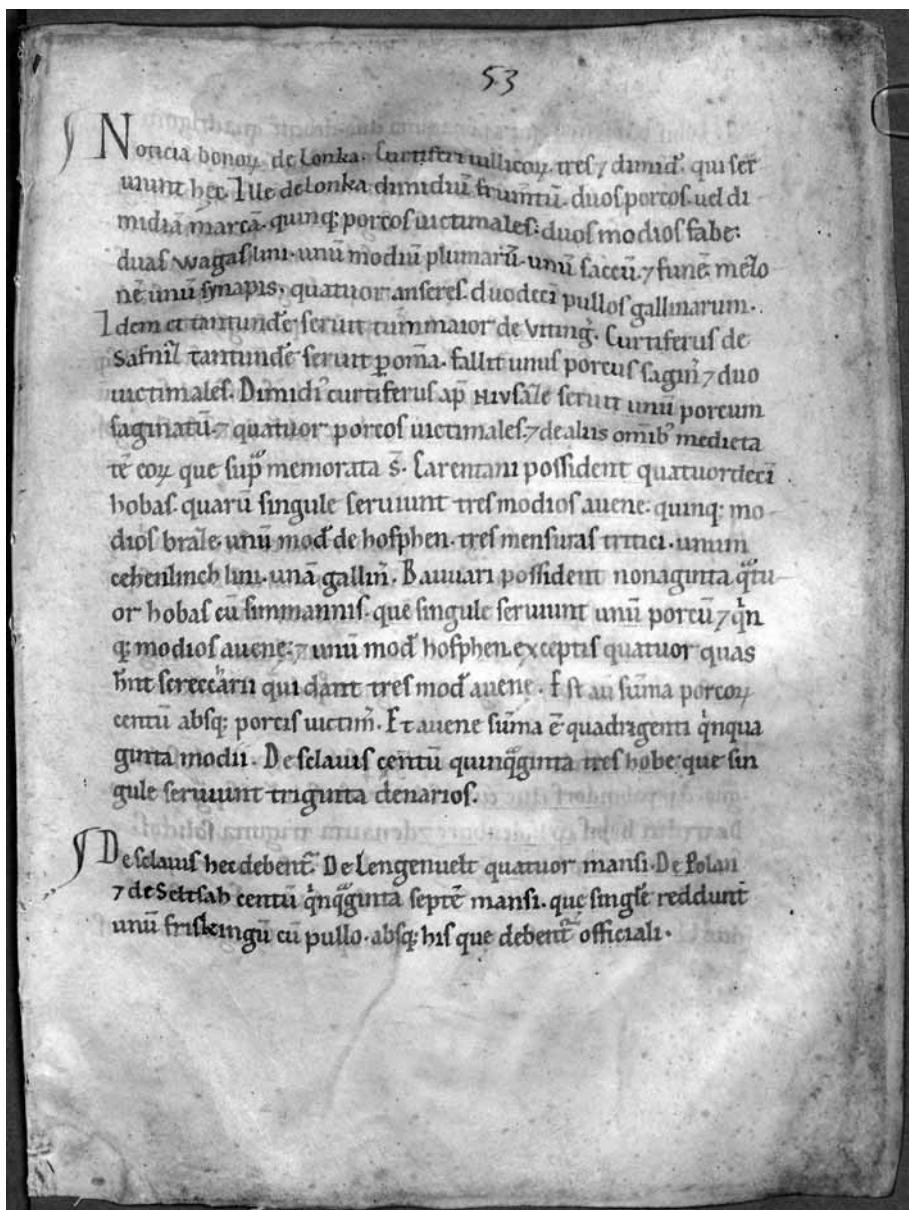
⁸⁴ *Neue deutsche Biographie, Bd.: 1, Aachen – Behaim*, str. 127.

⁸⁵ BayHStA HL Freising 4, fol. 53–56', v digitalni obliki dostopno na: <http://daten.digitaler-sammlungen.de/~db/bsb00009708/images/index.html?id=00009708&nativeno=53>.

⁸⁶ BayHStA HL Freising 4, fol. 49, gl. tudi Zahn, *Die Freisingische*, str. 231; BayHStA HL Freising 4, fol. C. Prim. Blaznik, *Srednjeveški urbarji. Zv. 4*, str. 15. Septernij naj bi originalno imel še prvo stran, ki pa je bila odrezana.

⁸⁷ BayHStA HL Freising 4, fol. 53–fol.53'.

⁸⁸ Prav tam, fol. 54.

Slika 1: Najstarejši urbar freisinske škofije, fol. 53 (BayHStA HL Freising 4, fol. 53).

Abb. 1: Das älteste Urbar des Hochstifts Freising, fol. 53 (BayHStA HL Freising 4, fol. 53).

v kraju je toliko kmetij, vsaka plača toliko in toliko, kot na primer drugi del prvega dela (kvaternij – »avstrijski del«), ki ga je napisala druga roka.⁸⁹ Občasno lahko

⁸⁹ BayHStA HL Freising 4, fol. 55'–fol. 56', v digitalni obliki dostopno na: <http://daten.digital-sammlung.de/bsb00009708/images/index.html?id=00009708&groesser=&fip=eaya xsqrsxdysdenewqeyasdasdasxdsydeayaw&no=&seite=124>. Bolj podrobno o različnih rokah, gl. spodaj op. 103, str. 34.

zasledimo seštevke, ki pa so velikokrat napačni, običajno pa se tudi ne nanašajo na celotno posest, ki jo opisuje. Posamezne odstavke, ki so občasno ločeni s spuščeno vrstico, vpelje poseben znak. Le na enem mestu v prvem delu je ta sistem spremenjen – v drugem odstavku na fol. 54⁹⁰ je moč najti znak za odstavek tudi znotraj odstavka, kar je bolj pogosto v drugem (»bavarskem«) delu. Omeniti je treba tudi, da so informacije na delu, ki se nanaša na posest okoli Škofje Loke, podvojene in nekoliko spremenjene, kar je opazil že Kos.⁹¹

Za drugi del, ki se nanaša na pretežno bavarski del posesti, se zdi, da ima nekoliko drugačen sistem. V drugem delu zasledimo sistem, ki na prvi pogled deluje bolj dosledno, saj posamično našteva posest v različnih krajih. Sistem bi lahko podali sledeče – v vasi je dvor, ki plačuje toliko in toliko. Tam je prav tako mans, ki plačuje prav toliko. Običajno lahko najdemo tudi »postavke«, ki imajo podoben sistem kot v prvem delu, s to razliko, da se vedno nanašajo le na en tip posesti, prav tako pa ni nikoli možno zaslediti seštevka vseh dajatev. Za razliko od prvega dela lahko v tem delu zasledimo veliko bolj številčno uporabo znaka za odstavke. Zaznamuje namreč posamezno »postavko«, velikokrat pa se pojavijo tudi na začetku odstavka in nekoliko štrlijo izven levega robu poravnave. Na prvi pogled se zdi, kot da bi lahko vpeljali novi odstavek, a se odstavek preprosto nadaljuje v naslednjo vrstico in tudi tukaj predstavlja le novo »postavko«. Le občasno dejansko zaznamuje povsem nov odstavek.

Že omenjeno nesistematičnost poudarja dejstvo, da pri naštevanju pisec pogosto preskakuje iz enega kraja do drugega in nazaj. Na fol. 49 tako najprej omeni, da so v Ellbachu (*Elchpach*) trije fevdi pastirjev, ki ima vsak 5 krav. Nato našteva posest v Schlierseeju (*Slirse*) in Maxlrainu (*Machsilreine*). Šele nato se vrne nazaj v Ellbach in omeni, da tamkajšnji dvor plačuje v polovičnem obsegu in enega rejenega prašiča.⁹² Ellbach je nato ponovno omenjen na fol. 50', kjer piše, da sta v Ellbachu dva dvora, ki plačujeta v naturalijah.⁹³ Pisec se k Schlierseeju vrne na fol. 49', kjer je omenjeno, da imata dva ribiča tam fevd.⁹⁴ Zanimiva je tudi posest okoli Isena (*Isene*), ki je omenjena na fol. 50, saj lahko tukaj najdemo največje število različnih »postavk«, ki se nanašajo na en kraj, v drugem delu urbarja. V kraju Isen so se nahajale štiri cerkve, trije fevdi in pet mans, ki so vsaka napisana ločeno s svojo »postavko«. Izjema so tri manse, ki so združene v eno.⁹⁵ Isen je nato omenjen še enkrat na fol. 50', kjer je omenjeno, da so tam tri *aree* (področje, ki je namenjeno majhni kmetiji), ki plačujejo 15 denarjev.⁹⁶

⁹⁰ BayHStA HL Freising 4, fol. 54.

⁹¹ Blaznik, *Kolonizacija Poljsanske doline*, str. 71, op. 29. Gl. tudi Blaznik, *Srednjeveški urbarji*. Zv. 4, str. 15.

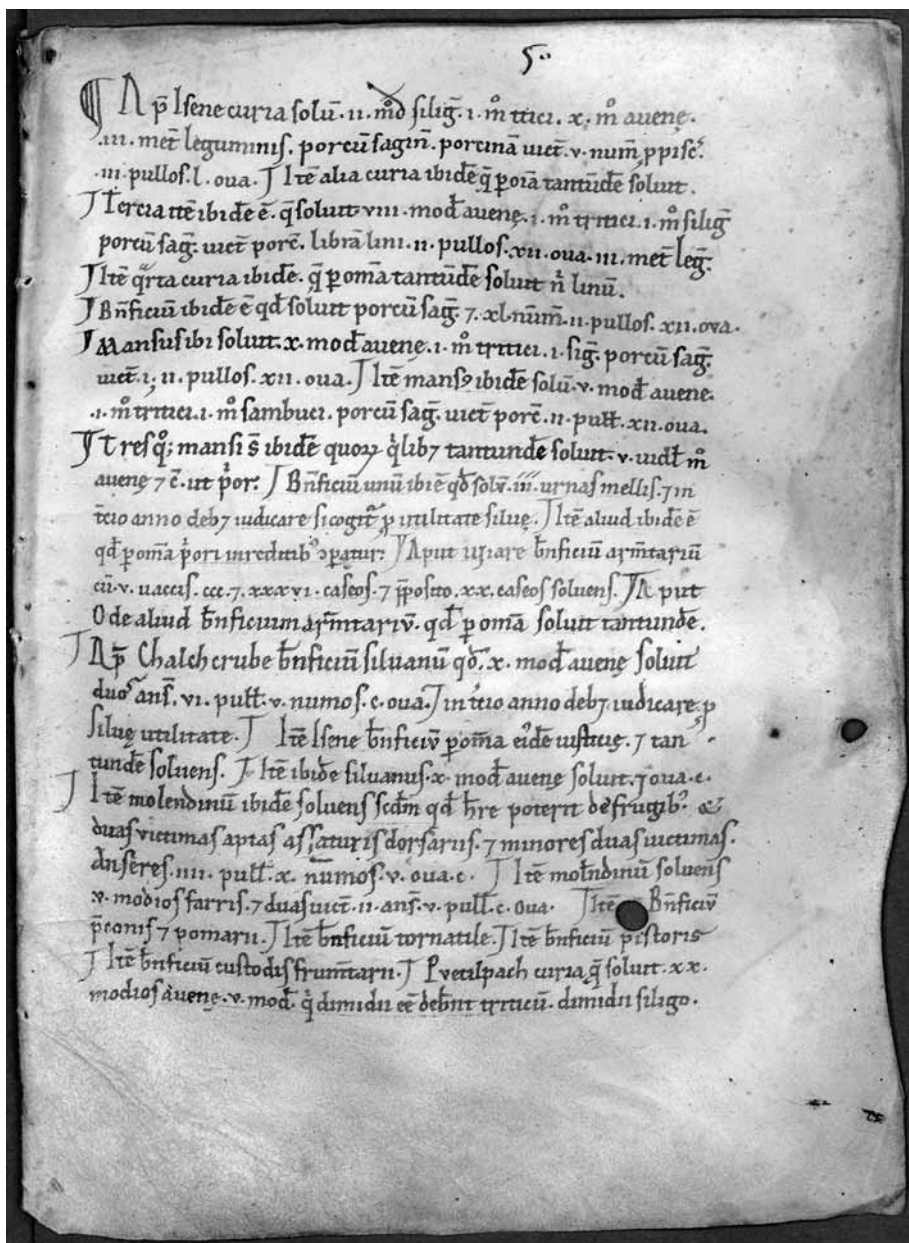
⁹² BayHStA HL Freising 4, fol. 49.

⁹³ Prav tam, fol. 50'.

⁹⁴ Prav tam, fol. 49'.

⁹⁵ BayHStA HL Freising 4, fol. 50, v digitalni obliki dostopno na: <http://daten.digitaler-sammlung.de/~db/bsb00009708/images/index.html?id=00009708&nativeno=50>.

⁹⁶ Prav tam, fol. 50'.

Slika 2: Najstarejši urbar freisinske škofije, fol. 50 (BayHStA HL Freising 4, fol. 50).

Abb. 2 Das älteste Urbar des Hochstifts Freising, fol. 50 (BayHStA HL Freising 4, fol. 50).

Zahn je menil, da skopi in sumarni podatki prvega dela gotovo niso bili končni rezultat teh prizadevanj, temveč so bili po njegovem mnenju le osnova za nadaljnje raziskovanje. V nasprotju pa naj bi bolj obsežen in natančnejši del predstavljal kasnejše delo, ki je bilo opravljeno bolj umirjeno in sproščeno. Meni, da »die Abfassung der ersteren eine gelegentliche gewesen [ist], an welche sich der zweite in bequemerer

Ausführlichkeit später, und um doch ein Ganzes zu haben, anschloss.«⁹⁷ Albert bi torej lahko na hitro pridobil sumarne podatke o svojih posestvih, ki jih je nameraval uporabiti v pogajanjih z avstrijskim vojvodo. Po uspešnih pogajanjih pa je morda spoznal uporabno vrednost takšnega pregleda in se odločil za izpopolnjen pregled celotne posesti. Domnevo o kasnejšem nastanku »bavarskega« delu urbarja je potrdil Johann Boegl.⁹⁸ V urbarju se namreč omenja *Felix puer*,⁹⁹ ki ga v virih lahko zasledimo med leti 1180–1212. Zaradi tega Boegl nastanek drugega dela urbarja postavlja okoli leta 1180, torej dobrih 20 let kasneje kot prvi del.

Dvakratno popisovanje posesti bi razložilo dejstvo, da je posest okoli Škofje Loke zapisana kar dvakrat, z različnimi podatki, saj bi lahko kasnejše raziskovanje ugotovilo drugačno stanje (morda zaradi predhodnih napak ali pa že spremenjenega stanja). Zato se postavlja vprašanje, zakaj so zapisali obe stanji, in ne le bolj natančne. Ker se zdi, da je tekst zapisala ena roka, bi razloge morda lahko iskali v nepoznavanju lokalnih razmer s strani pisarja in v relativni tujosti početja, tj. uporabe pisave na tak način. Ker pisar ni imel izkušenj na področju izdelovanja urbarjev, se mu dvojno zapisovanje dajatev ni zdelo čudno. Če gledamo na zapis iz današnje perspektive, se zdi nenavadno dvojno zapisovanje, pisarju v takratnem času pa se je morda zdela vsebina, ki jo je moral prepisati v kodeks, kljub temu pomembna. Prav tako je zanimivo, da je dvojni zapis mogoče najti le pri posesti okoli Škofje Loke. Morda je bilo le tukaj ugotovljeno in sporočeno spremenjeno stanje, drugod pa do večjih odstopanj ni prihajalo.

Blaznik omeni, da se zapis o posestih okoli Škofje Loke ne nanaša na kakršnokoli pisno podlago, temveč da je verjetno nastal po spominu oskrbnika.¹⁰⁰ Na urbar moramo po vsej verjetnosti gledati kot na nov pojav v takratnem okolju. Res je, da se po vsej verjetnosti ni nanašal na kakšne starejše predloge. V kodeksu s signaturo BayHStA HL Freising 6 pa je ohranjen majhen listič, katerega vsebina se ujema z delom urbarja.¹⁰¹ Ohranjen listič lahko razumemo kot osnutek, ki je bil podlaga za končni zapis urbarja.¹⁰² Urbar so namreč zapisale tri roke, ki pa so pisale v zelo kratkem časovnem razmiku.¹⁰³ Predvidevamo lahko, da so torej posebne vizitacije lokalno zbirale podatke, jih zapisale na manjše lističe, ki so bili kasneje

⁹⁷ Zahn, *Die Freisingische*, str. 232–233.

⁹⁸ Boegl, *Das älteste Urbar*, str. 85.

⁹⁹ *Apud Hublin acervus siliginis et acervus avenae cedit preposito pro manso Marcelingin, quem habet Felix puer et Heinricho inbeneficiavit.* BayHStA HL Freising 4, fol. 57.

¹⁰⁰ Blaznik, *Srednjeveški urbarji*. Zv. 4, str. 15.

¹⁰¹ BayHStA HL Freising 6, fol. 46–fol. 46', v digitalni obliki dostopno na: <http://daten.digital-sammlungen.de/bsb00003040/images/index.html?id=00003040&groesser=&fip=eayaewqsdaseayaxsfsdrxdsydsdaswqrseaya&no=1&seite=97>.

¹⁰² Bitterauf, *Die Traditionen*, str. 547, v digitalni obliki dostopno na: <http://daten.digital-sammlungen.de/bsb00004629/images/index.html?id=00004629&groesser=&fip=eayaewqsdaseayaxsfsdrxdsydsdaswqrseaya&no=1&seite=613>; BayHStA HL Freising 4, fol. 56–fol. 56', v digitalni obliki dostopno na: <http://daten.digital-sammlungen.de/bsb00009708/images/index.html?id=00009708&groesser=&fip=eayaewqsdaseayaxsfsdrxdsydsdaswqrseaya&no=3&seite=125>.

¹⁰³ Zahn, *Die Freisingische*, str. 231. Prva roka je zapisala posest okoli Škofje Loke (fol. 53) ter vse do fol. 55', druga roka fol. 55'–56', tretja roka pa drugi »bavarski« del (fol. 49–52', fol. 57–58).

uporabljeni pri zapisu urbarja. Neurejeno zaporedje krajev, saj zapisovalec pri popisovanju posesti v drugem delu kar veliko preskakuje iz enega kraja v drugega,¹⁰⁴ nakazuje, da pred zapisovanjem ni prišlo do posebne redakcije. Gledano z današnje perspektive, bi se tako početje zdelo pričakovano, ljudem v tistem času pa se očitno ni zdelo nujno potrebno. Če upoštevamo predpostavko, da je bil urbar zapisan na podlagi notic, kakršna je bila najdena v *Liber censualis* (BayHStA HL Freising 6), takšno početje ne bi bilo posebej naporno. Redakcija pridobljenih podatkov očitno ni bila ena izmed nalog ljudi, ki so bili zadolženi za takšno početje. Urbar je svojo vlogo lahko izpolnjeval tudi brez sistematično urejenega pregleda posesti. Glede na dejstvo, da pa kljub temu lahko najdemo veliko določil, kot so: plačuje prav toliko, v enakem obsegu, ponekod celo samo *item*, se zdi, da je do manjših popravkov le prihajalo. Ne glede na to je čudno, da posamezne vizitacije niso ob vizitiranju kraja zapisale vse posesti, ki je pripadala škofiji v enem kraju. Zdi se, da moramo v najstarejšem ohranjenem freisinškem urbarju videti predvsem prvi poskus popisa posesti s strani freisinške škofije, omenjene nenavadne razporeditve in zapise pa razumeti kot pojavne oblike reševanja problemov s strani uradnikov, ki jim je bila naročena izdelava urbarja in kateri se niso mogli posluževati ustaljenih praks.

Kako so urbar razumeli takratni zapisovalci, lahko razberemo tudi iz kodikološkega konteksta samega urbarja. Vpet je v kodeks skupaj s kopalno knjigo, v kateri so prepisane tradicije freisinške škofije od začetka 9. stoletja naprej.¹⁰⁵ Za takratne ljudi je imel takšen popis verjetno vsaj podobno funkcijo, kot jo je imela kopalna knjiga, da so ju skupaj zvezali v kodeks. Mnenje, da je urbar namenjen bolj dokazovanju posedovanja posesti kakor pobiranju dajatev, podpira tudi dejstvo, da se tistih nekaj kasnejših pripisov, ki jih je moč zaslediti v zapisu, bolj nanaša na spremembe posesti, ki so bile izvedene na tem področju, oz. na pravice, ki se nanašajo na to področje.¹⁰⁶ Med njimi lahko najdemo sporazum freisinškega škofa s palatinskim grofom o izpustitvi ujetnikov, ki je imel za posledico predajo nekaj posesti,¹⁰⁷ kratko notico, da škofu pripadajo kmetije okoli kraja *Rudenich*,¹⁰⁸ kakor tudi nekaj zapisov o določenih podložnikih.¹⁰⁹ Zdi se torej, da je bilo bolj važno zapisati spremembe oz. stanje posesti, kot pa na tej stopnji uporabljati urbarje za pobiranje raznovrstnih dajatev. Prav tako lahko tudi na koncu popisa posesti okoli Enzersdorfa (*Encinesdorf*) zasledimo povzetek vseh kmetij, dvorov, fevdov idr., ki se nahajajo na tem gospostvu. Sporadično lahko tudi v drugem delu urbarja zasledimo zapise o posesti, ki ne navajajo nikakršnih dajatev ali dolžnosti. Nekateri se nanašajo na predhodno postavko, tako da moramo razumeti zapis v smislu, da enako plačuje tudi naslednja enota, za veliko izmed njih pa tega ne moremo trditi.¹¹⁰

¹⁰⁴ Gl. zgoraj, str. 32.

¹⁰⁵ Vsi ohranjeni urbarji iz 12. stoletja na obravnavanem področju so bili vpeti ali zapisani v tradicijske knjige. Gl. zgoraj str. 24 in Wetzel, *Die Urbare*, str. 31–32, 62–63, 71–74, 80–81.

¹⁰⁶ Gl. BayHStA HL Freising 4, fol. 51, 51', 56', 57, 58, v digitalni obliki dostopno na: <http://daten.digital-e-sammlungen.de/~db/bsb00009708/images/index.html?id=00009708&nativeno=51>.

¹⁰⁷ Prav tam, fol. 56'–57.

¹⁰⁸ Prav tam, fol. 58.

¹⁰⁹ Prav tam, fol. 51, 58.

¹¹⁰ Prav tam, fol. 49 – *Apud Elchpach tria beneficia sunt armentaria singula cum V vaccis; fol. 49' – Slierse sunt duo piscatores quorum beneficium ibidem est; Alchksingin beneficia VI*

V urbarju lahko najdemo tudi nekaj zanimivih določil, ki niso točno vezana na prejemke dotičnih posesti. Med drugim določilo, da morajo plačevati denar za pobiranje konjskih fig,¹¹¹ da morajo nekatera posestva plačevati za uporabo gozdu,¹¹² kakor tudi nekatera druga raznovrstna določila oz. pravice.¹¹³

Kaj lahko na podlagi tega povemo o sami uporabi urbarja? Že na prvi pogled se zdi, da sam urbar ni bil najbolj primeren za uporabo v vsakodnevne namene, saj bi bilo iskanje po kodeksu, ki nima ne naslovov ne posebej izoblikovanih odstavkov oz. kakršnihkoli drugih pripomočkov, precej težko. Dejstvo, da, predvsem v drugem, vendar tudi v prvem delu, pisec precej skače z enega konca na drugega, gotovo otežuje kakršnokoli uporabo v redne namene. Zaradi tega lahko razumemo najstarejši urbar bolj kot popis posesti, ki je morda imel namen zavarovanja posesti, kakor pripomoček pri pobiranju dajatev.

Zanimiv vpogled v razmišljanje in miselno stanje škofa Alberta je tudi eden izmed zadnjih stavkov v njegovem pismu kapitlju po pogajanjih z avstrijskim vojvodo – *Hec ideo vobis scripsimus, ut in exemplum successoribus nostris relinquatur; ut et ipsi eandem gratiam impetrare non negligant.*¹¹⁴ Zdi se mu torej pomembno, da pisno sporoči svojemu kapitlju svoje uspehe in jih tako ohrani kot zgled za svoje naslednike. Pisava je torej gotovo bila razumljena kot poseben medij, ki lahko ovekoveči dejanja, medij, s pomočjo katerega se ustvarja tradicija, medija torej, kamor so bile zapisane pomembne, in ne kar vsakodnevne stvari. Prav to razmišljanje nam morda lahko dodatno osvetli razlog za zapis najstarejšega urbarja na področju vzhodnih Alp. Če je zapisana celotna posest freisinške škofije, je veliko težje, tudi nenamerno, kar tako izgubiti posest, saj je bila zabeležena s pomočjo pravega medija. Prav tako jo lahko človek v prihodnje poišče, če želi najti morebitno izgubljeno posest. Takšnemu pregledu nad posestjo je služil najstarejši urbar freisinške škofije.

Da se je škof Albert dodobra zavedal še kako resne nevarnosti odvzemanja posesti s strani plemstva in odvetnikov, kaže tudi sporazum med škofom Albertom in Henrikom Priškim mlajšim, ki je bil prav tako zapisan v urbar.¹¹⁵ V njem se je Henrik Priški zavezal, da ne bo odvetništva nad gospostvom Katsch nikoli predal naprej kot fevd oz. da ne bo nikoli nastavil pododvetnikov brez škofove odobritve. V primeru, da bi storil kaj v nasprotju s tem razglasom, pa pripade odvetništvo

sunt; Turfchirchin parrochi; fol. 51 – Tria beneficia sunt ibidem armentaria; Sex beneficia sunt ibi ad VI nautas; fol. 51' – pastoralitas item est ibidem; Pastorale beneficium est ibi; Item aliud armentum est ibidem; fol. 52 – Sagena est Asinhusin cum duobus piscatoribus; Duo beneficia piscatoribus sunt ibi; In palude beneficium; fol. 52' – Beneficium pastorale; Beneficium praecognis; fol. 57 – Duo quoque piscatores ibi; fol. 57' – Beneficium frunitarii ibidem; Item beneficium trium piscatorum; Beneficium praeconis; Duo beneficia ad farbos lignorum; Beneficium custodi silve; Beneficium custodis segetum.

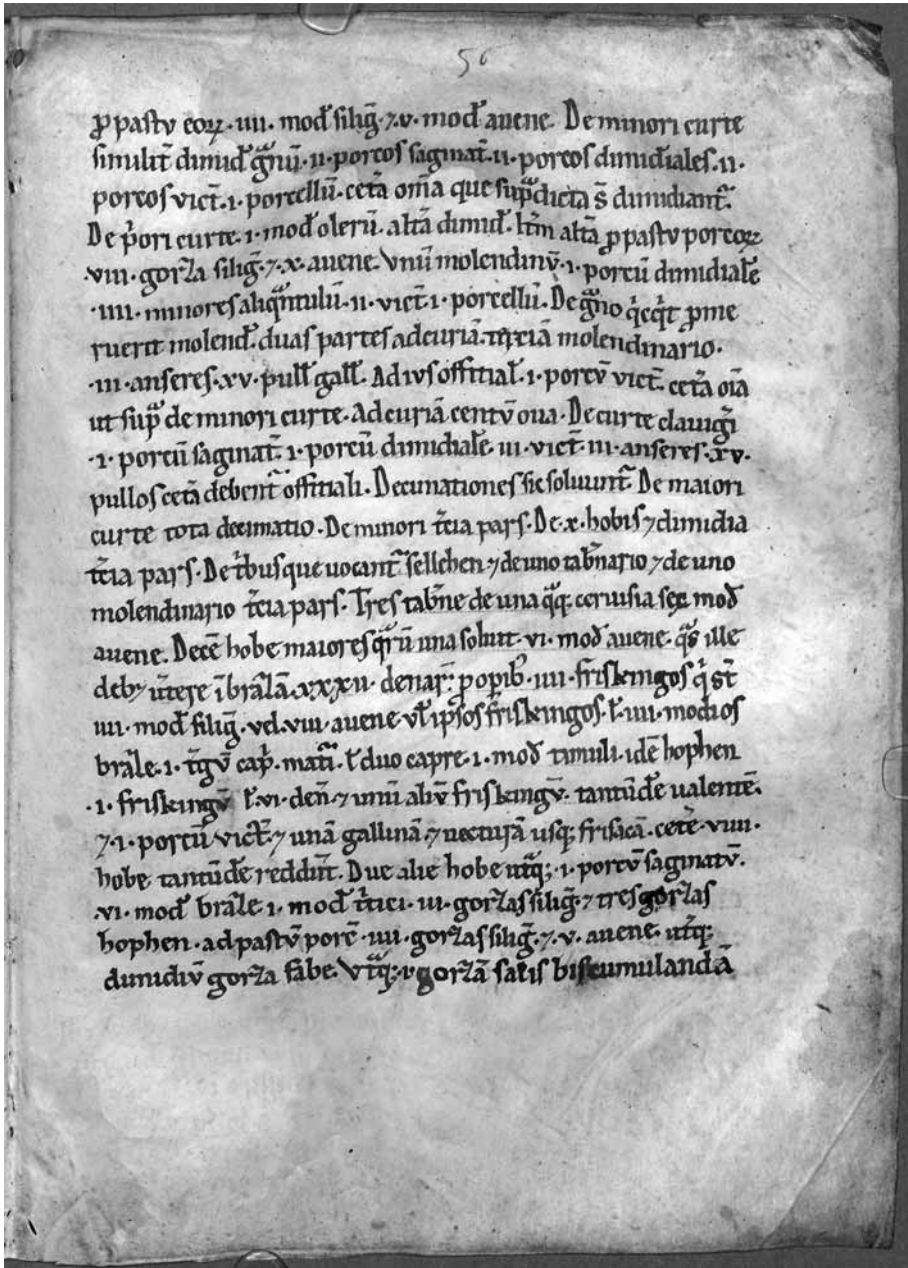
¹¹¹ BayHStA HL Freising 4, fol. 55.

¹¹² Prav tam, fol. 50.

¹¹³ Npr. BayHStA HL Freising 4, fol. 55; BayHStA HL Freising 4, fol. 55'.

¹¹⁴ Meichelbeck, *Historia frisingensis* 1,1, str. 372, gl. tudi Meiller, *Regesten zur Geschichte*, str. 46, št. 64.

¹¹⁵ BayHStA HL Freising 4, fol. 56', v digitalni obliki dostopno na: <http://daten.digitaler-sammlung.de/bsb00009708/images/index.html?id=00009708&groesser=&fip=eayawqsdas eayaxsfdrxdsydsaswqrseaya&no=2&seite=126>. Brunner, *Die steierische Herrschaft*, str. 342.

Slika 3: Najstarejši urbar freisinske škofije, fol. 56 (BayHStA HL Freising, fol. 56).

Abb. 3: Das älteste Urbar des Hochstifts Freising, fol. 56 (BayHStA HL Freising, fol. 56).

nazaj v roke škofa. Poskus je bil sicer neuspešen, saj je njihovim naslednikom Stubenberškim uspelo vzpostaviti samostojno in ločeno gospostvo Katsch,¹¹⁶ ne glede na to pa nam prikaže izjemno skrb za posest škofa Alberta.

¹¹⁶ Brunner, *Die steierische Herrschaft*, str. 342–343

Dodatna motivacija za zapis bi bil lahko tudi požar, ki je izbruhnil 5. aprila 1159 in je zajel poslopja škofije.¹¹⁷ V virih sicer razumljivo ni moč najti podatkov o izgubljenih dokumentih, Rahewin in Konrad zakristan pa poročata o obsežni škodi predvsem na zgradbah. Joachim Wild meni, da bi ta dogodek ter seveda tudi uničujoči madžarski vpadi lahko bili vzrok za izgubo nekaterih najstarejših listin freisinške škofije in kapitlja.¹¹⁸ Izguba oz. le grožnja izgube dragocenih dokumentov bi gotovo lahko pripomogla k odločitvi škofa o zapisu posesti škofije.

Najstarejši urbar freisinške škofije ni le najstarejši ohranjeni urbar škofije, temveč lahko iz vsebine zapisa sklepamo, da je šlo za novo obliko dokumenta. Uradniki, ki jim je bila zaupana naloga, se niso mogli nasloniti na kakršnokoli predlogo, tako da so probleme, s katerimi so bili soočeni, reševali po svojih najboljših močeh. Razlogi za zapis prvega urbarja škofije so bili nekoliko drugačni, kot jih lahko zasledimo pri zapisu kasnejših urbarjev. Namembnost urbarja se lepo odraža v obliki in vsebini, ki se iz današnje perspektive morda zdita nesistematična. Način zapisa, ki ne omogoča hitrega iskanja, raztresenost zapisov iz enega kraja ter podvojeni zapisi nekaterih podatkov nakazujejo, da urbar ni bil najboljši pripomoček za administrativno uporabo. Kot razlog za zapis se zato ponuja predvsem zavarovanje posesti. Nevarnost so predstavljali tako višje plemstvo v obliki avstrijskega vojvode, kakor tudi ministeriali, ki so se želeli polastiti posesti, ter naravne nesreče, ki bi lahko uničile dokaze o lastništvu. Škof se je reševanja problemov, s katerimi je bil soočen, lotil na nove in inovativne načine. Nastal je urbar, zapis katerega lahko razumemo kot poskus reševanja ogroženosti škofijske posesti.

Deželnoknežji urbarji za Spodnjo in Zgornjo Avstrijo

Do danes so se ohranili trije rokopisi, ki vsebujejo deželnoknežje urbarje za Zgornjo in Spodnjo Avstrijo: rokopis O,¹¹⁹ rokopis H¹²⁰ in rokopis W.¹²¹ Prvega lahko datiramo v drugo polovico 13. stoletja,¹²² drugega v konec 13. stoletja,¹²³ zadnjega pa v prvo polovico 14. stoletja,¹²⁴ torej v obdobje vladavine prvih Habsburžanov na omenjenem področju.

Dopsch meni, da sta starejša dva urbarja v večji meri prepisa še starejših urbarjev, ki se niso ohranili, ter na podlagi primerjave rokopisov ugotavlja, da sta konec 13. stoletja, torej v času zapisa najstarejših ohranjenih dveh rokopisov,

¹¹⁷ Wild, *Zur Geschichte*, str. 116.

¹¹⁸ Prav tam, str. 116–117.

¹¹⁹ AT-OESTA/HHStA HS R 242, v digitalni obliki dostopno na: <http://www.archivinformationssystem.at/bild.aspx?VEID=12222&DEID=10&SQNZNR=1>; Za opis gl. Dopsch, *Die landesfürstlichen Urbare*, str. XI–XVI.

¹²⁰ ÖNB, Cod. 543 Han. Za opis gl. Dopsch, *Die landesfürstlichen Urbare*, str. XVI–XXXI.

¹²¹ ÖNB, Cod. 2712 Han. Za opis gl. Dopsch, *Die landesfürstlichen Urbare*, str. XXXI–XXXIV.

¹²² Dopsch, *Die landesfürstlichen Urbare*, str. XXII.

¹²³ Prav tam, str. XVII–XVIII

¹²⁴ Prav tam, str. XXII.

obstajala dva urbarja, ki sta nastala še v času zadnjih Babenberžanov.¹²⁵ Prvi je bil dokončan do leta 1230, drugi pa je bil dopolnjevan še v času vojvode Friderika II. Bojevitega (1230–1246) in Otokarja II. Přemysla; rokopis O predstavlja vesten prepis slednjega. Zapisovalec rokopisa H pa je imel na voljo oba starejša urbarja, torej predlogo rokopisa O kakor tudi drug, starejši, neohranjen urbar. Kot predloga za rokopis H je bil za večji del uporabljen starejši urbar iz časa Leopolda VI. (1198–1230). Poleg tega je bila ponekod uporabljena tudi predloga rokopisa O; na nekaterih mestih celo prepisana v celoti. V rokopisu je zaznati tudi kasnejšo redakcijo, ki prikazuje stanje posesti iz časa Habsburžanov. Le-ta pa je omejena večinoma le na manjši del, in sicer na področje severno od Donave.¹²⁶

Dopsch na podlagi nekaterih zapisov v obeh rokopisih poda previdno mnenje, da obstaja možnost, da bi lahko obstajal še starejši urbar, napisan v času vojvode Leopolda V. (1177–1194).¹²⁷ Če je njegova domneva pravilna, bi urbar veljal kot zelo zgodnji urbar svetnega zemljiškega gospoda. Za primerjavo lahko navedemo urbar grofov Falkensteinskih, ki je datiran v leto 1180,¹²⁸ in velja za zelo zgoden primer urbarja svetnih zemljiških gospodov. Verjetno je zgolj naključje, da bi tako zgoden urbar dal zapisati sin Henrika II., h kateremu se je odpravil freisinški škof Albert za obnovitev pravic njegove škofije, pred tem pa je dal zapisati najstarejši urbar freisinške škofije.¹²⁹ V sedmem desetletju 12. stoletja je bil Leopold V. še otrok, star le nekaj let, tako da dogodek verjetno ni imel večjega vpliva. Obstaja pa drug dogodek, ki bi ga lahko razumeli kot povod za zapis. Leta 1192 je v skladu z Georgenberškim privilegijem po smrti Otokarja IV. iz dinastije Traungaucev vojvodina Štajerska pripadla Babenberžanom – vojvodi Leopoldu V. in njegovemu sinu Frideriku I. (1194–1198).¹³⁰ Teritorij vojvodine Štajerske je takrat obsegal tudi področja, ki so kasneje prešla v Spodnjo in Zgornjo Avstrijo. Predpostavljamo lahko, da se je vojvodi zdelo smiselno sestaviti pregled nad novo pridobljenimi posesti. Tudi tukaj lahko vidimo nenavaden dogodek, ki je bil povod za zapis urbarja. Želel je utrditi svojo oblast, pri tem pa je kot orodje uporabil pisavo. Naročil je izdelavo urbarja, ki je tudi simbolično dokazovala njegovo oblast na tem področju.

Tudi za zapis urbarjev zadnjih Babenberžanov lahko najdemo politični razlog. Kot enega izmed možnih razlogov za nastanek popisa deželnoknežjega posestva v Avstriji navaja Dopsch mnenje, da »... die umfassende Verzeichnung des landesherrlichen Besitzes war guten Teils [...] durch das Bestreben mitbestimmt, dieses Gut vor äußerer Bedrohung zu wahren, Besitzentziehungen und widerrechtliche Inanspruchnahme hintanzuhalten.«¹³¹ V času zadnjih let vojvode Leopolda VI. ter v času vladanja vojvode Friderika II. Bojevitega, v tridesetih letih 13. stoletja, v času torej, v katerem so bile zapisane zgoraj omenjene predloge za ohranjene rokopise, je namreč potekala

¹²⁵ Dopsch, *Die landesfürstlichen Urbare*, str. XXXV–LIV.

¹²⁶ Prav tam, str. LIV.

¹²⁷ Prav tam, str. LIV–LV.

¹²⁸ Bünz, *Probleme*, str. 50. Gl. tudi Noichl, *Codex Falkensteinensis*.

¹²⁹ Gl. zgoraj, str. 29–30.

¹³⁰ Spreitzhofer, *Georgenberger Handfeste*, str. 22–36 in 81–83.

¹³¹ Dopsch, *Die landesfürstlichen Urbare*, str. CCXVII.

revindikacija izgubljene posesti.¹³² Na to nakazujejo nekateri zapisi v samem rokopisu O, ki jih lahko postavimo v čas vojvode Friderika II. Bojevitega,¹³³ v urbarju pa lahko najdemo tudi seznam protipravno odvzetih posesti.¹³⁴ Nekatero manj direktne opise lahko postavimo tudi v čas vojvode Leopolda VI.¹³⁵

Vsem opisom je skupno, da kot akterji nastopajo ministeriali, ki so se polastili deželnoknežje posesti oz. pravic, ki se nanašajo na to posest – v veliko primerih so si prilastili tudi odvetniške pravice, ki so pripadale deželnemu knezu, že za časa vojvode Leopolda VI. pa so se protipravno polastili tudi cerkvene posesti. Očitno se je torej zgodila ciljna revindikacija posesti, ki je bila uperjena proti ministerialom. Tako Leopold VI. kakor Friderik II. Bojeviti sta namreč vodila specifično politiko, v kateri sta se oprla na viteze in meščanstvo, uperjena pa je bila prav proti ministerialom. Njen namen je bila utrditev deželnoknežje oblasti. Način in energija, s katero sta zadnja dva Babenberžana zasledovala svoje cilje, sta pripeljala do sporov z ministeriali. Že ob nastopu oblasti je moral Friderik II. Bojeviti zatreti upor pod vodstvom Kueneringov, predvsem pa leta 1236, ko so ministeriali izkoristili težak položaj, v katerem se je znašel vojvoda Friderik II. Bojeviti, za utrditev svojega položaja. Ena izmed točk obtožbe, s katero je cesar Friderik II. avstrijskega vojvodo izključil iz pravnega reda, so bile prav pritožbe ministerialov glede ravnanja deželnega kneza proti njim. V središču tega spora sta bila očitno izoblikovanje in povečevanje deželnoknežje oblasti. Nastale urbarje lahko tako vidimo kot eno izmed orodij v tem boju.¹³⁶ Dopsch meni, da ni naključno, da so se prav vsi največji tvorci in pospeševalci deželnoknežje oblasti odločili za uporabo urbarjev (Friderik II. Bojeviti je ustvaril nov urbar, Otokar II. Přemysl je nadaljeval uporabo starejšega urbarja, Albrecht I. Habsburški pa je prepisoval in dopolnjeval omenjeni starejši urbar) ter da lahko prav v času njihovih vladanj vedno opazimo upore ministerialov.¹³⁷

Tudi zapise iz časa Otokarja II. Přemysla in Albrechta I. lahko namreč postavimo v podobne razmere. Otokar, ki se mu je po smrti vojvode Friderika II. Bojevitega uspelo uveljaviti kot vojvoda Avstrije, je moral sprva urediti stanje in utrditi svojo oblast. V petdesetih letih 13. stoletja se je do ministerialov vedel precej popustljivo, po zmagi nad Madžari (1260) pa se je počutil dovolj močnega, da je na račun ministerialov bolj strogo začel uveljavljati deželnoknežjo oblast in pravice. Ministeriali, ki so izkoristili negotovo stanje in boj za deželo po smrti zadnjega Babenberžana,

¹³² Dopsch, *Die landesfürstlichen Urbare*, str. CCXVII.

¹³³ Npr. *Sed modo addicte sunt duci*. Dopsch, *Die landesfürstlichen Urbare*, str. 73, št. 300; *Castrum Aychperch ... addictum est duci...* Dopsch, *Die landesfürstlichen Urbare*, str. 84, št. 333.

¹³⁴ *Item obligationes villarum aliarum et nota istos, qui quasdam detinent indevite et sine iure*. Dopsch, *Die landesfürstlichen Urbare*, str. 81, št. 325 sl.

¹³⁵ Npr. *In Dunnevurt 2 beneficia solvunt ½ tal. et 12 caseos; et dominus Otto de Ramsperch tenet ea violenter*. Dopsch, *Die landesfürstlichen Urbare*, str. 56, št. 219; *In Schonpuhel curia villicalis et 2 beneficia et area et piscina, que dominus Otto de Ramsperch tenet violenter*. Dopsch, *Die landesfürstlichen Urbare*, str. 60, št. 239; *Hezlo de Wartpurch accipit decimam Chirchperg violenter estimatam ad 8 mod.* Dopsch, *Die landesfürstlichen Urbare*, str. 104, št. 100.

¹³⁶ Dopsch, *Die landesfürstlichen Urbare*, str. CCXVII–CCXXI.

¹³⁷ Prav tam, str. CCXXI.

so se polastili posesti in pravic, za katere niso imeli pravne podlage. Če je deželni knez želel povečati svojo moč, je moral omejiti njihovo moč. Izredno pomembna za deželnoknežjo oblast je bila pravica gradnje utrd in gradov. V urbarju lahko med različnimi dodatki iz časa Otokarja najdemo prav seznam gradov, ki so bili protipravno zgrajeni po smrti vojvode Friderika II. Bojevitega.¹³⁸ Dopsch meni, da lahko spremembo v notranji politiki Otokarja postavimo v sredo šestdesetih let 13. stoletja.¹³⁹ Iz tega časa so ohranjeni tudi drugi viri, ki nakazujejo, da je začel z rušenjem plemiških gradov.¹⁴⁰ Porušil je lahko le protipravno zgrajene gradove, za to pa je moral imeti pravno podlago. Da je lahko ugotovil, kateri gradovi so zgrajeni protipravno oz. katera posest je bila odvzeta protipravno, pa si je moral ustvariti pregled posesti. Dopsch meni, da bi lahko prav v povezavi s tem iskali razloge za zapise v starem babenberškem urbarju, ki jih lahko datiramo v Otokarjev čas.¹⁴¹

Da se je Otokar tudi dejansko odločil za popis posesti, nakazuje tudi listina, s katero je Otokar leta 1258 potrdil odločitev njegovega pisarja Henrika glede posesti pri Sv. Petru. V ohranjeni listini je prepisana listina Henrika, v kateri omenja, da ga je Otokar pooblastil, *ut possessiones ipsius distractas et dissipatas in vnum redigerem et reformarem*.¹⁴² Henrik naj bi preveril zahteve, ki jih je opat Seitenstetna imel do določene posesti, a ker se mu niso zdele upravičene, je posest zapisal med ostale prihodke svojega gospoda.¹⁴³ Dopsch meni, da bi bili lahko zapisi, ki jih je moč najti v dotičnem urbarju, prav produkt obsežne revizije, ki jo je Otokar izpeljal v sklopu povečevanja deželnoknežje oblasti in ki jo omenja njegov pisar Henrik.¹⁴⁴

Otokar je očitno prišel v posest urbarja dinastije Babenberžanov, saj lahko nekatere že omenjene pripise postavimo v obdobje njegove vladavine. Dejstvo, da so takratno spremenjeno stanje oz. dodatke zapisovali kar v star urbar, je pomembno. Urbar je sicer gotovo vseboval popis večine, če ne kar vse, stare posesti, ki jo je sedaj zahteval Otokar. Kot tak je bil gotovo odličen pripomoček za ugotavljanje obsega posesti, ki jo je zahteval kot novi vojvoda. Če bi urbar predstavljal le preprost zapis posesti, bi dodatke lahko zapisali na katerikoli kos pergamenta. Odločili so se za zapis v stari urbar, saj je bila tako navezava na predhodno dinastijo bolj izrazita. Preprostemu zapisu so dodali simbolični pomen. Poleg zapisovanja posesti in prihodkov, ki jih je zahteval deželni knez, so z vpisom v star urbar želeli ustvariti navezavo na tradicijo in kontinuiteto vladarskih hiš. Omejevanje protipravno uzurpirane moči plemstva je bilo nujno za izgrajevanje deželnoknežje oblasti. To je vodilo v konflikt z ministeriali in imelo za posledico upore, ki so se zgodili tako v Avstriji (1265) kot na Štajerskem (1268), pri obeh dogodkih pa lahko neposredno pred tem najdemo uporabo pisave oz. nastanek urbarja.¹⁴⁵

¹³⁸ *Item castra, que indebite edificata sunt post mortem ducis Fridrici*. Dopsch, *Die landesfürstlichen Urbare*, str. 131.

¹³⁹ Dopsch, *Beiträge zur Geschichte*, str. 465–466.

¹⁴⁰ Prav tam, str. 466.

¹⁴¹ Prav tam, str. 466–467.

¹⁴² FRA II 33, št. 51, str. 61.

¹⁴³ Gl. tudi Dopsch, *Beiträge zur Geschichte*, str. 465.

¹⁴⁴ Prav tam, str. 465.

¹⁴⁵ Prav tam, str. 468 sl.

Nestabilne razmere, ki jih lahko zasledimo tudi v zapisih v urbarju,¹⁴⁶ so se nadaljevale. Otokar II. Přemysl si je z babenberško ter spanheimsko dediščino kakor tudi z nekaterimi drugimi teritorialnimi pridobitvami izoblikoval mogočno tvorbo, nevarnosti katere so se zavedali tudi takratni volilni knezi. Slednji so se odločili, da za nemškega kralja izvolijo Rudolfa I. Habsburškega, ki mu je z njihovo pomočjo uspelo izničiti pridobitve Otokarja. Češki kralj se je podredil in prepustil novemu nemškemu kralju vse nečeške dežele. A že leta 1278 se je uprl, tokrat z orožjem. Volilni knezi v tem primeru niso bili več zainteresirani za pomoč Rudolfu, ki je za boj proti Otokarju na svojo stran pridobil vse njegove nasprotnike, med drugim madžarskega kralja, cerkev in nezadovoljno plemstvo. V bitki na Moravskem polju (*Marchfeld*) je Otokar umrl, Rudolf pa je začel s pripravljanjem oblasti za svoja sinova na tem področju. Naslednja tri leta se je neprekinjeno zadrževal na jugovzhodu cesarstva. Zavedal se je pomena plemstva in meščanstva za doseg svojega cilja, zato je do njih postopal zelo previdno. Izdal je veliko privilegijev in v veliki meri izničil delo Otokarja na področju deželnoknežje oblasti. Leta 1281 je zapustil ta prostor in kot cesarskega namestnika imenoval svojega sina Albrehta.¹⁴⁷

Že naslednje leto je Rudolf od knezov dosegel priznanje svojih sinov Albrehta in Rudolfa kot avstrijski vojvodi, leta 1283 pa je bil Albrecht na prošnjo lokalnega plemstva imenovan kot edini vojvoda. Kot poročja avstrijska rimana kronika, je bilo veliko ljudi prepričanih, da se bo novega vojvodo dalo zlahka voditi.¹⁴⁸ Izkazalo se je prav obratno; odigral je odločilno vlogo pri izoblikovanju močne deželnoknežje oblasti. Tudi on si je moral zagotoviti materialne temelje, če je želel utrditi svojo oblast. Ponovno je bila pomembna pravica do gradnje gradov, saj so ti predstavljali najboljše sredstvo za odpor proti deželnemu knezu. Ohranjena so pisma, ki poročajo o plačevanju odškodnine za takšne gradove,¹⁴⁹ prav tako pa vemo tudi, da je bilo kar nekaj gradov porušenih.¹⁵⁰ Zanimiva je zgodba Konrada Sumeraujskega, ki se je v boju med Rudolfom in Otokarjem postavil na stran Habsburžanov in je bil za svoje usluge nagradjen z deželnoknežjimi gradovi. Od Konrada je bila nato kasneje zahtevana izročitev gradov. Slednji se je temu uprl in Albrecht je proti njemu postopal z orožjem.¹⁵¹ Albrecht prav tako ni več potrjeval pravic plemstva in meščanstva, ki so jih pridobili od Rudolfa.¹⁵² Že od zgodnjih let vladavine lahko opazamo revindikacijo posesti. Pomembna za njegovo politiko je bila tudi cerkvena posest. Rudolf je Albrechtu s spretno politiko pridobil cerkvene fevde sosednjih škofij v Salzburgu, Passauu, Regensburgu, Freisingu in Bambergu, kasneje pa si je Albrecht prizadeval pridobiti tudi nadzor nad dobičkonosnimi in vplivnimi

¹⁴⁶ Porušeni mlini, obrati, ki ne obratujejo, polja in vinogradi neobdelani in opusteli, protipravno zgrajeni gradovi, ministeriali, ki so si polastili posesti in pravice deželnega kneza, itd. Dopsch, *Beiträge zur Geschichte*, str. 460.

¹⁴⁷ Dopsch, *Die Bedeutung*, str. 241–256; Dopsch, *Ein antihabsburgischer Fürstenbund*, str. 600–638.

¹⁴⁸ MGH Dt. Chron. 5,1, str. 523, v. 40235sl.

¹⁴⁹ Dopsch, *Die Bedeutung*, str. 248.

¹⁵⁰ Prav tam, str. 249.

¹⁵¹ Prav tam, str. 250.

¹⁵² Prav tam, str. 250.

odvetniškimi pravicami nad posestjo samostanov.¹⁵³ Dopsch meni, da lahko upore, ki so se na njegovih posestih razširili v zadnjem desetletju 13. stoletja, razumemo kot nezadovoljstvo plemstva z Albrechtovo politiko. Slednji so se povezali z raznovrstnimi interesi Albrechtovih sosedov (med njimi salzburškega nadškofa in oglejskega patriarha, katerima naj bi bile s strani novih deželnih knezov kratene pravice), kar je pripeljalo do velikega upora proti vojvodovi oblasti.¹⁵⁴

Prav v ta čas Dopsch na podlagi analize ohranjenih rokopisov postavlja zapis omenjenih urbarjev.¹⁵⁵ Tako kot Otokar se je torej tudi Albrecht odločil za krepitev deželnoknežje oblasti, kot eden izmed pripomočkov pa mu je služila prav pisava. Nedvomno sta bila ob zapisu zgornjih dveh rokopisov na voljo oba stara urbarja, ki sta služila kot osnova oz. bila kar v celoti prepisana. Tudi v tem primeru je urbar gotovo služil kot najboljše izhodišče za pregled nad celotno posestjo. Dopsch meni, da je bil pisec rokopisa O, ki je direkten prepis starega babenberškega urbarja, nekdo, ki ni poznal lokalnih razmer, ter po možnosti tudi drugače ni bil zelo strokovno podkovan, saj je poleg slabega prepisa imen mogoče zaznati tudi slabe prepise nekaterih drugih pojmov.¹⁵⁶ Albrecht je iz habsburških posesti s seboj pripeljal kar nekaj zvestih ljudi, ki so mu služili kot dobri svetovalci, saj niso imeli povezav z lokalnimi interesi.¹⁵⁷ Morda bi pisca tega rokopisa lahko iskali med katerimi izmed teh ljudi. Albrecht se ni odločil za čisto nov urbar, temveč si je za osnovo izbral stari babenberški urbar. Gotovo tudi tukaj ne gre za naključje, temveč lahko v tem vidimo navezavo na tradicijo babenberške oblasti, namen katere je bilo povečanje legitimnosti nove dinastije kot deželnih knezov. Franz-Reiner Erkens je na podlagi analize areng kraljevih listin ugotovil, da se je po dolgem postanku Rudolfa na tem prostoru spremenila listinska praksa. Oblikovno in stilistično se je navezovala na pozno štaufovske zglede. Povezava s štaufovsko tradicijo naj bi Rudolfovemu položaju kot kralju prinesla dodatno legitimnost.¹⁵⁸

V rokopisu lahko najdemo veliko opisov, ki se ne nanašajo neposredno na prihodke. Opisana so opustela polja, uničeni vinogradi in porušeni gradovi. Pogosto lahko najdemo tudi opise posesti, od katere se ne pobirajo nikakršne dajatve. Osrednji namen ni bilo le popisovanje prihodkov, temveč so v krajih, kjer je deželni knez imel posest, popisali vse, kar so videli med preverjanjem podatkov na licu mesta. Pri kraju Ederding (*Etretingen*) lahko tako zasledimo naslednji vnos: *Molendinum iacet desolatum et non solvit et omnis apparatus et alia instrumenta molendini sunt ibidem*.¹⁵⁹ Naletimo lahko tudi na zapise, ki opisujejo zastavljeno posest. Poleg običajnih vpisov o dajatvah posameznih fevdov, vasi, pravic ali celo uporabe pašnikov in travnikov, lahko zasledimo tudi zapise o desetini, odvetniških pravicah,

¹⁵³ Dopsch, *Die Bedeutung*, str. 247 sl.

¹⁵⁴ Dopsch, *Die Bedeutung*, str. 241–256; Dopsch, *Ein antihabsburgischer Fürstenbund*, str. 600–638.

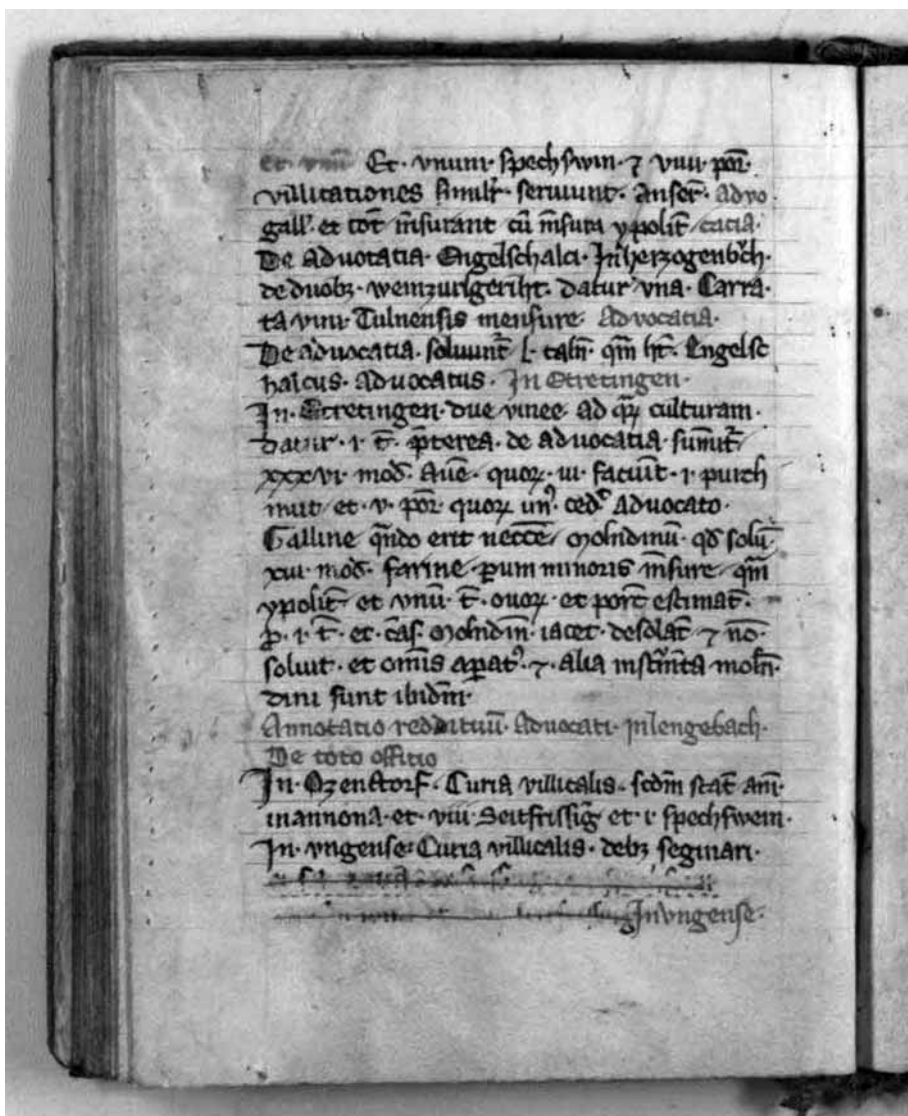
¹⁵⁵ Dopsch, *Die landesfürstlichen Urbare*, str. XXXV–LXXX.

¹⁵⁶ Prav tam, str. XIII sl.

¹⁵⁷ Dopsch, *Die Bedeutung*, str. 248 sl.

¹⁵⁸ Erkens, *Zwischen staufischer Tradition*, str. 33–58; Schwedler, *Ausgelöschte Autorität*, str. 237–252.

¹⁵⁹ Dopsch, *Die landesfürstlichen Urbare*, str. 66.

Slika 4: Rokopis O urbarjev za Zgornjo in Spodnjo Avstrijo, fol. 15' (AT-OESTA/HHSIA HS R 242, fol. 15').

Abb. 4: Das Manuskript O der Urbare Nieder- und Oberösterreichs, fol. 15' (AT-OESTA/HHSIA HS R 242, fol. 15').

dajatvah za konje (Marchfutter), poleg prihodkov od regalov pa so zapisane tudi pravice do ribarjenja, mitnine itd.¹⁶⁰

Izrazi, kot sta *solvit in servit cum*, nakazujejo, da je bilo pri določanju dajatev največkrat odločilna prav ustaljena praksa. Zdi se, da so se zapisovalci originalnega urbarja pri določanju stanja opirali na izjave samih podložnikov. Občasno pa komisija

¹⁶⁰ Dopsch, *Beiträge zur Geschichte*, str. 452–453.

očitno ni bila prepričana o izjavah lastnikov, tako da je bila odločitev sprejeta šele po kasnejšem nadzoru, na kar nakazujejo zapisi, kot: *dicunt se habere in pheodo, dicit se esse infeodatum ali fatetur quod sit concessum*. Zdi se, da je bila velika pozornost namenjena ugotavljanju načina pridobitve posesti trenutnega lastnika. Pri zapisih o Katzelsdorfu (*Chezlinstorf*) lahko najdemo sledeče: *Insuper est ibidem quoddam feodum, quod dux Fridericus constulerat scolastico Nove civitatis; hoc postea vendidit, sed quia facere non potuit, quia sibi tantum usque ad obitum suum contulerat et solvit...*,¹⁶¹ pri Mitterndorfu (*Mitterendorf*) pa: *Contulerat dux Fridericus cuidam militi usque ad obitum suum, ipso mortuo dominus Chunrigner se de eadem villa intromisit*.¹⁶² Podobne zapise, ki nakazujejo protipravno odvzeto posest, lahko najdemo na praktično vsaki strani: *Intromisit se, detraxit sibi, habet sine iure, tenet indebite, detinet violenter*.¹⁶³

Tako kot najstarejši urbar freisinške škofije so tudi deželnoknežji urbarji za Avstrijo nastali v negotovi oz. nestabilni situaciji. Čeprav je bilo razmerje v odnosu do posesti nekoliko drugačno kot v zgoraj omenjenem primeru, pa se zdi, da lahko v urbarju opazamo željo po zavarovanju posesti oz. zavarovanju pravic do te posesti. Ogromno število vnosov in zapisov v urbarju nakazuje, da je bil urbar uporabljen kot pripomoček za izgrajevanje deželnoknežje oblasti. Uporaba in dopolnjevanje starejših urbarjev nakazuje, da ni šlo le za enkratni pojav, temveč so urbarji lahko izpolnjevali podobne vloge tudi še vsaj stoletje kasneje. Vsakokratni knezi so se želeli z uporabo starejših urbarjev navezovati na tradicijo predhodne vladarske hiše in s tem legitimirati svoje pravice do oblasti in posesti.

Urbar samostana Kostanjevica

Kot zadnjega si lahko ogledamo še urbar cistercijskega samostana Kostanjevica na Krki.¹⁶⁴ Jože Mlinarič urbar datira v sredino 14. stoletja.¹⁶⁵ Podatki o dajatvah v urbarju so relativno razdelani. Večina vnosov je zapisana po naslednjem sistemu: V tej in tej vasi imamo toliko in toliko hub. Občasno je zraven zapisano še, da imajo tudi desetino. Temu nato sledijo dajatve kmetov. Navedene so dajatve, ki jih oddaja župan, ter nato, koliko dajatev oddaja posamezen podložnik.

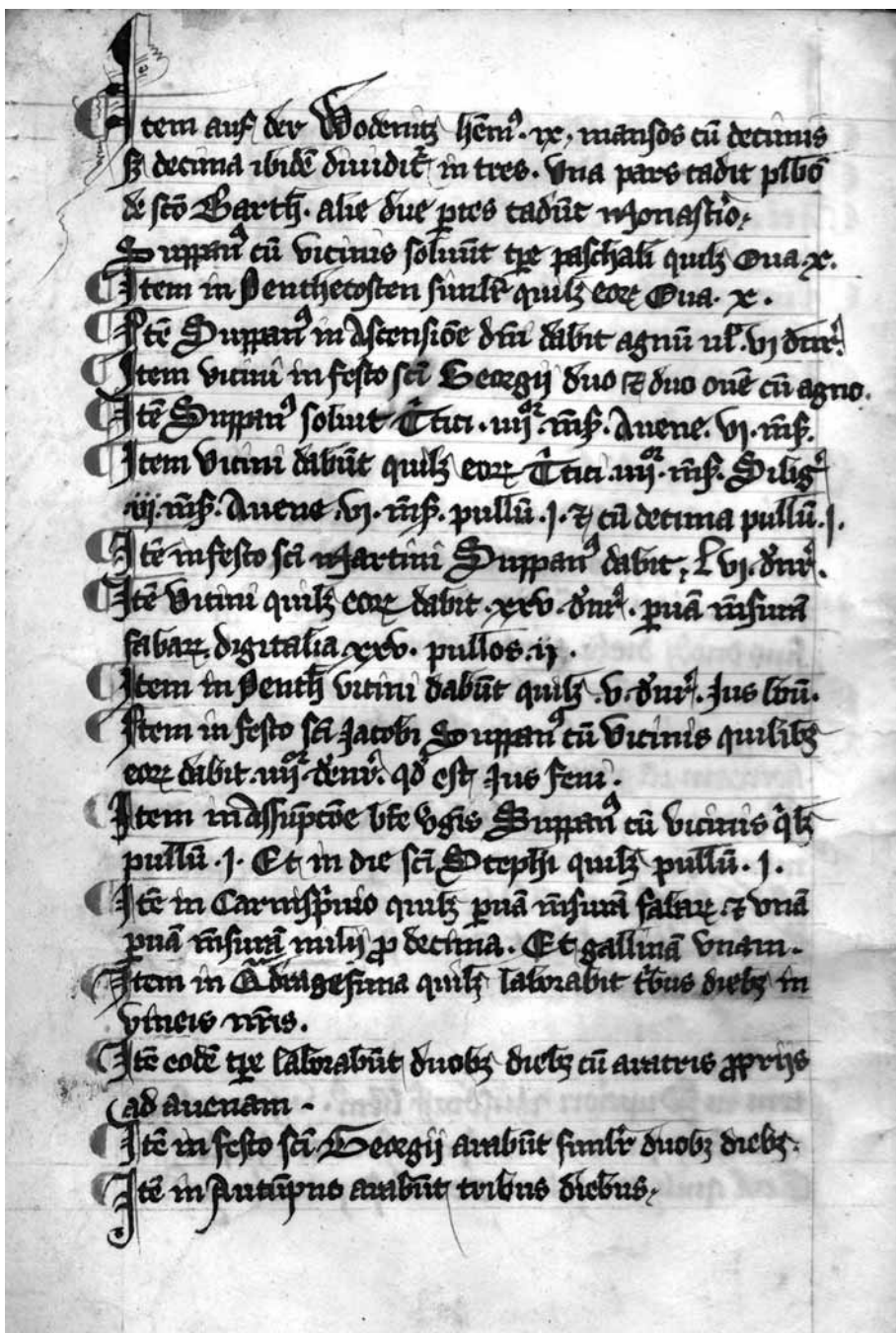
¹⁶¹ Dopsch, *Die landesfürstlichen Urbare*, str. 130.

¹⁶² Prav tam, str. 131.

¹⁶³ Gl. tudi Dopsch, *Beiträge zur Geschichte*, str. 455.

¹⁶⁴ ARS, SI AS 1074/17, v digitalni obliki dostopno na: <http://arsq.gov.si/Query/Files/9/D45548.pdf>. Vsebinsko urbarja je objavil Jože Mlinarič - Mlinarič, *Kostanjeviška opatija*, str. 529–535. Zaradi narave analize, ki preučuje tudi način zapisa, prostorsko postavitev in videz strani, je bilo analizirano arhivsko gradivo, saj tekstnokritične izdaje ne prinašajo takšnih podatkov.

¹⁶⁵ Mlinarič, *Kostanjeviška opatija*, str. 186. *Item in villa que dicitur tzu dem Gehage habemus XII mansos...* ARS, SI AS 1074/17, fol. 2'.

Slika 5: Urbar samostana Kostanjevica, fol. 4' (ARS, SI AS 1074/17, fol. 4').

Abb. 5: Das Urbar des Stifts Kostanjevica, fol. 4' (ARS, SI AS 1074/17, fol. 4').

V urbarju se zapisi velikega števila vasi nanašajo na prejšnjo vas, v kateri so natančno razdelane dajatve in tlaka. Tako lahko na foliju 2' in 3 najdemo kar 6 vasi,

ki se nanašajo na prvo vas v urbarju *Parvo Schrilo*¹⁶⁶ (zapisano na fol. 1^r). Izjema je zapis iz fol. 9, na katerem izvemo, da morajo prebivalci vasi Dolenji Maharovec (*Machereotz*) opravljati isto delo kot oni v Dolenji Stari vasi (*Altendorff*).¹⁶⁷ Slednja vas je namreč napisana že na fol. 5^r-6, in ne na predhodnem foliju, kot je to običajno drugod po urbarju. Slednje gotovo nakazuje nekakšne vrste redakcijo s strani zapisovalcev ter hkrati označuje željo po večji organiziranosti.

Posamezne dajatve se oddajajo ob različnih cerkvenih praznikih. Med najpogostejšimi so 1. nedelja v času posta, post, sveti teden (teden pred veliko nočjo), Kristusovo vnebovzetje (40. dan po veliki noči), binkošti (50. dan po veliki noči), Jurjevo (23./24. april), god sv. Jakoba (25. julij), Marijino vnebovzetje (15. avgust), Marijino rojstvo (8. september), martinovo (11. november) in god sv. Štefana (26. december). Zapisi časovno večinoma sledijo liturgičnemu letu, vendar pa pri velikem številu večjih zapisov, ki lahko štejejo tudi do 19 postavk, kar nekajkrat naletimo na nepravilnosti. In *Superiori Prukkelino*¹⁶⁸ so najprej zapisane dajatve v času svetega tedna, nato za binkošti, nato pa se zapis vrne k dajatvam, ki so jih morali oddajati za Kristusovo vnebovzetje. Vnos se nadaljuje z dajatvami, ki so bile oddane za Jurjevo, a se nato ponovno vrne k dajatvam za binkošti.¹⁶⁹ Naštevaje dajatev se nato nadaljuje z godom sv. Jakoba (25. julij), Marijinim vnebovzetjem (15. avgust) in godom sv. Štefana (26. december). Temu sledi napačno vpisan god sv. Martina, nato pa se opis vrne k začetku, kjer so navedene še dajatve v času posta. Med 12 daljšimi vnosi, ki imajo več kot tri časovno določljive postavke, so le trije takšni, ki povsem pravilno sledijo liturgičnemu letu.¹⁷⁰

Zdi se neverjetno, da bi menihi zapisali praznike v napačnem vrstnem redu. Veliko bolj smiselno je, da v takšnem zaporedju iščemo dobesedno izrečene dajatve, ki so jih izrekli podložniki in so jih zapisali uradniki na terenu. Takšno razmišljanje potrди tudi dejstvo, da so med štirimi krajšimi vnosi, ki imajo le do tri časovno določljive postavke, prav vsi v pravilnem časovnem zaporedju.¹⁷¹ Veliko lažje je namreč naštetati le tri praznike, ob katerih mora človek oddati dajatve, kot deset, petnajst ali več. Zanimivo je, da v nekem kasnejšem postopku ni prišlo do redakcije in poenotenja časovnega zaporedja. Zdi se torej, da se menihom ni zdelo nujno poenotiti in časovno popraviti zaporedja, da bi bil skladen z liturgičnim koledarjem. V dotičnem primeru,

¹⁶⁶ Mlinarič je kraj lokaliziral kot Malo Skrilo, ni pa ga vključil na karto samostanske posesti. Mlinarič, *Kostanjeviška opatija*, str. 188–193. Zemljepisnega imena Skrilo ni mogoče najti ne v slovenskem ne v hrvaškem registru zemljepisnih imen. Glede na geografsko smiselno zaporedje prvih vnosov moramo kraj iskati nekje na Hrvaškem, verjetno v okolici kraja Željezo Žumberačko.

¹⁶⁷ *Item labores consuetos laborare tenentur per omnia sicut illi de Altendorff*. ARS, SI AS 1074/17, fol. 9.

¹⁶⁸ Mlinarič je kraj lokaliziral kot Gornja Prekopa. Mlinarič, *Kostanjeviška opatija*, str. 188–193.

¹⁶⁹ ARS, SI AS 1074/17, fol. 7, v digitalni obliki dostopno na: <http://arsq.gov.si/Query/Files/9/D45548.pdf>.

¹⁷⁰ Pravilni vrstni red: Altendorf – fol. 6, Grublach – fol. 6^r, Maheroetz – fol. 9. Nepravilni vrstni red: Parvo Schrilo (2x) – fol. 1^r, Wodinenperch – fol. 2^r, Inferior Nusdorf – fol. 3^r, Wodenitz – fol. 4^r, Aygen – fol. 5, Ladendorff – fol. 5^r, Grutz – fol. 7, Suppisdorf – fol. 11.

¹⁷¹ Aput sanctum Bartholomeum – fol. 8^r/9, Yg – fol. 10^r, Circowitz – fol. 11, Werdelin – fol. 12.

kjer so morali podložniki dajatve oddajati ob tako različnih dnevih, bi bilo verjetno veliko bolj smiselno in praktično urbar urediti po časovnem zaporedju.

Zelo zanimiv je tudi vnos iz fol. 9° – *In superiori Macherotz habemus duo mansos cum omnibus iuribus sicut illi in.*¹⁷² Na koncu stavka manjka vas, pri kateri naj bi iskali podatke o višini dajatev. Pisar očitno v času zapisa ni imel točnih podatkov, a je kljub temu zapisal skoraj cel stavek. Predpostavljamo lahko, da je pisal po nekakšni predlogi, a na koncu ni znal prebrati imena vasi. Zdi se neverjetno, da nikoli kasneje ne bi opazili te napake. Na fol. 9 je namreč z rdečo tinto dodana beseda *pasce* – »Suppanus cum vicinis quilibet eorum dat in festo *pasce* ova XV«. ¹⁷³ Pisar je očitno ob dodajanju rdečih znakov opazil napako in pripisal manjkajočo besedo. Ne glede na to, ali je bil prepisan starejši urbar, ali le listek, na katerega so potencialni preiskovalci zapisali dejansko preverjene informacije na terenu, je zapis zelo zanimiv. Če bi bil urbar v redni uporabi pri pobiranju dajatev, bi bila pomanjkljivost gotovo opažena in odpravljena z zapisom dotične vasi, po kateri naj se zgledujejo. Omenjeni zapis bi sicer lahko poskusili razložiti tako: ljudje, ki so bili zadolženi za pobiranje dajatev, so vedeli, koliko dajatev oddaja dotična vas, tako da ni bilo treba zapisati točne vasi. Pri tem pa se pod vprašaj postavi celoten razlog za zapis. Če je urbar zapis, po katerem se ravnajo uradniki in pobirajo dajatve, bi bilo smiselno dokončati stavek in zapisati vas, saj bi bil urbar v nasprotnem primeru v današnjem Zgornjem Maharovcu neuporaben.

Če predpostavljamo, da je samostan tudi kasneje v tej vasi pobiral dajatve in da je urbar kljub temu imel nekakšno funkcijo, saj v nasprotnem primeru ne bi bil zapisan, se zdi smiselno razlog za zapis iskati drugje. Ponovno se lahko vrnemo k urbarjem kot zapisom, ki so bili uporabljeni za zavarovanje posesti. Po vsej verjetnosti urbar ni bil nikoli uporabljen za dokazovanje posesti v Zgornjem Maharovcu ter tako napaka ni bila nikoli popravljena. Podobno manjkajoče podatke lahko opazimo tudi na fol. 6°. V vasi Groblje pri Prekopi (*Grublach*) je samostan imel 13 hub. Na celotni strani je precej natančno določeno, kdo in kdaj plačuje določene dajatve.¹⁷⁴ Temu sledi zapis, da opravljajo tlako v takšnem obsegu, kot prej omenjene vasi. Na koncu pa lahko najdemo še zapis *Nota quod*, a stavek ni dokončan. Zanimivo je, da opozorilo o posebnosti dajatev, ki ga lahko v urbarju najdemo še trikrat, ni bilo nikoli zapisano.¹⁷⁵ Tudi v tem urbarju lahko najdemo nekaj primerov vasi, kjer niso omenjene nikakršne dajatve. Na fol. 2 lahko najdemo zapis – *Item tzu dem Selesen habemus II mansos*,¹⁷⁶ na fol. 6 – *Item in beata virgine prope Altendorf habemus II mansos*,¹⁷⁷ na fol. 11^c – *In Gaaz habemus XIII mansos et ius montanum*,¹⁷⁸ na fol. 12 – *Item an dem Zernik habemus VIII mansos*.¹⁷⁹

¹⁷² ARS, SI AS 1074/17, fol. 9, v digitalni obliki dostopno na: <http://arsq.gov.si/Query/Files/9/D45548.pdf>.

¹⁷³ Prav tam, fol. 9.

¹⁷⁴ Prav tam, fol. 6°.

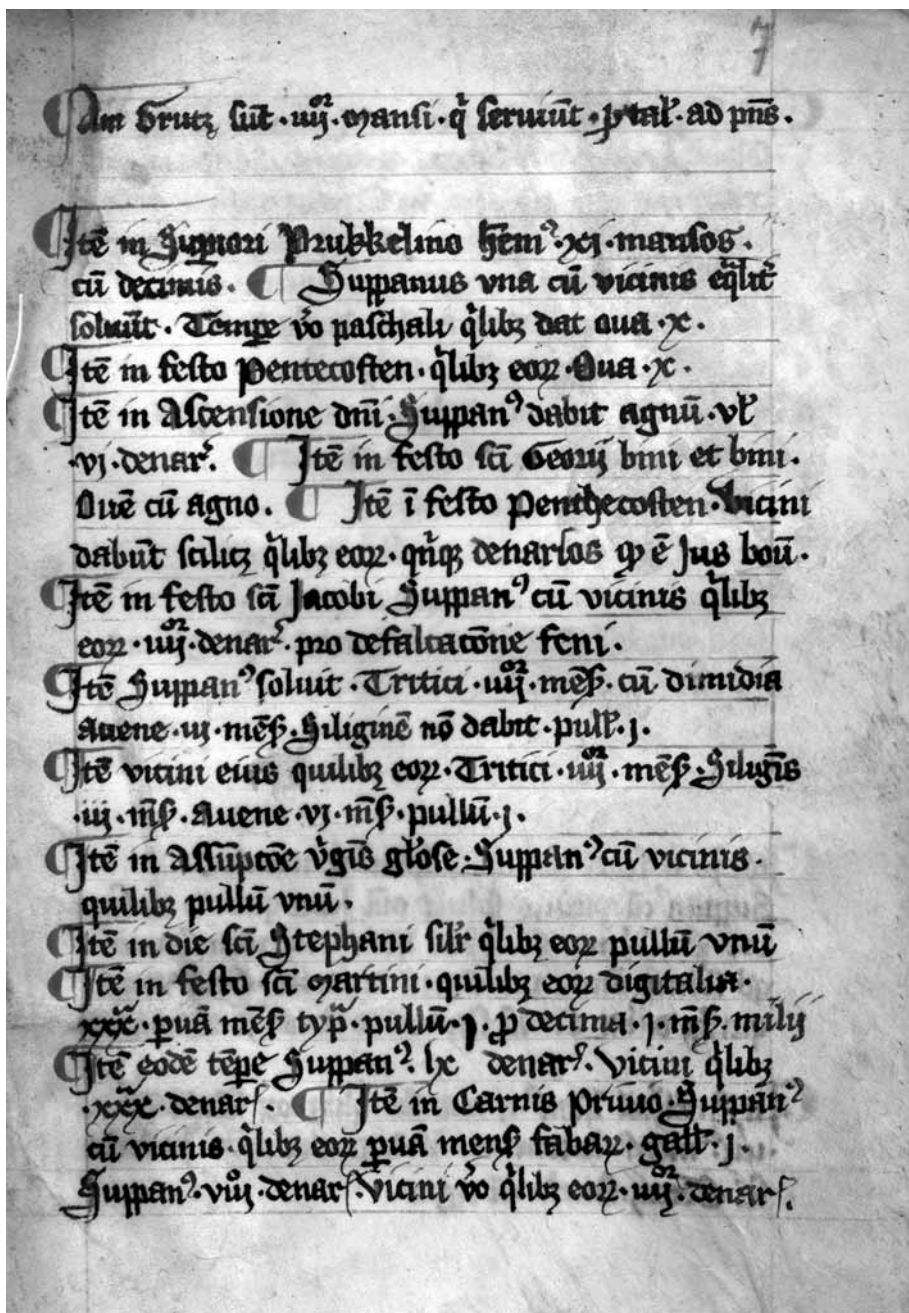
¹⁷⁵ V ostalih primerih je posebnost dajatev zapisana v celoti.

¹⁷⁶ ARS, SI AS 1074/17, fol. 2.

¹⁷⁷ Prav tam, fol. 6.

¹⁷⁸ Prav tam, fol. 11°.

¹⁷⁹ Prav tam, fol. 12.

Slika 6: Urbar samostana Kostanjevica, fol. 7 (ARS, SI AS 1074/17, fol. 7).

Abb. 6: Das Urbar des Stifts Kostanjevica, fol. 7 (ARS, SI AS 1074/17, fol. 7).

Urbar po eni strani prinaša veliko zelo natančnih informacij in podatkov o dajatvah, tlaki, kakor tudi o lastništvu, po drugi strani pa lahko opazimo veliko nedokončanih vpisov, površnost pri podajanju informacij ter nezanimanje za po-

sodabljanje stanja. Zdi se, da pri zapisovanju urbarja malenkosti in izjemno točni podatki niso bili tako pomembni, temveč da je urbar lahko svojo funkcijo izpolnjeval tudi brez povsem natančnih določil. V urbarju lahko sicer opazimo nekatere sočasne oz. le malenkost kasnejše pripise, a moramo pri tem pripomniti, da jih je relativno malo. Zdi se, da je urbar lahko svojo funkcijo opravljal v prvotni obliki. Na podlagi predstavljenega se zdi najverjetneje, da je bil urbar namenjen zavarovanju posesti.

Razlogi za zapis

Ob pregledu zgodnejših urbarjev ugotovimo, da jih je veliko nastalo v izrednih situacijah, v katerih so bila ogrožena posestva (cerkvenih) zemljiških gospodov. Kot že omenjeno, lahko gotovo v takšno situacijo postavimo najstarejši urbar freisinške škofije.¹⁸⁰ Podobne situacije pa lahko opazimo tudi pri drugih zgodnjih urbarjih. Urbar za Brežice in Sevnico, ki je bil zapisan leta 1309, bi lahko nastal kot obramba pred morebitnim vmešavanjem Habsburžanov v posestva, ki jih je salzburška nadškofija imela v Posavju. Nadškof Konrad se je zavedal nevarnosti močnega deželnega kneza na zahodni meji salzburških posesti. Politika prvih Habsburžanov na tem področju je bila namreč uperjena prav k temu, da bi se polastili posestev, ki so pripadala cerkvam. Kot orodje v boju je bilo odločeno popisati vse, kar je imela salzburška nadškofija v Posavju, vse vasi in kmetije, ki so plačevale salzburškemu nadškofu.¹⁸¹

Tudi freisinški škofje so imeli probleme z zunanjimi pritiski. Od 12. stoletja dalje je bila občutljiva severozahodna meja loškega gospostva, ki so jo ogrozili Ortenburžani in njihovi ministeriali iz Pustega gradu pri Radovljici. Na vzhodni meji so bili nevarni Andechsi in njihovi ministeriali, na jugu pa so pritiskali Spanheimi s svojimi ministeriali. Prav iz let po nastanku prvih urbarjev so znane poravnave med freisinškim škofom in ministeriali, kot so Polhograjski, Logaški in Vrhniški. V času Otokarja II. Přemysla se je škof, kateremu je Otokar potrdil nekatere pravice, postavil na njegovo stran, kasneje pa se je pridružil taboru Habsburžanov, ki so, kot se zdi, želeli ohraniti dobre odnose, saj je Rudolf Habsburški večkrat opomnil Majnharda Tirolskega, da naj spoštuje škofove pravice. Prav s Tirolskimi je imel škof večkrat probleme, saj je Rudolf ponovil svoje zahteve.¹⁸² Podobno je bilo stanje na dolenskih posestih. Če je loško gospostvo ostalo relativno stabilno, pa je bilo južneje drugače. V 13. stoletju je več velikih plemiških družin, kot so Andechsi, Babenberžani in Spanheimi, imelo ambicije na teh ozemljih in so se velikokrat polaščali freisinških fevdov. Tudi tukaj so bili, potem ko so dobili Kranjsko s Slovensko krajino v zakup, nevarni Tirolski.¹⁸³

Zdi se, da lahko željo po zavarovanju posesti vidimo tudi v urbarju kostanjeviškega samostana. Pomanjkljivost nekaterih vpisov, ki niso bili nikoli

¹⁸⁰ Gl. zgoraj, str. 29–30.

¹⁸¹ Kos, *Srednjeveški urbarji*, str. 61–63.

¹⁸² Blaznik, *Srednjeveški urbarji*. Zv. 4, str. 27 sl.

¹⁸³ Prav tam, str. 50 sl.

dokončani, čeprav bi bila njihova vsebina nepogrešljiva za praktično uporabo pri pobiranju dajatev, nakazuje, da urbar ni bil napisan z namenom uporabe urbarja za povečanje dohodkov. Veliko bolj smiselno lahko nezainteresiranost meniške skupnosti za odpravljanje pomanjkljivosti v urbarju razložimo na tak način, da je lahko urbar svojo funkcijo izpolnjeval tudi v takšni obliki. Kot najbolj smiselna razlaga se zdi uporaba urbarja za zavarovanje posesti samostana.¹⁸⁴

Podobne razloge za zapisovanje urbarjev in uporabo pisave lahko opazamo tudi pri deželno knežjih urbarjih za Avstrijo. Čeprav lahko v veliko primerih opazamo drugačno razmerje v odnosu do posesti, saj gre velikokrat za posest, ki je bila že protipravno odvzeta, lahko tako v starejših, neohranjenih babenberških urbarjih, kakor tudi v kasnejših prepisih in dopolnitvah, opazamo željo po zavarovanju pravic do posesti in utrditvi pravic do te posesti. Uporaba pisave in zapisovanje urbarjev sta v teh primerih sovpadala z revindikacijo posesti. Poseganje po zapisih in pisavi s strani različnih deželnih knezov iz različnih dinastij nakazuje, da lahko v tem vidimo širši način uporabe pisave in dokumentov. Urbarji in posledično pisava so predstavljali pripomoček za doseganje ciljev deželnega kneza.¹⁸⁵

Podobne okoliščine nastanka urbarjev različnih institucij in oseb nakazujejo, da lahko pri zgodnjih urbarjih vidimo podobne razloge za zapis. V povezavi z zgoraj omenjeno obliko urbarjev, ki ni bila najbolj primerna za uporabo v administrativne namene, se zdi, da so bili zgodnji urbarji, kljub njihovi gospodarski vsebini, zapisani z željo po zavarovanju posesti in utrditvi pravic do te posesti.

Pravna veljavnost urbarjev

Če so bili urbarji zapisani v želji po zavarovanju posesti, se na tem mestu pojavljajo vprašanja o pravni veljavnosti urbarjev. Charles-Edmond Perrin meni, da so urbarji v zgodnjem srednjem veku imeli pravno veljavno funkcijo, v Lotaringiji pa naj od 12. stoletja naprej urbarji ne bi bili več pravnomočni, zaradi česar naj bi se takrat na tem področju razširilo ponarejanje listin.¹⁸⁶ Josef Šusta meni ravno obratno, da so bili urbarialni zapisi od 10. do 12. stoletja le zapisi, ki so imeli upravni namen. Šele v 13. stoletju naj bi se razvila enotna oblika urbarjev, ki naj bi pridobili tudi pravno moč.¹⁸⁷ Meni tudi, da so imeli urbarji v razmerju gospoda do podložnika odločilno vlogo: »Es unterliegt daher keinerlei Zweifel, dass die Urbare im Verhältnis des Herrn zu den Hörigen als wirkliche, beweiskräftige Urkunden angesehen werden.«¹⁸⁸ Iz tega obdobja lahko najdemo tudi prve primere urbarjev, ki so bili uspešno uporabljeni na sodišču.¹⁸⁹ Richter je pokazal, da sta bila *Publikatio* in *Renovatio* konstitutivni dejanji, ki sta iz urbarjev naredili pravni dokument. Pri

¹⁸⁴ Gl. zgoraj, str. 45–50.

¹⁸⁵ Gl. zgoraj, str. 38–45.

¹⁸⁶ Bünz, *Probleme*, str. 74 sl.

¹⁸⁷ Šusta, *Zur Geschichte*, str. 52.

¹⁸⁸ Bünz, *Probleme*, str. 43. Šusta, *Zur Geschichte*, str. 65.

¹⁸⁹ Gilomen, *Die Grundherrschaft*, str. 296. Gl. tudi Bünz, *Probleme*, str. 74.

tem so izjave zadevnih ljudi igrale vlogo, niso pa bile odločilne, temveč je bilo odločilno priznanje v urbarju zapisanih zadolžitev.¹⁹⁰

Dopsch meni, da mnenje Šuste – da naj bi urbarji imeli enak pomen kot pravnomočne listine med gospodom in podložnikom v primeru, da ni bila vključena tretja stranka – ni povsem točno. Meni, da je njegovo mnenje temeljilo na urbarjih 16. in 17. stoletja, ki so običajno overjeni, kar pa za srednjeveške urbarje ne velja. Naslednji primer iz Spodnje Avstrije kaže, da tudi v razmerju gospodar–podložnik ni bil vedno dovolj le urbar. Ženski samostan v Erli namreč ni želel plačati zahtevanih dajatev zemljiškemu gospodu ter je le-tega tožil pri deželnem knezu. Uradniki deželnega kneza so nato odločili na podlagi urbarja in registrov, kakor tudi po običajnem postopku, tj. z izjavami prič.¹⁹¹ Čeprav je šlo le za spor med zemljiškim gospodom in njemu podložno instanco, se zdi, da urbar ni bil zadostno dokazilo. Očitno je urbar lahko deloval kot dokazno gradivo le v primeru, da se je podložnik strinjal z zapisanim, ne pa v primeru, da je podložnik želel zapisano izpodbijati. Dopsch meni, da lahko v tem primeru urbarje razumemo kot »einseitige Willensäußerungen der Grundherren..., die erst durch Konstatierung des Gewohnheitsrechtes mittels Zeugenbeweis volle Rechtswirksamkeit erlangten.«¹⁹²

Če je popis posesti tudi odraz lastništva, se poraja tudi vprašanje ponarejanja urbarjev za potrjevanje že obstoječih pravic in pridobivanje novih. Bünz na to temo omeni le skromne primere takšnega početja.¹⁹³

O pravni veljavi urbarjev ter posledično o možni uporabi urbarjev nam lahko veliko pove primer iz leta 1564. V deželnoknežjem gospostvu Neunkirchen so ponovno zahtevali dajatve ovsa, čeprav jih niso zahtevali, vse odkar so ljudje pomnili. Dajatve so zahtevali na podlagi dejstva, da so zapisane v starem urbarju in so bile nekoč oddane, ljudje pa so prav na podlagi tega vpisa svoje dodatne dolžnosti tudi priznali.¹⁹⁴ Podobno pravno veljavo urbarjev prikazuje tudi primer iz leta 1311. Albero Kirchberški je samostanu Zwettl potrdil posest, ki so jo darovali njegovi predniki. Ker očitno posest ni bila več znana, je bila ugotovljena s pomočjo listin in urbarja.¹⁹⁵ Delitev posesti Walsejskih leta 1356 je prav tako sledila navedbam v

¹⁹⁰ Richter, *Lagerbücher- oder Urbarlehre*, str. 70–75; Richter, *Mittelalterliche und neuzeitliche Urbare*, str. 427–442.

¹⁹¹ *Und verchlagten uns darumb gegen unsern allergnädigisten lanndsfürsten König Albrechten loblicher gedächtnüss, nachmaln gegen den alldurchleuchtigsten . . . römischen König Fridrichen etc. dadurch dann geschafft wardt, daz der vogt von Steyr an S. G. stat des benanten gotshaus Erlachloster urbarpücher register und altz herchömen darumb soll hörn, dapey dann gaitlich und wertlich warn ayn guet tail.* Gl tudi. Dopsch, *Die landesfürstlichen Urbare*, str. CCXVI.

¹⁹² Dopsch, *Die landesfürstlichen Urbare*, str. CCXVII.

¹⁹³ Bünz, *Probleme*, str. 72–74.

¹⁹⁴ Dopsch, *Die landesfürstlichen Urbare*, str. CCXVI; Dopsch, *Die landesfürstlichen Urbare*, str. 126, št. 53, op. 1.

¹⁹⁵ *Darumb wolt ich wizen waz dez almuesen wer, daz mein vorvorn und ouch ich dem selben chlosler ze Zweel gegeben haben, wand etleich guet von gar alten zeiten, etleichs von newen dingen dem chlosler gegeben ist; und darumb habent die brueder des vorgeantent chlosters . . . mit samt mier funden an iren hanftesten und ouch an irem aigem und raitpuech di gult di hernach geschriben steht...* FRA II 3, str. 388

urbarju. Oba dela imata namreč dodano določilo: *ob daz wár; daz unsern amptleuten icht versteigen wár oder vergezzen wár; daz an unser urbarpuch niht chomen wár; waz wir oder unser ampileut dez paidenthalben ervinden und ervaren mohten, daz schúll wir auch geleich miteinander taylen.*¹⁹⁶

Odličen vpogled v razmišljanje piscev nam odstirajo komentarji urbarja benediktinske opatije Prüm. Besedilo je leta 1222 nastali prepis starejšega urbarja iz leta 893. Prepisal in opremil s komentarji ga je opat Caesarius iz Milendonka. V enem izmed komentarjev omeni, kako naj, verjetno bodoči uporabnik, knjigo uporabi pri zagotavljanju pravic za opatijo. *Cautus esse debet quicunque placitum tenet in curiis cum scabinis et familia. ne statim eis hoc quod in libro isto inuenitur proponatur.*¹⁹⁷ Iz njegovega opisa je razvidno, da naj bi se ta knjiga uporabila na sodišču za zagovarjanje pravic, ki jih je uživala Cerkev. Caesarius meni, da bi s tem, ko pokažeš knjigo, prestrašil druge in jih potencialno prisilil k temu, da priznajo pravice, ki jih iščeš pred sodiščem.¹⁹⁸ Iz opisa lahko tudi razberemo, kakšno je bilo takratno sprejeto mnenje o vlogi pisave v takratnih postopkih: *[iura ecclesie], quia nichil ex omni parte beatum. aliqua forte neglecta sunt que non sunt scripta in libro hoc.* ter v nadaljevanju: *Querantur ab eis iura ecclesie diligenter. et super hoc audiantur. et si tacent de aliquibus. que expressa sunt in hoc libro. hoc eis prudenter proponatur. et ita magis sibi timebunt.*¹⁹⁹ Na sodiščih je torej prevladovala govorjena beseda. Začetno opozorilo nam daje slutiti, da ima zastopnik Cerkve manjše možnosti kot nasprotni tabor, ki je povezan z družinskimi vezmi in deluje po drugačnih pravilih. Caesarius je prepričan, da je v takšni situaciji urbar lahko uporabljen kot nekakšen simbolični objekt, s katerim lahko dosežeš zaželene rezultate. Zanimivo je, da lahko nastanek originalnega urbarja opatije Prüm prav tako postavimo v negotovo situacijo. Napisan je bil le leto po drugem vikinškem napadu. Leta 882 se je zgodil prvi uničujoči napad Vikingov. Opatija je bila požgana do temeljev, izgubljeno pa je bilo kar 90 odstotkov rokopisov obsežne samostanske knjižnice.²⁰⁰ Desetletje kasneje so po uničujočem porazu pri Leuvnu Vikingi odšli na roparski pohod in se ustavili v opatiji Prüm. Tudi tokrat so pobijali prebivalce in zažigali poslopja in posestva, tako da so uničenju ušli le opat in nekateri menihi.²⁰¹ Lahko si predstavljamo, da je bil novo nastali urbar poskus samostana, da bi si zagotovili posest v negotovi situaciji in ustvarili podlago, s pomočjo katere bi lahko dokazovali svoje pravice na tem ozemlju. Prav mogoče je bil razlog tudi izguba dokumentov v požaru leta 882.

Zaključimo lahko, da so urbarji očitno bili uporabljeni na sodiščih ter so lahko odločili spor oz. pomagali pri določitvi rešitve ob sporih. V določenih situacijah so torej lahko izpolnili pravno funkcijo, a zaradi pomanjkanja overitvenih formul

¹⁹⁶ *Urkundenbuch des Landes*, št. 456, str. 462. Gl. tudi Dopsch, *Die landesfürstlichen Urbare*, str. CCXVI.

¹⁹⁷ *Urkundenbuch zur Geschichte*, (ur.) Heinrich Beyer, str. 150.

¹⁹⁸ *hoc eis prudenter proponatur. et ita magis sibi timebunt. Urkundenbuch zur Geschichte*, (ur.) Beyer, str. 150.

¹⁹⁹ *Urkundenbuch zur Geschichte*, (ur.) Beyer, str. 150.

²⁰⁰ MGH SS rer. Germ. 50, str. 118–120.

²⁰¹ Prav tam, str. 138–141.

niso bili splošno sprejeti ter jim je nasprotna stranka lahko oporekala. Kljub temu so se sodobniki očitno zavedali pomena urbarjev ter uporabnosti informacij, ki so jih vsebovali, zaradi česar so uporabljali takšne dokumente na sodiščih.

Zapis dajatev

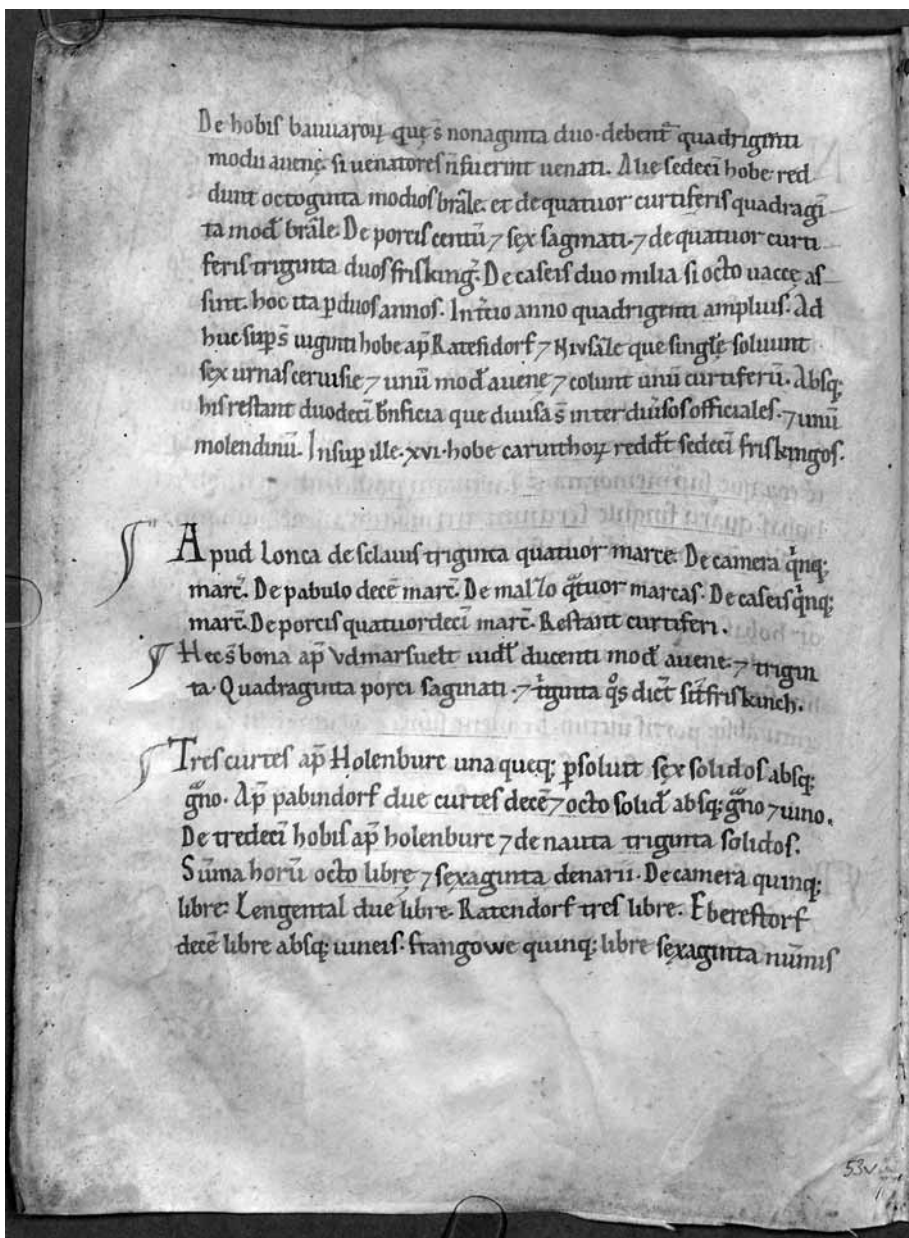
Zgodnji urbarji so predstavljali prve poskuse posameznikov in institucij za urejanje pričujočih problemov. Nastali so v času, v katerem je prihajalo do precejšnih sprememb znotraj zemljiških gospodstev. Zaradi lažje odtujitve od znotraj ter precejšnje grožnje od zunaj so se odločili za popis posesti. Pri vseh popisih posesti so poleg posameznih vasi zapisali tudi natančne dajatve, ki jih mora oddati posamezna kmetija v vasi. Na tem mestu se logično poraja vprašanje, zakaj so se odločali za zapis tako natančnih podatkov. Poleg dejstva, da je bila vsaka posest pomembna le toliko, kolikor je prinašala dohodke, tako v naturalijah kot v denarju, lahko navedemo še dodaten razlog. Roger Sablonier v urbarjih vidi simbolični objekt, ki je imel namen ustvarjati tradicijo in je bil uporabljen v raznovrstne namene.²⁰² Meni, da ne moremo dvomiti o upravnem in gospodarskem karakterju urbarjev, a opozarja, da je bilo premalo premisleka posvečenega funkciji in uporabi urbarjev. Njegove raziskave urbarjev v nemškem delu Švice so pokazale, da primerjava istih vnosov v urbarjih in računskih knjigah pogosto pokaže, da so se dejanske dajatve razlikovale od tistih, ki so jih predvidevali urbarji. To razlaga tako, da naj bi bile v urbarjih zapisane vrednosti, ki so se prepisovale in kopirale tudi skozi stoletja, vezane na tradicijo in so imele vlogo legitimiranja oblasti in zahtev po dajatvah. Zapisane dajatve naj bi definirale razmerje oz. povezavo med gospodom in podložnikom, ki jo je vsakokrat potrdil podložnik, s tem, ko je oddal dajatve. Sablonier meni, da je pri številnih administrativnih virih v ospredju tendenca prikazovanja oz. dokazovanja določenih pravic, ne le dejanske upravne realnosti, kar naj bi še posebej veljalo za urbarje. Urbarji naj bi predstavljali simbolni objekt, katerih posedovanje je bilo odločilnega pomena v vladarski praksi.²⁰³

Razvoj urbarjev

Urbarji so se skozi srednji vek razvijali in niso ostali enaki. Če primerjamo urbarje iz 12., 13., 14. in 15. stoletja, lahko opazimo, da so tako oblikovno kakor

²⁰² Sablonier, *Verschriftlichung und Herrschaftspraxis*, str. 91–120.

²⁰³ Sablonier, *Verschriftlichung und Herrschaftspraxis*, str. 99–110. Po njegovem mnenju so imeli urbarji veliko vlog oz. funkcij, ki pa jih ne moremo omejiti le na gospodarske in/ali upravne zadeve, temveč »dient urbariale Schriftlichkeit unter anderem dazu, Normen festzuschreiben, soziale Beziehungen darzustellen und zu bewahren, Verfahren zu sichern und damit Glaubwürdigkeit herzustellen, zu ordnen und zu organisieren, Traditionen zu (re)konstruieren und mit Geschichte Legitimierungsargumente zu liefern.« Sablonier, *Verschriftlichung und Herrschaftspraxis*, str. 109.

Slika 7: Najstarejši urbar freisinške škofije, fol. 53' (BayHStA HL Freising 4, fol. 53').

Abb. 7: Das älteste Urbar des Hochstifts Freising, fol. 53' (BayHStA HL Freising 4, fol. 53').

tudi vsebinsko drugačni. V najstarejšem urbarju freisinške škofije²⁰⁴ ni mogoče najti posebnih naslovov, ki bi vpeljali posamezne enote oz. vasi. Naslov, ki vpeljuje popis posesti okoli Škofje Loke, se namreč navezuje na celoten popis posesti na fol. 54 ter se

²⁰⁴ BayHStA HL Freising 4, fol. 49–58, v digitalni obliki dostopno na: <http://daten.digitaler-sammlungen.de/~db/bsb00009708/images/index.html?id=00009708&nativeno=49>.

nadaljuje še naprej na fol. 54^c, zapis pa se nato brez presledka oz. poudarjenega naslova nadaljuje s popisom posesti okoli Ulmerfelda – *Hec sunt bona apud Vdmarsuelt...*²⁰⁵ V prvem, »bavarskem« delu lahko najdemo posebne znake, ki vpeljujejo posamezno postavko, a se le-te pogosto izgubijo v besedilu.²⁰⁶ Urbar deluje precej nepregledno in ne omogoča hitrega iskanja, prav tako pa tudi ni zapisan na tak način, da bi lahko hitro pridobili informacije, koliko dajatev lahko pričakuje gospodstvo vsako leto. V zgodnjih urbarjih lahko večinoma najdemo preprosto naštevanje posesti in dajatev, ki jih plačuje omenjena posest. Največkrat so v enem kraju združene vse kmetije, le redko lahko najdemo razdelane podatke za vsako kmetijo.

Kasneje se pogosto pojavijo pobarvani naslovi, predvsem pa razmiki, ki optično ločijo raznovrstne vnose, s tem povečujejo preglednost in omogočajo hitrejše iskanje po urbarju.²⁰⁷ Novost, ki se pojavi v kasnejših urbarjih in nakazuje vedno večjo natančnost in dovršenost urbarjev, je tudi pojav imen. Imena tako lahko najdemo v urbarju oglejskega patriarha iz leta 1377.²⁰⁸ Zanimiv je tudi primer urbarja samostana Kostanjevica. V glavnem delu urbarja, ki je datiran v sredino 14. stoletja, še ni moč najti imen ter so kmetje skupno poimenovani s pojmom *vicini*, na fragmentu priročnega urbarja iz konca stoletja na zadnjem foliju kodeksa pa že lahko zasledimo imena posameznikov.²⁰⁹

Iz kasnejšega obdobja so ohranjeni tudi priročni urbarji, v katere so zapisovali dejanske vrednosti dajatev, ki so jih oddajali podložniki. V istem času lahko opazujemo tudi razširjeno uporabo računskih knjig. Slednje se ukvarjajo s tako rekoč istimi podatki – dajatvami – a na nekoliko drugačen način. Imajo zelo izrazit značaj zapisnika. Vsakokratni upravitelj posestva se je moral zagovarjati pred nadrejeno instanco. Gre torej za nadzor in preverjanje upraviteljev oz. njihovega smotrnega dela.²¹⁰

Dejstvo, da se v zelo kratkem časovnem razmiku pojavi več novosti – poleg dajatev so v urbarjih zapisana tudi imena posameznih podložnikov (kar lahko razumemo kot odraz izvajana veliko bolj natančnega nadzora), pojavijo se priročni urbarji, razširi pa tudi uporaba računskih knjig – po mnenju avtorja nakazuje, da lahko od konca 14. stoletja, predvsem pa v 15. stoletju, opazamo veliko večjo gospodarsko vlogo urbarjev.²¹¹ Prostorska razporeditev dokumentov na posameznem listu ter tudi vsebina teh dokumentov nakazuje na bolj računajoče razmišljanje

²⁰⁵ BayHStA HL Freising 4, fol. 54^r.

²⁰⁶ Gl. npr. BayHStA HL Freising 4, fol. 49^r.

²⁰⁷ Gl. npr. BayHStA HL Freising 541, fol. 1, v digitalni obliki dostopno na: <http://daten.digitale-sammlungen.de/bsb00009710/images/index.html?id=00009710&groesser=&fip=eayaewqsdaseayaxsfdrxdsydsdaswqrseaya&no=1&seite=3>; ARS, SI AS 1074/17, fol. 8, v digitalni obliki dostopno na: <http://arsq.gov.si/Query/Files/9/D45548.pdf>.

²⁰⁸ Npr. ARS, SI AS 1074/54, v digitalni obliki dostopno na: <http://arsq.gov.si/Query/Files/9/D45585.pdf>. Urbar je objavil Milko Kos - Kos, *Srednjeveški urbarji*. Zv. 2.

²⁰⁹ ARS, SI AS 1074/17, v digitalni obliki dostopno na: <http://arsq.gov.si/Query/Files/9/D45548.pdf>.

²¹⁰ Za računske knjige gl. Bizjak, *Ratio facta est*.

²¹¹ Prim. tudi Sablonier, *Verschriiftlichung und Herrschaftspraxis*, str. 110–120 in Bizjak, *Urbarji srednjega veka*, str. 28–32.

srednjeveškega človeka in torej bolj izrazito uporabo urbarjev v gospodarske namene (pobiranje dajatev, računanje prihodkov ...).

Zaključek

Obdobje med 11. in 13. stoletjem lahko označimo kot obdobje nastanka prvih urbarjev v vzhodnoalpskem prostoru. To je tudi obdobje, v katerem lahko v Evropi opazamo spremenjen odnos do pisave in povečano uporabo le-te. Urbarje lahko tako razumemo kot obliko pragmatičnega pismenstva. Opažamo lahko, da je veliko najzgodnejših urbarjev nastalo v času, ko je bila ogrožena posest določene institucije. Takratni ljudje so se odločili za uporabo pisave – zapisovanje urbarjev – za reševanje točno določenih problemov. Motive za nastanek zgodnjih urbarjev lahko opredelimo kot željo po zavarovanju posesti proti odtujitvi. Urbarji v tem času še niso bili zapisani na način, ki bi lahko omogočal sprotno uporabo in dober pregled nad prihodki gospodstva. Nove funkcije urbarjev lahko opazujemo od druge polovice 14. stoletja naprej. Razne spremembe v obliki urbarjev, bolj natančni podatki, ki jih vsebujejo urbarji, ter pojav drugih administrativnih virov, ki obravnavajo podobne podatke na drugačen način, nakazujejo, da lahko od tega trenutka naprej v urbarjih vidimo večjo gospodarsko-upravno vlogo.

Viri in literatura

Arhivski viri

ARS – Arhiv Republike Slovenije, SI AS 1074/17, Urbar cistercijanskega samostana Kostanjevica/ 1350 (14. st.–16. st.), v digitalni obliki dostopno na: <http://arsq.gov.si/Query/Files/9/D45548.pdf>.

ARS – Arhiv Republike Slovenije, SI AS 1074/48 Urbar gospodstva Turjak/ 1485, v digitalni obliki dostopno na: <http://arsq.gov.si/Query/Files/9/D45579.pdf>.

ARS – Arhiv Republike Slovenije, SI AS 1074/190 Priročni urbar graščine Turjak/ 1484, v digitalni obliki dostopno na: <http://arsq.gov.si/Query/Files/9/D45717.pdf>.

AT-KLA 118-A-4/1-20 St - Kärntner Landesarchiv, Urbar des Gurker Domkapitels, v digitalni obliki dostopno na: <http://www.landesarchiv.ktn.gv.at/klais/at/jr/iis/imdas/web/loadMask/view-mask-felder.jsf?objectId=2727303&maskId=null&maskName=null>.

AT-OESTA/HHStA HS R 242 – Österreichische Staatsarchiv, Haus- Hof- und Staatsarchiv, Handschriftensammlung Rot 242 Urbarium Superioris et Inferioris Austria, v digitalni obliki dostopno na: <http://www.archivinformationssystem.at/bild.aspx?VEID=12222&DEID=10&SQZNR=1>.

BayHStA HL Brixen 1 – Bayerisches Hauptstaatsarchiv, Hochstiftliterale Brixen 1.

BayHStA HL Freising 4 – Bayerisches Hauptstaatsarchiv, Hochstiftliterale Freising 4, v digitalni obliki dostopno na: <http://daten.digitale-sammlungen.de/bsb00009708/images/index.html?id=00009708&groesser=&fip=eayaewqsdaseayaxsfsdrxdsydsdaswqrseaya&no=1&seite=1>.

BayHStA HL Freising 6 – Bayerisches Hauptstaatsarchiv, Hochstiftliterale Freising 6, v digitalni obliki dostopno na: <http://daten.digitale-sammlungen.de/bsb00003040/images/index.html?id=00003040&groesser=&fip=eayaewqsdaseayaxsfsdrxdsydsdaswqrseaya&no=6&seite=1>.

BayHStA HL Freising 541 – Bayrisches Hauptstaatsarchiv, Hochstiftliterale Freising, v digitalni obliki dostopno na: <http://daten.digitale-sammlungen.de/~db/bsb00009710/images/index.html>.

ÖNB – Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 2712 Han.

ÖNB – Österreichische Nationalbibliothek, Cod. 543 Han.

Objavljeni viri

- Bitterauf, Theodor, *Die Traditionen des Hochstifts Freising, Bd. 2, 926–1283*. Quellen und Erörterungen zur Bayerischen Geschichte, Neue Folge 5, München et al., 1909.
- Bizjak, Matjaž, *Srednjeveški urbarji za Slovenijo. 5, Urbarji briksenske škofije, = (Die Urbare des Hochstifts Brixen) : 1253–1464*. Thesaurus memoriae. Fontes 3, Ljubljana, 2006.
- Blaznik, Pavle, *Srednjeveški urbarji za Slovenijo. Zv. 4, Urbarji freisingške škofije*. Viri za zgodovino Slovencev 4, Ljubljana, 1963.
- Das Handlungsbuch der Holzschuher in Nürnberg 1304–1307*, (ur.) Anton Chroust, Hans Proesler. Veröffentlichungen der Gesellschaft für Fränkische Geschichte, 10. Quellen zur (Rechts- und) Wirtschaftsgeschichte Frankens, Band 1, Erlangen, 1934.
- Dopsch, Alfons, *Die landesfürstlichen Urbare Nieder- und Oberösterreichs aus dem 13. und 14. Jahrhundert*. Österreichische Urbare. Abteilung 1. Landesfürstliche Urbare, Bd. 1, Wien, 1904.
- Dopsch, Alfons, *Die landesfürstliche Gesamturbare der Steiermark aus dem Mittelalter*. I. Abteilung – Landesfürstliche Urbare, Bd. 2, Wien, Leipzig, 1910.
- Fontes rerum Austriacarum, II. Diplomata et acta 3, *Das Stiftungen-Buch des Cistercienser-Klosters Zwettl* (ur.) Johann von Frast, Wien 1851.
- Fontes rerum Austriacarum, II. Diplomata et acta 33, *Urkundenbuch des Benedictiner-Stiftes Seitenstetten*, (ur.) P. Isidor Raab, Wien, 1870.
- Fontes rerum Austriacarum, II. Diplomata et acta 36, *Sammlung von Urkunden und Urbaren zur Geschichte der ehemals freisingischen Besitzungen in Österreich*, (ur.) Josef Zahn, Wien, 1871.
- Kos, Franc, *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku 4: (1101–1200)*. Ljubljana, 1915.
- Kos, Milko, *Srednjeveški urbarji za Slovenijo. Urbarji salzburške nadškofije*. Viri za zgodovino Slovencev 1, Ljubljana, 1939.
- Kos, Milko, *Srednjeveški urbarji za Slovenijo. Zv. 2, Urbarji Slovenskega Primorja*. Viri za zgodovino Slovencev 2, Ljubljana, 1948.
- Kos, Milko, *Srednjeveški urbarji za Slovenijo. Zv. 3, Urbarji Slovenskega Primorja del 2*. Viri za zgodovino Slovencev 3, Ljubljana, 1954.
- Mai, Hardo-Paul, Der St. Emmeramer Rotulus des Güterverzeichnisses von 1031, *Verhandlungen des Historischen Vereins von Oberpfalz und Regensburg* 106 (1966), str. 87–101.
- Meichelbeck, Karl, *Historia frisingensis* 1,1. Augustae Vindelicorum et al., 1724.
- Meiller, Andreas von, *Regesten zur Geschichte der Markgrafen und Herzöge Österreichs aus dem Hause Babenberg*. Wien, 1850.
- MGH DD F I, 1 – Monumenta Germaniae Historica. *Diplomata regum et imperatorum Germaniae, Tomus X, pars 1, Friderici I. Diplomata inde ab anno MCLII. usque ad anno MCLVIII.* (ur.) Heinrich Appelt. Hannover, 1975.
- Monumenta Boica* 47, *Neue Folge Band I*. München, 1902.
- Ottokars Österreichische Reimchronik. Teil I*, ur. Joseph Seemüller, MGH Dt. Chron. 5,1. Hannover, 1890.
- Rheinische Urbare, Sammlung von Urbaren und anderen Quellen zur rheinischen Wirtschaftsgeschichte Band I, Die Urbare von S. Pantaleon in Köln*, (ur.) Benno Hilliger, Publikationen

der Gesellschaft für Rheinische Geschichtskunde 20,1. Bonn, 1902.

Reginonis abbatis Prumiensis Chronicon cum continuatione Treverensi, ur. Fridericus Kurze, MGH SS rer. Germ. 50. Hannover, 1890.

Urkundenbuch des Landes ob der Enns, 7. zv., (ur.) Verwaltungs-Ausschuss des Museums Francisco-Carolinum zu Linz. Wien, 1876.

Urkundenbuch zur Geschichte der, jetzt die Preussischen Regierungsbezirke Coblenz und Trier bildenden mittelhheinischen Territorien, Erster Band - Von den ältesten Zeiten bis zum Jahre 1169, ur. Heinrich Beyer. Conlenz, 1860.

Literatura

Bizjak, Matjaž, *Ratio facta est : gospodarska struktura in poslovanje poznosrednjeveških gospodarstev na Slovenskem*. Thesaurus memoriae. Dissertationes 2, Ljubljana, 2003.

Bizjak, Matjaž, Trije urbarji iz Turjaškega arhiva, *Sedemdeset let biblioteke Slovenske akademije znanosti in umetnosti*, separat. Ljubljana, 2008, str. 119–151.

Bizjak, Matjaž, Urbarji srednjega veka. *Urbarji na Slovenskem skozi stoletja*, (ur.) Matjaž Bizjak, Lilijana Žnidaršič Golec. Ljubljana, 2016, str. 21–33.

Blaznik, Pavle, Kolonizacija Poljanske doline. *Žirovski občasnik* 9, 1988, str. 67–140.

Boegl, Johann, Das älteste Urbar der bayerischen Besitzungen des Hochstifts Freising. *Oberbayerisches Archiv für vaterländische Geschichte* 75, 1949, str. 85–96.

Brunner, Walter, Die steierische Herrschaft Rothenfels, v *Hochstift Freising : Beiträge zur Besitzgeschichte*, (ur.) Hubert Glaser, Sammelblatt des Historischen Vereins Freising 32. München, 1990, 333–335

Bünz, Enno, Probleme der hochmittelalterlichen Urbarüberlieferung. *Grundherrschaft und bäuerliche Gesellschaft im Hochmittelalter*; (ur.) Werner Rösener, Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte 115. Göttingen, 1995, str. 31–75.

Clanchy, Michael T., *From Memory to Written Record : England 1066–1307*. London, 1979.

Dopsch, Alfons, Beiträge zur Geschichte der Finanzverwaltung Oesterreichs im 13. Jahrhundert. *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 14 (3), 1893, str. 449–469.

Dopsch, Alfons, Die Bedeutung Herzog Albrechts I. von Habsburg für die Ausbildung der Landeshoheit in Österreich (1282–98). *Blätter des Vereines für Landeskunde von Niederösterreich* 27, 1893, str. 241–256.

Dopsch, Alfons, Ein antihabsburgischer Fürstenbund im Jahre 1292. *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung* 22 (4), 1901, str. 600–638.

Dopsch, Alfons, Die Herausgabe von Quellen zur Agrargeschichte des Mittelalters (Ein Arbeitsprogramm). *Deutsche Geschichtsblätter* 6, 1905, str. 145–167.

Erkens, Franz-Reiner, Zwischen staufischer Tradition und dynastischer Orientierung: Das Königtum Rudolfs von Habsburg. *Rudolf von Habsburg: 1273–1291. Eine Königsherrschaft zwischen Tradition und Wandel*, (ur.) Egon Boshof, Franz-Reiner Erkens, Passauer historische Forschungen 7. Köln et al., 1993, str. 33–58.

Esch, Arnold, Überlieferungs-Chance und Überlieferungs-Zufall als methodisches Problem des Historikers. *Historische Zeitschrift* 240, 1985, št. 3, str. 529–570

Gilomen, Hans-Jörg, *Die Grundherrschaft des Basler Cluniazenser-Priorates St. Alban im Mittelalter. Ein Beitrag zur Wirtschaftsgeschichte am Oberrhein*. Quellen und Forschungen zur Basler Geschichte 9. Basel, 1977.

Hägermann, Dieter, Quellenkritische Bemerkungen zu den karolingerzeitlichen Urbaren und Güterverzeichnissen. *Strukturen der Grundherrschaft im frühen Mittelalter*, (ur.) Werner Rösener, Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte 92. Göttingen, 1989, str. 47–73.

- Inama-Sternegg, Theodor von, Ueber die Quellen der deutschen Wirtschaftsgeschichte. *Sitzungsberichte der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien, phil. hist. Classe* 84, 1876, str. 131–210;
- Inama-Sternegg, Theodor von, Ueber Urbarien und Urbarialaufzeichnungen. Wirtschaftsgeschichtliche Bemerkungen. *Archivalische Zeitschrift* 2, 1877, str. 26–52.
- Keller, Hagen, Pragmatische Schriftlichkeit im Mittelalter. Erscheinungsformen und Entwicklungsstufen; Einführung zum Kolloquium im Münster, 17.-19. Mai 1989, *Pragmatische Schriftlichkeit im Mittelalter. Erscheinungsformen und Entwicklungsstufen*, (ur.) Hagen Keller, Klaus Grubmüller, Nikolaus Staubach, Münstersche Mittelalter-Schriften 65. München 1992, str. 1–8.
- Keller, Hagen, Vom 'heiligen Buch, zur 'Buchführung'. Lebensfunktionen der Schrift im Mittelalter. *Frühmittelalterliche Studien* 26, 1992, str. 1–31.
- Kuchenbuch, Ludolf, *Grundherrschaft im früheren Mittelalter*. Historisches Seminar, Neue Folge, zv. 1. Idstein, 1991.
- Lamprecht, Karl, *Deutsches Wirtschaftsleben im Mittelalter. Untersuchungen über die Entwicklung der materiellen Kultur des platten Landes auf Grund der Quellen zunächst des Mosellandes*, Bd. 2. Leipzig, 1885.
- Mell, Anton, Die mittelalterlichen Urbare und urbarialen Aufzeichnungen in Steiermark als Quellen steirischen Wirtschaftsgeschichte. *Beiträge zur Kunde steiermärkischer Geschichtsquellen* 25, 1893, str. 3–84.
- Metz, Wolfgang, Zur Geschichte und Kritik der frühmittelalterlichen Güterverzeichnisse Deutschlands. *Archiv für Diplomatik, Schriftgeschichte, Siegel- und Wappenkunde* 4, 1958, str. 183–206.
- Mlinarič, Jože, *Kostanjeviška opatija 1234–1786*. Kostanjevica na Krki, 1987.
- Neue deutsche Biographie, Bd.: 1, Aachen – Behaim*, (ur.) Historischen Kommission bei der Bayerischen Akademie der Wissenschaften. Berlin, 1953.
- Noichl, Elisabeth, *Codex Falkensteinensis. Die Rechstaufzeichnungen der Grafen von Falkenstein*. Quellen und Erörterungen zur bayerischen Geschichte Neue Folge 29. München, 1978.
- Ott, Hugo, Probleme und Stand der Urbarinterpretation. *Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie* 18, 1970, str. 159–184.
- Richter, Gregor, Mittelalterliche und neuzeitliche Urbare als rechtverbindliche Dokumente nach ordnungsgemäßer Renovation und Publikation. Beobachtungen an Stuttgarter Quellen. *Archiv für Diplomatik, Schriftgeschichte, Siegel- und Wappenkunde* 24, 1978, str. 427–442.
- Richter, Gregor, *Lagerbuecher- oder Urbarlehre : hilfswissenschaftliche Grundzüge nach württembergischen Quellen*. Veröffentlichungen der Staatlichen Archivverwaltung Baden-Württemberg 36. Stuttgart, 1979.
- Rösener, Werner, *Grundherrschaft im Wandel. Untersuchungen zur Entwicklung geistlicher Grundherrschaften in südwestdeutschen Raum vom 9. bis 14. Jahrhundert*. Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte 102. Göttingen, 1991.
- Sablonier, Roger, Verschriftlichung und Herrschaftspraxis. Urbariales Schriftgut im spätmittelalterlichen Gebrauch, *Pragmatische Dimensionen mittelalterlichen Schriftkultur (Akten des Internationales Kolloquiums 26.-29. Mai 1999)*, (ur.) Christel Meier et. al, Münstersche Mittelalter-Schriften 79. München, 2002, str. 91–120
- Schäfer, Alfons, Die ältesten Zinsrödel im Badischen Generallandesarchiv. Rödel als Vorläufer und Vorstufen der Urbare. *Zeitschrift für die Geschichte des Oberrheins* 112, 1964, str. 297–372.
- Schwedler, Gerald, Ausgelöschte Autorität. Vergangenheitsleugnung und Bezugnahme Rudolfs von Habsburg zu Staufern, Gegenkönigen und der salischen Niederlage am Welfesholz.

- Autorität und Akzeptanz. Das Reich im Europa des 13. Jahrhunderts*, (ur.) Hubertus Seibert, Werner Bomm und Verena Türck. Ostfildern, 2013, str. 237–252.
- Spreitzhofer, Karl, *Georgenberger Handfeste. Entstehung und Folgen der ersten Verfassungs-urkunde der Steiermark*, Styriaca, Neue Reihe 3. Graz, Köln, Wien, 1986.
- Stock, Brian, *The Implications of Literacy. Written Language and Models of Interpretation in the Eleventh and Twelfth Centuries*. Princeton, New Jersey, 1983.
- Šusta, Josef, Zur Geschichte und Kritik der Urbarialaufzeichnungen. *Sitzungsberichte der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien, phil. hist. Classe* 138/8, 1898, str. 1–72.
- Wetzel, Johannes, *Die Urbare der bayerischen Klöster und Hochstifte vom Anfang des 11. Jahrhunderts bis 1350*, disertacija iz leta 1976. München, 1995, 31.
- Wild, Joachim, Zur Geschichte der Archive von Hochstift und Domkapitel Freising. *Hochstift Freising : Beiträge zur Besitzgeschichte*, (ur.) Hubert Glaser, Sammelblatt des Historischen Vereins Freising 32. München, 1990, str. 115–128.
- Zahn, Josef, Die Freisingische Sal-, Copial- und Urbarbücher in ihren Beziehungen zu Österreich. Mit zwei Facsimilen, Urkunden-Beilagen und Verzeichnissen. *Archiv für Österreichische Geschichte* 27, 1861, str. 191–344.

ZUSAMMENFASSUNG

Motive für die Entstehung der frühen Urbare im Ostalpenraum

Jernej Pirnat

Wegen der darin enthaltenen Informationen werden Urbare seit Langem oft in der Geschichtsforschung verwendet. Im 19. Jahrhundert tauchte der Wunsch nach dem Edieren der Urbare in einer gemeinsamen Serie auf, zu der es aber nicht kam. Lokale Organisationen übernahmen diese Aufgabe und sie veröffentlichten Quellen, jede auf ihre Art und Weise. Im 20. Jahrhundert kam es zu den ersten Veröffentlichungen in der Serie *Srednjeveški urbarji za Slovenijo* (Mittelalterliche Urbare für Slowenien). Bei der Behandlung der Urbare wurde viel Aufmerksamkeit den darin enthaltenen wirtschaftlichen Angaben, der Organisation der Grundherrschaften und der Entwicklung des Territorialumfangs der im Urbar verzeichneten Herrschaften gewidmet. Etwas weniger Zeit widmete man den Fragen der eigentlichen Verwendung von Urbaren, der Motive der damaligen Leute bei deren Verfassung und der Rolle, die dabei die zunehmende Schriftlichkeit spielte.

Die ältesten urbarialen Aufzeichnungen findet man im Frühmittelalter. Aus dieser Periode ist nur eine kleine Anzahl der Texte erhalten, während im Spätmittelalter man eine wahre Explosion der Aufzeichnungen beobachten kann, vor allem im 14. und 15. Jahrhundert. Die frühmittelalterlichen und spätmittelalterlichen Texte scheinen keine direkte Verbindung zu haben. Die Tradition der Aufzeichnung der ersteren kam allem Anschein nach zum Erliegen im Hochmittelalter bzw. sie wurden durch andere Niederschriften ersetzt, wie z. B. Urkunden oder im behandelten Gebiet sehr verbreitete Traditionsbücher. Die ersten Urbare im Ostalpenraum findet man im 11. und 12. Jahrhundert. Nach bescheidenen Anfängen kann man im 13. Jahrhundert sowohl die Urbare der weltlichen als auch der kirchlichen Herren finden. Im Allgemeinen kann man mit wenigen Ausnahmen im 13. Jahrhundert keine Urbare der Ministerialen und des Kleinadels finden. Das kann wahrscheinlich als eine bewusste Entscheidung betrachtet werden, denn die Urbare wurden gedacht als der Schutz vor der Ausweitung des Besitzes von Ministerialen und vom Kleinadel.

Veränderungen auf dem Gebiet der Herrschaft — die Übergabe des Dominikallandes an die Bauer gegen die Leistung der Abgaben — ermöglichten einfachere Veräußerung des Gutes innerhalb der Herrschaft, infolgedessen die Machthaber die Entscheidung trafen, Urbare zu erstellen. Diese Art der Problemlösung weist auf das veränderte Verhältnis zur Schrift hin, das man beim Interpretieren der Gründe für die Entstehung der Urbare in Betracht ziehen muss. Die Schrift spielte im Frühmittelalter eine besondere Rolle. Sie war beschränkt auf kirchliche Angelegenheiten bzw. auf enge Gebiete des Regierens. In Europa lassen sich Veränderungen auf diesem Gebiet gerade in der Periode zwischen dem 11. und dem 13. Jahrhundert beobachten. Die Schrift verlor ihre geweihte Rolle, sie wurde praktisch in allen Lebensbereichen eingesetzt und diente vor allem der Regelung der laufenden und alltäglichen Angelegenheiten. Deshalb können Urbare als ein Abbild der pragmatischen Schriftlichkeit betrachtet werden.

Die Analyse der Form und des Inhalts vom ältesten Urbar des Hochstifts Freising zeigte, dass diese Art der Aufzeichnung nicht am besten geeignet für alltägliche Zwecke ist. Die Art und Weise, in der das Urbar geschrieben ist, erschwert deutlich die Suche nach individuellen Dörfern und nach den von den dortigen Bauern geschuldeten Einnahmen. Neben der Tatsache, dass im Urbar keine Überschriften und Absätze zu finden sind, die eine schnellere Suche ermöglichen würden, wird das Letztere auch durch die Zerstretheit der Daten für individuelle Dörfer erschwert, die oft in verschiedenen Stellen stehen. Einen ähnlichen Zustand kann man auch in Urbaren aus der Mitte des 14. Jahrhunderts beobachten. Die Ungenauigkeit und Mangelhaftigkeit einiger Aufzeichnungen im Urbar des Stifts Kostanjevica weist darauf hin, dass das Letztere nicht regelmäßig bei der Erhebung der Abgaben verwendet wurde. Als Motiv für die Aufzeichnung bietet sich der Wunsch nach der Sicherung des Besitzes an. Man kann oft sehen,

dass frühe Urbare (bis zur Mitte des 14. Jahrhunderts) in der Zeit verfasst wurden, als ihr Besitz gefährdet war. Mit der Aufzeichnung wollten sie Verzeichnisse schaffen, anhand deren sie sich im Falle der Veräußerung von Gütern hätten verteidigen können. Eine solche Funktion hatten die Urbare für Nieder- und Oberösterreich. In der turbulenten Zeit des 13. Jahrhunderts wurden Urbare von verschiedenen Dynastien erstellt, die für den Ausbau der landesfürstlichen Gewalt gebraucht wurden. Ihr Vorgehen wurde oft gegen die Ministerialen gerichtet, die sich Güter oder verschiedene Rechte aneigneten. Interessanterweise entschieden sich spätere Dynastien nicht für die Aufzeichnung neuer Urbare, sondern setzten sie oft ältere Urbare früherer Dynastien fort oder schrieben sie großenteils ab. Damit versuchten sie die Tradition zu schaffen und ihre Herrschaft in diesem Gebiet zu legitimieren.

Vorausgesetzt, dass Urbare aus dem Wunsch heraus, den Besitz zu sichern, verfasst wurden, stellt sich hier die Frage nach deren Rechtsgültigkeit. Obwohl sie im Gegensatz zu Urkunden keine Beglaubigungsformeln enthielten, findet man etliche Beispiele, in denen beim Austragen der Streitigkeiten vor Gericht ausgerechnet Urbare verwendet wurden. Dass die Verfasser der Urbare sich mit genau diesem Vorhaben für die Niederschrift der Urbare entschieden, wird ausgezeichnet durch die Kommentare im Urbar der Abtei Prüm gezeigt, wo derartige Verwendungsweise ausdrücklich erwähnt ist.

Als Letztes stellt sich auch die Frage nach dem Sinn der Abgabeverzeichnisse, wenn Urbare vor allem für die Sicherung des Besitzes vorgesehen wurden. Neben der Tatsache, dass das Gut nur wichtig war, wenn es dem Grundherrn Einnahmen brachte, scheinen Urbare ein Symbolobjekt gewesen zu sein, das auf die Berechtigung des Grundherrn zur Besitzung hinwies. Mit der Aufzeichnung der Abgaben ins Urbar wurde das Normativ für das bestimmte Gut geschaffen, aufgrund dessen der Grundherr von den Bauern Abgabeleistung fordern konnte. Ab dem 14. Jahrhundert kann man die erhöhte wirtschaftliche Funktion der Urbare beobachten. Sowohl die Form als auch der Inhalt der Urbare änderten sich und andere Verwaltungsdokumente — Handurbare und Rechnungsbücher — kamen vor. Das Gesagte deutet darauf hin, dass von dieser Zeit an sich die veränderte Rolle der Urbare innerhalb der Grundherrschaft bemerkbar macht.

Boris Golec

Valvasorjevi stiki in ukvarjanje s Koroško*

Golec, Boris, dr., izr. prof., znanstveni svetnik, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana, bgolec@zrc-sazu.si

Valvasorjevi stiki in ukvarjanje s Koroško

Zgodovinski časopis, Ljubljana 73/2019 (159), št. 1-2, str. 64–87, cit. 102

1.01 izvorni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Poleg rodne Kranjske je bil polihistor Janez Vajkard Valvasor (1641–1693) od vseh dežel najbolj povezan s Koroško. Med skupno devetimi knjižnimi deli, ki jih je podpisal kot avtor ali izdajatelj, se namreč na to deželo nanašajo tri, prav toliko kot na Kranjsko. Prispevek se ukvarja predvsem z okoliščinami njihovega nastanka, ki so bile doslej precej prezrte. Valvasor je severno sosedno deželo obravnaval neprimerno manj temeljito in manj obsežno kot Kranjsko. Njegov največji izvorni prispevek so bakrorezne upodobitve koroških krajev, ki so v veliki večini nastale na podlagi Valvasorjevih lastnoročnih skic. Od koroških deželnih stanov je lahko pričakoval precej manjšo finančno podporo kakor od kranjskih, ki so izdatno financirali Slavo vojvodine Kranjske (1689), medtem ko je Popolna topografija Koroške (1688), Valvasorjevo glavno Koroški posvečeno delo, po vsem sodeč izšla brez stanovske gmotne podpore. Njegov najpomembnejši podpornik in zagovornik med Korošci je bil zgodovinar Albert Reichart, opat benediktinskega samostana v Št. Pavlu v Labotski dolini.

Ključne besede: Valvasor, Koroška, Albert Reichart, topografija. Št. Pavel v Labotski dolini, Justus van der Nypoort

Golec, Boris, PhD, Associate Professor, Research Counsellor, Research Centre of the Slovenian Academy of Sciences and Arts, Milko Kos Historical Institute, Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana, bgolec@zrc-sazu.si

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 73/2019 (159), No. 1-2, pp. 64–87, 102 notes

Language Sn. (En., Sn., En.)

Apart from his native Carniola the polymath Johann Weichard von Valvasor (1641–1693) was most strongly tied to Carinthia. Three out of a total of nine volumes authored or published by him deal with it, the number matches that of books which address Carniola. The article discusses, first and foremost, the circumstances of their compilation, which have been disregarded thus far. Valvasor's survey of the neighbouring duchy to the north was less thorough and comprehensive than that of Carniola. Copper engravings of Carinthian landscape, which were to a great extent based on Valvasor's own sketches, are his most important original contribution. The financial support of the Carinthian Provincial Diet that he could have hoped for was considerably smaller than that of its Carniolan counterpart, whose financial support of the *Glory of the Duchy of Carniola* (1689) was substantial. Meanwhile, *Topographia Archiducatus Carinthiae antiquae et modernae completa* (1688), Valvasor's main work dedicated to Carinthia, appears to have been published without the Diet's money. Valvasor's most prominent Carinthian supporter and proponent was the historian Albert Reichart, abbot of the Benedictine monastery in Sankt Paul im Lavanttal.

Key words: Valvasor, Carinthia, Albert Reichart, topography, Sankt Paul im Lavanttal, Justus van der Nypoort

* Razprava je nekoliko razširjena predelava objave: Der Krainer Polyhistor Johann Weichard Valvasor (1641–1693) und Kärnten. *Carinthia* I 207 (2017), str. 285–309.

Poleg rodne Kranjske je bil polihistor Janez Vajkard Valvasor (1641–1693) od vseh dežel najbolj povezan s Koroško. Od skupno devetih knjižnih del, ki jih je podpisal kot avtor ali izdajatelj, se namreč na to deželo nanašajo tri, prav toliko kot na Kranjsko. Vendar je treba poudariti, da je severno sosedno deželo v primerjavi s Kranjsko obravnaval neprimerno manj temeljito in manj obsežno. Medtem ko njegovo monumentalno *Slavo vojvodine Kranjske* (1689) sestavljajo štirje deli, ki štejejo skupaj kar 3532 strani s 24 prilogami, je Valvasorjevo temeljno delo o Koroški, *Topographia Archiducatus Carinthiae antiquae et modernae completa* (1688), že po obsegu (264 oštevilčenih listov) znatno skromnejše. Na drugi strani pa je album *Topographia Archiducatus Carinthiae Moderna* (1681) z 223 bakrorezi veliko lažje primerjati z njegovim »kranjskim dvojčkom« z naslovom *Topographia Ducatus Carnioliae Moderna* (1679), ki ima 320 bakroreznih upodobitev. Prav tako sta med seboj primerljivi obe posebni izdaji s tematsko izbranimi upodobitvami: *Topographia arcium Lambergiarum* (1679), izbor 28 bakrorezov Lambergovih gradov na Kranjskem, in *Topographia Carinthiae Salisburgensis* (1681), v kateri je ponatisnjenih 26 bakrorezov salzburške posesti na Koroškem. Obe prej navedeni Valvasorjevi glavni deli o dveh sosednih deželah (1688, 1689) je izdal Wolfgang Moritz Endter v Nürnbergu, preostala štiri z letnicama izdaje 1679 in 1681 pa je založil Valvasor sam in sta delo njegove grafične delavnice na Bogenšperku.¹

V pričujočem prispevku se bomo manj ukvarjali z Valvasorjevimi Koroški posvečenimi deli in več z okoliščinami njihovega nastanka, ki so bile doslej precej prezrte.² Eden od razlogov za skromno védenje o ozadju je ta, da ni ohranjenih skoraj nobenih Valvasorjevih rokopisnih zapisov in ničesar od osebne korespondence. Razen majhnega lastnoročnega urbarja,³ nekaj notic na robu topografskih skic⁴ in pisma, ki ga je leta 1683 poslal kranjskim stanovom z vojnega pohoda na Štajersko,⁵ poznamo samo šest uradnih pisem, poslanih med letoma 1685 in 1688 londonski Kraljevi družbi (*Royal Society*), najstarejši angleški akademiji znano-

¹ O Valvasorjevih delih gl. zlasti Reisp, *Kranjski polihistor*, str. 118–137, 187–263.

² O Valvasorju in Koroški je objavil kratek prispevek samo P. Radics, in sicer v obliki spremne besede k ponatisu *Popolne topografije Koroške*, izdanem leta 1882 (Radics, Valvasor in Kärnten).

³ ARS, AS 746, Cistercijanski samostan in državno gospostvo Kostanjevica, Spisi, fasc. 43, Extranea, Graščina Bogenšperk in Lihtenberk – urbar. O urbarju natančno: Golec, *Zemljiški gospod*, str. 32–41, 77–132.

⁴ Lubej, *Justus van der Nypoort*, str. 98 sl.

⁵ ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg., šk. 381, fasc. 259, s. p., 17. 8. 1683.

sti.⁶ Vse drugo so razmeroma številni opisi njegovih doživetij, raztreseni po *Slavi vojvodine Kranjske* (1689), en sam tovrstni zapis v *Popolni topografiji Koroške* (1688) in kratke notice o Valvasorjevih prošnjah kranjskim stanovom v stanovskih sejnih zapisnikih.

Preden se lotimo ozadja Valvasorjevega dela, se pomudimo pri predzgodovini in povezavah kranjskega polihistorja z deželo, katere mejo na gorskih grebenih in vrhovih je Janez Vajkard še kot otrok lahko gledal s prostim očesom iz rodne Ljubljane. Že tedaj mu je bilo jasno, da onstran gorske verige leži Koroška.

Na poseben način je bil vsaj posredno povezan s Koroško že od svojega krsta. Konrad Ruess baron Ruessenstein (1604–1668), ki mu je šel 28. maja 1641 v ljubljanski stolnici za krstnega botra,⁷ je namreč tako po očetovi kot po materini strani izviral iz Paterniona v Zgornji Dravski dolini. Njegov še neplemiški ded Konrad Ruess († ok. 1603) je tam deloval kot luteranski župnik, drugi ded Salomon Zeidler, po rodu iz Budišina (Bautzen) v Zgornji Lužici, pa je bil vrsto let oskrbnik Dietrichsteinovih koroških posesti.⁸ Zeidler je leta 1590 kupil grad Hmeljnik pri Novem mestu, kjer sta njegova hči in zet, Konradova starša, našla novi dom. Še pred Konradovim rojstvom (1604) je bil njegov oče Konrad st. plemeniten, Konrad ml. pa leta 1630 pobaronjen, pri čemer je dotedanjemu priimku smel dodati predikat pl. Ruessenstein. Kot kranjski deželan (od 1631) je izobraženi in podjetni Konrad od maja 1641, ko je Janeza Vajkarda Valvasorja kot krstni boter uvedel v krščansko občestvo, sedem let zasedal mesto glavnega prejemnika kranjskih deželnih stanov, tj. v času, ko je bil polihistorjev oče Jernej dva mandata stanovski poverjenik (1640–43 in 1646–49). Za Janeza Vajkarda bi si težko predstavljali primernejšega krstnega botra od Konrada Ruessa barona Ruessensteina. Polihistorjev boter se je namreč veliko ukvarjal z naravoslovjem, domnevno tudi z alkimijo, ki se ji je posebej posvetil njegov sin Henrik Konrad. Valvasor se je moral pred botrovo smrtjo (1668) pogosto muditi na Ruessensteinovem gradu Strmol na Gorenjskem, kar potrjuje njegovo dobro poznavanje grajske okolice in nekaterih nerazložljivih dogodkov, ki so se tam zgodili. Ker je polihistorjev oče Jernej umrl (1651), ko Janezu Vajkardu ni bilo niti deset let, je krstni boter v skladu s pričakovanji vsaj deloma prevzel tudi očetovsko vlogo.⁹

Prav tako ne smemo prezreti, da so s Koroškega izviral nekateri Valvasorjevi predniki. Ni znano, koliko je Janez Vajkard o tem vedel, toda glede na to, kako ponosen je bil na Rauberje, rodbino svoje matere, je težko verjeti, da bi mu ostala neznana ime in nagrobnik materinega pradedca Jurija pl. Sigesdorfa zu Grosswinklern († 1575), pokopanega v frančiškanski cerkvi v Novem mestu.¹⁰ Jurij, cesarski svetnik, stotnik v Senju in graščak na Klevevžu in Prežeku, je bil po sekundarnem viru sin Avguština Sigesdorferja, ki naj bi leta 1498 pridobil grad Grosswinklern

⁶ Celotna korespondenca med Valvasorjem in *Royal Society* je objavljena v latinskem izvorniku in slovenskem prevodu: Reisp, *Korespondenca Janeza Vajkarda Valvasorja*.

⁷ NŠAL, ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, Matične knjige, R 1638–1643, pag. 163.

⁸ Neumann, *Zuwanderer aus der Lausitz*, str. 26–35 (o Ruessa), 7–26 (o Zeidlerju).

⁹ Žvanut, *Valvasorjev boter*, str. 183–194; Golec, *Valvasorjev izvor* (3. del), str. 21–23.

¹⁰ Golec, *Valvasorjev izvor* (2. del), str. 237–239.

na Koroškem, in Barbare, rojene Schrampfy.¹¹ Zet Jurija pl. Sigesdorfa je postal Kozma pl. Rauber (ok. 1525–1582), Valvasorjev praded in sploh najpomembnejši med njegovimi predniki.¹²

Poleg Sigesdorfa je imel Janez Vajkard še druge koroške korenine, za katere pa verjetno ni vedel oziroma je o njih komaj kaj slutil. Snaha Kozma Rauberja, na Spodnjem Štajerskem rojena Doroteja pl. Leysser (po 1585–1627/32), je bila pravnikinja Korošice z imenom Scholastika pl. Ernau, poročene s Štajercem Jurijem pl. Leysserjem. Scholastikin sin, Valvasorjev prapraprader Maksimilijan pl. Leysser (1489–1555), je bil tako kot Kozma Rauber pomembna osebnost, vojni svétnik in najvišji »Feldzeugmeister« na Štajerskem.¹³ Celotna Maksimilijanova družina je v kamnu upodobljena na zunanji steni župnijske cerkve v Wildonu pri Gradcu, od koder je Valvasor med vojnim pohodom leta 1683 poslal pismo kranjskim stanovskim poverjenikom.¹⁴ Ne nazadnje je imela koroške korenine tudi ena od Valvasorjevih praprababic po očetu, Marta pl. Aigl († po 1541), ki je živela na slovenskem Štajerskem, izviral pa je iz rodu koroških Wildensteinov.¹⁵ Delež koroške krvi v Valvasorjevih žilah je tako znašal približno eno desetino, če upoštevamo šest generacij do vključno prapraprataršev. Če pa štejemo samo stare starše, lahko Valvasorja označimo kot četrt Kranjca, četrt Italijana (po dedu Hieronimu Valvasorju) in napol (spodnjega) Štajerca, namreč po obeh babicah.¹⁶

S Koroško je bila sorodstveno povezana tudi njegova generacija, in sicer prek najmlajše sestre Marije Izabele (* 1650–51, † 1683–85), ki se je – ne edina – izneverila rodbinski tradiciji in se neznano kdaj in kje omožila z neplemičem. Njen soprog Lovrenc Klančnik (* ok. 1645, † 1688), ki je opravljal službo nakladnika (mitničarja) v Gornjem Gradu in nato do smrti v Kamniku, je namreč izviral iz beljaške meščanske oziroma uradniške družine. Janez Vajkard Valvasor ga tako kot drugih neplemiških zakonskih partnerjev ni uvrstil na rodovno deblo svoje rodbine, ampak ga je preprosto zamolčal.¹⁷

O polihistorjevih osebnih povezavah s Koroško imamo prva poročila šele z začetka osemdesetih let 17. stoletja, ko je bila njegova sestra že omožena s Klančnikom. Nič ni znanega o Valvasorjevih morebitnih zvezah s sosedno deželo

¹¹ ARS, AS 1073, Zbirka rokopisov, I/44r, fol. 165–166. – Kot Großwinklern je bil od leta 1498 znan grad Silberberg pri St. Johannu v Labotski dolini (Kohla, *Kärntens Burgen*, str. 289).

¹² Golec, *Valvasorjev izvor* (2. del), str. 236–237.

¹³ Golec, *Valvasor, njegove korenine*, str. 142.

¹⁴ ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg., šk. 381, fasc. 259, s. p., 17. 8. 1683. Prim. objavo faksimila v: Reisp, *Kranjski polihistor*, str. 165–166.

¹⁵ Golec, *Valvasor, njegove korenine*, str. 87–88.

¹⁶ Prav tam, str. 67.

¹⁷ Golec, *Valvasorji*, str. 205–206. – Klančnikov domnevni koroški izvor je naknadno potrdil katalog dijakov celovške jezuitske gimnazije. Njegovo ime srečujemo med gimnazijci v letih 1657–1662, ko je obiskoval prvi do peti razred. Vsakokrat je označen kot Glačnik (*Glan(t)znig*, *Glantsnig*), po rodu Korošec (*Carinthus*), sicer pa je njegov socialni izvor najprej opredeljen kot uradniški (*official.*), nato kot »gosposki« (*nobilis*) in zadnja tri leta kot beljaški meščanski (*Villacensis civis*) (KLA, KLA 642, Klagenfurt, Gymnasium, Sign. 2, Album Studiosorum Clagenfurtensium 1657–1694, s. p.).

v mladih letih, ko se je šolal v jezuitskem kolegiju v Ljubljani, dolgo potoval po svetu in se slednjič kot družinski oče ustalil na Bogenšperku pri Litiji. Potem ko se leta 1659 kot 18-letni gimnazijec pojavi med člani ljubljanske jezuitske kongregacije Marije Vnebovzete in je verjetno še isto leto končal šestletno gimnazijo, se je v skladu s pravili dobe odpravil na mladostno, »kavalirsko« potovanje. Drugače kot njegovi sodobniki se na poti ni mudil le leto ali dve, ampak – z vsaj eno prekinitvijo – celo desetletje, do leta 1671, ko se je pri tridesetih za vselej vrnil na Kranjsko, sicer skoraj brez sredstev, a z bogatimi življenjskimi izkušnjami, ki si jih je nabral po Evropi in v Severni Afriki.¹⁸ Ko je mladi Janez Vajkard leta 1659 ali 1660 prvič odšel zdoma, je za prvi cilj mladostnega potovanja verjetno izbral Nemčijo, in ne Italije kakor večina kranjskih plemičev, Koroška pa je utegnila biti sploh prva sosedna dežela, na katere tla je stopil. O tem odločilnem obdobju za oblikovanje njegove osebnosti vemo le to, kar je sam tu in tam omenil v *Slavi vojvodine Kranjske*, pri čemer ni noben dogodek povezan s Koroško ali Korošci.¹⁹

Najzgodnejše poročilo o Valvasorjevih stikih z ljudmi in kraji onstran Karavank je po P. Radicsu najti v korespondenci Alberta Reicharta, opata v Št. Pavlu v Labotski dolini, s kranjskim polihistorjem Janezom Ludvikom Schönlebnom (1618–1681). Reichart, sam zgodovinar, naj bi Schönlebnu pisal, da si dopisuje z Valvasorjem.²⁰ Kot pravi Radics (1882), je Valvasor večkrat obiskal Koroško že v letih 1673–1679, o čemer naj bi pričali rokopisi šentpavelske benediktinske opatije.²¹ V resnici je v samostanskem arhivu v Št. Pavlu ohranjeno le eno pismo, v katerem se omenja Valvasorjevo ime. Polihistorja je omenil Schönleben na začetku pisma opatu Reichartu, datiranega 16. aprila 1681 v Ljubljani. Pol leta pred smrtjo se je opatu zahvalil za podatke, ki jih je dobil prek Valvasorja, mu zastavil nekaj vprašanj in ga prosil za nadaljnje prepise iz šentpavelskega arhiva.²² Najbrž je Valvasor v dneh ali tednih pred nastankom pisma ponovno obiskal Št. Pavel, morda z namenom, da opatu Albertu osebno izroči pravkar natisnjene izvode svoje prve topografije Koroške. Ob tej priložnosti bi lahko od Reicharta dobil omenjene podatke za Schönlebna oziroma bi si jih sam izpisal iz dokumentov.

V tem času je bil Valvasor že skoraj eno desetletje družinski oče in graščak na Bogenšperku, ki ga je hkrati z bližnjim Črnim potokom kupil leta 1672 skupaj s svojo tedaj še ne 14-letno prvo ženo Ano Rozino Graffenweger pl. Graffenu (1658–1687), in sicer skoraj izključno z njeno dediščino.²³ Do velike noči 1678, ko je na Bogenšperku začela delati Valvasorjeva grafična delavnica, ni o njegovi

¹⁸ O Valvasorjevih mladostnih potovanjih Reisp, *Kranjski polihistor*, str. 78–88; Golec, Valvasorjev izvor (3. del), str. 49–62.

¹⁹ Prim. Golec, Valvasorjev izvor (3. del), str. 52–53.

²⁰ Radics, Valvasor in Kärnten, s. p. [3].

²¹ Prav tam, s. p. [1].

²² Stiftsarchiv St. Paul im Lavanttal, Pack 16–88, 16. 4. 1681. Prim. Radiscevo objavo pisma iz leta 1894 (Radics, *Der krainische Historiograph*, str. 71–72). Prepis istega pisma je v rokopisu najti tudi v Radiscevem arhivu (ARS, AS 984, Radics pl. Peter Pavel, Schachtel 7, Mappe XXXIII, Schönleben). Poudariti je treba, da je Schönlebenben Valvasorja v pismu imenoval baron (*per D. Baronem Valvasor*), kot je znano, neupravičeno.

²³ Golec, *Valvasor, njegove korenine*, str. 15–20; isti, *Zemljiški gospod*, str. 6–21.

znanstveni dejavnosti in načrtih znanega skoraj nič. Nekaj pa je gotovo, še preden je okoli sebe zbral izkušene risarje in bakrorezce iz različnih dežel, da bi začel založniško in publicistično dejavnost, je moral veliko potovati po deželi.²⁴ V sedemdesetih letih je med drugim nastal tudi smeli in nerealistični načrt, o katerem je znano le to, kar je polihistor o njem zapisal sam. Za tisti čas utopična zamisel o zgraditvi predora pod Ljubeljem na meji med Kranjsko in Koroško je bila sicer stara vsaj toliko kot Valvasor. Že leta 1649 je namreč Martin Zeiller v *Topografiji avstrijskih dežel (Topographia provinciarum Austriacarum)* citiral pismo, ki so ga nanj sedem let prej (1642) naslovili »Kranjci« (kranjski deželni stanovi) in ki govori o zaželenem »oboku« (*Gewölb*) skozi visoko gorovje na kranjsko-koroški meji.²⁵ Poleg tega je že leta 1575 obstajal tik pod vrhom Ljubelja komaj 100 metrov dolg predor, ki so ga pozneje (1728) spremenili v cestni usek.²⁶ Edini znani vir o Valvasorjevem načrtu za gradnjo daljšega predora je njegova lastna izjava, da je načrt ostal neuresničen zaradi izbruha epidemije na Dunaju.²⁷ Dokler v dunajskih arhivih ne bomo odkrili dokumenta o tej nameri, moramo zaupati Valvasorjevim besedam. Dokaze zaman iščemo v zapisnikih kranjskih in koroških deželnih stanov, kar niti najmanj ne preseneča, saj je bila gradnja predora mišljena kot zasebni podvig s podporo cesarskega dvora. Valvasor je upal, da bo tako dobil od cesarja trajno pravico do pobiranja mitnine. Zamisel o tem velikanskem projektu je očitno propadla leta 1679, ko je na Dunaju kosila kuga, pri čemer se postavlja vprašanje, ali je bila razlog za opustitev načrta resnično epidemija. Treba je tudi poudariti, da dolžina predora, kot jo je navedel Valvasor – osmina milje ali 927,55 metra – ni ustrezala dejanski razdalji. Valvasorjev predor bi bil v resnici veliko daljši od sedanjega, odprtega za promet leta 1964, ki leži više, a meri več, 1067 metrov.²⁸

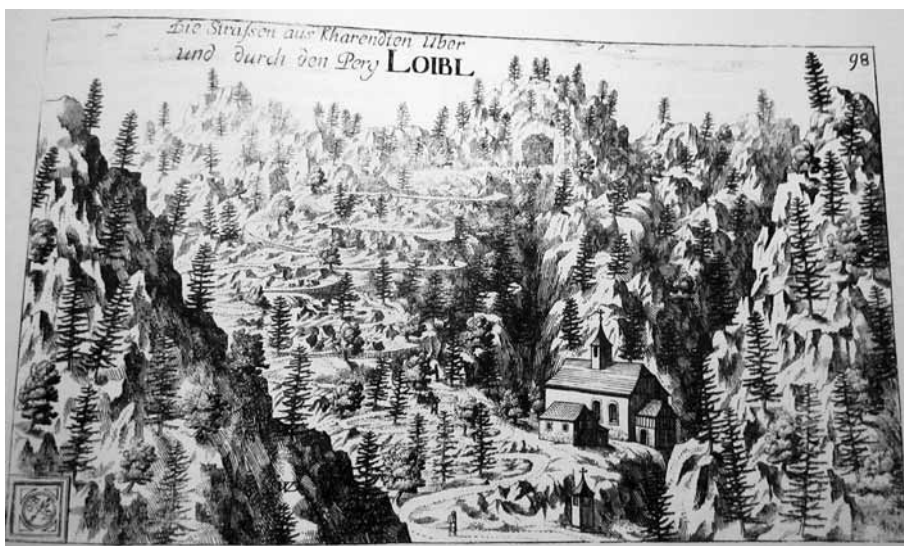
²⁴ Golec, *Valvasor, njegove korenine*, str. 33–35.

²⁵ »Dieses Hertzogthum Crain nimt seinen Anfang auff dem Crainberg / sonst Wurtzen genant / zwo Meil von Villach gelegen / confinirt, so dann auff der lincken Hand abwärts mit denen Landen Kärnten und Steyer / wirdet aber von denselben mit gar grossen und hohen Gebürgen / sonderlichen gegen Kärndten / von einem so hohen Berg / daß man denselben durchbrechen / und zu Gewinnung der Strassen / ein Gewölb darunter machen müssen / unterschieden. ... « (Zeiller, *Topographia provinciarum Austriacarum*, str. 66).

²⁶ [Likovič et al.], *Zgodovina cest na Slovenskem*, str. 229–230.

²⁷ Valvasor, *Die Ehre II*, str. 170–171: »Vor etlich wenig Jahren war ich [Valvasor] gewillet / unten im Grunde ein Loch durchzubringen / so groß / als das obere / dadurch man auf der andren Seiten deß Bergs / bey S. Leonhard / herauskommen / und also Schnur-gerad vom Ein- zum Ausgange / zielen: aber die damals einreissende Wienerische Contagion oder Pestilentz-Seuche machte es hinterstellig. Denn ich verlangte / für meine Mühe / und Unkosten / von Ihrer Keyserl. Majestet / einen ewigen Zoll/ nebenst einer gewissen Bey-Hülffe: welcher Zweck aber / bey so trübseligen und gesperrten Zeiten der Contagion / nicht zu erreichen war. [...] Man hat zwo Meilwegs über den Berg; eine hinauf / eine hinunter. Also aber hette man / durch den Berg / eine halb-viertel Meil.«

²⁸ Reisp, *Kranjski polihistor*, str. 157–159.

Slika 1: Predor pod Ljubeljem s koroške strani po Valvasorjevi Topografiji sodobne nadvojvodine Koroške, 1681 (Valvasor, *Topographia Archiducatus Carinthiae Moderna*, sl. 98).

Fig. 1: A tunnel beneath Ljubelj/the Loibl Pass on the Carinthian side according to Valvasor's *Topographia Archiducatus Carinthiae Moderna*, 1681 (Valvasor, *Topographia Archiducatus Carinthiae Moderna*, Fig. 98).

Leta 1679, ko naj bi domnevni načrt opustili, je bil Valvasor povsem zaposlen s svojim prvim topografskim delom, *Topografijo Kranjske*. Takoj po njenem izidu pa je imel že nov, razširjen načrt, da bi obstoječo topografijo, dejansko slikovni album, opremil z besedilom in na novo izdal. Februarja 1680 je razposlal po deželi tiskano okrožnico, s katero je vse duhovne in svetne lastnike ustanov, samostanov, gospostev in gradov ter vsa mesta in trge prosil za opise njihovih posestev, zgodovinske podatke in podatke o znamenitostih in zanimivostih.²⁹ Gre za zasnovo dela, ki je bilo devet let pozneje, leta 1689, natisnjeno v Nürnbergu z naslovom *Slava vojvodine Kranjske (Die Ehre Deß Hertzogthums Crain)*.

Sicer pa je leto 1680 pri Valvasorju minilo predvsem v znamenju njegove druge deželne topografije, ki je naslednje leto (1681) izšla z naslovom *Topographia Archiducatus Carinthiae moderna*, prav tako kot *Topografija Kranjske* na Bogenšperku. Album z 223 bakrorezi koroških gradov in krajev temelji na skicni knjigi, shranjeni že od konca 17. stoletja v Zagrebu, v kateri je mogoče naštetih 233 skic na 234 listih. V veliki večini gre za obrisne perorisbe, ob robovih pa je veliko pripomb, namenjenih izvrševalcu risane predloge in bakrorezcu.³⁰ Še nedolgo tega so vse skice, tako v skicni knjigi, predlogi za *Topografijo Kranjske*, kot v skicni knjigi za *Topografijo Koroške*, veljale s pridržki za polihistorjevo lastnoročno delo. Takšno

²⁹ Faksimile leta 2016 (ponovno) odkritega izvornika okrožnice gl. v: Golec, *Valvasor; njegove korenine*, str. 37.

³⁰ Reisp, *Kranjski polihistor*, str. 139.

prepričanje je temeljilo na Valvasorjevih na več mestih zapisanih besedah, da je vse narisal sam in dal potem izdelati bakroreze.³¹ V *Popolni topografiji Koroške* (1688) lahko v zvezi s tem preberemo: »Gestaltsam ich deßwegen / schon vor sechs Jahren / alle / in ruhm=erwehntem Erzherzogthum Kärndten ligende / Städte / Märkte / Klöster / und Schlösser / nach dem Leben / und zwar mit eigener Hand / abgezeichnet / auch solche in Kupffer stechen lassen ...«³²

Toda v obeh skicnih knjigah padeta v oči dva po kakovosti zelo različna risarska rokopisa. Objektov na terenu dejansko ni risal samo Valvasor, ampak je že pri risanju skic za *Topografijo Kranjske* (1678–79) k delu pritegnil *Justusa van der Nypoorta* (1645/49–ne pred 1699). Na tega izkušenega nizozemskega grafika kot drugega avtorja je opozoril šele U. Lubej (1997).³³ Nypoort je s svojo ljubljansko ženo nekaj časa živel pri Valvasorju na Bogenšperku, kjer se jima je rodil tudi prvi sin (1678).³⁴ Poglobljena primerjava risb, ki imajo Nypoortov podpis, s predlogami v obeh skicnih knjigah, kjer se mestoma prav tako pojavi njegov rokopis, je Lubeja privedla do spoznanja, da so kakovostnejše skice krajev, gradov in samostanov delo bistveno bolj izkušenega Nizozemca, Valvasor pa je bil kot slabši risar nasprotno predvsem obrisni »načrtovalec«. Njegovo precej manj spretno roko je v skicni knjigi *Kranjske* mogoče prepoznati le pri približno 20 od skupno 358 topografskih risb, medtem ko je treba vse preostale pripisati Nypoortovi roki. V skicni knjigi za *Topografijo Koroške* je razmerje diametralno nasprotno: več kot 200 risb je Valvasorjevih in le 28 Nypoortovih.³⁵

Nypoortove skice, ki tako predstavljajo le osmino celotnega skicnega gradiva za *Topografijo Koroške*, so nastale v krajšem časovnem razponu, verjetno med nekajdnevnim potovanjem, saj ležijo skoraj vsi kraji, ki jih je upodobil, na poti od Ljubelja do Celovca in v nekajkilometerskem pasu okrog koroškega glavnega mesta. Ker gre pri preostalih skicah za občutno manj kakovostne nelavirane Valvasorjeve perorisbe, je Lubej sklenil, da se je sodelovanje med Nypoortom in Valvasorjem končalo leta 1680. Na dlani je Nypoortova odsotnost pri nastajanju slikovnega albuma – *Topografije Koroške* (1681). Kljub rutini in prizadevanjem treh bakrorezcev (A. Trosta, P. Mungerstorffa in M. Greischerja) ne najdemo v njej nobenih takšnih kakovostnih presežkov kot v *Topografiji Kranjske* (1679).³⁶

³¹ Natančno o tem: Lubej, *Justus van der Nypoort*, str. 99–100.

³² Valvasor, *Topographia Archiducatus Carinthiae* (1688), s. p. (iiii). – Podatek »pred šestimi leti« (vor sechs Jahren) v predgovoru k *Topografiji*, datiranem 31. marca 1688, ni povsem v sozvočju z dejanskim časom risanja in izdelave bakrorezov (1680–81).

³³ Lubej, *Justus van der Nypoort na Kranjskem*, str. 56.

³⁴ Nove Nypoortove življenjepisne podatke gl. v: Lubej, *Justus van der Nypoort*; isti, *Justus van der Nypoort*, str. 7–39.

³⁵ Lubej, *Justus van der Nypoort*, str. 99–105, 116–117.

³⁶ Prav tam, str. 116–117. – Po Lubeju ležijo vsi (!) kraji, ki jih je upodobil Nypoort, na poti od Ljubelja do Celovca in v nekajkilometerskem pasu okrog koroškega glavnega mesta (prav tam, str. 116), vendar je vpogled v skicno knjigo (HDA, Metropolitanska knjižnica, Mr. 198) pokazal, da so nekateri redki tudi precej oddaljeni od omenjenega prostora, zlasti grad Stain v Zgornji Dravski dolini in Nonča vas v Podjuni. Nypoortu lahko z veliko gotovostjo pripišemo avtorstvo 28 od skupno 233 skic; na njih so upodobljeni kraji: Karlsberg, Annabichl/Trnja vas, Ehrenhausen, Ebenthal/Žrelec, Einersdorf/Nonča vas, Ehrenthal/Belščice, Grafenstein/Grabštanj,

Glede na to, da je še B. Reisp (1983) trdil, da Nypoort ni bil sodelavec kranjskega polihistorja,³⁷ lahko Lubejeve ugotovitve označimo skoraj kot kopernikovski obrat. Bakrorezi koroških krajev pa so, kar zadeva Valvasorjevo ukvarjanje s Koroško, njegov največji izvorni prispevek. Kot bomo videli, je namreč v besedilu *Popolne topografije Koroške* (1688) le malo izvirnega in veliko več povzetega po literaturi.

Topografija Koroške kaže v primerjavi s *Topografijo Kranjske* (1679) večjo tehnično enotnost: plošče so tekoče oštevilčene, večinoma tudi signirane, nadaljnjo obogatitev predstavljajo grbi, ki jih v kranjskem albumu ni.³⁸ Po Lubejevi zaslugi zdaj vemo, zakaj je med posameznimi bakrorezi v tehničnem pogledu manj razlik kot v *Topografiji Kranjske*. Dve leti pozneje izdana *Topografija Koroške* se od te razlikuje še po enem elementu: medtem ko je v kranjski topografiji vsak kraj, grad in samostan naveden tako z nemškim kot slovenskim imenom, v koroški slovenska imena v celoti pogrešamo. Morda zato, ker so bila razširjena samo v spodnjem delu dežele in bi njihovo navajanje po Valvasorjevem mnenju ali po prepričanju koga drugega motilo enotnost slikovnega albuma. Zanimivo je, da so tudi na upodobitvah v *Slavi vojvodine Kranjske* (1689) nekatera krajevna imena samo nemška, in sicer na tistih razmeroma redkih bakrorezih, ki jih še ni v *Topografiji Kranjske* (1679) in so bili izdelani posebej za *Slavo*.³⁹

Tako kot je bila topografija gradov rodbine Lamberg (*Topographia arcium Lambergiarum*) separat iz istega leta (1679) izdane *Topografije Kranjske*, je Valvasor leta 1681, sočasno ali malo za *Topografijo Koroške*, izdal izbor 28 bakrorezov z naslovom *Topographia Carinthiae Salisburgensis*. Albumu je dodal le naslovni bakrorez z grbom rodbine nadškofa Maksimilijana Gandolfa Kuenburga in dve veduti Salzburga.⁴⁰ Stroški za knjigo so bili minimalni, saj so pri obeh slikovnih albumih Koroške uporabili iste bakrene plošče, ki so za *Topografijo salzburške Koroške* dobile le novo oštevilčenje.⁴¹ Morda se kak zapis o nastanku te danes redke knjižice skriva v arhivu salzburške nadškofije.⁴²

Medtem ko je o naravi odnosov med Valvasorjem in salzburškim nadškofofom za zdaj mogoče le ugibati, kaže vse, kar vemo o njegovih stikih s šentpavelskim Albertom Reichartom (* 1640, Celovec, † 1727, Št. Pavel), na tesnejše znanstvo med možema, ki sta bila skoraj enake starosti. Reichart je vzbudil Valvasorjevo pozornost najpozneje tedaj, ko je v polihistorjeve roke prišla njegova kratka zgo-

Gradisch, St. Georgen am Längsee/Šentjurij ob Dolgem jezeru, Hallegg, Gurnitz/Podkmos (dvakrat), Höhenbergen/Homberk (dvakrat), Maria Saal/Gospa Sveta, Mageregg, Möderndorf/Modrinja vas, Maria Loreto/Gorica na Vrbskem jezeru (dvakrat), Portendorf/Partovca, Stein, Seltenheim, Tentschach (dvakrat), Tanzenberg/Plešivec, Truttendorf/Sepec in Welzenegg (dvakrat). Upodobitve krajev izpod Valvasorjeve roke so nasprotno izjemno preproste in nerodne, veliko skic je naravnost otroških.

³⁷ Reisp, *Kranjski polihistor*, str. 111.

³⁸ Prav tam, str. 131.

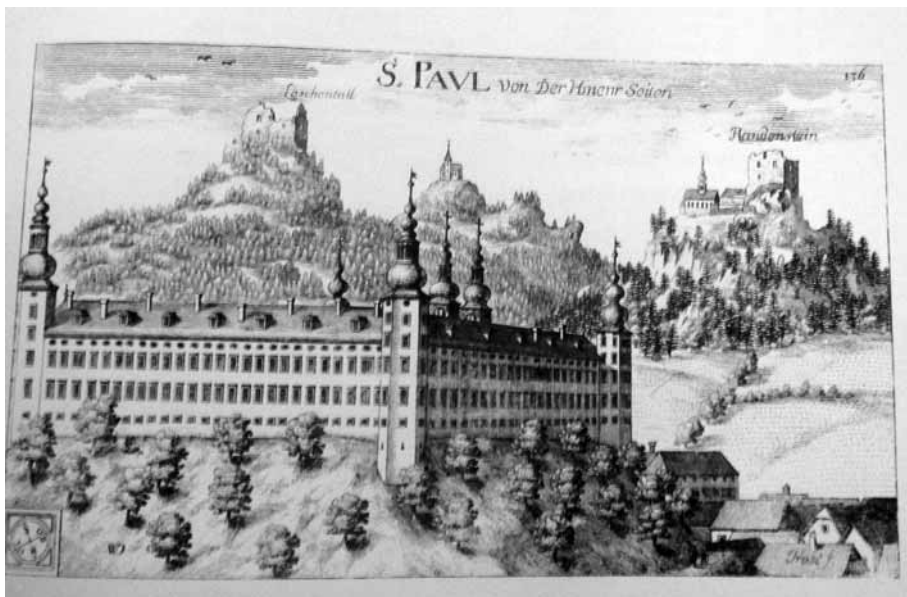
³⁹ Prim. prav tam, str. 245.

⁴⁰ Valvasor, *Topographia Carinthiae Salisburgensis*. O obeh topografijah prim. Reisp, *Kranjski polihistor*, str. 123–124, 132–133.

⁴¹ Prim. Reisp, *Kranjski polihistor*, str. 133.

⁴² Po informacijah Nadškofijskega arhiva v Salzburgu (Archiv der Erzdiözese Salzburg) se Valvasorjevo ime v arhivskih pripomočkih ne pojavlja (dopis avtorju 24. 10. 2017).

dovina Koroške (*Breviarium Historiae Carinthiae*), izdana leta 1675, dve leti preden je bil izvoljen za opata (1677).⁴³ Izobraženi Reichart, ki se je povrh ukvarjal z zgodovino, je bil nedvomno najboljši in verjetno tudi prvi Valvasorjev »zaupnik« na Koroškem. Tako niti najmanj ne preseneča, da je Valvasor prav šentpavelskemu opatu posvetil svojevrstno, uradno pri Janezu Krstniku Mayerju v Salzburgu izdano latinsko-nemško umetnostno delo *Theatrum mortis humanae tripartitum* (1682).⁴⁴

Slika 2: Opatija Št. Pavel v Labotski dolini po Valvasorjevi Topografiji Koroške, 1681 (sl. 136).
Fig. 2: Saint Paul's Abbey in Lavanttal according to Valvasor's Topography of Carinthia, 1681 (Fig. 136).

Opat Albert Reichart je bil vsekakor Valvasorjev najpomembnejši zagovornik in podpornik med Korošci. V deželi, kjer ime Valvasor tedaj ni pomenilo veliko, saj rodbina na Koroškem ni imela posesti, je Janez Vajkard bolj kot karkoli drugega potreboval dobro besedo, najsi bo v obliki priporočilnega pisma ali kako drugače. Potovanje po dolgem in počez po deželi je zahtevalo večje stroške kot študijske poti po Kranjskem, kjer je lahko na vrata slehernega gradu potrkal kot »mlajši brat gospoda Karla Valvasorja« in bil marsikje že s tem izkazom deležen polne oskrbe.⁴⁵ Karel Valvasor (1617/20–1697), pravzaprav célo generacijo starejši polbrat Janeza Vajkarda, je bil namreč ena najdejavnejših osebnosti na Kranjskem v drugi polovici

⁴³ O Reichartu gl. zlasti: Leitner, Der Beitrag des Benediktinerklosters.

⁴⁴ Valvasor, *Theatrum mortis humanae tripartitum*, fol. 2.

⁴⁵ Valvasor na več mestih v *Slavi vojvodine Kranjske* poroča, da je prenočeval na tem ali onem gradu. Ko je, denimo, okrog leta 1678 spal pri odprtih oknih na gradu Prem, je skozi eno okno njegove spalnice vstopila strela in jo pri drugem oknu zapustila (Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 39).

17. stoletja, več kot pol stoletja redni udeleženec deželnih zborov, od leta 1667 baron in kot že prej oče Jernej dva mandata stanovski poverjenik, član najožjega vodstva kranjskih deželnih stanov.⁴⁶ Poznali so ga tudi na Koroškem, a precej manj. Njegov po Koroškem potujoči mlajši brat je bil tako verjetno tam pogosteje odvisen od gostišč, katerih gost je moral biti vsaj občasno tudi v domači deželi.⁴⁷

Edino Valvasorjevo omembo, da je kdaj bil na Koroškem, najdemo v *Popolni topografiji Koroške* (1688), kjer pri opisu benediktinskega samostana na Osojah pravi, da je leta 1680 sam videl tam shranjeno čudodelno kroglo.⁴⁸ Za potovanje in risanje so bili najprimernejši pomladni in poletni meseci. Kot je mogoče razbrati z neke danes v Zagrebu shranjene Valvasorjeve risbe, je bil avgusta 1680 v Št. Pavlu v Labotski dolini. Bivanje je moralo trajati nekaj tednov, saj ga po istem viru srečamo oktobra v Št. Andražu, kamor se je vrnil iz Celovca.⁴⁹ Težko je reči, ali je ves vmesni čas prebil na Koroškem ali pa se je medtem kdaj oglasil doma na Kranjskem. Stanovsko imenovanje za stotnika pešcev Dolenjske četrti 19. septembra 1680⁵⁰ bi prav lahko minilo tudi brez njegove osebne navzočnosti v deželi. Valvasorjeva odsotnost se zdi tem verjetnejša, ker se od leta 1674 razen ene same izjeme (1687) sploh ni udeleževal deželnih zborov.⁵¹

Verjetno je tudi skicna knjiga v celoti nastala leta 1680, pri čemer se je med njenim nastajanjem od dela poslovil Justus van der Nypoort. Izdelovanje bakrorezov na Bogenšperku se je nato zavleklo v zimo 1680/81. Valvasorjevo posvetilo koroškim deželnim stanovom v predgovoru k *Topografiji* ima namreč datum 3. januar 1681.⁵²

Zelo malo je znanega o stikih kranjskega polihistorja s koroškimi deželnimi stanovni. V primerjavi s sejnimi zapisniki kranjskih stanov, v katerih se Valvasor vedno znova pojavlja s prošnjami in predlogi, je v koroških stanovskih zapisnikih najti o njem le nekaj skromnih notic. Razumljivo, saj se je Valvasor veliko pogosteje obračal na stanovne domače dežele, koroški stanovski zapisniki pa so poleg tega sestavljeni v precej lapidarni obliki, bolj kot povzetki. V njih ni niti besede o Valvasorjevih načrtih iz časa pred izidom njegove prve *Topografije Koroške* (1681). Šele ko je knjiga že izšla, najdemo v zapisniku deželnega zbora z dne 5. maja 1681 naslednji zapis: »[Punkt] 5° Hette ein Cauaglr auß Crain die Adelige Schlosser Vnnd Siz in Contrafet Vnnd Khupfer gebracht, vnd davon 4 exemplaria herein geben so außztheillen, seÿe also auf ein Remuneration zugegedenkhen.«⁵³ Valvasor je torej naveden zgolj kot »neki vitez s Kranjskega« in šele v nadaljevanju kot »gospod Valvasor«. Predlog šentpavelskega opata (Alberta Reicharta), naj mu izplačajo 1000 goldinarjev,⁵⁴ je bil sprejet soglasno: »5. Dem Herrn Valuasor werden 1000 f

⁴⁶ Golec, *Valvasorji*, str. 208–227.

⁴⁷ Večkrat je našel prenočišče v nekem gostišču v Bitnjah na Gorenjskem (Valvasor, *Die Ehre II*, str. 118).

⁴⁸ Valvasor, *Topographia Archiducatus Carinthiae* (1688), str. 156.

⁴⁹ Radics, Valvasor in Kärnten, s. p. [3].

⁵⁰ Golec, *Valvasor, njegove korenine*, str. 32.

⁵¹ Prav tam.

⁵² Valvasor, *Topographia Archiducatus Carinthiae* (1681), s. p.

⁵³ KLA, KLA 456, Ständisches Archiv, Handschriften, A–115 St (1681), fol. 50.

⁵⁴ Prav tam, fol. 50, 51.

ausgeworffen.«⁵⁵ Stanovi so torej prejeli le štiri izvode knjige, omenjeno vsoto pa je Valvasor dobil kot povračilo (*remuneratio*) za trud. Nadaljnja prodaja knjige v deželi in zunaj nje je bila povsem prepuščena avtorjevi pobudi. Enako so dve leti prej (1679) ravnali kranjski stanovi. Valvasorju so namenili 2500 goldinarjev ter mu za eno leto odobrili odlog plačila davčnih zaostankov.⁵⁶ Glede na to, da sta si bili topografiji po formatu in številu bakrorezov (321 oz. 223) precej podobni, so se torej Korošci pokazali veliko manj odprtih rok od Kranjcev.

Kot že znano, je iz manjšega dela bakrorezov vsake od deželnih topografij še istega leta nastala posebna knjižna izdaja. Tako kot je *Topografija Lambergovih gradov* kot samostojna knjiga sledila *Topografiji Kranjske*, je Valvasor objavil 26 bakrorezov, ki prikazujejo posest salzburške nadškofije na Koroškem, in sicer z naslovom *Topographia Carinthiae Salisburgensis*.⁵⁷ Obe koroški topografiji je uporabil tudi kot preizkusni kamen, ali bo morda kdo povzdignil glas zoper njegovo samooznačitev za barona. V resnici namreč nikoli ni bil povzdignjen v baronski stan, ampak si je naslov, ki ga je leta 1667 dobil njegov polbrat Karel, v osemdesetih letih postopoma prilastil sam.⁵⁸ V prvi *Topografiji Koroške* (1681) se je podpisal še brez baronskega naslova, vendar ga je z njim tituliral Pavao Ritter-Vitezović v latinski pesnitvi (*L. B. = liber baro*). Tudi na naslovnici *Topografije salzburške Koroške* ni baronskega predikata, ga pa implicitno nadomešča oznaka *etc. etc.* za avtorjevim imenom. Okrajšavo *L. B.* je Valvasor previdno uporabil na prvi strani pod posvetilom nadškofu Kuenburgu.⁵⁹ Istega leta se je predikat *L. B.* pojavil v tisku še enkrat, in sicer na zemljevidu Kranjske, ki ga je Valvasor prispeval za Schönlebnovo delo *Carniolia antiqua et nova*.⁶⁰

V zvezi s časom med nastankom obeh topografij Koroške, izdanih v letih 1681 in 1688, je doslej še vedno ostajalo odprto vprašanje, ali je Valvasor dejansko dal natisniti tri zemljevide, o katerih je v VI. knjigi *Slave* poročal njegov nürnberški korektor Erasmus Francisci: zemljevid Kranjske (1684), Koroške (1684) in Hrvaške (1685).⁶¹ Omenjeni zemljevidi namreč danes niso v evidenci. B. Reisp je domneval, da je šlo verjetno za karte manjšega formata, enake tistim, ki so izšle vsaka v svoji knjigi: karta Kranjske v Schönlebnovem delu *Carniolia antiqua et nova*, karta Koroške v drugi, *Popolni topografiji Koroške* (1688), karta Hrvaške pa tako kot druga karta Kranjske v *Slavi vojvodine Kranjske* (1689). Po Reispu je Valvasor nameraval izdelati tudi veliko karto Kranjske, a mu je zmanjkalo časa.⁶² V kranjskih stanovskih zapisnikih najdemo zadnje poročilo v zvezi s takšno karto že 21. marca

⁵⁵ Prav tam, fol. 52.

⁵⁶ V kranjskem deželnozborskem zapisniku z dne 13. marca 1679 beremo: »Johann Weykhardt Valuasor, dediciert das Buech mit Kupferstich der Stett, Märkht, Gschlösser. [...] Herrn Valuasor 2500 f geschenkht, vnd wegen seines ausstandts die dilation auf ain Jahr vnd wan Er die Landt Carthen gemacht haben würdet seiner zugedenken« (ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg., šk. 903, sejni zapisniki 29, 1677–1682, fol. 177, 177v).

⁵⁷ Valvasor, *Topographia Carinthiae Salisburgensis*.

⁵⁸ O tem natančno: Golec, *Valvasor, njegove korenine*, str. 42–48.

⁵⁹ Valvasor, *Topographia Carinthiae Salisburgensis*, s. p.

⁶⁰ Prim. Reisp, *Kranjski polihistor*, str. 62.

⁶¹ Valvasor, *Die Ehre VI*, str. 369.

⁶² Reisp, *Kranjski polihistor*, str. 137–138; isti, Valvasor Janez Vajkard, str. 348.

1680, ko je deželni zbor po daljši razpravi sklenil, da bodo stanovi sprejeli manjšo karto Kranjske, o večji pa bodo še premislili: »das die löbl. Standt dise khleinere LandtCarthen annemben: wegen der grossen aber sich weiter bedenken«. ⁶³ Še jasnejša je bila tri leta pozneje odločitev koroških deželnih stanov: za novo karto Koroške ni bilo sredstev. V zapisniku deželnega zbora 1. junija 1683 se 12. točka dnevnega reda glasi: »Herr Valuasor erbiete sich eine Neüe LandtMappa zu machen.« ⁶⁴ Potem ko so vprašanje prepustili stanovskemu odboru, ⁶⁵ je ta tri dni pozneje sklenil: »Valuasor, dero löbl. Laa. fahleten soliche Außgaben vor, daß man auf soliche Cosmographia nit zuedencken Vrsach habe.« ⁶⁶ Odtlej niso o velikem zemljevidu razpravljali ne v deželnem zboru ne v odboru. To sicer še ne pomeni nujno, da je Valvasor načrt povsem opustil, toda brez podpore in finančne pomoči stanov bi bilo delo na tako zahtevnem projektu nepredstavljivo.

Drugo vprašanje, ki se nanaša na čas med izidom obeh Valvasorjevih topografij Koroške, je naslednje: Ali je polihistor gojil zamisel o izdaji razširjene topografije Koroške že sredi osemdesetih let, ko se je zaradi izdaje *Slave vojvodine Kranjske* povezal s korektorjem Erasmusom Franciscijem (1627–1694) in z nürnberškim založnikom Wolfgangom Moritzem Endterjem (1653–1723)? Odgovor je prej negativen kakor pritrdilen. Medtem ko Valvasor v korespondenci z londonsko *Royal Society* (1685–1688) večkrat poroča o nastajanju svoje obsežne topografije Kranjske, ⁶⁷ v pismih namreč pogrešamo vsako omembo *Popolne topografije Koroške*, ki je leta 1688 prav tako kot leto pozneje *Slava* izšla pri Endterju v Nürnbergu. Nasprotno je Valvasor v svojih prvih dveh pismih, kjer je predstavil sebe in svoje delo (1685 in 1686), omenil *Topografijo Koroške* iz leta 1681. Spomladi 1686 je v London med drugim poslal tudi izvod knjige in bakrorez Celovca (1680). ⁶⁸

Popolno topografijo Koroške (Topographia Archiducatus Carinthiae antiquae et modernae completa) je zasnoval najpozneje sredi leta 1687, saj je Franciscijeva pozdravna pesem datirana že 14. januarja 1688, Valvasorjevo posvetilo koroškim deželnim stanovom pa ima datum 31. marec 1688. ⁶⁹ Sama zamisel o izdaji tega dela, z besedilom razširjene topografije, se je pri Valvasorju verjetno porodila šele po letu 1685. Odgovor na vprašanje, zakaj jo je dal natisniti ravno pri Endterju v oddaljenem Nürnbergu in ne, denimo, pri Mayrju v Ljubljani ali Salzburgu, je treba najprej iskati v njegovem težkem finančnem položaju. Upal je, da bo s prihodki od te knjižne izdaje pokril del svojih naraščajočih stroškov pri Endterju in Francisciju. Čeprav je knjiga tako kot prva topografija Koroške posvečena koroškim deželnim stanovom, ne sme preveč presenetiti ugotovitev, da ni najti o njej niti besede v stanovskih sejnih zapisnikih in registraturnih knjigah. Distribucija knjige je bila očitno izključno Endterjeva domena.

⁶³ ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. Reg. šk. 904, sejni zapisniki 30, 1678–1685, fol. 164v; prim. Lubej, Marijin steber, str. 60

⁶⁴ KLA, KLA 456, Ständisches Archiv, Handschriften, A–117 St (1683), fol. 77.

⁶⁵ Prav tam, fol. 77v.

⁶⁶ Prav tam, fol. 104v.

⁶⁷ Reisp, *Korespondenca Janeza Vajkarda Valvasorja*, str. 31, 33, 51, 70.

⁶⁸ Prav tam, str. 29, 32.

⁶⁹ Valvasor, *Topographia Archiducatus Carinthiae* (1688), s. p.

Slika 3: Naslovnica Popolne topografije Koroške iz leta 1688.

Fig. 3: The cover of *The Complete Topography of Carinthia* from 1688.

Valvasor je povsem drugače ravnal pri izdaji *Slave vojvodine Kranjske*. Že leta 1683 je na kranjske stanove naslovil prošnjo, naj odkupijo 500 izvodov knjige po ceni tri krajcarje za polo.⁷⁰ Stanovi so se sicer strinjali s številom izvodom,

⁷⁰ »Her Johann Weÿkhardt Valuasor offerirt denen löbl: Ständen, das er teütsche Chronic des Crainlandt aufrichten wolle, Inmassen er Zu solchen ende bereith etliche hundert khupfer mahen lassen wollte aber vorhin versihert werden, das die löbl: stände 500 Exemplaren annem-

vprašanje o ceni pa so še šest let pustili odprto.⁷¹ Preden so maja 1689 končno pristali na ponujeno ceno, je Janez Vajkard izprosil več predujmov, večidel v gotovini in deloma kot spregled plačila davka.⁷² Nasprotno se zdi, da za tovrstna pogajanja s koroškimi stanovi ni imel moči, časa in potrpljenja. Ob ugotovitvi, da v kranjskem stanovskem arhivu ne najdemo odgovora, ali so stanovi polihistorju dejansko izplačali ves obljubljeni denar za *Slavo vojvodine Kranjske*,⁷³ niti ne preseneča odsotnost kakršnekoli omembe Valvasorjevega najpomembnejšega dela o Koroški v arhivu koroških deželnih stanov.

V primerjavi s *Slavo* je *Popolna topografija Koroške* bistveno skromnejše delo, ki spominja na »mlajšo kranjsko sestro« pravzaprav samo po velikem knjižnem formatu. Poglavitna razloga za to sta dva. Prvič, Valvasor je imel s topografijo Koroške že v izhodišču drugačne namene, in drugič, njegovi napor pri tem projektu so iz objektivnih razlogov morali ostati omejeni. Leta 1687, ko je po vsem sodeč nastala glavnina knjige, je bil polno zaposlen s *Slavo*. V obsežnem pismu Thomasu Galu, tajniku londonske *Royal Society*, z dne 17. novembra 1687, svojem sicer edinem znanem pismu iz tega leta, je natančno opisal vsebino *Slave*, nasprotno pa ni niti besedice namenil topografiji Koroške. Še več, zapisal je, da se je pred kratkim mudil na Hrvaškem, nič pa ni omenil Koroške. Poleg tega je v pismu poročal o smrti dveh otrok in prve žene ter o svoji drugi poroki (20. julija 1687) z Ano Maksimilo Zetschker.⁷⁴ Za Koroško mu je torej resnično ostalo malo časa. Morda se je enkrat ali dvakrat na kratko podal čez Karavanke, da bi to ali ono preveril in osvežil podatke, kot denimo imena lastnikov gradov, ki so se od izdaje prve topografije (1681) deloma že spremenila. Za to nalogo bi lahko zadolžil tudi koga na Koroškem. Samo od sebe se ponuja ime šentpavelskega opata Alberta Reicharta.

Vsebina *Popolne topografije Koroške*, s katero se ne bomo posebej ukvarjali, je v veliki meri primerljiva z IX. knjigo leto dni mlajše *Slave vojvodine Kranjske*. Valvasor poleg orisa topografije dežele k vsakemu v bakrorezu upodobljenemu kraju dodaja kratko besedilo. Brez naslovnice, zemljevida Koroške in panorame Celovca znaša število bakrorezov 227. Od tega je 223 podob vzetih iz prve topografije Koroške (1681), štiri pa je Valvasor dodal. Uvodnemu opisu dežele sledijo na 264 oštevilčenih listih podobe in opisi krajev, razvrščenih po abecednem redu.⁷⁵ V primerjavi z opisi gradov in krajev v *Slavi* je Valvasor v celoti pustil ob strani etimologijo – izvor nemških in slovenskih krajevnih imen. Tudi o zgodovini posameznih gradov ima veliko manj podatkov. Na splošno se je zadovoljil z navedbo imena tedanjega lastnika, kar je povsem razumljivo, saj leta 1680, ko je prepotoval vso deželo, še ni nameraval izdati

ben, vnd den pogen zu dreÿ khr: guettmachen lassen wollten« (ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg, šk. 904, sejni zapisniki 30, 1678–1685, fol. 438).

⁷¹ Utemejitev je bila takšna: »... wegen des werths aber khann mann sich derzeit nicht entschliessen, sondern mann wierdet sich *viso opere* Zu den billichen werth lenden.« (prav tam, fol. 440).

⁷² O tem natančno: Golec, *Valvasor, njegove korenine*, str. 42, 54.

⁷³ ARS, AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, I. reg., šk. 911, sejni zapisniki 37, 1684–1702, fol. 248.

⁷⁴ Reisp, *Korespondenca Janeza Vajkarda Valvasorja*, str. 51, 70.

⁷⁵ Prim. Reisp, *Kranjski polihistor*, str. 188.

njenega popolnega prikaza v sliki in besedi. Enako je ravnal tudi pri nastajanju svoje prve topografije Kranjske (1679), zato je moral pozneje po lastnih besedah deželo ponovno prepotovati po dolgem in počez, da je zbral potrebne podatke, največ v letih 1684 in 1685.⁷⁶ Po možnosti je ob tem pregledoval tudi grajske, samostanske in mestne arhive, za nemoteno delo v arhivu kranjskih deželnih stanov pa si je leta 1681 kupil manjšo hišo v Ljubljani, nedaleč od deželne hiše.⁷⁷ V koroških arhivih je nasprotno raziskoval neprimerno manj. V topografskem opisu Koroške, ki dejansko predstavlja uvod v *Popolno topografijo Koroške*, je povsem upravičeno zapisal, da je črpal iz Megiserjevih *Annales Carinthiae*, Reichartove *Kratke zgodovine Koroške*, Merianove *Topografije Koroške*, iz lastnih izkušenj in védenja.⁷⁸ Radicsevo trditev v ponatisu *Popolne topografije Koroške* (1882), kako naj bi Valvasor pregledoval vire v arhivih v Celovcu, Št. Pavlu, Št. Andražu, na Osojah in drugod,⁷⁹ je treba razumeti prej kot domnevo, za katero je le malo dokazov. Tako polihistor pri opisu Osoj poroča, da je glede ustanovitve benediktinskega samostana »das meiste [...] aus denen Ossiachischer *Manuscriptis*, und uralten *Original-Urkunden* / extrahirt.«⁸⁰ In ko pri opisu Celovca spregovori o neki darovnici, citira deželni ročin.⁸¹ Tudi kronološki sezname deželnih glavarjev, vicedomov in gradiščanov, škofov v Krki in Št. Andražu, opatov v Št. Pavlu in na Osojah itd. bi lahko bili vsaj deloma sestavljeni po arhivskih virih.⁸² Treba bo še raziskati, v kolikšni meri je Valvasor na kraju samem sam prepisoval latinske (rimске) napise oziroma koliko jih je povzel po drugih avtorjih. Radics je posebej poudaril pomen, ki ga ima neki določeni arhivski vir za Slovence, in sicer zapis o spreobrnitvi Otiusa in Irenburge. Tega Valvasor v celoti objavlja pri opisu samostana Osoje, kjer ga je sam videl.⁸³ Šlo je za vsekakor ponarejeno pismo Otiusovega očeta Poppa iz leta 687, ki naj bi bilo naslovljeno kot »Litterae ex Sclavonica in latinam translatae.«⁸⁴

Slovensko komponento Koroške je Valvasor dosledno imenoval s tedaj običajnim pojmom *windisch*, najsi je govoril o starih Karantancih ali o svojem času.⁸⁵ V *Topografiji Kranjske* kot še posebej v *Slavi vojvodine Kranjske* je uporabljal sinonimno, vendar po vsebini nekoliko ožjo oznako: *krainerisch*. V VI. knjigi *Slave*, ki obravnava jezik, običaje in navade, je prvi jezik Kranjske imenoval »die Sclavonische (oder Windische) Sprache«, pri čemer se je takšna oznaka nanašala tudi na Slovane nasploh.⁸⁶

⁷⁶ Prim. prav tam, str. 146–148.

⁷⁷ Golec, *Valvasor, njegove korenine*, str. 53–54.

⁷⁸ »... daß diese Beschreibung / niemand im geringsten *praejudicirlich* seyn solle / denn was hier geschrieben / ist aus *Hieron. Megiseri Kärndtmerischer Chronik* / *P. Alberti Reichart Breviario Historiae Carinthiacae* / *Meriani Topographia Carinthiae*, aus mein eigener Erfahrung / und Wissenschaft / genommen.« (Valvasor, *Topographia Archiducatus Carinthiae* (1688), str. 5).

⁷⁹ Radics, Valvasor in Kärnten, s. p. [4].

⁸⁰ Valvasor, *Topographia Archiducatus Carinthiae* (1688), str. 152.

⁸¹ Prav tam, str. 22.

⁸² Prav tam, str. 3–4, 71, 83–84, 154–155, 167.

⁸³ Radics, Valvasor in Kärnten, s. p. [4].

⁸⁴ *Topographia Archiducatus Carinthiae* (1688), str. 152. – Radics je letnico D.C.L.XXXVII prebral napačno: kot 1187 (!).

⁸⁵ Prav tam, str. 1, 2, 4, 5, 21.

⁸⁶ Valvasor, *Die Ehre VI*, str. 271 sl.

V zvezi s *Popolno topografijo Koroške* je treba opozoriti še na nekaj. Gre za prvo Valvasorjevo delo, na katerega naslovnici se je podpisal kot baron (*Freiherr*), s čimer je naredil nadaljnji korak v več let trajajočem procesu »samopobaronjenja«. ⁸⁷ Poleg imena in baronskega naslova je zdaj prvič naveden tudi kot član londonske Kraljeve družbe: »Mitgenosse(n) der königlichen Societaet in Engeland«. Pri tem je treba poudariti, da leta 1688 ni prejel še nobenega uradnega potrdila o svoji izvolitvi 14. decembra 1687. Še več, Valvasor najverjetneje sploh nikoli ni izvedel za datum sprejema v akademijo. ⁸⁸ Drugo pozdravno pesem *Topografiji* je prispeval korektor nastajajoče *Slave* Erasmus Francisci, ki avtorja prav tako naslavlja z baronom. ⁸⁹ Valvasor je bil v tem času veliko bolj zaposlen s svojim glavnim delom kakor s *Popolno topografijo Koroške*, ki jo lahko upravičeno označimo kot njegov stranski produkt. 8. marca 1688, dobre tri tedne pred datiranjem njenega predgovora – 31. marca na Bogenšperku, ki ga imamo za sklepno dejanje tega projekta – je že prebiral in korigiral odtis IV. knjige *Slave*. ⁹⁰

V *Slavi vojvodine Kranjske* se Koroška pojavlja zlasti v VII. knjigi v okviru pokristjanjevanja in uvajanja slovanskega liturgičnega jezika na Kranjskem in Koroškem. Poleg opisa obreda ustoličevanja pri knežjem kamnu in vojvodskem prestolu – tu označuje slovenski jezik kot *Windisch oder Slavonisch* – najdemo tudi dve upodobitvi, ki pa nimata veliko skupnega z resničnim videzom obeh ustoličenj. ⁹¹ Očitno ne Valvasor ne njegov risar Novomeščan Janez Koch nista imela pri roki slikovne predloge obeh objektov. Vojvodski prestol je sicer realistično prikazan na bakrorezu Gospe Svete v obeh Valvasorjevih topografijah Koroške (1681 in 1688). ⁹²

Ne nazadnje je treba omeniti, da bi Valvasor med bivanjem na Koroškem prav zlahka prišel v stik s svojim generacijo starejšim bratrancem Jurijem Sigmundom Valvasorjem (* ok. 1618, † 1686–89), ki je tedaj tam prebival. Potem ko se je sredi 17. stoletja oženil z navadno kmečko hčerko, prodal svojo majhno posest Klevišče pri Polšniku in zapustil Kranjsko, so mu kranjski deželni stanovi leta 1657 – Janezu Vajkardu je bilo tedaj 16 let – na prošnjo sorodstva odvzeli kranjsko deželanstvo. Nato se je nekaj časa zadrževal na Hrvaškem in se v šestdesetih letih preselil na Koroško, kjer se je preživljal kot preizkuševalec rud pri uradu koroškega višjega rudarskega sodnika v Volšperku in nato pri uradu višjega rudarskega mojstra. Iz neznanega razloga je leta 1676 izgubil službo, v deželi pa ga srečujemo še do leta 1685 kot prejemnika skromne denarne pomoči, ki jo je enkrat na leto dobil od bamberskega škofa. ⁹³ Umrl

⁸⁷ Golec, *Valvasor, njegove korenine*, str. 46.

⁸⁸ O tem natančno: Bidovec – Golec, Valvasor in Edmond Halley, str. 330–331.

⁸⁹ Valvasor, *Topographia Archiducatus Carinthiae* (1688), s. p.

⁹⁰ O tem piše sam v zvezi z nenavadnim nočnim dogodkom na Bogenšperku (Valvasor, *Die Ehre XI*, str. 71).

⁹¹ Valvasor, *Die Ehre VII*, str. 394–400 (upodobitvi na str. 395 in 397).

⁹² Valvasor, *Topographia Archiducatus Carinthiae* (1681), sl. 106; isti, *Topographia Archiducatus Carinthiae* (1688), sl. 129.

⁹³ Delovanje Jurija Sigmunda Valvasorja na Koroškem je na podlagi virov graške dvorne komore raziskoval že P. Radics (Valvasor-Studien XXIII, str. 213; isti, Valvasor-Studien XXIV, S. 221–222). V Wießnerjevi monografiji o koroškem rudarstvu ni omenjen (Wießner, *Geschichte I.–III.*). O denarni pomoči bamberskega škofa: KLA, KLA 221, Bambergische Herrschaften in Kärnten, Sch. 90, Familien M–Z, Valvasor, fol. 225–225v, 9. 3. 1685; fol. 226–226v, 6. 12. 1683; fol. 228–228v, 6. 12. 1678.

je med letoma 1686 in 1689 in bil po poznejši izjavi njegovega v Gradcu živečega sina pokopan v Deutschlandsbergu na Štajerskem.⁹⁴ Janez Vajkard ga je na rodovnem deblu Valvasorjev v IX. knjigi *Slave* označil kot pokojnega, ne da bi omenil njegovo ženo in otroke. Zanj in za svojega brata Janeza Ditriha, ki se prav tako ni poročil plemiškemu stanu primerno in je živel v Savinjski dolini, je našel karseda elegantno rešitev. Pri obeh je namreč navedel, da sta se izselila iz dežele: »ist aus dem Lande gezogen«.⁹⁵ Zakaj na rodovnem deblu ni njunih družin, pa je suho pojasnil z besedami, da vseh otrok izseljenih članov rodbine ne pozna.⁹⁶ Kranjskemu polihistorju tako ni bilo treba ničesar več razlagati.

Kar zadeva Valvasorja osebno, njegovi stiki s Koroško po izidu druge koroške topografije niso več potrjeni, a nikakor ni mogoče izključiti možnosti, da je sosedno deželo obiskal tudi po letu 1688. Leta 1691 ali 1692 je bil, denimo, v Franciji. Najpozneje leta 1692 je prišel do grenkega spoznanja, da se bo moral posloviti od Bogenšperka. Potem ko je bil že na začetku leta 1689 prisiljen prodati Črni potok, je šel leta 1691 v tuje roke še del njegove posesti, desetina v Temenici, naslednjo jesen pa končno tudi hiša v Ljubljani in Bogenšperk. Medtem, najverjetneje leta 1691, je zagrebškemu škofu Ignacu Mikuliću prodal svojo bogato knjižnico z dragoceno grafično zbirko. Slednjič je konec leta 1692 kupil meščansko hišo v Krškem, kamor se je z družino preselil in kjer je že septembra ali oktobra naslednje leto (1693) umrl, star 52 let.⁹⁷

Ob strani bomo pustili vprašanje, kako dolgo po njegovi smrti je bilo ime kranjskega polihistorja na Koroškem še prepoznavno. Vsakdo, ki se je zanimal za preteklost dežele, je samoumevno prej ko slej naletel na Janeza Vajkarda in njegove tri Koroški posvečene knjige. Ker pa Valvasorjeva rodbina v deželi nikoli ni imela posesti, je njeno ime na splošno razmeroma hitro potonilo v pozabo. O tem nazorno priča naslednji podatek. Ko se je Karel Jožef baron Valvasor, vnuk polihistorjevega polbrata Karla, leta 1759 oženil v župniji Šentjur na Vinogradih (St. Georgen am Weinberg) severozahodno od Velikovca, je duhovnik njegov koroškim ušesom tuji priimek zapisal v poročno matico povsem napačno, tako kot ga je slišal: *Falfori*.⁹⁸

Valvasorji so v drugi polovici 17. in v 18. stoletju prebivali v deželi tako rekoč epizodno. Poleg Karla Jožefa, ki je ostal na Koroškem le slabi dve leti do smrti

⁹⁴ O njem natančno: Golec, *Valvasorji*, str. 117–121.

⁹⁵ Valvasor, *Die Ehre IX*, str. 109. – O Janezu Ditrihu: Golec, *Valvasorji*, str. 297–304.

⁹⁶ Valvasor, *Die Ehre IX*, str. 108.

⁹⁷ Golec, *Valvasor, njegove korenine*, str. 54–59. – V zvezi s Črnim potokom je treba omeniti, da so trije dokumenti, ki izvirajo iz tega nekoč Valvasorjevega dvorca in v katerih polihistor nastopa kot prodajalec oziroma priča, shranjeni v Koroškem deželnem arhivu v Celovcu v fondu posesti Ebenbsfeld (KLA, KLA 741, Güter Ebenbsfeld, Sch. 1, Konv. 2, C–17 St, fol. 5–7v, 30. 1. 1689; C–18 St, fol. 9–10v, 28. 2. 1689; Sch. 1, Aktenkonvolut 2, Nr. 16, 26. 3. 1684). Posebej povedna je kupoprodajna pogodba za Črni potok z datumom 31. januar 1689, iz katere med drugim izvemo, pri kom in za koliko je bil polihistor zadolžen in čemu je namenil prejeta kupnino. Pogodba in pobotnica, datirana 28. februarja istega leta, sta bili konec 19. stoletja še na Črnem potoku v lasti rodbine Wurzbach, nato pa sta najpozneje med drugo svetovno vojno prišli na Koroško (Radics, *Valvasor-Studien XXXI*, str. 2561; *Valvasor-Studien XXXII*, str. 2569–2570; prim. Golec, *Zemljiški gospod*, str. 55–56).

⁹⁸ ADG, Pfarrarchiv St. Georgen am Weinberg, Hs. 1, Trauungsbuch 1756–1770, s. p., 20. 8. 1759.

leta 1761 (umrl je nenadoma v Mariboru), je sredi 18. stoletja živel v Celovcu še en član Valvasorjeve rodbine, jezuitski pater *Volfgang baron Valvasor* (* 1695, Ljubljana, † 1758, Loreto, Italija), prav tako vnuk polihistorjevega starejšega, politično zelo dejavnega polbrata Karla. Pater Wolfgang je v celovškem jezuitskem kolegiju poučeval že leta 1719, še pred mašniškim posvečenjem, ki ga je prejel na Dunaju (1723). Kot doktor teologije je četrto stoletja pozneje spet prišel v koroško prestolnico in tu štiri leta (1744–48) deloval kot rektor kolegija. Vrhunec njegove kariere je predstavljala funkcija rektorja kolegija in univerze v Gradcu (1754–57).⁹⁹ Kmalu zatem se je leta 1759 v Šentjurju na Vinogradih njegov prej omenjeni mlajši brat *Karel Jožef* (* 1708–10, Belnek pri Moravčah, † 1761, Maribor) kot dvakratni vdovec poročil z Marijo Terezijo grofico Christalnigg (* 1738, † 1783). S svojo koroško nevesto se je preselil v Celovec, kjer sta se mu rodili tudi obe hčerki, mlajša že po njegovi smrti. Ta posthumna hči s krstnim imenom *Marija Frančiška Elizabeta* (* 1761, Celovec, † 1829, Padova) je bila zadnji poganjek Valvasorjeve rodbine, katere rodbinsko ime je ugasnilo leta 1795 v Ljubljani s smrtjo njenega strica, sekavskega kanonika Franca Jožefa (* 1705). Frančiška, imenovana Fanny, se je pri 17 letih omožila z znamenitim goriškim zgodovinarjem Carlom Morellijem pl. Schönfeldom (1730–1792) in je kot vdova živela v Gorici, Benetkah, na Hvaru ter nazadnje v Padovi. Izobrazena očarljiva dama se je ukvarjala s književnostjo, v Benetkah kratek čas izdajala literarni časopis (1805) in pred letom 1808 napisala roman v francoščini, ki žal ni bil objavljen in se je med drugo svetovno vojno izgubil nekje na Poljskem. Fanny Valvasor Morelli imamo lahko po pravici za prvo romanopisko, rojeno na Koroškem in v slovenskem prostoru. Še več, bila je sorodstveno povezana s tremi vodilnimi starejšimi deželnimi zgodovinarji Kranjske, Koroške in Goriške: Janez Vajkard Valvasor je bil njen prastric po očetovi strani, Michael Christalnigg (1530/40–1595) sorodnik po materi (brat njenega 6-krat pradede), Carlo Morelli pa njen soprog. Fannyjin v Celovcu rojeni nečak Karel Kajetan grof Gaisruck (1769–1846), sin njene ljubljanske polsestre Antonije, je postal milanski nadškof in vpliven kardinal, Antonijin prapravnuk pa je bil grof Karl Stürgkh (1859–1916), v atentatu umorjeni avstrijski ministrski predsednik.¹⁰⁰

S Koroško so bili oziroma so še vedno povezani tudi nekateri neposredni potomci Janeza Vajkarda Valvasorja. V dvajsetih in tridesetih letih 20. stoletja je v Celovcu živel njegov 6-krat pravnuk dr. Karl (Freiherr von) Rokitansky (* 1876, Dunaj, † 1967, Gradec), svetnik višjega deželnega sodišča, podžupan Celovca, koroški deželni poslanec iz vrst krščanskosocialne stranke (1921–1927) in oba mandata tretji predsednik deželnega zbora.¹⁰¹ Valvasorjev 7-krat pravnuk Gradčan dr. Bruno Brandstetter (1893–1994) je med letoma 1928 in 1932 opravljal funkcijo predstojnika okrajnega sodišča v Greifenburgu, kjer se je rodil tudi njegov mlajši sin dr. Herwig Brandstetter (1929), prav tako pravnik, sicer pa znana osebnost iz graškega javnega življenja. Zanimivo je dejstvo, da je bil Bruno Brandstetter

⁹⁹ O patru Volkangu Valvasorju gl. Lukács, *Catalogus generalis*, str. 1760; Golec, *Valvasorji*, str. 240–243.

¹⁰⁰ Golec, *Valvasorji*, str. 261–297.

¹⁰¹ Golec, *Valvasor, njegove korenine*, str. 54–55, 428.

Slika 4: Valvasorjev potomec dr. Karl (Freiherr von) Rokitsansky, podžupan Celovca, deželni poslanec in tretji predsednik koroškega deželnega zbora, okoli leta 1930 (KLA, Gedenkbuch der politischen Führer des Landes Kärnten, Sch. 1, Nr. 105).

Fig. 4: Dr Karl (Freiherr von) Rokitsansky (1876–1967) was Valvasor's descendant, a deputy mayor of Klagenfurt, a member of the Carinthian Parliament and its third president, around 1930 (KLA, Gedenkbuch der politischen Führer des Landes Kärnten, Sch. 1, Nr. 105).

navdušen ljubiteljski zgodovinar in domoznanec – ukvarjal se je z rodno Štajersko – vendar ni nikoli izvedel, da je potomec kranjskega polihistorja, katerega delo je pogosto citiral.¹⁰²

Viri in literatura

Arhivski viri

Archiv der Diözese Gurk, Klagenfurt (= ADG):
Pfarrarchiv St. Georgen am Weinberg

Arhiv Republike Slovenije (= ARS):
AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko
AS 746, Cistercijanski samostan in državno gospostvo Kostanjevica
AS 984, Radics pl. Peter Pavel
AS 1073, Zbirka rokopisov

Hrvatski državni arhiv, Zagreb (= HDA):
Metropolitanska knjižnica

Kärntner Landesarchiv, Klagenfurt (= KLA)
KLA, Gedenkbuch der politischen Führer des Landes Kärnten
KLA 221, Bambergische Herrschaften in Kärnten
KLA 456, Ständisches Archiv, Handschriften
KLA 642, Klagenfurt, Gymnasium
KLA 741, Güter Ebensfeld

Nadškofijski arhiv Ljubljana (= NŠAL):
ŽA Ljubljana–Sv. Nikolaj, Matične knjige

Stiftsarchiv St. Paul im Lavanttal:
Pack 12–16.

Literatura in objavljeni viri

Bidovec, Maria – Golec, Boris: Valvasor in Edmond Halley. O vprašanju polihistorjevega članstva v angleški Kraljevi družbi (Royal Society) in posledicah prekinjenih stikov z njo. *Zgodovinski časopis* 69 (2015), št. 3–4, str. 324–335.

Golec, Boris: *Valvasor, njegove korenine in izvor* (Thesaurus Memoriae. Dissertationes 13). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2016.

Golec, Boris: Valvasorjev izvor, družina in mladost (2. del). *Kronika* 61 (2013), št. 2, str. 217–272.

Golec, Boris: Valvasorjev izvor, družina in mladost (3. del). *Kronika* 62 (2014), št. 2, str. 15–66.

Golec, Boris: *Valvasorji. Med vzponom, Slavo in zatonom* (Thesaurus Memoriae. Dissertationes 11). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2015.

Golec, Boris: *Zemljiški gospod Janez Vajkard Valvasor in njegov urbar*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, Bogenšperk: Javni zavod, 2015.

¹⁰² Prav tam, str. 53–54, 438.

- Kohla, Franz X.: *Kärntens Burgen, Schlösser und wehrhafte Stätten*. (Archiv für vaterländische Geschichte und Topographie. 38. Band). Klagenfurt: Geschichtsverein für Kärnten, 1953.
- Leitner, Friedrich W.: Der Beitrag des Benediktinerklosters St. Paul zur Historiographie in Kärnten im 19. Jahrhundert. V: Grabmayer, Johannes (ur.): *Schatzhaus Kärntens. Landesausstellung St. Paul 1991. 900 Jahre Benediktinerstift. Teil 2: Beiträge*. Klagenfurt: Ausstellungskuratorium 1991, str. 275–284.
- [Likovič, Josip et. al.]: *Zgodovina cest na Slovenskem*. Ljubljana: Republiška skupnost za ceste, 1972.
- Lubej, Uroš: Justus van der Nypoort na Kranjskem. *Varstvo spomenikov* 37 (1997), str. 54–68.
- Lubej, Uroš: Justus van der Nypoort (Utrecht 1645/49–po 1698). V: Murovec, Barbara et al. (ur.): *Almanach in slikarstvo druge polovice 17. stoletja na Kranjskem*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2005, str. 21–58.
- Lubej, Uroš: *Justus van der Nypoort. Življenje in delo holandskega umetnika na Kranjskem in v drugih deželah Nemskega cesarstva* (doktorska disertacija). Ljubljana, 2008.
- Lukács, Ladislaus: *Catalogus generalis seu Nomenclator biographicus personarum Provinciae Austriae Societatis Iesu (1551–1773). Pars III. R–Z*. Romae: Institutum historicum S. I., 1988.
- Neumann, Wilhelm: Zuwanderer aus der Lausitz und Schlesien in Villach. Neues aus Alt-Villach. *29. Jahrbuch des Museums der Stadt Villach*. Villach, 1992, str. 7–59.
- Radics, P.[eter] v.[on]: Der krainische Historiograph Johann Ludwig Schönleben (geb. 1618, gest. 1681). *Mittheilungen des Musealvereines für Krain VII* (1894), str. 1–72.
- Radics, P.[eter] v.[on]: Valvasor in Kärnten. V: *Das Erz-Herzogthum Kärndten von Johann Weichart Freiherrn von Valvasor. Laibach–Nürnberg 1688. 2te unveränderte Auflage*. Rudolfswert: J. Krajec, 1882, s. p. [1–4].
- Radics, P.[eter] v.[on]: Valvasor-Studien XXIII. *Laibacher Zeitung* 115 (1896), Nr. 28, str. 213; Valvasor-Studien XXIV. *Laibacher Zeitung* 115 (1896), Nr. 29, str. 221–222; Valvasor-Studien XXXI. *Laibacher Zeitung* 115 (1896), Nr. 297, str. 2561; Valvasor-Studien XXXI. (XXXII!) *Laibacher Zeitung* 115 (1896), Nr. 298, str. 2569–2570.
- Reisp, Branko: *Korespondenca Janeza Vajkarda Valvasorja z Royal Society. The Correspondence of Janez Vajkard Valvasor with the Royal Society*, Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1987.
- Reisp, Branko: *Kranjski polihistor Janez Vajkard Valvasor*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1983.
- Valvasor, Joannes Weichardus: *Theatrum mortis humanae tripartitum*. Salzburg: Johann Baptista Mayr, 1682.
- Valvasor, Joannes Weichardus: *Topographia Carinthiae Salisburgensis Id est Episcopatus Praepositurae Civitates opida arces et castella in Carinthia habita quae possidet Archiepiscopus Salisburgensis*. Wagensperg in Carniola, 1681.
- Valvasor, Johann Weichard: *Topographia Archiducatus Carinthiae antiquae et modernae completa: das ist Vollkommene und gründliche Land-Beschreibung dess berühmten Erz-Herzogthums Kärndten / beydes nach dem vormaligem und jetzigem Zustande desselben: darinn alle dessen Städte, Märckte, Klöster, und Schlösser, nebst andren Beschaffenheiten, und Miteinführung mancher, entweder zur Erläuterung dienlicher, oder sonsten sich dazu bequemerer Geschichten, nicht allein mit einer warhafften Leder, sondern auch Natur-ähnlichem Abriss der beschriebenen Oerter, und in Kupffer gebrachten Plätze*. Nürnberg: Wolfgang Moritz Endter, 1688.
- Valvasor, Johann Weichart: *Topographia Archiducatus Carinthiae modernae: das ist Controfee aller Stätt, Märckht, Clöster, undt Schlösser, wie sie anietzo stehen in dem Ertzhertzogthumb Khärndten*. Wagensperg in Crain, 1681.
- Zeiller, Martin: *Topographia provinciarum Austriacarum: Austriae Styriae, Carinthiae, Carniolae, Tyrolis, etc: das ist Beschreibung vnd Abbildung der fürnembsten Stätt vnd Plätz in den*

Osterreichischen Landen Vnder vnd Ober Osterreich, Steyer, Kärndten, Crain vnd Tjyrol. Franckfurt am Maÿn [Frankfurt am Main]: Mattheus Merian, 1649.
 Žvanut, Maja: Valvasorjev boter Konrad Ruess baron Ruessenstein na Strmolu. *Kronika* 54 (2006), št. 2, str. 183–194.

SUMMARY

Valvasor's Contacts with Carinthia and His Survey of Its Land and People

Boris Golec

Apart from his native Carniola the polymath Johann Weichard von Valvasor (1641–1693) was most strongly tied to Carinthia. Namely, three out of a total of nine volumes authored or published by him refer to this duchy, which holds true also for Carniola. However, it ought to be stressed that Valvasor's survey of the neighbouring duchy lying to the north was less thorough and comprehensive than that of Carniola. His monumental work *The Glory of the Duchy of Carniola* (1689) encompasses as many as 3,532 pages with 24 appendices, while Valvasor's fundamental work on Carinthia, *Topographia Archiducatus Carinthiae antiquae et modernae completa* (1688), is considerably shorter and consists of 264 numbered sheets. On the other hand, with its 223 copper engravings the album *Topographia Archiducatus Carinthiae Modernae* (1681) is more comparable to its "Carniolan twin" entitled *Topographia Ducatus Carnioliae Modernae* (1679), which includes 320 copper engravings. Two special editions with thematically selected depictions are also comparable: *Topographia arcium Lambergiarum* (1679), a selection of 28 copper engravings of Lamberg's castles in Carniola, and *Topographia Carinthiae Salisburgensis* (1681), with its reprints of 26 copper engravings of Salzburg's estates in Carinthia. Both Valvasor's previously mentioned main works on two neighbouring duchies (1688, 1689) were published by Wolfgang Moritz Endter in Nuremberg; the editions of his other four works, which were dated 1679 and 1681, were produced in his workshop at Bogenšperk Castle and published by Valvasor himself. The article discusses, first and foremost, the circumstances of their compilation, which have been disregarded thus far.

Neither Valvasor's family nor that of the polymath's mother, i.e. the Rauber family, were closely tied to Carinthia and its inhabitants; however, Johann Weichard's ancestry included a number of Carinthians, and, consequently, about one tenth of the blood running through his veins was Carinthian. A cousin who was "ousted" from the family resided there during Valvasor's lifetime, his youngest sister lived in a morganatic marriage with a native of Carinthia, and his godfather Baron Konrad Ruess von Ruessenstein, who engaged in natural sciences, was Carinthian born.

The earliest records on the polymath's personal links to Carinthia date back only to the early 1680s, i.e. to the period when Valvasor's first topography of Carinthia was already in the making (1681). Unlike his first topography of Carniola (1679), the bulk of sketches for copper engravings were made by Valvasor himself, in all likelihood in 1680. The only reports about his presence in Carinthia are dated 1680 and 1681. Prior to that he had devised an unrealistic plan for the construction of a tunnel at Ljubelj/the Loibl Pass, on the Carniolan-Carinthian border, which is believed to have been buried in 1679 by a plague outbreak in Vienna.

Having had no estate in Carinthia, Valvasor's name was not of much relevance there, and, more than anything else, Johann Weichard needed a good word put in for him. His most important Carinthian proponent and supporter was Albert Reichart (1640–1727), a native of Klagenfurt, abbot in Sankt Paul im Lavanttal and author of a short history of Carinthia (1675).

To this scholar Valvasor dedicated his book *Theatrum mortis humanae tripartitum* (1682), which was penned in Latin and in German.

Very little is known about the polymath's contacts with the Carinthian Provincial Diet. Unlike minutes of meetings of the Carniolan Provincial Diet that contain Valvasor's repeated requests and proposals — after all, the Carniolan Provincial Diet financed *The Glory of the Duchy of Carniola* (*Die Ehre deß Hertzogthums Crain*) — the minutes of the Carinthian Diet include solely modest notes referring to Valvasor. To compensate him for his efforts that went into *The Topography of Carinthia* and following Reichart's proposal, Valvasor was paid 1,000 florins by the Diet; the sum is considerably smaller than that granted by the Carniolan Diet two years earlier for his work *The Topography of Carniola* (2,500 florins), which is thicker by a mere one third. In 1683 the Carinthian provincial committee turned down the polymath's offer to produce a map of Carinthia. It is interesting to note that the diet's archives do not contain anything associated with *The Complete Topography of Carinthia* (1688), which Valvasor dedicated to the Carinthian Diet as well. Evidently, the book's distribution was the exclusive domain of the Nuremberg-based publisher Wolfgang Moritz Endter, who was at the time already printing *The Glory of the Duchy of Carniola* (1689). Valvasor appears to have hoped that the earnings derived from *The Complete Topography of Carinthia* would cover his growing expenses incurred with Endter and with the corrector Erasmus Francisci. It was not until 1685 and 1687 that he came up with the idea for this type of book and its publication can justifiably be labelled as Valvasor's by-product. This is also Valvasor's first book with him styling himself as baron (*Freiherr*) on the cover, whereby he took a step forward in the years-long process of appropriating the barony title.

If compared to *The Glory of the Duchy of Carniola*, *The Complete Topography of Carinthia* is a considerably more modest work, which is reminiscent of its younger Carniolan counterpart solely in terms of its large format. The reasons behind this are twofold. Firstly, Valvasor's intentions with the topography of Carinthia were different to begin with, and, secondly, the effort put into this project had to remain limited for objective reasons. It is attested merely in a few places in the book that Valvasor worked also with archival sources and not only with literature. When travelling far and wide in Carinthia in 1680, he had no intention of publishing a complete depiction of the area in words and images, and later on he ran out of time for a new systematic study tour of the duchy. As far as Valvasor's survey of Carinthia is concerned, copper engravings depicting the Carinthian landscape, which are based largely on his own sketches, are his greatest original contribution.

The article does not address the question of how long after the Carniolan polymath's death his name was still a household word in Carinthia. It goes without saying that anyone interested in the duchy's past was bound to run into Johann Weichard and his three volumes dedicated to Carinthia. Several Valvasors, descendants of his half-brother Karl, lived in Carinthia in the eighteenth century, one of whom deserves to be singled out, i.e. Baron Wolfgang Valvasor (1695–1758), who held the post of the rector of the Jesuit College in Klagenfurt and was later on the rector of the College and University in Graz. His niece Baroness Francesca-Fanny Valvasor (1761–1829), who was born in Klagenfurt and married to the renowned Gorizian historian Carlo Morelli di Schönfeld (1730–1792), engaged in literature. She published briefly a literary periodical in Venice (1805) and penned a French-language novel before 1808, which is believed to have been lost. Several direct descendants of Johann Weichard Valvasor have also been connected to Carinthia. His six-times great-grandson Dr. Karl (Freiherr von) Rokitsansky (1876–1967) was a councillor of the Higher Provincial Court, deputy mayor of Klagenfurt, a member of the Carinthian Parliament and its third president.

Vanja Kočevar

Ali je slovenska etnična identiteta obstajala v prednacionalni dobi? Kolektivne identitete in amplitude pomena etničnosti v zgodnjem novem veku (1. del)

KOČEVAR, Vanja, dr., asistent z doktoratom, ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana, vkocevar@zrc-sazu.si

Ali je slovenska etnična identiteta obstajala v prednacionalni dobi? Kolektivne identitete in amplitude pomena etničnosti v zgodnjem novem veku – 1. del

Zgodovinski časopis, Ljubljana 72/2019 (159), št. 1-2, str. 88–116, cit. 185

1.01 izvorni znanstveni članek: jezik Sn. (En.)

Slovenski narod se je kot politična entiteta v 19. stoletju razvil iz etnično-jezikovne skupnosti, ki jo je v zgodnjem novem veku kot etnično znamenje zaznamoval predvsem jezik. Etnična identiteta ni bila vselej osrednji gradnik kolektivnih identitet. Njen pomen je skozi zgodovino variiral, zato lahko govorimo o njenih amplitudah. Čeprav manjši od konfesionalne je bil pomen etničnosti in jezika velik v času reformacije 16. stoletja, se nato zmanjšal v času baroka ter v drugi polovici 18. stoletja začel postopno prihajati v zenit svojega pomena.

Ključne besede: Slovenci, identiteta, jezik, etnična znamenja, etnonimi.

KOČEVAR, Vanja, PhD, Assistant with a doctorate, the Scientific Research Centre of the Slovenian Academy of Sciences and Arts, Milko Kos Historical Institute, Novi trg 2, SI-1000 Ljubljana, vkocevar@zrc-sazu.si

Did the Slovene Ethnic Identity Exist in the Pre-National Period? Collective Identities and Amplitudes of the Importance of Ethnicity in the Early Modern Period (Part I)

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 72/2019 (159), No. 1-2, pp. 88–116, 185 notes

Language Sn. (En.)

The Slovene nation as a political entity developed in the nineteenth century from an ethnic and linguistic community that was in the Early Modern Period marked mostly by its language. Ethnic identity was not always the main element of collective identities. Its significance varied in the course of history, wherefore we can refer to its amplitudes. Although lesser than that of religion, the importance of ethnicity and language was considerable during sixteenth-century Reformation, whereupon it decreased in the period of Baroque and gradually started to peak in the second half of the eighteenth century.

Key words: Slovenes, identity, language, ethnic markers, ethnonyms.

Uvod

Vprašanje nastajanja etničnih in nacionalnih identitet že dalj časa zaposluje slovensko zgodovinopisje in je predmet številnih diskusij.¹ Kot kaže, je ključna točka, okrog katere se lomijo kopja, vprašanje, ali je nastanek slovenskega naroda kot politične skupnosti v 19. stoletju pogojen z obstojem slovenske etnične identitete v predmoderni dobi oziroma ali slovenska nacionalna identiteta premore svojo etnično predhodnico, ki je omogočila njen razvoj. Pričujoča razprava² zagovarja stališče, da je takšna identiteta obstajala, čeprav se ne posveča iskanju njenega nastanka, temveč želi zlasti osvetliti njen razvoj skozi zgodnji novi vek z občasnimi ekskurzi v starejša in mlajša obdobja.³

Pri razlaganju ugotovitev, do katerih sem prišel pri raziskovanju primarnih in sekundarnih virov, sem posegel zlasti po etnosimbolistični razlagalni paradigmi, čeprav sem hkrati poskušal ostati zvest Aristotelovemu načelu, da se mora teorija vselej umakniti rezultatom opazovanja.⁴ Prav na podlagi slednjega sem prišel še do enega sklepa, namreč, da je pomen identitet, oprtih na etnične in jezikovne pripadnosti, skozi zgodovino variiral. Tako kot lahko v moderni zgodovini govorimo o valovih (etno)nacionalizma, so tudi v predmodernih obdobjih nastopili trenutki, ko so se ljudje povezovali na osnovi svoje etnične pripadnosti, spet drugič je bila pomembnejša konfesionalna, deželna ali stanovska pripadnost. Z drugimi besedami, etnična pripadnost kot osnova za gradnjo kolektivnih identitet je skozi zgodovino doživela več amplitud svojega pomena in se s časom tudi spreminjala, vse dokler ni ob koncu 18. stoletja v srednji in vzhodni Evropi postala ključni predmet identifikacije.

¹ Na primer: *Kako so nastali »ljubi Slovenci«: delavnica na Institut für Osteuropäische Geschichte, Dunaj, 6.–8. sep. 2017.*

² Raziskave, predstavljene v študiji, so potekale v sklopu projekta »Družbena in identitetna mobilnost v slovenskem prostoru med poznim srednjim vekom in razpadom Habsburške monarhije«, šifra: J6-7069 (A). Poleg tega članek vsebuje nekatere ugotovitve, ki sem jih že predstavil v dveh objavljenih povzetkih znanstvenih prispevkov na konferencah: Kočevar, Slovenska etnično-jezikovna, str. 31–32; in Kočevar, Premik kranjskega lingvo-, str. 20; ter v svojem referatu na delavnici: *Kako so nastali »ljubi Slovenci«: delavnica na Institut für Osteuropäische Geschichte, Dunaj, 6.–8. sep. 2017.*

³ Za nesebično pomoč pri zbiranju virov in literature zahvalo dolgujem: Borisu Golcu, Kozmi Ahačiču, Luki Vidmarju, Janezu Höflerju in Igorju Grdini.

⁴ Encyclopedia Britannica. Aristotle. <https://www.britannica.com/biography/Aristotle#ref919841> (9. 7. 2017).

Razprava želi tudi pokazati, da na področju etničnosti deluje več naravnih procesov, ki vplivajo na njeno ohranjanje in spreminjanje, ter zagovarja stališče, da se je ne da umetno ustvariti. Če konvencije knjižnih jezikov, narodnih gibanj ali nacionalizmov nimajo opore v dejanskem stanju, je njihov neuspeh zagotovljen.⁵ Ker je aplikacija modernističnih pogledov na primer nastajanja slovenskega naroda postregla tudi s popolnoma veljavnimi rezultati, se moje nestrinjanje osredotoča na njegovo naziranje prednacionalnega razvoja. Mislim namreč, da zgodovinski viri jasno dokazujejo, da vse tradicije niso preprosto izumljene, da vse skupnosti niso zgolj zamišljene in da v pojavu narodnega gibanja ni treba *a priori* videti nečesa slabega, temveč gre ta zgodovinski proces raziskovati neobremenjeno ter pokazati tako na njegove pozitivne kot negativne posledice.

Viri in literatura

Študija se opira zlasti na verska in slovnična dela slovenskih reformatorjev in njihove korespondence, ki so jih od konca 19. stoletja dalje objavili Theodor Elze, Mirko Rupel, Jože Rajhman, Jonatan Vinkler in Edvard Vrečko. Upoštevana so tudi zgodovinska, topografska in domoznanska dela iz časa baroka in razsvetljenstva tako domačih kot tujih avtorjev, med katerimi so najpomembnejši: Martin Zeiller, Matthäus Merian, Janez Ludvik Schönleben, Janez Vajkard Valvasor, Erasmus Francisci, Franc Anton Breckerfeld, Anton Tomaž Linhart, Valentin Vodnik in Vincenc Franul. Od tiskanih virov so pomembne tudi domače in tuje zbirke očenašev in drugih molitev v raznih evropskih jezikih.

Za obravnavano temo so se kot povedna izkazala tudi poročila graških nuncijev v Rim, ki jih že od sedemdesetih let 20. stoletja dalje v zbirki *Grazer Nuntiatür* objavlja Avstrijska akademija znanosti, in letopisi nekaterih jezuitskih kolegijev. Med primarnimi, arhivskimi viri je najpomembnejše gradivo kranjskih deželnih stanov, deželnega zbora in nekateri rokopisi, ki jih hrani Arhiv Republike Slovenije, ter listinsko gradivo iz različnih arhivov.

Pri strokovni literaturi gre zlasti izpostaviti dela (umetnostnih) zgodovinarjev in jezikoslovcev: Janeza Höflerja, Igorja Grdine, Kozme Ahačiča in Borisa Golca. Kot teoretska podstat pa je študiji služila zlasti že omenjena etnosimbolistična razlagalna paradigma, kot jo je razvil britanski zgodovinar Anthony D. Smith, pri čemer sem si dovolil nekaj lastnih dodatkov. Poleg tega sem pri opisovanju raziskovanih družbenih procesov posegel še po konceptih Miroslava Hrocha, Staneta Južničja, Pierrea L. van den Bergheja in Ferdinanda de Saussurja.

⁵ Takšna primera sta jugoslovanska in češkoslovaška nacija v 20. stoletju.

Teoretska podlaga

Zgodovinske konstante kot osnova za nastanek narodov po Miroslavu Hrochu

Koncept nastajanja zgodovinsko nedominantnih narodov v treh stopnjah, ki ga je razvil češki zgodovinar in sociolog Miroslav Hroch,⁶ je v slovenskem zgodovinospisju dobro poznan in je doživel več aplikacij na primer nastajanja slovenskega naroda.⁷ O Slovencih je pisal tudi Hroch sam,⁸ čeprav je pri tem treba dodati, da je slovensko jezikoslovje zlasti v zadnjih letih nekatere Hrochove trditve o slovenski slovstveni zgodovini v prednacionalni dobi utemeljeno zavrnilo.⁹ Drugi zgodovinarji, ki so uporabili Hrochov model, pri svojih izvajanjih praviloma izpuščajo njegovo poudarjanje pomena prednacionalnih jezikovnih in kulturnih skupnosti ali zanikajo

⁶ Glej: Hroch, *Social Preconditions*, str. 8–10, 22–30. V skladu s Hrochovo klasifikacijo oblikovanja modernega narodnega gibanja slovenski primer spada v tip 2 »zapoznel« (*belated*) skupaj s Slovaki in Litvanci.

⁷ Hrochov model nastajanja narodnega gibanja so na slovenski primer, poleg samega avtorja, aplicirali tudi: Janez Cvirn ter Andrej Studen leta 2004 (Cvirn in Studen, *Zgodovina 3*, str. 116–163), Joachim Höslér leta 2006 (Höslér, *Von Krain*), Marko Zajc in Janez Polajnar leta 2012 (Zajc in Polajnar, *Naši in vaši*; Zajc in Polajnar, *Ours and Yours*) in Jernej Kosi leta 2013 (Kosi, *Kako je nastal*). Razporeditev posameznih faz razvoja narodnega gibanja pri posameznih avtorjih nekoliko variira. O tem: Cvirn, Joachim Höslér, str. 492–493 in Wakounig, Wakounig über Höslér. http://www.dokumente.ios-regensburg.de/JGO/Rez/Wakounig_Hoesler_Von_Krain.html (13. 11. 2019).

⁸ Glej: Hroch, *Social Preconditions*, str. 132, 143; Hroch, *Can Nation-Forming*, str. 134; Hroch (1999), *The Slavic World*, str. 325–326; Hroch, *Nationale Identität*, str. 40; Hroch (2010), *The Slavic World*, str. 275–276; Hroch, *Die Nation als*, str. 123–130.

⁹ Leta 1999 je Hroch navajal, da je bilo ime Slovenci izmišljeno na začetku 19. stoletja in da so jezikoslovci v štiridesetih letih 19. stoletja dokazali, da se dialekti, ki jih govorijo Slovani na jugu Avstrije in delu Beneške države, ločijo od kajkavskih in štokavskih, ter bi lahko predstavljali osnovo za ločen knjižni jezik (Hroch, *The Slavic World*, str. 325). Nato naj bi bil, tako Hroch, skonstruiran nov knjižni jezik na osnovi različnih dialektov ter postavljen v fokus moderne slovenske identitete (Hroch, *The Slavic World*, str. 325). V nekoliko razširjenem prispevku v drugi izdaji zbornika leta 2010 Hroch omenja še, da so bili prvi koraki za zapisovanje slovenskega jezika narejeni že v drugi polovici 16. stoletja, ko je bila prevedena tudi Biblija, vendar ta knjižni jezik luteranov, kot piše Hroch, ni bil osnova za moderno slovenščino v 19. stoletju (Hroch, *The Slavic World*, str. 276). Podobno Hroch tudi leta 2007 za Slovence piše, da so čas nacionalizma dočakali kot etnična skupina brez tradicije literarnega jezika (Hroch, *Nationale Identität*, str. 40). Zgoraj navedene Hrochove trditve ne držijo. Etnonim *Slovenci* namreč dokazano izvira iz srednjega veka, na začetku 19. stoletja pa je bilo iznajdeno ime *Slovenja* in nato *Slovenija*, vendar tudi ta izraza, čeprav gre za akademska konstrukta iz časa narodnega gibanja, nista brez zgodovinskih predhodnikov (Höfler, *Trubarjevi Lubi Slovenci*, str. 11–12, 14–17, 46–49, 51–54). Poleg tega ne drži, da jezik slovenske reformacije, ki se je oblikoval v drugi polovici 16. stoletja, ne bi bil podlaga za današnji slovenski knjižni jezik. Jezikoslovje je neizpodbitno dokazalo neprekinjeno kontinuiteto slovenskega knjižnega jezika od Primoža Trubarja dalje (Pogorelec, *Cerkveno življenje*, str. 316–317; Ahačič, *Zgodovina misli: katoliška doba*, str. 227–228). Poleg tega Matija Ogrin dokazuje neprekinjeno produkcijo rokopisnih literarnih besedil v slovenščini tudi med letoma 1615 in 1672, ki je obsegala meditativno-pripovedno prozo, duhovno pesem in duhovno dramo (Ogrin, *Slovenski rokopisi 17. stoletja*, str. 25–26).

etnični izvor narodov,¹⁰ kar sicer ni del Hrochovega modela.¹¹ Pričujoči prispevek je zato posvečen prav vprašanju etničnih osnov narodov.

Češki zgodovinar je v eni od svojih manj znanih razprav *Nationale Identität und nicht-nationale Zugehörigkeit – Historische Perspektiven* iz leta 2007 opozarjal, da nastanek modernega naroda nikakor ni bil naključje in da narod tudi ni mogel biti ustvarjen iz nič. Pojav modernega naroda je bil, tako Hroch, pogojen z zgodovinskimi danostmi in tako rekoč vnaprej programiran (*vorprogramiert*).¹² Tak razvoj naj bi narekovale štiri zgodovinske konstante, znotraj katerih sta se v moderni dobi lahko oblikovala politični narod in nacionalna identiteta. Hroch navaja: 1) zgodovinsko-politično, 2) jezikovno-etnično, 3) pojmovno in 4) geografsko konstanto.¹³ V nadaljevanju si bomo ogledali, katere od naštetih konstant so ključno zaznamovale nastanek slovenskega naroda.¹⁴

¹⁰ Na nedoslednosti opozarja Marija Wakounig v svoji recenziji Höslerjeve monografije, rekoč: »Manchmal gewinnt man auch den Eindruck, dass der Autor deswegen konsequent den Begriff „Slowene“ vermeidet, um die Anfänge der slowenischen Nation zeitlich nicht zu früh ansetzen zu müssen. Daraus resultieren wohl auch die eigenwillig falsche Interpretation von Miroslav Hroch (Phase A und B) und die Konstruktion eines europäischen Unikums.« (Wakounig, Wakounig über Hösler. http://www.dokumente.ios-regensburg.de/JGO/Rez/Wakounig_Hoesler_Von_Krain.html (13. 11. 2019)).

¹¹ Hroch etničnih korenin zgodovinsko nedominantnih narodov ne zanika, prav nasprotno, poleg prve skupine zgodovinsko dominantnih narodov (*ruling (great) nation*) Hroch loči še skupino zgodovinsko nedominantnih nacionalnosti, ki ob svojem oblikovanju v moderni narod niso imele: a) lastnega vladajočega razreda, ki bi jim etnično pripadal, b) so resda tvorile etnično in včasih celo zgodovinsko enoto, vendar nikoli neodvisne politične enote, in c) niso imele tradicije knjižnega jezika, ali pa je bila ta kontinuiteta prekinjena (Hroch, *Social Preconditions*, str. 8–9). Za pomen te razprave je ključna točka b), ki se v izvorniku glasi: »... admittedly formed an ethnic (and sometimes even a historical) unit, but never an independent political unit; ...« (Hroch, *Social Preconditions*, str. 8). Res pa je, da Hroch opozarja, da se niso vse etnične skupnosti, ki so obstajale v dobi fevdalizma, razvile v moderne narode, značilne za kapitalistično družbo: »... however one cannot conclude therefrom that modern nations inevitably arose out of all the 'remnants' of old ethnic units (relicts of peoples) which were on the road to assimilation. Not every falling curve of ethnic viability recorded the upturn we are familiar with from Slovak or Lithuanian history« (Hroch, *Social Preconditions*, str. 10). Hroch je nato leta 2004 prispeval še posebno študijo razvoja češke etnične skupine v moderni narod, v kateri poudarja, da je za uspešen prehod narodnega gibanja iz faze B v fazo C med drugim ključen tudi pogoj predhodnega obstoja jezikovne in kulturne skupnosti, ki jo je včasih spremljal spomin na staro nacionalno državnost. Hroch glede tega zapiše: »According to my earlier research, the transition from the Phase B of national agitation to the Phase C of mass movement was possible only under several conditions, which were independent of the wishes of its actors, the 'nationalists': firstly, strengthening social communication and mobility; secondly, a coincidence of national demands and social (political, cultural) interests, i.e. under conditions of a nationally relevant conflict of interests; thirdly, the pre-existing linguistic and cultural community, sometimes accompanied by a memory of old 'national' statehood« (Hroch, *From ethnic group*, str. 95–96).

¹² Hroch, *Nationale Identität*, str. 38.

¹³ Prav tam, str. 38–39.

¹⁴ Do precej podobnih sklepov kot Miroslav Hroch je prišel tudi Stane Južnič, ki navaja štiri kontinuitete etničnosti, in sicer: 1) bivalna ali teritorialna, 2) biološko-genetično skupno poreklo, ki je lahko resnično ali zgolj namišljeno, 3) jezikovna ali komunikacijska in 4) politično-gospodarska (Južnič, *Antropologija*, str. 223; Južnič, *Identiteta*, str. 268).

Etničnost

Koncept etničnosti je Stane Južnič opredeli z besedami: »Etničnost kot identiteto imamo za a(d)skriptivno, torej tisto in tako, ki je dodeljena z rojstvom v določeni etnični skupini ali skupnosti. V pridobivanju take identitete je potemtakem odločilnega pomena, naj tako rečemo, določena slučajnost. Etnična identiteta se pridobi v kaki že ustaljeni skupnosti. Taka skupnost »se zaveda« svojega obstoja in obstajanja.«¹⁵ Južničevo definicijo etničnosti lahko nadgradimo s konceptom etničnih znamenj (*ethnic markers*) belgijsko-ameriškega sociologa in antropologa Pierrea L. van den Bergheja, ki lastnosti posameznih etničnih skupin deli v tri skupine, in sicer: 1) fenotip, 2) etnična uniformnost in 3) vedenjske značilnosti.¹⁶ S pomočjo van den Berghejevega instrumentarija si bomo v nadaljevanju ogledali, kaj je zaznamovalo Slovence v prednacionalni dobi.

V skladu z zgoraj obravnavanima konceptoma etničnosti želi pričujoča razprava ubrati srednjo pot med primordialističnim in instrumentalističnim naziranjem etničnosti ter se v diskusijo med obema pogledoma ne spušča.¹⁷ Namesto tega je pozornost posvečena zlasti vprašanju o etničnem izvoru slovenskega naroda. Študija zgoraj omenjenih virov je takšen izvor potrdila in posledično botrovala izbiri etnosimbolične razlagalne paradigme, ki prav tako zagovarja etnični izvor narodov.¹⁸ Anthony D. Smith je tozadevno zapisal, da je nacionalna identiteta današnja oblika etnične identitete. Etnosimbolisti tudi dokazujejo, da nacionalno gibanje naroda ne more ustvariti *ex nihilo*. Nacionalisti si naroda namreč ne morejo izmisliti.¹⁹ Poskusi oblikovanja narodov brez realnih etnično-kulturnih osnov ali etničnega jedra v zgodovini so propadli. Ilirizem, jugoslovanstvo, čehoslovakizem, sovjetska nacija itd. tako spadajo v skupino spodletelih nacionalizmov (*failed nationalisms*).²⁰

¹⁵ Južnič, *Identiteta*, str. 268.

¹⁶ Berghe, *Biologija nepotizma*, str. 98–107; Berghe, *The Ethnic Phenomenon*, str. 28–36.

¹⁷ V pričujoči razpravi se bom vzdržal opredeljevanja do primordialističnih in instrumentalističnih naziranj etničnosti, saj tudi van den Berghe poudarja, da sta dejansko pravilna oba nazora, ki se po njegovem dejansko dopolnjujeta (Berghe, *Biologija nepotizma*, str. 83–84). Na drugi strani Fredrick Barth zagovarja družbeni interakcijski model etnične identitete. Ta ne predvideva trdnega značaja ali bistva etnične skupine, temveč raziskuje percepcijo njenih članov glede na razlikovanje od drugih skupin (Barth, *Introduction*, str. [9]–27). Tu lahko dodam, da je to zlasti značilno za etnične kategorije in etnične mreže, ko njihovi člani bolj vedo, kaj niso, kot to, kaj so. Njihova etnična identifikacija sloni bolj na razlikovanju od drugih skupin.

¹⁸ O etničnem izvoru naroda spregovori tudi Stane Južnič: »Etnije so vsekakor potencialni narodi, kot so narodi potencialne nacije [...]. Ko se ideja o narodni samobitnosti prevesi v težnjo po lastni državi, se proces diahroničnega preoblikovanja od etnije prek naroda do nacije dokonča« (Južnič, *Identiteta*, str. 278).

¹⁹ Glej: Rizman, *Teoretske strategije*, str. 21. Primerjaj: Berghe, *Biologija nepotizma*, str. 107.

²⁰ Glej: Smith, *National Identity*, str. 134.

Razvoj in vrste etničnih skupnosti

Začetnik družbenih znanosti Max Weber je kot enega ključnih kriterijev razlikovanja med etničnimi skupnostmi in narodi izpostavljajl dejstvo, da prve vedo predvsem, kaj niso, ter jih spoznajo predvsem drugi, medtem ko so narodi samospoznavne skupine, ki dobro vedo, kaj so.²¹ Prav ta izgrajenost lastne identitete je osnova za razlikovanje vrst etničnih vezi, kot ga poznata Don Handelman²² in Anthony D. Smith. Njun model lahko razumemo kot nekakšno lestvico, na kateri je predstavljena gradacija etničnih vezi od najpreprostejših in najohlapnejših do najkompleksnejših in najtrdnjejših:

1. Etnična kategorija (*ethnic categories*) – Določa jih eno ali več etničnih znamenj,²³ kot so: jezik, navade ali vera. Te skupine običajno nimajo lastnega predniškega mita in premorejo le malo solidarnosti, včasih nimajo niti lastnega etničnega imena, ali pa tega ne priznajo vsi člani etnične kategorije.²⁴ Člani etničnih kategorij vedo bolj to, kaj niso, kot to, kaj so. Določajo se zlasti v odnosu do drugih in drugačnih. Smith kot primer navaja Estonce v predmoderni dobi.²⁵
2. Etnična mreža (*ethnic associations*) – Njihovi člani so udeleženi v bolj aktivno delovanje na etničnem področju, razni klani in družine znotraj takih mrež vzdržujejo redne trgovske stike. Etnične mreže lahko družijo tudi skupne institucije, kot so npr. kulturna središča. Smith kot primer navaja preročišče v Delfih, ki je povezovalo ves starogrški svet.²⁶
3. Etnična skupina ali etnija (*ethnic communities, ethnies*) – Vodilni sloji takšnih skupnosti imajo razvit občutek skupinske solidarnosti, vsi člani skupnosti pa delijo predniški mit o svojem izvoru, poleg skupnih etničnih znakov in zgodovinskega spomina.²⁷

²¹ Rizman, Teoretske strategije, str. 18.

²² Handelman, The Organization of, str. 187–200. V primerjavi s Smithom, ki se na Handelmana sicer sklicuje, slednji loči štiri organizacijske dimenzije etničnosti: 1) etnična kategorija (*ethnic category*), etnična mreža (*ethnic network*), 3) etnična združba (*ethnic association*) in 4) etnična skupina (*ethnic community*).

²³ Ker se pričujoča študija pri definiciji etničnosti opira tudi na Pierra L. van den Bergha, sem tu uporabil njegov koncept etničnih znakov (*ethnic markers*). Medtem pa Anthony D. Smith tu uporablja koncept kulturnih markerjev (*cultural markers*), ki jih opredeli kot: jezik, navade in religijo. Te značilnosti spadajo v van den Berghovem konceptu v drugo (etnična uniformnost) in tretjo (vedenjske značilnosti) skupino etničnih znamenj. Zaradi konceptualne konsistentnosti svoje študije sem si dovolil to zamenjavo, ki po mojem skromnem mnenju Smithovega modela etničnih povezav v bistvenih potezah ne spreminja. Primerjaj: Smith, *Ethno-Symbolism*, str. 27; Berghe, Biologija nepotizma, str. 107; Berghe, *The Ethnic Phenomenon*, str. 28.

²⁴ Smith, *Ethno-Symbolism*, str. 27.

²⁵ Prav tam, str. 27.

²⁶ Prav tam, str. 27.

²⁷ Smithova definicija etnične skupine ali etnije: »... a named and self-defined human community whose members possess a myth of common ancestry, shared memories, one or more elements of common culture, including a link with a territory, and a measure of solidarity, at least among the upper strata« (Smith, *Ethno-Symbolism*, str. 27).

Poleg tega Smith etnične skupnosti glede na njihov notranji ustroj deli na dva tipa, in sicer: vertikalne ali demotske (*vertical or demotic ethnies*) in lateralne ali aristokratske (*lateral or aristocratic ethnies*) etnične skupnosti.²⁸ Do dveh tipov naj bi, tako Smith, prišlo zaradi dveh različnih načinov predmodernega vojskovanja, in sicer kot elita profesionalcev ali kot združena množica.²⁹ Prvim, torej vertikalnim ali demotskim etnijam, je pomembnejša etnična vez, ki jih po eni strani družijo navznoter in po drugi razlikuje od tujcev. Zanje so značilna nihanja in nestabilnost ter spremembe etničnega značaja.³⁰ Smith sem prišteva: Grke, Jude, Armence, Sumerce, Irce, Švicarje in Katalonce.³¹

Drugi tip lateralnih ali aristokratskih etničnih skupin zaznamuje večja fluidnost in odprtost. Njihove identitete zaznamuje predvsem status in aristokratska kultura. Njihova značilnost je tudi, da lahko lateralne, aristokratske etnične skupnosti tudi razpadejo na začetne demotske etnije. Smith našteje: Hetite, Perzijce, Rimljane, pozne Arabce in Turke, zgodnje Angleže, Francoze in Kastilce ter predmoderne Poljake in Madžare.³² Tem lahko dodamo še: Normane in (proto)Bolgare – tatarsko-finsko ljudstvo, ki se je v 7. stoletju z Volge preselilo na Balkan, kjer je prevzelo slovansko identiteto, vendar ohranilo svoje ime.³³

Med tem ko Slovenci v zgodnjem novem veku predstavljajo tipično vertikalno ali demotsko etnijo, bi o določenih zametkih lateralne ali aristokratske etnije lahko govorili med kranjskim plemstvom – korporacijo, ki je medse sprejemala člane z zelo različnim demotskim etničnim poreklom. O predstavljenih konceptih bo govora v dveh posebnih poglavjih, kjer si bomo ogledali razvoj Slovencev od etnične kategorije od etnije ter se posvetili tako plemstvu na Slovenskem kot slovenskemu plemstvu.

Kot poudarja sam avtor³⁴ in kot bo pokazal tudi poskus implementacije zgornjih konceptov na primer slovenske etnogeneze od nastanka narodnega gibanja, gre pri tem le za idealne tipe, medtem ko je identitetno stanje skozi zgodovino od njih v marsičem odstopalo. Pri številnih ljudstvih zasledimo tako elemente demotskih kot aristokratskih etničnih skupin. Med različnimi gradniki etnij in med etnijami samimi, ne glede na njihovo razvojno stopnjo in tip, so delovale dinamike, ki jih obravnava naslednje poglavje.

²⁸ Smith, *The Ethnic Origins*, str. 76–89.

²⁹ Da je način vojskovanja res pomembno vplival na temeljni ustroj družbe, je pokazala tudi fevdalna doba. Vrsta konjenice, ki jo je uporabljala posamezna fevdalna država, je namreč pomembno določila ustroj države. Te so se po Sergiju Vilfanu delile na centralne in deželne monarhije. Prve je zaznamovalo številčnejše nižje plemstvo in lahka konjenica, slednje pa manjše število zlasti nižjega plemstva in težka konjenica (Vilfan, *Deželni stanovi in*, str. 322).

³⁰ Smith razločuje štiri podtipе vertikalnih ali demotskih etnij, in sicer: 1) mestne države, mejene etnije, tribalne konfederacije in 4) diaspore in sekte (Smith, *The Ethnic Origins*, str. 83–89)

³¹ Smith, *The Ethnic Origins*, str. 78.

³² Prav tam, str. 76–83.

³³ Južnič, *Identiteta*, str. 277.

³⁴ Smith, *The Ethnic Origins*, str. 87–88.

Naravni procesi, povezani z etničnostjo

Etnijam lahko pripišemo tako trajnost kot prehodnost, njihovo nastajanje, stapljanje, ohranjanje in medsebojne odnose pa zaznamujejo zlasti tri skupine procesov: etnična fuzija, etnična fisija in etnično preživetje. V nadaljevanju predstavljam definicije obeh pojmov, kot jih opredeljujeta Stane Južnič in Anthony D. Smith:

1. Etnična fuzija ali etnično zlivanje je proces delnega ali popolnega integriranja ali združevanja različnih etničnih skupin. Obsega tri podprocese: etnično asimilacijo, etnično amalgamacijo in etnično inkorporacijo.³⁵
 - 1.1. Asimilacija (vključevanje v določeno okolje s prevzemanjem njegovih značilnosti in lastnosti)³⁶ je proces vključevanja priseljenih/alohtonih članov drugih etničnih skupin v avtohtono etnično okolje.³⁷
 - 1.2. Amalgamacija (združevanje, spajanje)³⁸ je proces zlivanja ali združevanja različnih etničnih skupin ali njihovih elementov v eno etnično skupino.³⁹

³⁵ Južnič: »Etnično fuzijo lahko razdelimo na celo vrsto procesov, ki delujejo v smeri 'etničnega zlitja'. Tako gre pri tem za asimilacijo, kar je nekakšno prisvajanje in hkrati prilaganje tistih, ki z migracijami ali priseljevanjem vstopijo v drugačno etničnost. Lahko je to proces amalgamacije, kar pomeni, da se različne etnije lahko 'zlijejo' v eno, lahko pa se to zgodi z elementi različnih etnij. V etnično fuzijo sodi tudi inkorporacija, kar je še zlasti pogosto in vselej možno na relaciji med velikimi in majhnimi etnijami v kontaktu. Vse to so procesi integracije, v katerih se tudi etnične identitete, naj tako rečemo, integrirajo« (Južnič, *Identiteta*, str. 276–277). O procesu etnične fuzije govori tudi Pierre L. van den Berghe, čeprav samega termina etnična fuzija ne uporabi. Berghe zapiše: »Majhne skupine se pogosto spojijo z večjimi in obratno. Nove etnične skupine se neprestano pojavljajo in izginjajo, posamezniki pa lahko izbirajo, ali bodo uveljavili etnično identiteto ali ne, ...« (Berghe, *Biologija nepotizma*, str. 83).

³⁶ Fran. Asimilacija. <https://fran.si/iskanje?View=1&Query=asimilacija> (14. 9. 2018).

³⁷ Primer etnične asimilacije v zgodnjenovoveški slovenski zgodovini je na primeru priseljenega prebivalstva, ki se je pred turškim pustošenjem zateklo na območje med Gorjanci in Savo, raziskal Boris Golec. Glej: Golec, *Nedokončana kroatizacija*, str. 72–79.

³⁸ Fran. Amalgamirati. <https://fran.si/iskanje?View=1&Query=amalgamirati> (14. 9. 2018).

³⁹ Etnična amalgamacija je zelo širok pojem, saj jo vsaj v določeni obliki vsebuje vsaka etnogeneza. V klasični literaturi bi tovrstne procese lahko prepoznali v Tukididovem opisu nastanka starih Grkov (Helenov): »Pred trojansko vojno ni Helada podvzela nič skupnega. Zdi se mi, da za vso zemljo niti ta naziv ni bil v rabi. Pred Deukalinovim sinom Helenom se sploh ne javlja in ljudstva, posebno Pelazgi, so dajali pokrajini plemenska imena. Ko so Helen in njegovi sinovi zavladali v Ftiotidi in so jih tudi druga ljudstva klicala v mesta na pomoč, so kot skupen naziv dobila ime Heleni in še dolgo je trajalo, da je zamenjalo vsa druga. Najboljši dokaz je Homer. Živel je dolgo po trojanski vojni, vendar naziva za skupno oznako nikjer ne rabi, pa tudi drugim ga ne daje, razen tistim, ki so prišli z Ahilom iz Ftiotide ter bili prvi Heleni; vse imenuje v svojih spevih Danajce, Argejce ali Ahajce. Tudi besede barbar ne pozna, zdi se mi, da zato ne, ker še ni bilo oznake Heleni kot nasprotnega pojma temu nazivu. Heleni po mestih in pozneje vsi, ki so govorili isti jezik, so s časom dobili ta skupni naziv. Pred trojansko vojno zaradi nemoči in osamljenosti niso nič večjega podvzeli. V to vojno so šli, ko so postali izkušeni mornarji.« (Thucydides, *Peloponeška vojna*, 1, 3). Ob tem je treba poudariti, da so »Heleni« vseskozi ostali heterogena skupnost, razdeljena na posamezne podetnijske in mestne države, ki pa jih je povezovala posebna helenska kulturna etnija (Smith, *National Identity*, str. 8, 24, 43–45 (glej opombo 157)). Kot mlajši primer etnične amalgamacije lahko služi tudi že omenjeni nastanek Bolgarov, ki so plod združevanja azijsko nomadske lateralne ali aristokratske in slovanske vertikalne ali demotske etnije (glej opombo 33).

- 1.3. Inkorporacija (vključitev, priključitev, pripojitev)⁴⁰ je proces vključitve ene etnične skupine v drugo, kar je zlasti pogosto v stiku med majhnimi in velikimi etničnimi skupinami.⁴¹ Južničevi etnični inkorporaciji lahko dodamo še podoben proces, ki ga navaja Smith, in sicer etnično raztapljanje (*ethnic dissolution*).⁴²
2. Etnična fisija ali diferenciacijski procesi znotraj posameznih etničnih skupin. Proces lahko vodi v proliferacijo ali množitev novih etničnih identitet, ki nastanejo iz ene skupne.⁴³
3. Etnično preživetje (*ethnic survival*).⁴⁴ Smith poudarja, da je etničnost odporen del kolektivne identitete ljudi. Etničnost skozi zgodovino ohranja več procesov, ki delujejo v obratni smeri od zgoraj naštetih. Sem lahko štejemo tudi: etnično oživitev (*ethnic revival*)⁴⁵ in etnično samoprenovo (*ethnic self-renewal*). Slednji proces omogočajo štirje dejavniki: 1) verska reforma, 2) kulturno izposojanje pri drugih etnijah, 3) udeležba ljudskih množic in 4) mit o etnični izbranosti oziroma mitomotor (*mythomotor*).⁴⁶

Vse našete etnične dinamike lahko opazimo tudi na slovenskem etničnem prostoru vse od naselitve Slovanov pa do nastanka modernega slovenskega naroda v 19. stoletju. Pri naravnih procesih, ki zaznamujejo življenje in dinamike etničnih skupin, bi dodal še svoje opažanje, da namreč pri procesu etnične fuzije velja podobno načelo kot v kemiji, da se namreč »podobno topi v podobnem«. To je očitno tudi na primeru slovenskega etničnega prostora in njegovega sosredstva v zgodnjem novem veku. Proces *kroatizacije* – amalgamacije Hrvatov in Slavoncev ter naknadna integracija slednjih s Hrvati – je pljusnil tudi na slovenski etnični prostor, ker je šlo za etnije slovanskega izvora, ki so govorile sorodne jezike.⁴⁷

Tovrstni procesi so bili otežkočeni na zahodu, ker so si stali nasproti Slovani in Romani.⁴⁸ Prihajalo je sicer do medsebojnih jezikovnih vplivov in asimilacije slovanskih elementov v romanske in obratno,⁴⁹ ne pa do procesov etnične fuzije, kakršne opazimo npr. v Beli krajini. Medtem ko je bila jezikovna bariera med Slovani (Slovenci) na eni in Romani (Italijani in Furlani) na drugi strani dovolj močna, da je preprečila etnično zlivanje, pa je do tega prišlo med Romani. Vrata etnični fuziji oziroma integraciji Furlanov je odprla beneška priključitev Furlanije leta 1420, s čimer se je furlanska *Patria* tudi kulturno vezala na italijanski govorni

⁴⁰ Fran. Inkorporacija. <https://fran.si/iskanje?View=1&Query=inkorporacija> (14. 9. 2018).

⁴¹ Primer kroatizacije delov današnje vzhodne Slovenije. Glej: Golec, *Nedokončana kroatizacija*.

⁴² Smith, *The Ethnic Origins*, str. 98–105.

⁴³ Južnič: »Z etnično fizijo gre razumeti procese diferenciacije v tako ali drugače obstoječih etnijah. V takih procesih se oblikujejo 'dodatne' etnične identitete. Temu bi lahko rekli proliferacija kot nastajanje 'novih' etnij, ki imajo svoj izvor v eni sami.« (Južnič, *Identiteta*, str. 277).

⁴⁴ Smith, *The Ethnic Origins*, str. 92–125.

⁴⁵ Glej: Smith, *The Ethnic Revival*.

⁴⁶ Smith, *National Identity*, str. 34–37.

⁴⁷ Glej: Golec, *So bili Belokranjci*, str. 153–207; Golec, *Nedokončana kroatizacija*.

⁴⁸ O odnosih med Slovenci, Furlani in Italijani do pojava nacionalizma glej: Pisk, *Vi čuvarji ste*, str. 13–17.

⁴⁹ Glej: Štih, *Slovenci*. Od 6. do, str. 176.

prostor. Etnično raztapljanje Furlanov in njihova asimilacija v italijanski narod pa sta se zlasti pospešila v 19. in 20. stoletju.⁵⁰

Podobnih primerov v romanskem svetu je še veliko, saj je absorpcija možna zlasti v okoljih, kjer »etnična periferija« govori soroden jezik kot etnično jedro. Tako francoski naciji ni bilo težko inkorporirati etničnih skupnosti, kot so Okcitanzi, Pikardijci in Provansalci, ki so govorile romanske jezike⁵¹ in so se lažje raztopile v francoski naciji, medtem ko inkorporacija keltsko govorečih Bretoncev ni uspela v taki meri.⁵² Nastanek francoske nacije je olajšala etnična in jezikovna sestava nekdanje burbonske monarhije, medtem ko so se podobni poskusi v habsburški monarhiji spoprijeli z večjimi težavami, saj je bila monarhija sestavljena iz slovanskih, germanskih, romanskih ter ugrofinskih etničnih gradnikov, ki jih je bilo neprimerno težje integrirati, kaj šele asimilirati.⁵³

Etnično jedro in prehodno območje

Navezujoč se na zgornje podpoglavje naj opozorim še na dva koncepta, pomembna za razumevanje etničnih dinamik na Slovenskem v prednacionalni dobi. Prvi koncept – etnično jedro (*ethnic core*) izhaja iz etnosimbolistične razlagalne paradigme nastajanja narodov. Po Smithu se narodi oblikujejo okrog dominantnega etničnega jedra, ki v času nastajanja naroda integrira manjše etnične skupnosti na periferiji.⁵⁴ Slovensko etnično jedro je v zgodnjem novem veku obsegalo zlasti Kranjsko, Spodnjo Štajersko in južno Koroško (*populus Styrius, Carinthius et Carniolus*),⁵⁵ pa tudi Goriško in del Istre. Kot bomo videli v nadaljevanju, je obstoj takšnega etničnega jedra moč dokazati na podlagi zgodovinskih virov.⁵⁶

⁵⁰ Štih, Furlani, str. 163; Štih, Furlanija, str. 163–164; Skubic, Furlanščina, str. 168–169.

⁵¹ Našteti romanski jeziki znotraj nekdanje Galije so se vsi razvili iz vulgarne latinščine. O postopni diferenciaciji glej: Saussure, *Predavanja iz*, str. 220–224.

⁵² V Bretoniji sta tako avtohtona bretonščina in alohtona francoščina sobivali. Prišlo je do pojava, ki ga Ferdinand de Saussure imenuje »jezikovno nalaganje«. Glej: Saussure, *Predavanja iz*, str. 216–219. O vključevanju etnično nemških Alzačanov, ki so prav tako sprejeli občutek pripadnosti francoski *la grande nation* na podlagi skupne politične in družbene izkušnje, glej: Weber, *Economy and Society*, str. 395–396, 923.

⁵³ O političnih razlikah etnične inkorporacije v Franciji in habsburški monarhiji glej: Vilfan, *Država in dežela*, str. 59. Uvajanje nemščine kot izključnega jezika uprave v sklopu naporov Jožefa II. pri vzpostavljanju »enotne države« – *Gesamtstaat* je pri etničnih skupnostih v monarhiji imelo integraciji obratne učinke. Zlasti med Madžari je odlok, s katerim je Jožef II. maja 1784 razglasil nemščino za uradni in poučevalni jezik na Ogrskem in v Transilvaniji, sprožil silovito gibanje za modernizacijo in olepšanje madžarščine. Prizadevanja neologistov za madžarščino je kmalu vzbudilo negotovanje med nemadžarskimi etnijami Ogrskega kraljestva, kar je naposled pripeljalo do razpada nekdanj skupnega ogrskega patriotizma na madžarski nacionalizem in njegove tekmece (Köntler, *Madžarska zgodovina*, str. 171, 173, 182). To ne pomeni, da različne etnije in njihove identitete pred nacionalno dobo ne bi obstajale, temveč, da so šele tedaj postale *politikum*.

⁵⁴ Smith, *National Identity*, str. 37–42; Smith, *Ethno-Symbolism*, str. 28, 45–52.

⁵⁵ Škafar, Madžari o prvih, str. 250.

⁵⁶ Nazoren primer dinamike med etničnim jedrom in prehodnim območjem v odnosu med Prekmurci in preostalimi Slovenci je pismo sombotelskega škofa iz leta 1780, v katerem

Kar zadeva »etnično periferijo«, ki jo je etnično jedro nato asimiliralo, je slovenskemu zgodovinopisju *terminus technicus* za ta pojav ponudil že Janez Rotar leta 1987. Rotar je pas ozemlja ob meji med Svetim Rimskim cesarstvom in Ogrskim kraljestvom imenoval »prehodno področje« in »narodno mešano področje« ter se pri svojem izvajanju oprl na poročila Primoža Trubarja o velikem številu alohtonega prebivalstva, ki je pred turškim pritiskom tja pribežalo s prostora Bosne in Hrvaške.^{57,58} Sam bom za to ozemlje uporabljal izraz »prehodno območje«. V zgodnjem novem veku ga je poleg priseljavanja beguncev pred turškim zavojevanjem zaznamoval še proces etnične fuzije ali kroatizacije, ki se je pojavila s sprostitvijo meje po prihodu Ogrske s Hrvaško in Slavonijo pod habsburško dinastijo na začetku 16. stoletja.⁵⁹

Večplastnost osebnih in kolektivnih identitet

Naj glede vprašanja identitete oziroma istovetnosti, kot bi izraz poimenovali v slovenščini, poudarim, da se pridružujem strukturalističnemu stališču, da je namreč ta koncept kljub določenim pomanjkljivostim popolnoma primeren za znanstvena besedila in da trenutno ne obstaja noben boljši koncept, ki bi ga lahko nadomestil.⁶⁰ Neizpodbitno je tudi, da je človekova osebnost (*self*) sestavljena iz številnih identitet. Svoje izvajanje opiram na Smithovo klasifikacijo kategorij, ki gradijo človekov individuuum,⁶¹ v katero sem si dovolil nekatere svoje posege ter dopolnitve. Identitete se torej oblikujejo na osnovi naslednjih kategorij:

1. Kategorija spola, ki je temelj za spolno identiteto.⁶²
2. Kategorija prostora in ozemlja, ki poraja lokalno in regionalno identiteto. Ti sta zlasti zaznamovali življenje predmodernih družb.⁶³
3. Družbeno-ekonomska kategorija, ki pogojuje razne stanovske in razredne identitete. Smith opozarja, da slednji kategoriji manjkata pravi emocionalni

med drugim piše (prevod Ivana Škafarja): »Dasi je ta jezik razširjen in se razteza od opatijskega mesta Sv. Gottharda v naši škofiji skoraj do mejá Kranjske in si ga je prisvojilo kot domačega in skoraj skupnega sosednje štajersko, koroško in kranjsko ljudstvo na nemajhnem ozemlju ...« (Škafar, Madžari o prvih, str. 248, 250).

⁵⁷ Rotar, Toponimika in etnika, str. 466. O avtohtonem in alohtonem prebivalstvu ter mešanju in asimilaciji na tem območju glej: Golec, *Nedokončana kroatizacija*, str. 72–79.

⁵⁸ Rotar se sklicuje na Trubarjev opis v njegovem predgovoru v prvi del Novega testamenta v hrvaškem jeziku iz leta 1562: »Der obern Windifchen Ländern / gemeines Volck / als die Windifchen Märcker / die in Mätlinger Boden / vnnd vmb Newenfatt / Türckfeld / vnnd in derfelbigen Gegendt wonen / feind fchier auch der Art vnd Sitten / wie die Crobaten vnd Sürffen / die vor den Türcken / vnd auß der Türckey zu jnen geflohen feind. Die am Kharft / vnd in der Grauefchafft Görtz vnd Hifterreich lützen / der ein theil halt sich auff Crobatifch / der ander auff Wälifch / mit Sitten vnd Glauben« (Trubar, Nemški spisi, Zbrana dela 11, str. 438).

⁵⁹ Glej: Glec, *Nedokončana kroatizacija*, str. 38–71.

⁶⁰ Kontroverza o konceptih identitete in ideologije: Malešević, *Identity as Ideology*, str. 13–36; Smith, *Ethno-Symbolism*, str. 122–124. Pregled diskusije in njenih odmevov v slovenski znanosti je prispeval Andraž Jež (Jež, *Stanko Vraz*, str. 10–19).

⁶¹ Smith, *National Identity*, str. 3–8.

⁶² Prav tam, str. 4.

⁶³ Prav tam, str. 4.

naboj in kulturna zasnova, da bi se na njej lahko oblikovale trajne kolektivne identitete. Zato kolektivne identitete, ki lahko vključijo celotno prebivalstvo določenega ozemlja, običajno ne nastanejo na ekonomski ali stanovsko-razredni, temveč prej na teritorialni, verski ali etnični osnovi. Kljub temu bi sam rad opozoril na dejstvo, da je prav ta oblika stanovske identitete med plemstvom v določenih časovnih obdobjih, kot npr. v 17. in 18. stoletju, prekašala etnično, o čemer bo sicer več govora v nadaljevanju.⁶⁴

4. Verska kategorija omogoča nastanek verskih identitet, ki so lahko nacionalne ali univerzalne, njihova značilnost pa je, da običajno vključujejo več kot en družbeni sloj. Medtem ko svetovne religije presegajo etnične in politične meje, veliko verskih skupnosti sovпада z etnično pripadnostjo njihove kongregacije. Vendar se tudi univerzalistične veroizpovedi lahko tesno povežejo z etničnostjo ali teritorialnostjo.⁶⁵ Pravoslavno krščanstvo je že od srednjega veka dalje razdeljeno po etničnem oziroma teritorialnem ključu na posamezne avtokefalne Cerkve. Po političnih mejah so urejene tudi evangeličanske državne Cerkve. Na poskuse nacionalizacije Cerkve pa tudi katoliški svet ni imun, kot kaže primer francoskega galikanizma.

Slovenski prostor v zgodnjem novem veku pa je pomembno zaznamoval protestantski koncept slovenske Cerkve, ki ga je razvil Primož Trubar, vendar je nato v jezikovnem smislu pomembno zaznamoval tudi delo katoliške Cerkve do prve polovice 18. stoletja.⁶⁶ Pomen judovsko-krščanske verske tradicije, ki je ponudila »izvirni model naroda« (*original model of the nation*) ter s prevodi Svetega pisma⁶⁷ v ljudske jezike krepila družbeno kohezijo, za oblikovanje koncepta ljudstva oziroma naroda opozarja zlasti Adrian Hastings.⁶⁸

5. Etnična kategorija poraja etnične identitete. Ker smo se z etničnostjo posebej ukvarjali že zgoraj, naj tu ponovim le, da gre za obliko kolektivne kulturno-jezikovne identitete, ki temelji na dejanskem ali domnevnem skupnem izvoru in za njene člane predstavlja fiktivno naddružino.⁶⁹

V nadaljevanju se bom posvečal štirim oblikam kolektivne identitete, in sicer teritorialni in etnični ter njenemu spreminjajočemu odnosu do družbeno-ekonomske in verske identitete. Osebna identiteta človeka je torej sestavljena iz več gradnikov

⁶⁴ Prav tam, str. 4–6.

⁶⁵ Več o tem: Smith, *National Identity*, str. 6–8.

⁶⁶ Vidmar, Schönleben in koncept, str. 9. Glej tudi: Kerševan, Božja beseda, str. 31–32.

⁶⁷ Kot primer navajam odlomek iz Mojzesove prve knjige o Noetovih potomcih v sodobnem in Japljevem slovenskem prevodu: »Njihovi potomci so se razdelili kot narodi po otokih in deželah, vsak s svojim jezikom, po svojih rodbinah in narodih« (1 Mz 10,5). (Sveto pismo na internetu. <https://dalmatin.biblija.net/biblija.cgi?m=1+Mz+10%2C1-32&id13=1&pos=0&set=2&l=sl> (6. 1. 2018)). V Japljevem prevodu pa se pasus glasi: »Lety fo semlə tih narodov v' pošebne dšehle rásdejlili, v'faki po fvojim jesiki, inu po fvoji shlahiti med fvojmi rojaki« (1 Mz 10,5). (Sveto pismo na internetu. <https://www.biblija.net/biblija.cgi?m=1+Mz+10%2C5&id13=1&id28=1&id11=1&pos=0&set=6&l=sl> (5. 11. 2018)).

⁶⁸ Hastings, *The Construction of Nationhood*, str. 1–34; Smith, Adrian Hastings, str. 25.

⁶⁹ Smith, *National Identity*, str. 8–15.

ali predmetov identifikacije, kolektivna identifikacija pa se v različnih obdobjih naslanja na različne prvine osebnih identitet. Povedano drugače, v različnih obdobjih se ljudje identificirajo z različnimi skupnimi lastnostmi lastnih identitet. V nekaterih obdobjih je ljudem pomembnejša njihova verska ali konfesionalna pripadnost, v drugih stanovska ali poklicna, deželna ali pokrajinska ter etnična ali narodna. Sam izhajam iz podmene, da je etnični element eden od pomembnejših gradnikov posameznikove identitete, njegov pomen za tvorjenje kolektivnih identitet pa skozi zgodovino niha. Potemtakem lahko govorimo o amplitudah pomena etničnosti, na katere vplivajo različni obči in lokalni trendi.

Strukturalistična opomba k vprašanju etničnega imena

Ker pogosto slišimo očitek, da je bila književnost od Trubarja do nacionalne dobe namenjena zgolj Kranjcem, ali prebivalcem drugih dežel, ne pa vsem Slovincem, je treba vprašanje etnonima in lingvonima nasloviti še s stališča ugotovitev strukturalističnega jezikoslovja.

Da bi razumeli, kaj pomeni množica poimenovanj, na katera naletimo v slovenski literaturi in zgodovinskih virih v zgodnjem novem veku, je treba upoštevati zlasti tri dejstva, in sicer: 1) Jezikovni znak (npr. »Slovinci«) je, po definiciji švicarskega jezikoslovca Ferdinanda de Saussurja, psihična entiteta z dvema stranema, sestavljata jo namreč označenec (etnično-jezikovna skupnost) in označevalec (izraz »Slovinci«);⁷⁰ 2) V predmodernih obdobjih, pred pojavom racionalizma je v besedilih vladala precejšnja »terminološka nedoslednost«.⁷¹ Da bi ugotovili, na kateri označenec se nanaša določeni označevalec, je potrebna kontekstualizacija; 3) Slovenščina vse do 19. stoletja ni poznala različnih izrazov za *genus* – Slovane in *species* – Slovence, kar pa še ne pomeni, da obe kategoriji ne bi obstajali, ali da se jih pisci ne bi zavedali.⁷² Ta dvojnost v nomenklaturi se je odrazila npr. v predgovorih v slovnice slovenskega knjižnega jezika, kjer je že prvi slovnicař Adam Bohorič leta 1584 uvedel topos o velikem obsegu obravnavanega jezika, pri čemer so seveda mišljeni vsi slovanski jeziki, sama gramatika pa je posvečena zgolj slovenščini.⁷³

Pri nadaljnjem pojasnjevanju poimenovanja se opiram na dognanja zgoraj omenjenega Ferdinanda de Saussurja, ki ugotavlja, da je vez med označevalcem in označencem arbitrarna.⁷⁴ V našem primeru se posvečamo jezikovnemu znaku

⁷⁰ Saussure, *Predavanja iz*, str. 80–81.

⁷¹ »Terminološka nedoslednost« ni vladala le na področju poimenovanja vertikalnih ali demotskih etničnih skupni, temveč tudi, kot opozarja Kozma Ahačič, na področju opisovanja odnosov med jeziki, narečji, govori in jezikovnimi skupinami (Ahačič, *Zgodovina misli: protestantizem*, str. 233).

⁷² Lencek, *Note: The Terms*, str. 94, 96.

⁷³ Ahačič, *Zgodovina misli: katoliška doba*, str. 183.

⁷⁴ Saussure navaja primer: »Tako nikakršen notranji odnos ne povezuje ideje »sestra« z nizom glasov s – ö – r, ki ji rabi za označevalec; prav lahko bi jo predstavljal katerikoli drugi niz: dokaz so razlike med jeziki in sam obstoj različnih jezikov: označevalec »vol« ima na eni

»Slovenci«, s katerim od 19. stoletja dalje razumemo (političen) narod, ki ga določa posebna identiteta, lasten jezik in geografski prostor. Ta jezikovni znak sestavljata označenec (skupina ljudi, ki jo družijo skupna kolektivna identiteta) in označevalec »Slovenci«. V nadaljevanju pa želim pokazati, da je označenec, torej etnična skupina, obstajala, že preden se je zanjo začel uporabljati izključno označevalec »Slovenci«.

O označevalcu Saussure na splošno zapiše, da je le-ta: »... zvočne narave, zato poteka zgolj v času in svoje značilnosti povzema po času: a) ima razsežnost; in b) to razsežnost je mogoče meriti le v eni sami dimenziji: je premica.«⁷⁵ Ker se moje izvajanje posveča spreminjanju označevalcev, oziroma njihovi menjavi, si oglejmo še, kaj je Saussure dognal o tem: »Čas, ki zagotavlja nepretirano v jeziku, ima še en učinek, ki je na videz v protislovju s prvim: jezikovne znake hitreje ali počasneje spreminja, tako da lahko govorimo hkrati o nespremenljivosti in o spreminljivosti znaka.«⁷⁶ Dodaja: »Ne glede na dejavnike sprememb, naj delujejo sami ali v povezavi, vselej pripeljejo do premika v odnosu med označencem in označevalcem.«⁷⁷ V nadaljevanju si bomo potemtakem ogledali več sprememb med glasovno materijo in idejo.

V tem pogledu etničnost z jezikom deli pomembno lastnost namreč svojo dihotomijo med trajnostjo in spreminjanjem.⁷⁸ Vendar je ob tem treba poudariti, da so se poimenovanja za etnično in jezikovno skupnost, za katero se je naposled dokončno uveljavil označevalec »Slovenci«, vendarle pogosteje spreminjala, kot se je spreminjala sama etnija. V tem uvodnem delu se bom omejil zgolj na poimenovanja v slovenščini, v nadaljevanju pa še o poimenovanjih v drugih jezikih.

Za slovensko etnično skupnost kot označenec so se v času reformacije v 16. stoletju uporabljali zlasti trije označevalci, in sicer: *Slovinci*⁷⁹ ali *Sloveni*⁸⁰ ter sintagma *Kranjci inu Slovinci*.⁸¹ Igor Grdina je glede slednje opozoril, da gre

strani meje označevalec b – ö – f, na drugi pa o – k – s (Ochs)« (Saussure, *Predavanja iz*, str. 81).

⁷⁵ Saussure, *Predavanja iz*, str. 83.

⁷⁶ Prav tam, str. 88.

⁷⁷ Prav tam, str. 89.

⁷⁸ Anthony D. Smith: »... central paradox of ethnicity: the coexistence of flux and durability ...« (Smith, *National Identity*, str. 38), primerjaj: Saussure, *Predavanja iz*, str. 85–92.

⁷⁹ Vzemimo kot primer slovenski predgovor Trubarjevega Katekizma iz leta 1550, ki se v diplomatičnem prepisu glasi: »VSEM SLOUenzom / Gnado / Myr / Mylhoft inu prauu Spofnane bohye / Ikuř Ieřufu Chriřtufu prošim« (Trubar, *Katekizem (1550)*, str. 12).

⁸⁰ Janez Rotar je ugotovil, da je v Trubarjevih delih leta 1566 prišlo do spremembe, saj se je avtor k svojim naslovljencem obrnil s sintagmo »Kranjcom inu Slovenom«. Vendar Rotar ugotavlja, da je pridevnik od obeh označevalcev »Slovinci« in »Sloveni« enak, in sicer »slovenski« (Rotar, *Toponimika in etnika*, str. 465).

⁸¹ O tem: Höfler, *Trubarjevi Lubi*, str. 11. Primerjaj tudi predgovor Andreja Savinca za Trubarjevo Postilo iz leta 1595: »... iz velike neizrečene gnade inu milosti tudi nas Kraince inu Slovence raven inu poleg družih folkov h tej veliki gnadi pustil priti, de my tudi to cejlo sveto BIBLIO ali vse Svetu pismu v našim pravim slovenskim inu materinim jeziku imamo inu beremo ...« (Trubar, *Hiřna postila*, str. 27). Sintagmo so slovenski protestantski pisci uporabljali tudi, ko so pisali v drugih jezikih. Adam Bohorič je v uvodu v prvo slovensko slovnico 1584 med drugim zapisal: »Solis verò nořtris hominibus Carniolanis feu Slaviv in fua dialecto ...« (Bohorič, *Arcticae horulae, Praefatio*, [pag. 7]).

za retorično sredstvo, ki ne označuje dvojega, temveč variacijsko poimenovanje enega v razmerju del–celota.⁸² Slovenci poleg tega niso edina etnična skupnost, ki se je v prednacionalni dobi označevala z več imeni.⁸³ Vzemimo kot primer le Lužiške Srbe, ki jih Hipolit Novomeški v svoji izdaji Bohoričeve slovnice iz leta 1715 označuje s sintagmo *Lufati vel Wendi*.⁸⁴ Očitno nas z Lužiškimi Srbi družijo več kot le slovnicična posebnost dvojine. Podobnih primerov etničnih skupnosti, ki so se označevale z več označevalci, je bilo v zgodnjem novem veku še veliko.

V 17. in zlasti v 18. stoletju se je zaradi krepitve deželnih partikularizmov kot označevalec za Slovence začelo vse bolj uporabljati kranjsko ime, tudi za Slovence izven same vojvodine Kranjske. Tako se s kranjskim etno- in lingvonimom srečamo tudi na Štajerskem, Koroškem, Goriškem in v Trstu.⁸⁵ Na pojav širitve kranjskega imena na celoten slovenski etnični prostor so opozarjali že Janez Höfler,⁸⁶ Kozma Ahačič⁸⁷ in Boris Golec,⁸⁸ ki je za ta več kot stoletje trajajoč zgodovinski proces skoval poseben strokovni izraz – »karniolizacija«. ⁸⁹ Ta *terminus technicus* dosledno uporablja tudi pričujoča razprava. Karniolizacija za razliko od zgoraj omenjene kroatizacije ni bila posledica etnične fuzije oziroma inkorporacije, ali naslonitve na drugo etnično jedro, kot se je to zgodilo z deli današnje vzhodne Slovenije v odnosu do sosednjega hrvaškega prostora, temveč je šlo pri karniolizaciji zgolj za spremembo označevalca za istega označenca.

S pojavom narodnega gibanja in prehodom etnične skupnosti v politični narod pa je slovensko ime kot označevalec v 19. stoletju postopno popolnoma zamenjalo kranjskega. Kranjsko ime je hkrati začelo označevati tudi nemško prebivalstvo dežele in zlasti po letu 1918 ni bilo več zaželeno. Za Slovence pa je nekdanji označevalec »Kranjci« dobil pejorativno konotacijo.⁹⁰ Medtem ko je kranjsko

⁸² Grdina, Pripadnosti in identitete, str. 17 (opomba 27). O tem tudi Janez Rotar: »Vsi primeri kažejo, da je »kranjski« od »slovenskega« v pojasnjevalnem odnosu in ne v izenačevalnem: toponim pojasnjuje in natančneje določa etnično ime.« (Rotar, Toponimika in etnika, str. 465).

⁸³ Grdina navaja primer Nemcev, ki so bili znani tudi kot Tevtoni (Grdina, Pripadnosti in identitete, str. 17 (opomba 27)).

⁸⁴ Hipolit Novomeški, *Grammatica Latino-Germanico-Slavonica*, pag. 4r.

⁸⁵ Več »Kranjcev« zunaj same Kranjske si bomo ogledali v posebnem poglavju. Naj tu kot primer navedem plemenitega »Kranjca« iz Tolmina, ki je bil med drugim več »kranjskega« jezika in se leta 1731 pojavi v anketi dunajskih jezuitov. Vpis naveden po Janezu Höflerju: »Petrus Antonius Cobavio nobilis carniolus Thulminensis Theologus: linguas callet carniolicam, furlanicam, germanicam, latinam et italicam« (Höfler, Iz neke jezuitske, str. 109).

⁸⁶ Höfler, *Trubarjevi Lubi*, str. 11, 42, 47 (»... Slovincih, ki so se po deželi (pravzaprav s »Kranjci«) dejansko začeli imenovati šele v novem veku, ...«); Höfler, Iz neke jezuitske, str. 105–109.

⁸⁷ Ahačič, *Zgodovina misli: katoliška doba*, str. 21–27, 98, 100, 232.

⁸⁸ Boris Golec je o tem zapisal: »Pred letom 1848 pa je kranjsko ime celó nadomeščalo ime naroda in jezika, posebej na Kranjskem« (Golec, Nastanek in razvoj, str. 335). Glej tudi: Golec, *Nedokončana kroatizacija*, str. 47–48. O karniolizaciji glej tudi: *Slovenski zgodovinski atlas*, str. 111.

⁸⁹ Glej: Golec, »Lubi Slovenci« med, [tipkopis].

⁹⁰ Pejorativno konotacijo je kranjsko ime za Slovence dobilo pri Hrvatih, kot ugotavlja Golec (Golec, Nastanek in razvoj, str. 335). Grdina navaja, da so pravaši Anteja Starčevića Slovence zmerjali z žaljivko »prokleti Kranjac!« (Grdina, *Med dolžnostjo spomina*, str. 85). »Zeleno

ime z izjemo nekaj območji na desnem bregu Save ob nekdanji deželni meji s Štajersko do danes popolnoma izginilo, oziroma se je umaknilo slovenskemu, pa so preživele pokrajinske identitete, vezane na nekdanje deželne četrti vojvodine Kranjske: Gorenjci, Dolenjci in Notranjci.⁹¹

Podoben primer so Estonci, še ena vertikalna ali demotska etnična skupnost, ki je v prednacionalni dobi za samo-identifikacijo uporabljala predvsem označevalec *maarahvas*. Etonim je dejansko pomenil »ljudje dežele« in se je nanašal tako na njihovo indigenost kot tudi ruralnost. Po drugi strani so tujci prebivalstvo tega območja že od 13. stoletja dalje v latinščini naslavljali z apelativom *Estones*. V 18. stoletju pa je iz tega latinskega imena izvirajoče poimenovanje *eestlane* začelo prihajati tudi v rabo med etničnimi Estonci samimi, ki so ga naposled prevzeli kot lastni etnonim.⁹²

Hkrati je treba poudariti, da s tem, ko se je kranjsko ime v 17. in 18. stoletju uporabljalo kot označevalec za vse Slovence, ni izgubilo vseh drugih pomenov. V predmoderni dobi je, kot je bilo rečeno, na področju terminologije vladala precejšnja »nedoslednost«. Zato je za ugotavljanje, kaj določen izraz kdaj pomeni, oziroma kateri označevalec označuje določeni označenec, potrebna natančna kontekstualizacija. Niso namreč redki primeri, ko isti zgodnjenovoveški avtor v istem besedilu za isti označenec uporabi več označevalcev. Študije, ki so raziskovale spremenljivost izrazoslovja, so prispevali: Janez Rotar⁹³ in Edvard Vrečko,⁹⁴ ki sta raziskala Trubarjevo poimenovanje in pojmovanje južnoslovanskih ljudstev, Rado L. Lencek in Kozma Ahačič pa sta prispevala pregleda označevalcev za Slovence in slovenščino od srednjega veka do narodnega gibanja.⁹⁵

Podobno kot z etnonimi so več pomenov lahko nosili tudi drugi izrazi. Raziskavo o rabi sopomenk *folk*, *ljudstvo* in *narod*, ki nazorno prikazuje večpomenskost določenih označevalcev v slovenskem jeziku, je prispeval Jakob Müller.⁹⁶ Njegova študija nam lahko služi kot vzor rabe kontekstualizacije pri raziskovanju večpomenskosti in spreminjanja pomena določenih izrazov skozi čas. Podoben razvoj večpomenskosti nekega označevalca nam ponuja tudi izraz *Auftria*.⁹⁷ Kot primer vzemimo Janeza Ludvika Schönlebna, ki v istem delu *Dissertatio polemica*

je gift za Srbe in Kranjce!« je poudarjala nemška propaganda pred Koroškim plebiscitom leta 1920 (Kamra. Plebiscitni lepaki. <https://www.kamra.si/digitalne-zbirke/item/plebiscitni-lepaki.html> (1. 1. 2019)).

⁹¹ Golec, Nastanek in razvoj, str. 335, 340–347.

⁹² Raun, Nineteenth- and early twentiethcentury, str. 132.

⁹³ Rotar, Toponimika in etnika, 465–472; Rotar, Viri Trubarjevega poimenovanja, 315–361; Rotar, *Trubar in južni*.

⁹⁴ Vrečko, Predgovor kot posvetilo, str. 629–663.

⁹⁵ Lencek, Note: The Terms, str. 93–97; Ahačič, *Zgodovina misli: katoliška doba*, str. 232.

⁹⁶ Müller, Zgodba o ljudstvu, str. 33–61.

⁹⁷ Podobno kot je Schönleben z izrazom *Auftria* označeval tri različne označence, sta po ugotovitvah avstrijskih zgodovinarjev Otta Brunnerja in Ericha Zöllnerja tudi visokosrednjeveška zloženka *Herrschaft zu Österreich (dominium Austriae)* in njena poznosrednjeveška različica *Haus Österreich (domus Austriae)* lahko označevali tri različne pojme, in sicer: dinastijo, vladarske pravice in teritorialno posest. (Zöllner, Der Österreichbegriff, str. 23).

iz leta 1680 z njim enkrat označuje habsburško dinastijo,⁹⁸ drugič iz dveh delov sestavljeno nadvojvodino Avstrijo pod in nad Anizo^{99,100} ter tretjič protodržavno telo habsburške monarhije, sestavljene iz dednih dežel znotraj Svetega rimskega cesarstva.¹⁰¹

Naj za konec uvoda o nomenklaturi opozorim še na dejstvo, da na tem področju do nesporazumov prihaja še dandanes, kar se kaže zlasti pri zamenjevanju držav Slovenija in Slovaška. Predsedniku Republike Slovenije Milanu Kučanu se je tako leta 2002 primerilo, da so mu ob prvem uradnem obisku v Romuniji intonirali himno Slovenske Republike namesto himne Republike Slovenije.¹⁰² Kar pomeni, da je slovenski predsednik namesto slovenske *Zdravljice* slišal slovaško *Nad Tatrami se bliska*. Verjetno se s podobnimi težavami ubadajo tudi Litvanci in Latvijci. Soočeni s težavami svojega časa nikakor ne moremo zameriti npr. Valvasorju, če je leta 1689 svoje rojake, ko jih ni naslavljal s Kranjci, imenoval: *Slavonier, Wenden oder Winden, Sclaven oder Wenden in Winden oder Sclaven*.¹⁰³

⁹⁸ Tak je vzklik, s katerim avtor vladarski hiši želi še dolgo življenje: »Vivat AUSTRIA! Annos annis accumulet & Faftos impleat dignos aeternitate!« (Schönleben, *Dissertatio polemica*, Pars posterior, pag. [314]). Za habsburško dinastijo sicer Schönleben večkrat uporablja pridevniško rabo, npr: *Auftriaca Domus, familia Auftriaca* (Schönleben, *Dissertatio polemica*, Pars posterior, pag. 170, 172), ali pa o Habsburžanih govori kot o Avstrijcih, npr: »Sic per Mariam Auftriaci regnant, imperant, vincunt, pacem stabiliunt.« In: »O Auftriacorum Regum pietatem, cui caelestis Imperatrix tam manifeste, & pie adfavet.« (Schönleben, *Dissertatio polemica*, Pars posterior, pag. 172).

⁹⁹ Primera: »Nulla est in vtraq[ue] Auftria, nulla in Hungaria, Bohemiae Regnis, nulla in Styria, Carinthia, Carniolia B[eatae] Virginis pia Sodalitas, in cujus album nomen fuum non retulerit ...« (Schönleben, *Dissertatio polemica*, Pars posterior, pag. 163) in: »Plures primus ipse induxit in Auftriam, Bohemiam, Styriam.« (Schönleben, *Dissertatio polemica*, Pars posterior, pag. 166).

¹⁰⁰ Schönlebnovo navedbo »in vtraq[ue] Auftria« je treba razumeti v kontekstu postopnega in zapletenega nastajanja dveh deželnih entitet na območju nekdanje enotne vojvodine Avstrije (povzdignjena leta 1156), ki sta se v poznem srednjem veku razvili vsaka na svoji strani reke Aniže (Enns). Ko je Friderik III. v 15. stoletju državnoopravno potrdil *privilegium maius*, je bila dežela nad Anizo *de iure* del nadvojvodine Avstrije in v uradnem vladarskem naslovu ni bila navedena kot posebna državnopravna entiteta, pač pa so Habsburžani uporabljali njen grb. Ločeni poimenovanji za obe entiteti sta se v virih pojavili že v drugi polovici 13. stoletja, v Schönlebnovem času pa so topografi za Avstrijo nad Anizo pogosto uporabljali njeno ljudsko ime »Oberösterreich«. Državnoopravni status dežele nad Anizo je bil kljub temu dokončno urejen šele s Februarskim patentom leta 1861, vendar tudi tedaj dežela nad Anizo še vedno ni bila zastopana v uradnem naslovu vladarja. Ta je še naprej nosil titulo »nadvojvoda Avstrije«, vezano na obe deželi. Avstrija nad Anizo je Zgornja Avstrija (Oberösterreich) uradno postala šele v sklopu prve avstrijske republike po prvi svetovni vojni. (Haider, *Geschichte Oberösterreichs*, str. 99–104; Wakounig, *Zwischen Landes- und/oder Reichspolitik*, str. 70–74).

¹⁰¹ Primer: »Et verò, vt talem fe exhiberet Ferdinandus, tametfī vndique impetitus ab hostibus, purgare tamen Auftriam fuam ab haereticorum reliquiis magno animo contendit ...« (Schönleben, *Dissertatio polemica*, Pars posterior, pag. 167).

¹⁰² Siol.net. Sta Slovenija in Slovaška res tako zamenljivi? (<https://siol.net/novice/slovenija/sta-slovenija-in-slovaška-res-tako-zamenljivi-455911> (1. 1. 2019)).

¹⁰³ O tem: Lencek, Note: The Terms, str. 94.

Hrochove zgodovinske konstante – zibelka naroda

Hrochova dela so pri svojih raziskavah upoštevali tako modernisti kot etno-simbolisti, zato je kot skupna točka primeren za začetek izvajanja. V pričujočem podpoglavju se bom oprl na zgoraj predstavljeni Hrochov koncept štirih zgodovinskih konstant, ki omogočajo nastanek modernih narodov, in ga dopolnil z nekaterimi svojimi inovacijami ter poskušal predstaviti, katere od gradnikov slovenske identitete lahko prepoznamo v dani klasifikaciji:

1. Zgodovinsko-politična konstanta. Kot številni drugi teoretiki nacionalizmov tudi Hroch razlikuje med t. i. »državnimi narodi« in narodi, katerih nastanek je plod delovanja narodnega gibanja.¹⁰⁴ Slovenski narod kot politična entiteta sicer spada v drugo kategorijo, kar pa še ne pomeni, da določene zgodovinsko-politične konstante niso pomembno vplivale na oblikovanje tako etnične kot nacionalne identitete Slovencev.

O (prekinjeni) državni tradiciji slovenskega naroda kot politične entitete lahko govorimo od leta 1918 dalje.¹⁰⁵ Kljub temu je vsaj do druge polovice 16. stoletja v krogih intelektualcev in družbene elite obstajal koncept »slovenske dežele« (*Windischland*),¹⁰⁶ ki pa je bil omejen na etnično in jezikovno področje in ni imel političnih atributov, kar je prepričljivo dokazal Janez Höfler.¹⁰⁷ Poleg tega je v 17. in 18. stoletju, ko so se sicer krepili deželni partikularizmi, naddeželni značaj obdržal Trubarjev koncept slovenske Cerkev, ki je preživel protireformacijo.¹⁰⁸ Na cerkveno-upravnem področju pa je pomemben povezovalni dejavnik za slovenski etnični prostor predstavljala Ljubljanska škofija, ki je imela med letoma 1461 do 1787 svoje župnije tako na Kranjskem kot tudi na Štajerskem in Koroškem.¹⁰⁹ Vendar več o tem v naslednji točki.

Vrnimo se k političnim dejavnikom narodotvornosti. Neprekinjeno državno tradicijo na slovenskem etničnem prostoru so od srednjega veka do konca

¹⁰⁴ Hroch, *Nationale Identität*, str. 38–39. V strokovni literaturi obstaja množica podobnih klasifikacij narodov po nastanku. Verjetno je začetnik te razdelitve Friedrich Meinecke, ki je leta 1908 začel razlikovati med *Staatsnation* in *Kulturnation*. Otto Bauer razločuje med zgodovinskimi (*historische Nationen*) in nezgodovinskimi narodi (*geschichtslose Nationen*) (Bauer, *Die Nationalitätenfrage*, str. 164–208). Anthony D. Smith razločuje: 1) Teritorialni tip naroda (zahodni tip). Teritorialni narodi so nastali s procesom birokratske inkorporacije s strani lateralnih etnij. Proces je povzročil nastanek teritorialnih in državljanskih političnih narodov. Ta proces je značilen za zahodnoevropske države, ki so predhodnice narodov. In 2) Etnični tip naroda (srednje- in vzhodnoevropski tip). Ti narodi so nastali s procesom vernakularne/ljudske mobilizacije in so etnični in genealoški narodi (Smith, *National Identity*, str. 99–101, 123). Z zelo podobno razvrstitvijo se srečamo pri Stanetu Južnič (Južnič, *Identiteta*, str. 278, 324).

¹⁰⁵ Glej: Perovšek, *Slovenci in država SHS*, str. 71–79; Grdina, *Slovenci. Razvoj slovenske*, str. 170–171.

¹⁰⁶ Elze, *Trubers Briefe*, št. 2, str. 19–20.

¹⁰⁷ Več o tem v posebnem poglavju. Glej: Höfler, *Trubarjevi Lubi Slovenci*, str. 14–15, 46–47, 53, 69.

¹⁰⁸ Vidmar, *Schönleben in koncept*, str. 9.

¹⁰⁹ *Slovenski zgodovinski atlas*, str. 100–101, 122–123. O povezovalni vlogi Ljubljanske škofije za Slovence glej: Grdina, *Do »fine moke 00«*, str. 209.

habsburške monarhije leta 1918 imele zgodovinske dežele: Štajerska, Koroška, Kranjska s Slovensko marko in Metliko ter Goriška z Gradiško.¹¹⁰ Te politične entitete z atributi državnosti sicer niso bile izključno, temveč tudi slovenske. V slovenskem zgodovinopisju se je nekdanja zanje uporabljala besedna zveza »slovenske zgodovinske dežele«, ki je sicer res historiografski konstrukt, vendar če si v spomin priključimo dejstvo, da je Trubar svoja dela namenjal kristjanom, *kir v tih slovenskih deželah* prebivajo,¹¹¹ po mojem mnenju ta zloženka zgodovinskih dejstev ne potvarja.

Med zgoraj naštetimi deželami je bila od konca srednjega veka dalje za Slovence najpomembnejša vojvodina Kranjska, ki je zaradi svoje osrednje geografske lege, škofijskega sedeža in dejstva, da je bila najbolj slovenska, v času reformacije in narodnega gibanja prevzela vodilno vlogo pri povezovanju etnične skupnosti.¹¹² Slovenščina je bila tod najdlje prisotna med višjimi sloji prebivalstva in je dolgo predstavljala enega od temeljev deželne identitete.¹¹³ Iz imena dežele sta bila v prednacionalni dobi nekaj časa izpeljana tudi etnonim in lingvonim za vse Slovence (*karniolizacija*), kranjski deželni grb pa je nato v času narodnega gibanja dal tudi barve slovenski narodni zastavi.¹¹⁴

V okviru politično-zgodovinske konstante kot generatorja identitet gre izpostaviti tudi pomen nekdanjih deželnih četrti in poznejših terezijanskih okrožij na oblikovanje pokrajinskih identitet. Medtem ko današnja štajerska in koroška identiteta slonita na pripadnosti nekdanjim deželam, se gorenjska, dolenjska ter notranjska identiteta, kot že omenjeno, opirajo na nekdanje deželne četrti oziroma okrožja vojvodine Kranjske. Pojav pokrajinskih identitet je raziskal Boris Golec,¹¹⁵ prisotnost identitet, ki izvirajo iz nekdanjih političnih tvorb – dežel ali okrožji – med Slovenci dandanes pa je preučil Matjaž Geršič.¹¹⁶

Bolj kot deželne meje pa je Slovence kot etnično skupino in kasneje politični narod zaznamovala meja Svetega rimskega cesarstva z Ogrskim kraljestvom, ki se je dokončno ustalila okrog leta 1200.¹¹⁷ S tem sta bili etnični skupnosti Slovencev in Slavoncev (Kajkavcev), ki sta si bili jezikovno sicer najbližji, dokončno ločeni.¹¹⁸ Meja med cesarstvom in Ogrsko se je kot bariera omilila, ko sta Slavonija in Hrvaška skupaj s preostalo Ogrsko v letih 1526 in

¹¹⁰ *Slovenski zgodovinski atlas*, str. 59–63.

¹¹¹ Navedek povzet po: Trubar, *Tiga Noviga*, str. 15. O tem glej: Kerševan, Božja beseda, str. 24.

¹¹² Höfler, *Trubarjevi Lubi Slovenci*, str. 53.

¹¹³ Golec, *Regionalne razlike*, str. 25; Kočevar, *Identiteta kranjskih*, str. 149–152.

¹¹⁴ Grdina, *Slovensci. Razvoj slovenske*, str. 171. O kranjskem grbu glej: Kotar, *Listina cesarja Friderika III.*, str. 68–96.

¹¹⁵ Glej: Golec, *Nastanek in razvoj Golec*, str. 327–348; Golec, *Terezijanske reforme*, str. 195–216.

¹¹⁶ Glej: Geršič, *Slovenska pokrajinska*.

¹¹⁷ O ustalitvi politične meje na jugu glej: Kosi, ... *quae terram*, str. 58–71, 90–91; *Slovenski zgodovinski atlas*, 69–70.

¹¹⁸ Glej: Vilfan, *Država in dežela*, str. 58.

1527 prišli pod žezlo Habsburžanov. Personalna unija je namreč področja na jugu in vzhodu slovenskega etničnega prostora odprla vplivom hrvaško-slavonskega prostora (*kroatizacija*). Na ogrski strani meje pa je vse skozi bilo Prekmurje.¹¹⁹

Politična meja na zahodu slovenskega etničnega prostora se je konsolidirala na začetku zgodnjega novega veka, in sicer s habsburškim dedovanjem Goriške leta 1500 in pridobitvijo zgornjega Posočja po prvi »beneški vojni« med letoma 1508 in 1516.¹²⁰ Po tem sta na beneški strani meje ostali dve s Slovenci poseljeni območji, in sicer: Koprsko primorje in Beneška Slovenija.¹²¹ Čeprav se zahodna politična meja ni pokrivala z etnično, na zahodu zaradi velikih etničnih in jezikovnih razlik med Slovenci na eni ter Furlani in Italijani na drugi strani, ni prihajalo do podobnih etničnih fuzij kot ob meji z Ogrskim kraljestvom.¹²²

V tem pogledu je bila meja Svetega rimskega cesarstva z Republiko sv. Marka za Slovence kot etnično skupnost manj pomembna kot južna in vzhodna meja z Ogrsko. Od Nemcev, s katerimi so Slovenci skupaj naseljevali Štajersko, Koroško in Kranjsko, pa so jih ločili etnični znaki – zlasti jezik. Več o tem v nadaljevanju.

2. Jezikovno-etnična konstanta. Ta je ključno vlogo odigrala pri »etničnih« narodih brez (neprekinjene) državne tradicije, zlasti tistih, ki so nastali okrog etničnih jeder vertikalnih demotskih etnij.¹²³ Jezik sicer ni edini gradnik (kolektivne) identitete in tudi ni bil v vseh zgodovinskih obdobjih osrednji predmet identifikacije, spada pa brez dvoma med najpomembnejše. Ferdinand de Saussure je glede tega zapisal: »Nravi naroda učinkujejo na jezik,

¹¹⁹ Golec, *Nedokončana kroatizacija*, str. 40, 50–51, 93–120; *Slovenski zgodovinski atlas*, str. 110–111.

¹²⁰ *Slovenski zgodovinski atlas*, str. 105. O poteku vojne Maksimilijana I. z Beneško republiko glej: Kosi, *Spopad za prehode*, str. 143–170.

¹²¹ O oblikovanju etnične meje med Slovani in Romani na zahodu glej: Štih, Slovenci. Od 6. do, str. 171, 175–176.

¹²² Na zahodu so bili procesi etnične fuzije med slovansko na eni ter dvema romanskima etnijama na drugi strani zaradi velikih jezikovnih razlik otežkočeni. Medtem so bili tovrstni procesi pogosti ob cesarsko-ogrski meji, kjer so si stale nasproti slovanske etnične skupnosti. Na zahodni meji je bil zato bolj kot proces etničnega zlivanja opazen proces etnične asimilacije enklav enega prebivalstva z večinsko etnijo okolice. To se je zgodilo s slovanskimi kolonisti v Furlaniji, ki so jih tja v 11. stoletju po ogrskih vpadih naselili oglejski patriarhi. Glej: Štih, Slovenci. Od 6. do, str. 176. O odnosih med Slovenci, Furlani in Italijani glej: Pisk, *Vi čuvarji ste*, str. 13–17.

¹²³ Hroch v sklopu te konstante predstavi posebno skupino etnij, katerih jeziki niso sovpadali z uradnimi jeziki uprave, ter te skupnosti deli v tri podskupine: 1) etnične skupine z oslavljenim literarnim jezikom, kamor prišteva Čehe, Hrvate in Flamce; 2) skupine brez literarne tradicije, kamor prišteva Srbe, Estonce in Slovence; ter 3) skupine s prekinjeno literarno tradicijo, kamor prišteva Katalonce (Hroch, *Nationale Identität*, str. 39–41). Kar zadeva drugo podskupino etničnih skupin brez literarne tradicije, Hrochove trditve ne držijo, saj so vse tri našete etnije Srbi, Estonci in Slovenci premgli neprekinjeno literarno tradicijo. V slovenskem primeru neprekinjena literarna tradicija obstaja od leta 1550 dalje (Pogorelec, *Cerkveno življenje*, str. 316–317; Ahačič, *Zgodovina misli: katoliška doba*, str. 227–228).

na drugi strani pa v veliki meri prav jezik dela narod.«¹²⁴ Poleg jezika so Slovence kot etnično skupnost v zgodnjem novem veku določala še druga etnična znamenja, vendar več o tem v posebnem poglavju.

Slovenščina je bila ključno etnično znamenje Slovencev kot etnične skupnosti in je z narodnim gibanjem v 19. stoletju postala tudi temelj narodne identitete.¹²⁵ Glede njenega pomena v zgodnjem novem veku Anja Dular ugotavlja: »Že iz samih podnaslovov in uvodnih strani publikacij v slovenščini je namreč od 16. stoletja naprej moč razumeti, da tu ni bil prisoten le pojem deželne, ampak slovenske pripadnosti v različnih deželah.«¹²⁶

Po vključitvi slovenskega etničnega prostora v frankovski državni okvir, nemški kolonizaciji in po uveljavitvi nemščine kot jezika zapisovanja v svetni upravi znotraj Svetega rimskega cesarstva po letu 1300¹²⁷ je prišlo do že omenjenega procesa »jezikovnega nalaganja«¹²⁸ nemščine na slovenščino. V zgodnjem novem veku je bila tako pisarniška nemščina skoraj edini jezik svetne uprave na pretežnem delu slovenskega etničnega prostora, za njo pa sta precej zaostajali latinščina in italijanščina.¹²⁹ Posledično je slovenščina iz nemščine sprejela veliko izrazov, ki se tičejo države, oblasti in plemstva.¹³⁰

Poleg tega je nemščina na Slovenskem kmalu dobila status prestižnega jezika,¹³¹ čeprav je sama germanizacija skozi zgodnji novi vek napredovala le počasi¹³² in se slovenščine ni držal sloves manjvrednega sociolekta.¹³³ Je pa v drugi polovici 18. stoletja res postala vse bolj socialno zaznamovana kot jezik nižjih slojev.¹³⁴

Po nekaj srednjeveških zapisih je slovenski jezik sredi 16. stoletja stopil na pot knjižnega jezika, ki ga je z vpogledom v različna slovenska narečja vzpostavil Primož Trubar kot nekakšno umetno tvorbo, ki je poskušala v čim večji meri slediti izročilu tedanjega javno govorjenega jezika.¹³⁵ Sama jezikovna skupnost pa je vendarle obstajala že pred samo vzpostavitvijo knjižnega standarda. Slovenščina se je razvila v samosvoj slovanski jezik, ki si je bil sicer najbližje s sosednjo hrvaščino, vendar je edini primer, v

¹²⁴ Saussure, *Predavanja iz*, str. 32. O jeziku in etničnih (kolektivnih) identitetah je Saussure na drugem mestu zapisal še: »Med etnizmom in jezikom velja tisti odnos recipročnosti, ki smo ga že ugotovili [...]: družbena vez vzpodbuja tvorbo skupnega jezika in nemara skupnemu idiomu vtisne nekatere značilnosti; nasprotno pa skupni jezik delno vzpostavlja etnično enotnost« (Saussure, *Predavanja iz*, str. 250).

¹²⁵ O razvoju slovenščine kot jezika glej: Toporišič, *Slovenski jezik*, str. 34–38.

¹²⁶ Dular, Berem, bereš, beremo, str. 101.

¹²⁷ Golec, *Etnično-jezikovna struktura*, str. 403.

¹²⁸ Saussure, *Predavanja iz*, str. 216–217.

¹²⁹ Golec, *Regionalne razlike*, str. 25. O slovenščini v uradnih besedilih glej: Koruza, *O zapisanih*, str. 193–200, 244–254.

¹³⁰ Dular, *Slovenska plemiška*, str. 270.

¹³¹ Golec, *Regionalne razlike*, str. 26.

¹³² Kočevar, *Identiteta kranjskih*, str. 149–152.

¹³³ Štuhec, *Iz Lesc*, str. 340.

¹³⁴ Ahačič, *Zgodovina misli: katoliška doba*, str. 36.

¹³⁵ Glej: *Slovenski zgodovinski atlas*, str. 134.

katerem utemeljitelj knjižnega jezika kot govorce slovenskega jezika omenja tudi Hrvate, po ugotovitvah Igorja Grdine, nastal pod vplivom zamisli Petra Pavla Vergerija o enotnem jeziku za vsa južnoslovanska ljudstva, ki pa ni obrodila sadov.¹³⁶ Reformatorska vnema na jezikovnem področju je svoj vrh dosegla leta 1584, ko je slovenščina dobila svojo prvo slovnico *Arcticae horulae* Adama Bohoriča¹³⁷ in prevod celotne Biblije Jurija Dalmatina.¹³⁸ Kljub protireformaciji se je slovenščina kot knjižni jezik ohranila in v t. i. katoliški dobi slovenskega pismenstva doživela preporod v obliki rokopisnih del, ki so po ugotovitvah Matije Ogrina obsegala kompleksen sestav literarnih besedil.¹³⁹ Ker je čas baroka prinesel krepitev deželnih partikularizmov¹⁴⁰ in posledično širitev deželnih identitet med ljudi vseh slojev, je Slovence kot etnično skupnost zajel proces etnične fisije ali diferenciacije, ki se je odrazil tudi na še intenzivnejšem narečnem cepljenju, kar je seveda pomenilo tudi pritisk na knjižni jezik in spodbudilo njegovo prilagajanje posameznim narečnim značilnostim ter posledično cepljenje knjižnega jezika v različice. Na območju etničnega jedra so nastale pokrajinske različice knjižne slovenščine (štajerska, kranjska in koroška), v prehodnem območju, kjer lahko nemara govorimo celo o etnični proliferaciji, pa dve posebni varianti knjižnega jezika: vzhodnoštajerska in prekmurska.¹⁴¹ Vendar je tudi v tem času enotnost slovenskega knjižnega jezika na izročilu protestantske knjižne tradicije ohranjal zlasti Dalmatinov prevod Svetega pisma, na katerem sta slonela tudi katoliška lekcionarja iz let 1613 in 1672. Bohoričeva slovnica pa je do ponovne objave Hipolita Novomeškega leta 1715 veljala za izgubljeno. Da je književno delo protestantov tudi v 17. in 18. stoletju ostalo norma, je prepričljivo dokazal Kozma Ahačič.¹⁴² Nadnarečni značaj te jezikovne norme pa so vzdrževali tudi redovni pridigarji, ki so se redno selili po celotnem slovenskem etničnem prostoru.¹⁴³ Slovenščina je z reformacijo v drugi polovici 16. stoletja postala jedro še enega koncepta, ki je pomembno ohranjal tudi etnično kohezijo v primerjavi s sredobežnimi silami etnične fisije. Trubar je namreč v svoji *Cerkovni ordningi* leta 1564 razvil že omenjeni koncept »Cerkve Božje slovenskega jezika«, ki je bila namenjena protestantski cerkveni organizaciji na Kranjskem in v drugih »slovenskih deželah«.¹⁴⁴ To dokazuje prisotnost izvodov dela tudi v drugih deželah.¹⁴⁵ Marko Kerševan glede *Cerkovne ordninge* ugotavlja, da

¹³⁶ Grdina, *Od Brižinskih spomenikov*, str. 115–122; Höfler, *Trubarjevi Lubi Slovenci*, str. 58.

¹³⁷ Glej: Ahačič, *Zgodovina misli: protestantizem*, str. 69–211.

¹³⁸ *Slovenski zgodovinski atlas*, str. 134.

¹³⁹ Ogrin, *Slovenski rokopisi 17. stoletja*, str. 25–26.

¹⁴⁰ Höfler, *Trubarjevi Lubi Slovenci*, str. 11.

¹⁴¹ Ahačič, *Zgodovina misli: katoliška doba*, str. 15, 19, 25, 212, 219, 236; *Slovenski zgodovinski atlas*, str. 134.

¹⁴² Ahačič, *Zgodovina misli: katoliška doba*, str. 87, 176.

¹⁴³ Prav tam, str. 233.

¹⁴⁴ Kerševan, *Božja beseda*, str. 32.

¹⁴⁵ Šega, *Med Biblijo in*, str. 128.

gre za: »... besedilo, ki bi hkrati spodbujalo versko, izobrazbeno in kulturno (samo)zavest in enotnost ‚ljudi slovenskega jezika‘ ...«. ¹⁴⁶ Kljub deželnoknežji prepovedi in zaplembi knjige, ki kot cerkveni statut ni v polnosti zaživel, ¹⁴⁷ je Trubarjev koncept slovenske Cerkve preživel.

Nanj se je npr. v svojem pismu kranjskim odbornikom 10. januarja 1572 skliceval Andrej Savinec, ki je zapisal tudi: »Hieher gen Tübingen alda noch die Theologiam oder die Hl. Schrifft studieren, vnd also mitlers Zeit vnserer armen windischen kirchen mit fürtragen des Göttlichen Worte diennen vnd zu nuz sein mocht, mich erhebt, vnd alda biss auff dise gegenwertige Zeit meinen Theologicisstudys (ohne allen eigen rhumb zu schreyben) vleissig inuigiliert vnd obgelegten.« ¹⁴⁸

Poleg tega Luka Vidmar ugotavlja, da je, kljub protireformaciji na prelomu iz 16. v 17. stoletje, ¹⁴⁹ Trubarjeva ideja slovenske Cerkve pomembno zaznamovala tudi dojemanje in delovanje katoliške Cerkve na Slovenskem in se odražala zlasti v katoliških lekcionarijih, ki niso bili omejeni zgolj na župnije Ljubljanske škofije, temveč so bili namenjeni širšemu slovenskemu občinstvu. ¹⁵⁰

Ob tem je treba poudariti, da Trubarjev koncept Cerkve slovenskega jezika ni imel političnih konotacij v smislu spreminjanja deželnih meja, ali ustvarjanju politično-upravnih entitet po etničnem ključu, kar tudi ni bil razlog za njeno prepoved. Ta je *Cerkovno ordningo* doletela zaradi poseganja v pravice deželnega kneza na konfesionalnem področju. Prav tako je reformatorjeva prva skrb veljala širjenju evangelija, ob čemer pa je tudi slovensko rodoljubje na njegovi lestvici prioritete kotiralo na visokem mestu. Trubarjev koncept je kljub neuspehu na verskem področju vzpostavil osrednji idejni, duhovni in jezikovni koncept, ki je slovensko jezikovno in etnično identiteto ohranjal do časa, ko je naposled dobila politično konotacijo.

3. Pojemovna konstanta. Hroch v povezavi s pojmovno konstanto opozori na raznolikost pojmov, ki jih v povezavi z narodom poznajo državni narodi in narodi, ki so plod narodnega gibanja. Poleg tega izpostavlja dejstvo, da so številni pojmi skozi zgodovino menjali svoj pomen ter kot primer navaja, da je deželni patriotizem za nekega plemiča okrog leta 1800 pomenil nekaj čisto drugega kot za intelektualca stoletje kasneje. ¹⁵¹ Tej Hrochovi ugotovitvi sicer lahko pritrdim, vendar bom na tem mestu opozoril, da čeprav se je vsebina pojma domovine skozi zgodovino spreminjala, je občutek pripadnosti le-tej človeško družbo zaznamoval vse od antike dalje.

Poleg tega bi rad opozoril, da se skozi zgodovino vselej medsebojno dopolnjujeta občutka pripadnosti določenemu prostoru in določeni skupini.

¹⁴⁶ Kerševan, Božja beseda, str. 32.

¹⁴⁷ Šega, Med Biblijo in, str. 128.

¹⁴⁸ Rajhman, *Pisma slovenskih protestantov*, št. 7, str. 49; Elze, *Primus Trubers Briefe*, št. 507 (delni povzetek).

¹⁴⁹ Glej: Kočevar, *Vojvodina Kranjska*, str. 20–88, 92–97, 122–167.

¹⁵⁰ Vidmar, *Schönleben in koncept*, str. 9.

¹⁵¹ Hroch, *Nationale Identität*, str. 41–43.

V prvem primeru navezanosti na določeno teritorialno-politično entiteto lahko govorimo o domoljubju (patriotizem, državni nacionalizem). Drugo kategorijo pripadnosti določeni skupini lahko v grobem razdelimo na: 1) pripadnosti skupinam na podlagi etničnih, jezikovnih in kulturnih značilnosti, v tem primeru govorimo o rodoljubju (etnonacionalizem), ter 2) pripadnost skupinam, ki jih določa družbeni stan ali poklic.¹⁵² Vse tri oblike občutkov pripadnosti se med seboj *a priori* ne izključujejo, pač pa njihov pomen skozi zgodovino variira. Ker se bom vprašanju amplitud pomena določenih občutkov pripadnosti posvetil v posebnem poglavju, naj tu nadaljujem s prikazom razvoja domoljubja in rodoljubja skozi zgodovino.¹⁵³

Začnimo z dvema primeroma domoljubja ali teritorialnega patriotizma iz antike. Kot prvi se nam ponuja Tukidid, ki je Perikleju v svoji *Peloponeški vojni* v znamenitem pogrebnem govoru v usta položil naslednje besede: »Atene gredo edine med sedanjimi državami v preskušnjo večje, kakor je njih sloves.«¹⁵⁴ In: »Srčen mož, ki v hrabrosti ne pozna strahu in goji najlepše nade na veličino domovine, mnogo teže prenaša sramoto zaradi boječnosti kot smrt, katere ne občuti.«¹⁵⁵ Navedek izraža pripadnost atenski polis, kar pa še ne pomeni, da stari Grki niso poznali tudi občutij pripadnosti po etnično-jezikovnem kriteriju.¹⁵⁶ Po svojih podetnijah so se namreč delili na Dorce, Jonce, Eolce in Beočane, prisotne pa so bile tudi predstave o posebni helenski kulturni etniji.¹⁵⁷ S podobnimi občutji se srečamo tudi pri Rimljanih. Horacij je vzkliknil: »Dulce et decorum est pro patria mori!«¹⁵⁸

Izraženo patriotsko komponento je poznala srednjeveška literatura pravoslavnih Slovanov. Simon Malmenvall je na primeru pridige *Beseda o*

¹⁵² O tem glej poglavje o večplastnosti osebnih in kolektivnih identitet.

¹⁵³ Temeljno študijo o domoljubju je za slovensko revijo *Napredna misel* že leta 1914 prispeval italijanski sociolog nemškega rodu Roberto Michaels. Nanjo se bo pričujoča študija v nadaljevanju pogosto sklicevala (Michels, *Historična analiza patriotizma*, str. 153–182). O zgodovinskem konfliktu patriotizma in kozmopolitizma glej: Todorov, *Narod in nacionalizem*, str. 145–164. V zadnjem času so študije deželnega patriotizma v porastu (glej: Gotthard, *Vormoderne Lebensräume*, str. 37–73; Piirimäe, *Swedish or Livonian*, str. 13–32; Piirimäe, *Livonian Vaterland*, str. 15–45). Zgodovinarji ugotavljajo, da je v zgodnjem novem veku obstajalo več občutkov pripadnosti hkrati. Tako je bil patriotizem v nekaterih primerih vezan na celotno Sveto rimsko cesarstvo (nemške narodnosti), spet drugič se je vezal bolj na posamezne dežele. O občutkih pripadnosti deželi in Svetemu Rimskemu cesarstvu nemške narodnosti kranjskih deželnih stanov glej: Kočevar, *Identiteta kranjskih*, str. 135–158.

¹⁵⁴ Thucydides, *Peloponeška vojna*, 2, 41.

¹⁵⁵ Prav tam, 2, 43.

¹⁵⁶ Tudi ta občutek pripadnosti skupni helenski identiteti je moč zaznati v Periklejevem žalnem govoru, četudi je bil starogrški svet tedaj zapleten v bratomorno peloponeško vojno (431–404 pr. Kr.). Po Tukididu je Periklej namreč rekel tudi: »Le malo Helenom kot tem velja, da besede ne zaostajajo za dejanji.« (Thucydides, *Peloponeška vojna*, 2, 42).

¹⁵⁷ Smith, *National Identity*, str. 8, 24, 43–45.

¹⁵⁸ Izvirnik: »Dulce et decorum est pro patria mori: / mors et fugacem persequitur virum / nec parci in bellis iuventae / poplitis timidove tergo.« Horacij, *Carmina* (III.2.13). (HORATI FLACCI CARMINVM LIBER TERTIVS. <http://www.thelatinlibrary.com/horace/carm3.shtml> (24. 10. 2018)).

postavi in milosti izpod peresa kijevskega metropolita Hilariona iz sredine 11. stoletja pokazal, kako je versko osmišljanje zgodovine Kijevske Rusije v delu spremljala izrazita patriotska nota, ki je služila samopotrjevanju staroruske elite v odnosu do preostalih krščanskih držav zlasti bizantinskega cesarstva.¹⁵⁹

Deželno domoljubje so vselej izkazovali deželni stanovi.¹⁶⁰ Kranjski so tako prapore svoje plemiške konjenice, kot to kaže primer iz leta 1621, opremili z napisom *Fir daß Vatterland*,¹⁶¹ v deželnozborskem gradivu pa se pogosto srečamo z nemško besedno zvezo: *wegen des geliebten vatterlandts wolfahrt*,¹⁶² ali njeno latinsko različico: *Salus patriae prima et suprema cura est*.¹⁶³ Sklicevanje na domoljubje in domovino je bilo značilno za obe: stanovsko in deželnoknežjo stran. Ferdinand III. je na kranjske stanove apeliral kot na »zveste domoljube« (*gethreue patrioten*),¹⁶⁴ sebe pa naslavljal kot »očeta domovine« (*pater patriae*).¹⁶⁵

Deželni ali državni patriotizem tudi ni bil nikakršna posebnost habsburških dednih dežel, temveč je širom Evrope veljal za krepost ter služil kot referenca in motivacija.¹⁶⁶ Ogrska se je tako s Francem II. Rákóczijem na čelu leta 1703 dvignila v upor proti Habsburžanom pod geslom *Cum Deo pro patria et libertate*.¹⁶⁷ Ta občutek pripadnosti tudi ni bil omejen le na politično elito. Na vrsto izrazov domoljubja in rodoljubja naletimo v literarni tradiciji slovenskega etničnega prostora. Začeni s prvima slovenskima knjigama iz leta 1550: *Katekizmom*, v katerem se Trubar označi kot *Philopatridus*

¹⁵⁹ Malmenvall, *Beseda o postavi*, str. 16.

¹⁶⁰ O širitvi deželnega domoljubja na vse stanove družbe kot posledici turškega zavojevanja je Vasko Simoniti zapisal: »S tem pa je dežela postala več kot zgolj geografski prostor prebivanja. Postala je prostor s čustveno vsebino. Dežela je postala domovina« (Simoniti, *Vojaška organizacija*, str. 111). Primerjaj z razmerami v 17. stoletju na vzhodni obali Baltika: Piirimäe, *Swedish or Livonian*, str. 13–32.

¹⁶¹ Žargi, *Bitka pri Sisku*, str. 22.

¹⁶² Primer je vzet iz kredenčnega pisma Ferdinanda III. za svoje komisarje na kranjskem deželnem zboru leta 1639, v katerem se sklicuje na »blagor ljube domovine« (ARS, SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, 1. reg., šk. 355 (fasc. 240), Landtagsabhandlungen 1639, No. 1, Khayser[liches] credentialschreiben zum landtag).

¹⁶³ ARS, SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, 1. reg., šk. 355 (fasc. 240), Landtagsabhandlungen 1639, N: der röm[ischen] khay[serlichen] auch zu Hungarn und Böhaimb khönig[lichen] may[estät] etc. etc. verordenter landtags commissarien in Crain verrier unumbgencklich: und höchst nothgedrungenes ansuchen und begehren an N: die Löb: stände des herzogthumbs Crain, Num 17, [pag. 5].

¹⁶⁴ ARS, SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, 1. reg., šk. 355 (fasc. 240), Landtagsabhandlungen 1639, N: der röm[ischen] khay[serlichen] auch zu Hungarn und Böhaimb khönig[lichen] may[estät] etc. etc. verordenter landtags commissarien in Crain verrier unumbgencklich: und höchst nothgedrungenes ansuchen und begehren an N: die Löb: stände des herzogthumbs Crain, Num 17, [pag. 8].

¹⁶⁵ ARS, SI AS 2, Deželni stanovi za Kranjsko, 1. reg., šk. 355 (fasc. 240), Landtagsabhandlungen 1639, Deželnozborska propozicija (1639, januar 8., Dunaj), [pag. 4].

¹⁶⁶ Glej: Piirimäe, *Swedish or Livonian*, str. 13–32.

¹⁶⁷ Kontler, *Madžarska zgodovina*, str. 150–153.

Illiricus,¹⁶⁸ in *Abecednikom*, kjer reformator uporabi še slovensko različico zgornje sintagme *Peryatil vseh Slouenzou*.¹⁶⁹

Podobno je pri avtorjih katoliške dobe Janezu Ludviku Schönlebnu¹⁷⁰ in Janezu Vajkardu Valvasorju, le da je pri njiju v primerjavi s protestanti namesto rodoljubja v prvi vrsti deželni patriotizem. Valvasorjeva iskrena skrb za njegovo domovino – Kranjsko¹⁷¹ pride do izraza na več mestih v *Slavi vojvodine Kranjske* (1689). Tako se ta kaže v prizadetosti glavnega avtorja nad opazko, da Kranjska nima svoje kronike ter da še domačini o svoji deželi vedo tujcu povedati bore malo, ki se je pojavila v leta 1649 objavljenem delu *Topographia provinciarum Austriacarum*.¹⁷² Valvasor je o tem zapisal: »Najbolj pa me je gnalo, da bi ustregel upravičeni želji Matevža Meriana ...«^{173,174} Domoljubje s pristno skrbjo za vse sodeželane pa se pokaže tudi ob koncu *Slave vojvodine Kranjske*, kjer avtor izrazi zaskrbljenost zaradi težkih razmer, ki vladajo v njegovi domovini.¹⁷⁵

Poleg tega je v *Slavi* moč zaznati tudi nemško rodo- in domoljubje Valvasorjevega soavtorja nemškega učenjaka Erazma Franciscija (Erasmus von Finx). Ta je namreč kritiziral dvorno razkošje, ki je, tako Francisci, slabilo njegovo »ljubo Nemčijo« pred zunanjimi nasprotniki.¹⁷⁶ Poleg tega je nemški polihistor skrb za svojo širšo nemško domovino pokazal tudi, ko je ostro

¹⁶⁸ V izvorniku je sintagma v tožilniku, celoten naslov pa se glasi: »Catechismus In der Windischenn Sprach / sambt einer kürtzen ABlegung in gefang weiß. Item die Litanai vnd ein predig vom rechten Glauben / gefelt / durch Philopatridum Illiricum« (Trubar, *Katekizem*, str. 8).

¹⁶⁹ France Novak glede obeh Trubarjevih sintagem ugotavlja: »Sklepam, da je perjatil vseh Slovincov po vsebini ustreznik za nemško-latinski Philopatridus Illyricus« (Novak, Trubarjev Philopatridus, str. 299–300).

¹⁷⁰ O Schönlebnovi ljubezni do domovine poroča njegova najnovejša biografinja Monika Deželak Trojar. Glej: Deželak Trojar, *Janez Ludvik*, str. 270. Naj kot primer domoljubnih vrednot, ki jih je poznal Schönlebnov čas, navedem njegovo posvetilo knjige *Aemona vindicata*, ki jo je avtor posvetil ljubljanskemu županu, sodniku in dvanajstčlanskemu mestnemu svetu z naslednjimi besedami: »Pergite viri spectatissimi, et dum pro patria indefesse laboratis, patriotam vestrum pariter laborantem pro patria, quo hactenus consuevistis favore prosequimini, et bono animo suscipite opusculum, quod operi ampliori Annalium patriae, totius inclytæ Provinciae honoribus destinato, praeludit. Id dum mihi ex perspecta vestra humanitate securus polliceor, in voto quo vobis auguror diuturni felicitatem regiminis, conquiesco« (Schönleben, *Aemona vindicata*, pag. 2–3. O tem: Deželak Trojar, *Janez Ludvik*, str. 270). Beseda *patriōta*, ki jo uporablja Schönleben, je poznoantičnega izvora in je lahko pomenila domoljuba ali rojaka.

¹⁷¹ O Valvasorjevem domoljubju glej: Reisp, *Kranjski polihistor*, str. 225.

¹⁷² Merian, *Topographia provinciarum Austriacarum*, pag. 63.

¹⁷³ Navajam v prevodu Branka Reispa (Reisp, *Kranjski polihistor*, str. 109). Izvornik: Valvasor, *Die Ehre*, XI., str. 3.

¹⁷⁴ Dejanski avtor upravičene kritike ni bil bakrorezec Matthäus Merian, ki ga omenja Valvasor, temveč nemški učenjak štajerskih korenin Martin Zeiller.

¹⁷⁵ O Valvasorjevi zaskrbljenosti nad težkimi razmerami v deželi glej: Valvasor, *Die Ehre*, XV., str. 609–610. Svoj *magnus opus* pa glavni avtor sklene z besedami: »... mein werthes liebes Vaterland Crain aber / dem zu Ehren ich diefes (GOTT Lob! Hiemit beschloffene!) Werck heraus gegeben / von nun an / in einem ruhigern und blühendem Zustande erhalten ...« (Valvasor, *Die Ehre*, XV., str. 610).

¹⁷⁶ Reisp, *Kranjski polihistor*, str. 253. Branko Reisp se sklicuje na: Valvasor, *Die Ehre*, XIV., str. 174, 214, 234, 242, 264, 276, 284; XV., str. 352, 602, 605, 608.

obsojal »izdajalske in nenadne kršitve miru« Francozov proti Nemcem,¹⁷⁷ francosko zavojevanje »nemških dežel« (*Teutfche Länder*)¹⁷⁸ in vojne grozote, ki jih je francoska krona povzročila ne le tod, temveč povsod po Evropi,¹⁷⁹ s čimer se je soavtor *Slave* skliceval na t. i. holandsko (1672–1679) in pfalško nasledstveno vojno (1688–1697).

Na teritorialni tip patriotizma ponovno naletimo v objavi Bohoričeve slovnice Hipolita Novomeškega iz leta 1715, kjer je pojem pojasnjen v latinščini in slovenščini: *Amor patriae, lubesen domovine*.¹⁸⁰ In še bi lahko naštevali. Patriotizem oziroma domoljubje in etnonacionalizem ali rodoljubje sta se skozi zgodovino nanašala na različne predmete identifikacije, mesta, dežele, države, etnično-jezikovne skupine ali pokrajine, vendar je prav občutek domoljubja, kot poudarja Hroch na začetku moderne dobe, dal pomembno spodbudo za pojav obeh, tako modernega naroda kot nacionalizma.¹⁸¹

4. Geografska. Pri geografski konstanti velja izpostaviti nekatere reliefne danosti, ki so pomembno zaznamovale slovenski etnični prostor in oblikovanje tako državnih kot deželnih meja. Največkrat se pojavita kot zelo približni meji reka Drava in Jadransko morje. Kot na primer v *Laibacher Zeitungu* leta 1786: »Jene Nation, die in dem fñdlichen Theile des österreichifchen Kreifes zwischen der Drave und dem adriatifchen Meere wohnt,«¹⁸² Geografske danosti so po drugi strani lahko tudi razdvajale, kot se to kaže na primeru Karavank, ki kot pomembna naravna bariera ločujejo Slovence od koroških Slovencev.¹⁸³

Omeniti gre še dva gospodarska dejavnika, ki sta povezana z geografskimi danostmi ter sta v predmoderni dobi povezovala vsaj pretežni del slovenskega etničnega prostora, in sicer solno mejo na Dravi¹⁸⁴ in tako imenovano kranjsko valuto. Obe, tako solna meja kot specifični valutni položaj, ki je temeljil na dejstvu, da so tod v obtoku prevladovali beneški novici, sta daleč presejali meje ožje Kranjske. Sergij Vilfan je ugotavljal, da je zato pretežni del slovenskega etničnega prostora v zgodnjem novem veku, južno od reke Drave, predstavljal poseben gospodarski prostor, ki se je na nekatera inflacijska gibanja v preostalih habsburških dednih deželah odzival na specifičen način.¹⁸⁵

¹⁷⁷ Povzeto po: »... wie im Herbñt deß Jahrs 1688 / die Frantzofen / am Rheinftrom / durch einen treuloßen und unverfehenen Friedensbruch / theils über die Abwefenheit / theils über die Schwachheit der Teutschen den Obflieg erhielten« (Valvasor, *Die Ehre*, XIV., str. 284). Glej tudi: Valvasor, *Die Ehre*, XV., str. 608.

¹⁷⁸ Valvasor, *Die Ehre*, XV., str. 602.

¹⁷⁹ Prav tam, str. 602.

¹⁸⁰ Ahačič, *Zgodovina misli: katoliška doba*, str. 151.

¹⁸¹ Hroch, *Nationale Identität*, str. 42.

¹⁸² Gre za odlomek iz napovedi priprave prvega dela *Poskusa zgodovine Kranjske in ostalih dežel južnih Slovanov Avstrije*, ki jo je objavil časnik *Laibacher Zeitung* (*Laibacher Zeitung*, št. 33, 17. avgust 1786).

¹⁸³ Hroch, *Nationale Identität*, str. 43.

¹⁸⁴ Glej: Vilfan, *K zgodovini kmečkega* [1. del], str. 133–138.

¹⁸⁵ Vilfan, *Mestne računске knjige*, str. 15, 27–28; Vilfan, *Pravna zgodovina*, str. 308; Gestrin, *Slovenske dežele*, str. 296.

Povzemimo. Da se je na prostoru, za katerega zgodovinarji uporabljamo sintagmo »slovenski etnični prostor«, oblikovala ena etnična kategorija, so ključni naslednji dejavniki: 1) meja Svetega rimskega cesarstva, ki se je dokončno ustalila okrog leta 1200 in tako ločila Slovence od Slavoncev,¹⁸⁶ 2) jezikovna različnost slovenščine in nemščine ter nastanek slovenskega knjižnega jezika in koncepta slovenske Cerkve, 3) variirajoča, a neprekinjena navezanost na prostor in njegovo prebivalstvo, ter 4) vpliv nekaterih naravnih meja in gospodarskih dejavnikov. Ker je bila med naštetimi konstantami za razvoj slovenskega naroda v 19. stoletju brez dvoma najpomembnejša druga, to je jezikovno-etnična, si bomo v nadaljevanju poglobljevali etnična znamenja Slovencev.

(Seznam virov in literature ter povzetek sledita na koncu 3. dela razprave.)

¹⁸⁶ Vilfan, *Država in dežela*, str. 58.

Jernej Kosi

Med državno zapovedanimi vojnimi napori in preživetvenimi strategijami podeželskega prebivalstva v času prve svetovne vojne. Primer sester Divjak

KOSI Jernej, dr., univ. asist., Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, SI 1000 Ljubljana, Aškerčeva 2, jernej.kosi@ff.uni-lj.si

Med državno zapovedanimi vojnimi napori in preživetvenimi strategijami podeželskega prebivalstva v času prve svetovne vojne. Primer sester Divjak

Zgodovinski časopis, Ljubljana 73/2019 (159), št. 1-2, str. 118–137, cit. 46

1.01 izvirni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Članek opisuje in analizira okoliščine pregona sester Divjak, ki so ga leta 1916 izpeljale avstrijske oblasti. Vojni režim si je od izbruha spopadov naprej iz strateških razlogov prizadeval racionirati prehranske vire. Oblast je poskušala nadzor nad proizvodnjo in cirkulacijo doseči z vrsto ukrepov. Represivne in propagandne resurse je tako usmerila tudi na podeželsko prebivalstvo, ki je bilo v času vojne najpomembnejši produkcijski vir hrane. Toda avstrijski kmetovalci v številnih primerih niso kazali pretirane pripravljenosti prispevati svojega deleža k vojnim naporom avstrijske monarhije.

Gljučne besede: prva svetovna vojna, ruralno civilno prebivalstvo, Avstro-Ogrska, kazenski pregoni, politika prehranjevanja

KOSI Jernej, PhD, Assistant, University of Ljubljana, Faculty of Arts, Department of History, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2, jernej.kosi@ff.uni-lj.si

The State-Ordered War Effort and Survival Strategies of the Rural Population during World War I The Case of the Divjak Sisters
Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 73/2019 (159), No. 1-2, pp. 118–137, 46 notes

Language Sn. (En., Sn., En.)

The article depicts and analyses circumstances surrounding the prosecution of the Divjak sisters conducted by the Austrian authorities in 1916. From the outbreak of the conflicts onwards the war regime strove to rationalize food resources for strategic reasons. By means of a series of measures the authorities attempted to take control of the production and circulation of food. Repressive and propaganda resources were aimed at the rural population as well, which was during wartime the most important producer of food. However, many Austrian farmers were reluctant to contribute their share to the Austrian monarchy's war effort.

Key words: World War I, rural civil population, Austria-Hungary, criminal prosecutions, food policy

Na začetku poletja leta 1916 je okrožno sodišče v Mariboru pritrdilo obtožilnemu predlogu državnega pravdnika in sestri Divjak iz Gornje Ročice pri Sv. Lenartu v Slovenskih goricah obsodilo na teden dni strogega zopora.¹ Sodba, izrečena »v imenu Njegovega Veličanstva Cesarja«, je bila še dodatno poostrena, saj je zapovedovala, da naj obsojenki eno od sedmih noči za rešetkami prespita na trdem ležišču. Sestri Marija in Elizabeta se na rzsodbo nista pritožili. Konec avgusta 1916 sta odšli v zapor in odslužili odmerjeno enotedensko zaporno kazen. Izrečena kazen, pa tudi celoten sodni proces, si sicer sodeč po ohranjenem gradivu, ki natančno dokumentira celotno kronologijo pregona in razsojanja, ne bi zaslužila posebne pozornosti. Opraviti imamo namreč s še enim zglednim primerom uradovanja staroavstrijskih javnih uslužbencev. Ti so nadvse natančno, sledeč predpisani proceduri, celoten primer brezhibno vodili skozi vse faze procesa in ga brez večjih pretresov pripeljali do zaključka. Vendar pa podobo proceduralne brezhibnosti in kompetentnosti kazi droben detajl. Ob razglasitvi sodbe sta dotlej nekaznovani in npravstveno neoporečni avstrijski državljanki Marija in Elizabeta Divjak šteli nadvse častitljivih 76 oziroma 74 let. Čemu torej je bilo treba mletju sodnih mlinov podvreči ostareli in v vseh pogledih zgledni posestniki iz majhne vasice severno od Maribora, za kateri je ročiški občinski predstojnik na zaslišanju zatrjeval, da sta »vsled starosti že čisto zgubljeni in pri slabi pameti«²

Sodišče je na osnovi tehtanja dokazov in izpovedi prič zaključilo, da sta se sestri Divjak pregrešili zoper *Cesarski ukaz o zagotovitvi preskrbovanja z žitom in moko*. Ta ukaz, ki je bil izdan 23. junija 1915, je v drugem členu razglašal, da je vse v letu 1915 pridelano žito, »in sicer pšenica, pira, rž, napolica, ječmen, ajda, oves in koruza vsake vrste /.../ od časa ko se loči od žitnega polja, zaseženo v prid državi«. Z istim ukazom je država prevzela nadzor tudi nad zalogami starih žit, pa obenem še nad zalogami vsakovrstnih iz starega žita že predelanih mlinskih izdelkov. Posestnikom zaseženih žit in surovin je bilo ob tem naloženo, »da so dolžni skrbeti, da se te reči ohranijo«. V drugem členu je bil ukrep zasega še do-

¹ Članek je rezultat raziskave, ki je potekala v okviru raziskovalnega programa (P6-0235) in raziskovalnega projekta (J6-6834) – oba je sofinancirala Javna agencija za raziskovalno dejavnost iz proračuna Republike Slovenije. Z referenčno znanstveno literaturo, ki jo uporabljam v nadaljevanju, sem se seznanil kot štipendist Štipendijske fundacije Republike Avstrije pod prijaznim okriljem dunajske akademske mentorice prof. dr. Marije Wakounig. Za pomoč in koristne nasvete pri pisanju članka se zahvaljujem Roku Stergarju.

² SI PAM 645/003/00206, t.e. 49, Kazenski spis Okrožnega sodišča Maribor Vr VII 128/16 (Divjak, Marija in Elizabeta – skrivanje živil) (1916) (v nadaljevanju: SI PAM, Kazenski spis).

datno utemeljen. Cesarski ukaz je tako predpisoval, »da se zasežene reči ne smejo niti podelovati, porabljeni, pokladati, niti prostovoljno ali prisilno prodati, ako niso v tem cesarskem ukazu ali s posebnimi predpisi ukrenjeni drugi zaukazi«. V nadaljevanju so bili predpisani tudi načini dopustne porabe ali prodaje zalog, pri čemer je ukaz predvidel, da naj bi o tem odločalo notranje ministrstvo v sodelovanju z vojnim prometnim zavodom za žito. Ukaz je reguliral še postopek popisovanja žit in mlevskih izdelkov, način njihove porabe, skladiščenja in tudi mlačvo žita, ki jo je naložil posestnikom. Za kršitelje določil ukaza so bile predvidene sankcije. Posestnikom, ki bi se poskušali upirati navodilom pristojnih uradnikov, je bilo tako zagroženo, da jim bodo zaloge odvzete s silo. Za skrivanje, poškodovanje, uničevanje, porabo ali neupravičeno prodajo zaseženih žit in mlevskih izdelkov pa je cesarski ukaz predpisal tudi stroge zaporne in visoke denarne kazni.³

Sestri Divjak sta bili potemtakem na enotedensko zaporno kazen obsojeni na osnovi pravnega predpisa, s katerim so bile drastično omejene lastninske pravice poljedelcev in predelovalcev žit v avstrijskem delu monarhije. Tem odtlej ni bilo več dovoljeno prosto razpolagati s svojimi zalogami, še več, v primeru izkazane nepokornosti so lahko bili podvrženi prisilni razlastitvi in prodaji lastnih zalog po uradno določeni ceni ob desetodstotnem popustu. Sicer je bil *Cesarski ukaz o zagotovitvi preskrbovanja z žitom in moko*, ki ga je cesar razglasil že slabo leto po izbruhu prve svetovne vojne, zgolj eden v seriji bolj ali manj represivnih medvojnih zakonskih predpisov, s katerimi je avstrijska oblast vse do obnove parlamentarnega življenja leta 1917 poskušala usmerjati vsakdan civilistov v zaledju front. Osrednji namen tako zasnovanega in s cesarskimi ukazi »ad hoc« vzpostavljaajočega se normativnega okvira je bil v tem, da civilno prebivalstvo v zaledju spopadov zlepa ali zgrda pripravi do prevzema pomembnega deleža vojnih bremen na t. i. domači fronti. Opazujoč iz časovne distance je mogoče trditi, da je bila oblast pri tem še kar uspešna. Navkljub očitnim razjedam v družbenem ustroju avstrijskega dela dvojne monarhije, ki so se kot rezultat zaostrenih preskrbovalnih razmer začele kazati že zelo kmalu po začetku spopadov, je državi s serijo represivnih ukrepov in disciplinirajočih dejanj še nekaj let uspevalo akumulirati dovolj resursov za razmeroma uspešno vojskovanje na različnih frontah.

Vendar pa primer sester Divjak opozarja, da so se v vojnem času dejanja in odločitve, lahko bi rekli kar preživetvene strategije civilnega prebivalstva nemalokrat znašle v navzkrižju z interesi, zahtevami in pričakovanji države. Ohranjeni viri razkrivajo, da so se prebivalke in prebivalci v avstrijskem zaledju v številnih primerih zavestno upirali zahtevam tedanjega normativnega in vrednostnega okvira. V fokusu represivnega aparata se je še posebej pogosto znašlo žensko civilno prebivalstvo, ki je raje tvegalo zapor, kot da bi se pustilo izstradati. V pričujočem prispevku bom najprej opisal splošne okoliščine, strateške preudarke in pravna izhodišča, ki so pogojevala oblikovanje medvojnega represivnega zakonodajnega okvira. V nadaljevanju pa bom izhajajoč iz sodnega spisa zoper sestri Divjak in

³ Cesarski ukaz z dne 21. junija 1915 o zagotovitvi preskrbovanja z žitom in moko. *Državni zakonik za kraljevine in dežele, zastopane v državnem zboru* (v nadaljevanju: *Državni zakonik.*), št. 167 (1915), str. 287.

nekaterih drugih dokumentiranih primerov s področja Spodnje Štajerske in Kranjske opisal, kako se je žensko podeželsko prebivalstvo poskušalo izmakniti primežu zahtev in pričakovanj avstrijskega administrativnega aparata.

Sodno preganjanje Elizabete in Marije Divjak so v najširšem smislu pogojevale vojne okoliščine. Kajti sestri Divjak se gotovo ne bi znašli najprej v preiskavi, nato pa pred sodiščem, če poleti 1914 ne bi izbruhnila vojna. Pravna določila, ki sta jih sestri kršili, so namreč začela veljati v kontekstu specifične ureditve, ki se je začela vzpostavljati šele v dneh pred razglasitvijo vojnega stanja in po njej. Odredb *Cesarskega ukaza o zagotovitvi preskrbovanja z žitom in moko* iz junija 1915 namreč ni oblikovala parlamentarna večina – avstrijski parlament (*Reichsrat*) je zadnjič zasedal februarja 1914, med vojno pa ga je sklical šele naslednik Franca Jožefa na prestolu, cesar Karl –, pač pa jih je kot predlog pristojnih ministrstev razglasil kar sam cesar v vlogi suverena. Za tovrstni na prvi pogled popolnoma nedemokratični poseg izvršilne oblasti v pristojnosti izvoljenih predstavnikov ljudstva so bile v institucionalnem ustroju avstrijskega dela monarhije na voljo trdne pravne osnove. Cesar se je pri razglasitvi in uveljavitvi ukazov, kot je bil ta, po katerem so sodili sestrama, lahko oprl na 14. člen državnega osnovnega zakona o državnem zastopstvu (sestavni del t. i. decembrske ustave) iz leta 1867, ki je v izjemnih okoliščinah cesarju dajal pravico do razglašanja zakonodajnih aktov izvršilne oblasti brez poprejšnjega soglasja državnega zbora. Omenjeno zakonsko določilo je skupaj z 20. členom istočasno sprejetega zakona o državljskih pravicah zakoličilo legislativni okvir za razglasitev ukrepov in izpeljavo postopkov, ki naj bi bili aktivirani ob nastopu izrednih razmer. Dvajseti člen omenjenega zakona (*Staatsgrundgesetz über die allgemeinen Rechte der Staatsbürger*) je namreč v primeru izjemnih okoliščin predvideval začasno anuliranje natanko tistega nabora državljskih pravic, ki jih je sicer uzakonjal v poprejšnjih členih. Konec julija, še pred vojno napovedjo, je avstrijska oblast omenjene zakonske možnosti tudi dejansko uveljavila ter na ta način zagnala proces vzpostavljanja pravnega, upravnega in političnega kompleksa, ki se običajno označuje z izrazom vojni absolutizem, medtem ko ga je Joseph Redlich že kmalu po vojni definiral kot vojno diktaturo.⁴

Izbruh prve svetovne vojne je torej v vseh pogledih zelo brutalno posegel v vsakdan državljanek in državljanov cesarske Avstrije. Še najbolj očitno seveda z

⁴ Redlich, *Österreichische Regierung*, str. 113–146. Mark Cornwall označuje obliko vladanja in uradovanja v tem času kot birokratsko-vojaško diktaturo: Cornwall, *The undermining*, str. 29. O decembrski ustavi in njenem 14. členu Cvirm, *Dunajski državni zbor*, str. 114. O pravni, upravni in politični ureditvi, ki je bila za primer izrednih razmer pripravljena v letih in desetletjih pred izbruhom prve svetovne vojne in ki je bila nato ob začetku sovražnosti poleti 1914 z vpeljavo izrednih odredb tudi dejansko uvedena, *inter alia*, Rauchensteiner, *The First World War*, str. 148–152; Führ, *Das k.u.k. Armeeeoberkommando*, str. 16–22; Scheer, *Die Ringstraßenfront*; Scheer, War Surveillance Office; Kuprian, *Warfare–Welfare*; Deak in Gumz, *How to break. Za prikaz represivnih ukrepov zoper slovensko inteligenco in politično elito Lukan, Iz »črnožolte kletke narodov«*, str. 29–54 in tam navedena literatura.

množično mobilizacijo in odhodom na fronto. Od julija 1914 naprej so nepregledne množice avstrijskih državljanov z vseh koncev in krajev monarhije menjevale civilno obleko za uniformo in se podajale na bojno polje branit očetnjavo. Misel Otta von Bismarcka, ki so jo v negotovih julijskih dneh pred dejanskim izbruhom vojaških spopadov tako radi ponavljali v poveljstvu avstro-ogrske armade – »Wenn Kaiser Franz Joseph sein Pferd besteigt, werden ihm die Völker der Monarchie folgen.«⁵ –, se je poleti 1914 v celoti potrdila. Uspešnost izvedene mobilizacije, do katere je prišlo ob vojni napovedi, je presenetila tudi največje optimiste. Do nedavnega je sicer veljalo, da naj bi številne avstro-ogrske prebivalce k orožju in nad sovražnika gnalo pristno navdušenje. Tak vtis si je mogoče ustvariti tudi ob prebiranju meščanskega tiska iz tistega obdobja. A dejansko številni drugi viri kažejo zelo drugačno podobo. Po vsem sodeč je bilo pristnega navdušenja za vojno med civilnim prebivalstvom bolj malo. Iz besedila razglednice, ki jo je na začetku avgusta 1914 v slabi slovenščini iz Celja pisal Jože Štor svoji hčeri v Pulj, lahko jasno razberemo stiske, skrbi in slabe slutnje, s katerimi se je moral spoprijemati del avstrijskega prebivalstva ob izbruhu vojne:

Ljuba mi hčerka! Kaj je za eni vzrok, dani nobeniga odpisa! Ali si bolana, zmiraj sim pričakoval tvojega odgovorja pa je zaman. tak odpiši mi eno dopisnico. (ne prifa) zato kier sedaj se prifi so na pošti sumlivi meni se vidi dase ne bodemo več živi videli ali ti bo mogoče priti kaj nas obiskati za ene dni teta pravijo daboje tebe tam doli v Poli umorili nas pa tukaj kir bode svetovna vojska i.t.d. Preljuba moja hčerka te priserčno pozdravljam čes hribe doline mere bite tazadni pozdrav čese ne vidimo več. Bg ti obvari dušo in telo. Gospo mi pozdravi. Jernej Štor Oče.⁶

Zdi se, da je vojni entuziazem prevladoval zgolj v zelo tanki plasti predvsem mestne populacije, pri čemer je bil po vsem sodeč tudi tukaj patriotični zanos bolj kratkega veka. Še posebej izrazito je opešal po seriji katastrofalnih porazov avstro-ogrske armade v spopadih z ruskim vojaškim strojem na ravninah Galicije in Bukovine.⁷

Vendar pa prva svetovna vojna v življenja najširših slojev avstrijskega prebivalstva ni zarezala zgolj z množično mobilizacijo in odhodom vojakov na bojišča. Nasprotno, narava spopadov prve svetovne vojne je bila takšna, da je še kako vplivala tudi na življenja vseh tistih, ki jim uniforme iz najrazličnejših razlogov ni bilo treba obleči. Prve svetovne vojne so se na »domači fronti« z različno intenzivnostjo in v različnih vlogah udeleževali tudi prebivalke in prebivalci mest, krajev in vasi, ki jim ni bilo treba prijete za orožje. V zaledju je bilo namreč treba poskrbeti za oskrbo ranjencev, namestitvev beguncev, za osnovne življenjske potrebe in tolažbo zaskrbljenih družinskih članov. Pa obenem tudi za preskrbo vojakov na fronti z orožjem in hrano, za logistiko, komunikacijo, splošno upravo in še za milijon

⁵ Nav. v Rauchensteiner, *Der Tod des Doppeladlers*, str. 47.

⁶ OKC, razglednica *CILLI – Hauptplatz*, 3. 8. 1914.

⁷ Rauchensteiner, *The First World War*, str. 145–148, 350–354; Watson, *Ring of Steel*, str. 53–103; Cornwall, *The spirit of 1914*; Lein, *Between acceptance*. Pregledno in primerjalno o revizionistični tezi, ki prepričljivo utemeljuje precejšnje pomanjkanje vojnega navdušenja v različnih evropskih državah Ringmar, »The spirit of 1914«.

drobnih stvari, na katere najbrž nihče ni niti pomislil, dokler se po začetku spopadov ni izkazalo, da bi se brez njih v hipu sesulo delovanje državnega in vojaškega ustroja. Država je potemtakem v vojnem času na ramena civilistov naložila ogromna nova bremena in jih z zakonodajnimi in represivnimi sredstvi do skrajnih meja mobilizirala za vojne napore. Pri teh naporih je sodeloval tudi žensk del civilnega prebivalstva. Avstrijske državljanke so bile namreč množično rekrutirane za delo v vojaški industriji in pri preskrbi vojske z nujnimi življenjskimi potrebščinami.⁸

Pri naporih in prizadevanjih za končni vojaški uspeh slavne cesarsko-kraljevske armade je torej sodelovalo tudi več milijonov civilistov. Vendar pa se je skorajda od samega začetka spopadov v avstrijskem delu monarhije socialni položaj civilnega prebivalstva vidno slabšal, in to z vsakim naslednjim tednom oziroma mesecem vojskovanja. Avstro-Ogrska preprosto ni bila dovolj pripravljena na dolgotrajno vojno, saj je vojaška in politična elita verjela, da bo prihodnja vojna kratka.

V nasprotju s pričakovanji in načrti generalov se vojna seveda ni končala že pred božičem leta 1914. To pa je pomenilo, da je bilo treba nekajmilijonsko avstro-ogrsko armado nahraniti tudi po tem, ko so bile v prvih mesecih spopadov porabljene osnovne zaloge in izpraznjene vojaške rezerve v zalednih skladiščih. Kajti brezmejna množica vojakov na različnih bojiščih je tudi v naslednjih letih terjala zadostno količino živil. Za zadovoljitev njihovih potreb po kalorijah je bilo zato treba v nadaljevanju vojne zagotoviti resnično ogromne količine hrane. Na dotlej nezamisljivo enormnost vojaških potreb zelo zgovorno opozarja podatek o obsegu živil, ki jih je porabila zavezniška nemška armada: nemškim enotam je bilo v prvih dveh letih na različna bojišča in fronte dostavljenih skoraj 1,2 milijona ton moke, milijon glav goveda, milijon prašičev, skoraj 600 tisoč ovc in še 275 tisoč ton mesa v konzervah.⁹

Sitost armade je bila v času vojne razumljivo najvažnejša prioriteta avstro-ogrskega državnega vrha. Vendar pa je taka usmeritev zelo kmalu dramatično vplivala na dostopnost dobrin med civilisti v zaledju. Kajti že zgolj en sam avstrijski korpus s 40 do 60 tisoč vojniki naj bi namreč v povprečju za oskrbo ljudi in živali na dan potreboval 130 ton hrane in krme.¹⁰ Tako so se že oktobra 1914 v avstrijskem delu monarhije pojavili znaki prvih resnejših težav s preskrbo mestnega prebivalstva. Policijska poročila so beležila, da so meščani Dunaja v vrstah za nakup moke in kruha stali že od jeseni prvega leta vojne, za nakup mleka in krompirja pa od prvih tednov naslednjega leta. Jeseni leta 1915 je v cesarskem glavnem mestu začelo primanjkovati

⁸ Pregledno o mobilizaciji žensk za vojne napore Grayzel, *Women's Mobilization*. Različne študije primerov: Hämmerle, Überegger, Bader-Zaar, *Gender and the First World War: Za Tirolsko Barth-Scalmari, Frauen*, str. 86–98. Za »slovenski prostor«: Verginella, *Ženske v vojni; Cergol Paradiž, Militarizacija materinstva; Selišnik, Skrb v službi vojne; Strle, K razumevanju ženskega dela*. Kritično o manku recepcije vloge in doprinosu žensk v času vojne, ki v slovenskem zgodovinopisju do neke mere še zmeraj vztraja, Wakounig, *Ženske*.

⁹ Referenčno in primerjalno o logističnih načrtih, potrebah in dejanski oskrbi vojakov v 1. svetovni vojni Stergar, *Hrana na bojiščih*; tukaj str. 32.

¹⁰ Rauchensteiner, *The First World War*, str. 200.

olja, marca naslednje leto kave, nato aprila sladkorja, maja jajc, julija mila, medtem ko je v jesenskih mesecih leta 1916 na Dunaju očitno že primanjkovalo tako rekoč vsega. Ob novih vrstah za nakup piva, tobaka, cigaret in sliv so se sedaj pojavile še vrste za – zelje.¹¹ Ob vsesplošnem pomanjkanju so se naslednje leto dunajske meščanke pred trgovinami in stojnicami na običajen dan v povprečju gnetle v kar 783 vrstah.¹² Podobne razmere so vladale tudi v drugih mestih avstrijske polovice dvojne monarhije: urbana središča, ki so se do izbruha vojne po svojem bogastvu jasno razlikovala od okolice, so se sedaj spreminjale v območja bede in pomanjkanja.¹³

Pomanjkanje živil nemara res ni nujno zmeraj in povsod predstavljalo nepremostljive katastrofe. Saj je vendar v vsem slabem zmeraj mogoče najti tudi kaj dobrega – če le iščeš dovolj dolgo. Če pa imaš pri tem še talent za zbijanje šal, lahko v slabem najdeš tudi kaj zabavnega. Franu Milčinskemu tovrstne nagajivosti ni primanjkovalo niti v času največje stiske. Jeseni leta 1916 je tako v svoj medvojni dnevnik zapisal: »Korist vojne. Vrat mi je shujšal, da bom spet lahko nosil ovratnike, ki so mi bili že preozki.«¹⁴ Vendar pa je znameniti avtor brezčasnih *Butalcev* le nekaj dni kasneje takole povzel razmere, v katerih je živelo ljubljansko mestno prebivalstvo leta 1916: »Kako smo hujšali. Meni je žena vse spodnje hlače ušila, kajti uhajale so mi in so že ljudje opazili, da si jih po svoji poti vedno lovim z roko. Štritof shujšal za 7 kg, Pajk od 102 na 87, Regally od 85 kg na 70. Če je vsak Ljubljčan shujšal povprečno za 3 kg, vrže kalo pri 40.000 120.000 kg ali 12 vagonov.«¹⁵ Po vsem sodeč je bila potemtaka prehranska kriza v tem času v Ljubljani že vseprisotna. Na začetku septembra naj bi tako zjutraj na trgu v vrsti pred stojnico s cenanim mesom čakalo 120 ljudi.¹⁶ Preskrba avstrijskega mestnega prebivalstva se ni izboljšala niti v nadaljevanju vojne. Nasprotno, ponudba živil je bila vse slabša. Če je bilo v Gradcu, denimo, leta 1914 za celotno mestno prebivalstvo na voljo 70 tisoč litrov mleka dnevno, je mestni mlečni kontingent do srede leta 1918 padel na le 14 tisoč litrov.¹⁷ V zadnjih nekaj mesecih pred razpadom monarhije, denimo, je bila graška občina prisiljena živila za potrebe svojih meščanov kupovati v Brežicah in na Ptujju, kjer se je razvil cvetoč črni trg z živilskimi izdelki, pretihotapljenimi iz ogrske polovice države.¹⁸ Ob koncu vojne je strahovito pomanjkanje hrane prizadelo tudi armado. V zadnjem letu vojne so tako bili bolj lačni kot siti ne le civilisti v zaledju, pač pa tudi vojaki na bojišču. Povprečna teža avstrijskega vojaka na italijanski fronti je bila jeseni 1918 samo še malo več kot 50 kilogramov.¹⁹

¹¹ Healy, *Vienna and the fall*, str. 40.

¹² *Ibid.*, str. 82.

¹³ Za Celje Himmelreich, Celje v letih; isti, *Namesto zemlje*. Za Ljubljano Brodnik, Preskrba Ljubljane. Za Maribor Godina Golija, »Pa smo stali...«. Za »slovensko civilno prebivalstvo« Godina Golija, Hunger and misery. Za češke dežele Kučera, *Rationed life*, str. 28–49.

¹⁴ Milčinski, *Dnevnik*, str. 203.

¹⁵ Milčinski, *Dnevnik*, str. 212–213.

¹⁶ Milčinski, *Dnevnik*, str. 200.

¹⁷ Moll, *Die Steiermark*, str. 91.

¹⁸ Weber, *Wir wollen nicht*, str. 116.

¹⁹ Stergar, *Hrana na bojiščih*, str. 43.

Avstrijski avtokratski vojni režim se je zavedal, da lahko pomanjkljiva oskrba prebivalstva v zaledju načne lojalnost prebivalstva in kmalu preraste v nevarno socialno in zatem tudi v politično krizo. Tudi pripravljenost civilistov za trpljenje v imenu višjih ciljev in idealov ima zmeraj svoje končne meje. Pristojna ministrstva so zato poskušala narediti vse, da bi se preskrba v zaledju izboljšala. Že od poletja 1914 naprej so stopali v veljavo številni novi zakoni, s katerimi je oblast poskušala regulirati cirkulacijo oziroma potrošnjo živil in prehranskih surovin. Prvega avgusta, denimo, so bile uvedene prve zakonske omejitve izvoza nekaterih reči, med drugim žita, sočivja, riža, zelenjave, mesa, jajc itn.²⁰ Drug cesarski ukaz, izdan istega dne, je deželni oblastem nalagal, da poskrbijo za popisovanje zalog tistega blaga, »ki služi, da se zadosti potrebnim življenjskim potrebam za ljudi, in za živilo domačim živalim, ter tudi stvari, iz katerih se izdeluje tako blago.«²¹ V pozni jeseni je oblast prvič regulirala najvišji dovoljen odstotek pšenične in ržene moke pri peki kruha, in sicer na način, da »se sme porabljati, dokler trajajo izredne razmere, ki jih je povzročilo vojno stanje, samo zmes moke, ki ima največ 70 odstotkov pšenične in ržene moke. Ostanek bodi iz ječmenove, koruzne, krompirjeve valjane moke ali krompirjeve kaše.«²² Konec novembra 1914 pa so bile prvič določene najvišje dovoljene cene za žito in moko.²³ V letu 1915 je bilo z zakonodajnimi sredstvi regulirano omejevanje potrošnje in kontroliranje končnih prodajnih cen živil še dodatno nadgrajeno s centralizacijo sistema distribucije. Uvedba živilskih nakaznic za različne vrste živil – moko, kruh, meso, krompir itn. – naj bi po predvidevanjih omejila distribucijo, ne da bi pri tem ukinila tržne odnose. Vzpostavljane novega zakonodajnega okvira, ki naj bi odpravil ali vsaj omilil težave s preskrbo, se je nadaljevalo tudi v naslednjih mesecih in letih. Avstrijska vlada je tako prebivalstvo in podrejena administrativna telesa z ukazi, navodili in zakoni, ki so urejali produkcijo, cirkulacijo in preskrbo za živila, zasipavala skorajda do jeseni 1918, ko je upravni in zakonodajni aparat monarhije doživel svoj bridki konec.²⁴

Zakoni za izboljšanje preskrbe prebivalstva so predvideli tudi pregon in kaznovanje kršiteljev. V virih okrajnih, okrožnih in deželnih sodišč, pa tudi v dnevnem časopisju iz tiste dobe je tako mogoče slediti tako rekoč nepregledni množici obtožb, razsodb in razglasov, ki že zgolj s svojo številčnostjo nazorno

²⁰ Ukaz ministrstev za notranje stvari, finance, trgovino in poljedelstvo z dne 1. avgusta 1914, s katerim se prepoveduje izvažati in prevažati več reči. *Državni zakonik*, št. 192 (1914), str. 903.

²¹ Cesarski ukaz z dne 1. avgusta 1914, s katerim se za dobo, dokler trajajo v vojnem stanjem povzročene izredne razmere, ukrepajo določila o preskrbovanju prebivalstva z neobhodno potrebnimi rečmi. *Državni zakonik*, št. 194 (1914), str. 909.

²² Ukaz trgovskega ministra v sporazumu z ministroma za notranje stvari in poljedelstvo z dne 31. oktobra 1914, s katerim se omejuje porabljanje pšenične in ržene moke ob obrtniškem izdelovanju kruha. *Državni zakonik*, št. 301 (1914), str. 1165.

²³ Ukaz trgovskega ministra v sporazumu z ministroma za poljedelstvo in notranje stvari z dne 28. novembra 1914 o določevanju najvišjih cen za žito in moko. *Državni zakonik*, št. 325 (1914), str. 1214.

²⁴ O sistemu oskrbe ter o organiziranju produkcije, distribucije in potrošnje živil Loewenfeld-Russ, *Die Regelung*; Rauchensteiner, *The First World War*, str. 199–209; Watson, *Ring of steel*, str. 348–359.

orisujejo medvojno državno kaznovalno politiko na eni strani in obsežnost kršitev na drugi. Štirinajstega oktobra 1915 je tako *Slovenski gospodar* po uradni dolžnosti poročal o razsodbi, ki se je nanašala na navijanje cen.²⁵ Na c.-kr. okrajnem sodišču v Sevnici sta bili obsojeni Tereza Petan in njena hči Marija. Slednja je bila spoznana za krivo, »da je koncem meseca maja in začetkom meseca junija 1915 v Sevnici, izrabljaje izredne razmere, povzročene z vojnim stanjem za liter mleka zahtevala 30 vin., torej za neobhodno potrebno stvar očitno čezmerno ceno,« s čimer je zakrivila »prestopok draženja«. Sodišče ji je prisodilo »denarno globo deset (10) kron, odnosno 24 ur zapora.«²⁶ Njena mati, Tereza Petan, jo je skupila še nekoliko huje, saj so jo čakali trije dnevi zapora, če ne bi plačala globe v višini 30 kron. Lokalni uradniki so potemtakem z budnim očesom spremljali dogajanje na mestnih tržnicah in v prodajalnah, zato je prav vsaka podeželska branjevka tvegala, da jo bo kršenje določb o prodaji čez višino predpisanih najvišjih cen osnovnih življenjskih potrebščin udarilo po žepu. Naravnost represivnega aparata potrjuje tudi analiza ženskih kaznivih dejanj iz časa prve svetovne vojne, o katerih je razsojalo deželno sodišče v Ljubljani, ki razkriva, da je bilo prav kršenje zakonodaje, ki je uravnavala oskrbo civilnega prebivalstva, najpogostejši razlog, zaradi katerega so se v tem obdobju pred sodiščem znašle ženske.²⁷

Karseda strogo kaznovanje prestopnic in prestopnikov sicer ni pomembneje prispevalo k izboljšanju razmer. Že od leta 1915 naprej je bila količina razpoložljivih živil v avstrijskem delu monarhije preprosto premajhna in ni več zadovoljevala vseh civilnih potreb. Celo ob samem začetku vpeljevanja sistema državnega racioniranja živil naj bi bila po ocenah zgodovinarjev kalorična vrednost predvidene količina hrane, ki naj bi jo lahko nabavil posameznik, nastavljena izjemno nizko. Tisti prebivalci avstrijskih mest, ki so bili brez drugih virov oskrbe, so bili tako upravičeni do živilskih nakaznic, ki so zagotavljale le 1300 kalorij dnevno. V nadaljevanju vojne je ta vrednost padla na zgolj 830 kalorij.²⁸

V medvojnem času je avstrijska propaganda sicer poskušala krivdo za pomanjkanje naprtiti celinski blokadi. »Hudodelski načrt naših sovražnikov nas izstradati,« kot je pisalo na plakatu, s katerim so dunajski oblastniki leta 1916 pozivali kmete, naj se čim bolj angažirajo pri delu na polju, je gotovo prispeval pomemben delež k padcu ponudbe.²⁹ Vendar pa pomanjkanje ni bilo zgolj posledek mogočne britanske pomorske sile. Nasprotno, do tovrstnih razmer je privedel splet številnih dejavnikov. Že takoj v prvih mesecih vojne je tako ruski vdor na ozemlje Galicije in Bukovine strahovito prizadel in opustošil prav tisti pokrajini, ki sta bili življenjskega pomena za oskrbo avstrijskega dela monarhije. Na teh področjih je bila namreč v mirnodobnem času pridelana tretjina vsega žita in polovica vsega krompirja v Cislajtaciji, kmetijska proizvodnja pa si na galiških ravninah ni več resneje opomogla niti po tem, ko se je avstrijsko-ruska fronta premaknila na vzhod.

²⁵ *Slovenski gospodar*, 14. 10. 1915.

²⁶ Ibid.

²⁷ Koncilija, Vpliv vojnih razmer.

²⁸ Kučera, *Rationed life*, str. 22–23.

²⁹ *Mehl und Brot – Landwirte Österreichs!*, 6. 9. 1916.

Obenem sta k nazadovanju kmetijske pridelave prispevala še dva dejavnika. Najprej, izbruh vojne je drastično posegel v bazen razpoložljive delovne sile, pa tudi vlečne živine. Ob milijonih vpoklicanih moških je bilo za potrebe armade mobiliziranih tudi več kot 800 tisoč konj. Takšen izpad delovne sile in vlečne živine se je poznal na manjšem obsegu dela na polju in pri posledičnem krčenju dotlej obdelanih površin oziroma spreminjanju njiv v pašnike. Sočasno se je poslabšala tudi rodovitnost zemlje in s tem hektarski donosi, saj je bila v kmetijstvu zaradi britanske blokade prekinjena raba umetnih gnojil, ki so jih v mirnodobnem času uvažali iz tujine. Še zlasti pa je na splošno pomanjkanje živil vplivala skorajda popolna presahnitev uvoza iz ogrskega dela države. Kajti prav ogrske pokrajine so pred vojno zagotovile 90 odstotkov vseh uvoznih potreb zahodnega dela Avstro-Ogrske. Pri odločitvi za zaprtje meje oziroma za občutno zmanjšanje uvoza so ogrsko politični in družbeno elito sicer vodili pragmatični in politični razlogi, najhujše breme tovrstne politike pa je padlo na prebivalstvo Dunaja, ki je do izbruha vojne predstavljalo največjega porabnika ogrskih kmetijskih proizvodov.³⁰

Hrane v avstrijskem delu monarhije potemtakem preprosto ni bilo dovolj. Prebivalci mest so trpeli veliko pomanjkanje, ponekod pa tudi lakoto. Naj torej preseneča, da so se bili ljudje prisiljeni ravnati po načelu »znajdi se, kdor se more«? In naj se čudimo spoznanju, da so pozivi k vztrajanju in žrtvovanju za vojne napore, s katerimi si je oblast prizadevala mobilizirati civilno prebivalstvo, od neke točke naprej naleteli samo še na gluha ušesa?³¹ Ko so zakrulili želodci, se je strogo spoštovanje oblastnih avtoritet in grozečih kazni spoprijelo z realnostjo vojnega vsakdana. Začel se je krut boj za preživetje. V letih vojne so bili civilisti preprosto prisiljeni zaobiti državne aprovizacijske ukrepe, saj je bila količina hrane, ki jo je lahko prek uradnih oskrbovalnih kanalov zagotovila država, odločno premajhna za zadovoljitev vsaj najnujnejših bioloških potreb po kalorijah. Nastopilo je torej obdobje t. i. *Rucksackverkehrja* oziroma romanja prebivalcev in prebivalcev mest v bližnjo in tudi oddaljenejšo podeželsko okolico, kjer je mestno prebivalstvo iz vseh slojev potikajoč se po vaseh iskalo hrano neposredno pri kmetih. O tovrstni praksi je Milčinski 13. novembra 1916 pisal v svoj dnevnik takole: »Navzklic poostitvi aprovizacijskih zakonov se nikdo ne briga zanje. Vsakdo pripravljen kupiti koderkoli moke, žita. Mencinger da olje brez karte, na kmetih maslo, puter, mast brez kart. Kopicijo zaloge, ne zaupajo javni aprovizaciji. Že sedaj pušča opetovano na cedilu prebivalstvo; kaj šele bo. Zato ljudje najbolj zaupajo sami sebi.«³² Pohodi z nahrbtniki so bili množični fenomen, ki se ga je udeleževalo avstrijsko mestno prebivalstvo z vseh koncev in krajev monarhije. Po poročanju spodnjeavstrijskega deželnega namestništva, denimo, naj bi konec junija leta 1918 po agrarnih prede-

³⁰ Watson, *Ring of Steel*, str. 341–348; König, *Ernährungslage und Hunger*, str. 138–147; Langthaler, *Food and nutrition. Za statistično oceno padca agrarne proizvodnje v avstrijskem delu monarhije v času prve svetovne vojne* Schulze, *Austria-Hungary's economy. O posledicah prekinitev uvoza in prehranski krizi na Dunaju* Healy, *Vienna and the fall*, str. 32–86.

³¹ O *Durchhalten* in *Opferwilligkeit* kot dveh poglavitnih nalogah, ki da naj bi ju v vojni imelo civilno prebivalstvo Healy, *Vienna and the fall*, str. 36–43. O družbenih konfliktih, represiji in uporih v avstro-ogrskem zaledju Healy, Bronson in Jemal, *Social Conflict*.

³² Milčinski, *Dnevnik*, str. 210.

lih v okolici cesarskega glavnega mesta vandrilo 30 tisoč dunajskih prebivalk in prebivalcev in po njivah kradlo mlad in star krompir.³³

Jekleni prijem vojno-absolutističnega režima je po izbruhu vojne uvedel nove nadzorne mehanizme tudi za številne kmetovalke in kmetovalce. Budna očesa in prežeči pogledi pristojnih uradnikov so tako začeli spremljati tudi dejanja lastnikov ključnega produkcijskega sredstva – zemlje. Od dela in prizadevnosti podeželskega prebivalstva, predvsem pa od njihovega karseda natančnega poročanja o pridelanih količinah, je bilo navsezadnje odvisno, ali bo cirkulacija in potrošnja živil v zaledju sploh lahko stekla in ali bodo vojaki na bojiščih sploh imeli kaj dati v usta.

Oblastni in represivni organi so se že od začetka leta 1915 zelo odločno lotili vseh kmetovalcev, ki niso upoštevali na novo vpeljanih zakonskih predpisov in torej niso naznanjali dejanskih količin poljščin, ki so jih pridelali na svojih posestvih. Tovrstni primer pregona in kaznovanja nam razkriva sodba c.-kr. deželnega sodišča v Ljubljani, ki je 14. aprila spoznalo Marijo Albreht iz Hotedršice za krivo, »da je 1. decembra 1914 pri pristojnem občinskem uradu v Hotedršici /.../ nalašč zatajila v svoji posesti odnosno hrambi se nahajajočega krompirja najmanj 1500 kg.« Ko so namreč pristojne oblasti preverile dejansko pridelano količino, so ugotovile, da je ovadena naznanila premajhno zalogo. Prijavila je le 1500 kg, medtem ko je bilo krompirja po kasnejši oceni med 3000 in 3500 kilogrami. Četudi se je žena posestnika iz Hotedršice branila z zatrjevanjem, da je bila neprijavljena količina namenjena za seme, semena pa da naj ne bi bilo treba prijavljati, kazni ni mogla uiti. Kajti tudi z odbitkom količine za seme naj bi po mnenju sodišča prijavila premalo krompirja. Na koncu je bila obsojena na tri dni zapora, pri čemer je sodnik kazen zaradi velike količine neprijavljenega krompirja še dodatno poostril, in to na precej simboličen način: Mariji Albreht je bilo za čas treh dni, ki jih je morala prebiti v ječi, zapovedano postenje.³⁴

Sočasno z uvajanjem novih kaznovanih politik je poskušal avstrijski režim podeželsko prebivalstvo nagovarjati tudi s propagandističnimi akcijami. Že omenjeni dvojezični plakat, ki ga je natisnila tiskarna štajerskega državnega namestništva, je »poljedelce Avstrije« opozarjal, da tako armada na bojišču kot tudi prebivalstvo potrebujejo moke in kruha:

Naša patrijotična, sveta agrarska častna dolžnost je, da zastavimo svojo najboljšo voljo in moč v to, da zadostno in redno pokrijemo vso našo tuzemsko potrebo teh najvažnejših živil. Zatorej se mora vse žito, kar ga je mogoče v lastnem gospodarstvu pogrešati, kakor hitro mogoče omlatiti, in jesenski nasad pravočasno izvršiti, da se ob naši polno zastavljeni agrarski moči klaverno razbije hudodelski načrt naših sovražnikov nas izstradati in da moremo po pravici in s ponosom obhajati zmago zlatega klasa.

³³ Healy, *Vienna and the fall*, str. 55–56; Weber, *Wir wollen nicht*, str. 111–116; Kučera, *Rationed life*, str. 28.

³⁴ SI AS 307, šk. 27 (Kaz, 1915), Strafsache gegen Maria Albreht, Besitzerin von Hotederšic 44. – Zahvaljujem se Žigu Koncilji, ki me je napotil na ta sodni spis in mi prijazno odstopil v rabo lastne reprodukcije.

Tudi vsi drugi poljedelski pridelki, ki jih morete le kolikaj pogrešati, se morajo z ozirom na veliko pratijotično narodno gospodarsko nalogo, ki nam je naložena, brez vsakega pridrževanja, brez dobičarskega navijanja cen prinesiti na trg. To je nam za fronto naloženo vojno delo.³⁵

Četudi so bili časi resnično dramatični in zato trditev avtorjev plakata, da »gre za najsvetejše interese naše ljubljene domovine, za njeno biti in nebiti,« ni bila daleč od resnice, pa se vseeno zdi, da so se mnogi kmetovalci zelo težko odpovedali trdo prigaranim plodovom zemlje. Viri namreč sugerirajo, da podeželsko prebivalstvo v številnih primerih ni upoštevalo ukazov in navodil, s katerimi je oblast poskušala urediti preskrbo v zaledju. Četudi je iz ohranjenih sodnih poročil seveda zelo težko oceniti, kdaj je bilo izmikanje hoteno in kdaj nenamerno, pa sodeč po virih kmetje celotnega pridelka velikokrat niso prijavljali oblastem. Darove zemlje je vendar bilo mogoče po veliko višji ceni prodati na črnem trgu oziroma porabiti za preskrbo širšega in ožjega sorodstva, skratka, pojedsti. Zdrava kmečka pamet je zato marsikateremu posestniku narekovala, da bi veljalo količino vsakoletnega pridelka nekoliko »sfrizirati«. Kajti če neke dobrine uradno ni pri hiši, mar to ne pomeni, da je še vojska ne more vzeti? A seveda, vso tisto količino poljščin in drugih pridelkov, ki je sodeč po uradnih papirjih tako ali tako naj ne bi bilo, je na vsak način veljalo skrbno pospraviti, če že ne zelo dobro skriti. In to po možnosti daleč stran od radovednih oči predstavnikov okrajnih oblasti in morebitnih škodoželjnih pogledov sovaščank in sovaščanov.

V tem duhu sta najbrž konec leta 1915 ravnali tudi sestri Divjak. Različna žita in moko sta pospravili na podstrešje, do katerega je bilo mogoče dostopati samo po lestvi, nekaj koruze in velik sod rži pa sta skrbno zaklenili v prešo. Od oči oblasti skritih, a količinsko v vseh pogledih sila spodobnih 2650 kilogramov različnih žit, 530 kilogramov moke in za povrh še 50 kilogramov fižola govori o tem, da sta bili ostareli sestri Divjak dodobra pripravljene na dolgotrajno vojskovanje.³⁶ Vendar pa sta v svojem prebrisanem načrtu premalo pozornosti namenili drobni, četudi nikakor ne nepomembni podrobnosti – in po ohranjenih uradnih dokumentih sodeč ju je prav ta detajl na koncu pripeljal pred roko pravice. Še najkoncizneje bi bilo mogoče najšibkejši člen v njunem načrtu povzeti z mislijo medvojnega inšpektorja za prehrano, ki je, zadolžen za zbiranje zaseženih količin pridelkov, deloval v geografsko bližnjem graškem inšpekcijskem okrožju: »Der beste Freund des Bezirkshauptmannes ist in Ablieferungsangelegenheiten der Nachbar des Ablieferungspflichtigen.«³⁷ In res, medsosedske zavisti očitno res ni šlo v račun, da priletne sosedje ne bi prijavili pridelkov in živil, zato se je že kmalu po zaukazanem poročanju in popisovanju pridelanih količin po vasi in okolici »začelo govoriti, da sta obdolženki svoje zaloge prikriale.«³⁸ Tako je že kmalu sledila uradna preiskava in zaslišanje prič.

³⁵ *Mehl und Brot – Landwirte Österreichs!*, 6. 9. 1916.

³⁶ SI PAM, Kazenski spis, str. 3.

³⁷ Weber, *Wir wollen nicht*, str. 108.

³⁸ SI PAM, Kazenski spis, str. 4.

Ko je po opravljeni preiskavi in izvedenih zaslišanjih c.-kr. državno pravdnništvo 5. aprila 1916 pri mariborskem c.-kr. okrožnem sodišču vložilo obtožbo proti 75 oziroma 73 let starima samskima posestnicama Divjak, je vse kazalo na to, da jima bo na koncu prav trda predla. Obtožba je namreč govorila o tem, da sta obtoženi »sporazumno konec leta 1915 v Gornji Ročici v njuni posesti in shrambi se nahajajoče zalogo žita in mlinskih pridelkov v vrednosti nad 500 K gosposki namenoma prikrile«. Državni pravdnik je pred sodnikom in prisedniki najprej izpostavil, da je c.-kr. štajersko namestništvo 18. septembra 1915 z razglasom odredilo novo popisovanje zalog žita, mlinskih pridelkov in sočivja po stanju z dne 15. oktobra, in nato svojo obtožnico utemeljil z naslednjimi besedami:

»Od obeh posestnic Marije in Elizabete Divjak, ki v Gornji Ročici skupaj stanujete in gospodinjite, je šla druga dne 15. oktobra 1915 k občinskemu predstojniku Antonu Špindler napovedat njuno zalogo. Akoravno jo je ta opozoril, da ima toliko napovedati kolikor dejansko imate, mu je navedla le 100 kg pšenice, 60 kg rži, 120 kg ovsu, 110 kg koruze, 20 kg pšenične moke, 10 kg koruzne moke, 40 kg drugih mok in 50 kg fižola.

Elizabeta Divjak pravi, da je napovedala le toliko, kolikor ste z Marijo Divjak v enem letu pridelale, ne pa tudi to, kar sta si iz prejšnjih let prihranile. Marija Divjak pritrdi temu naziranju in početju, iz česa je jasno razvidno, da ste sestri sporazumno postopale. Potem se je pa začelo govoriti, da ste obdolženki svoje zaloge prikrile.

Ko je dne 10. decembra 1915 prišla oblastvena komisija do obdolženih, pozval je sodni oficijal France Schigert Marijo Divjak, da naj zaloge pokaže. Pokazala pa je v sobi le malo koruze. S pripomnjo, da mora več zaloge biti, zahteval je Schigert dostop do podstrešja. Marija Divjak rekla mu je, da nima lestve. Ko je Schigert hotel lestev vzeti z voza, prinesla mu je Marija Divjak tako iz gumne. Na podstrešju je potem komisija našla obilo žita vsake verste. Tudi moke je bilo tu dosti. Na dveh verigah bil je na podstrešju obešen zaboj napolnjen s pšenično moko. Na prejšnje vprašanje Schigerta, kaj je v zaboju, odgovorila mu je bila Marija Divjak, da je obleka notri shranjena. Na strani sta bila pač dva popirasta žaklja z obleko.

Orožniški stražmojster Jože Mikuš pozval je Marijo Divjak, naj odpre vrata do preše. Slednja mu je pa odvrnila, da je ključ zgubila. Po daljšem iskanju ga je prinesla iz kleti. V preši našla je komisija velik sod rži in koruzo iz leta 1915.

Izkazalo se je po tem uradovanju, da ste obdolženki v primeri s prejšnjo navedbo bile prikrile: 730 kg pšenice v vrednosti 248 K 20 v, 340 kg rži v vrednosti 95 K 20 v, 700 kg ječmena v vrednosti 182 K - v, 110 kg ajde v vrednosti 44 K 80 v, 770 kg koruze v vrednosti 200 K 20 v, 145 kg pšenične moke v vrednosti 87 K - v, 90 kg ržene moke v vrednosti 37 K 80 v, 65 kg koruzne moke v vrednosti 32 K 50 v, 230 kg drugih mok v vrednosti 95 K 60 v, 50 kg fižola v vrednosti 20 K, skupaj torej v vrednosti 1044 K 30 v. Take množine se ne dajo lahko prezreti; tudi izključujejo vsako pomoto na strani obdolženek. Starost obdolženek ne more razbremenit. Enako tako se ne more smatrati, da bi bile obdolženke slabe pameti, ker ste množine moke naravnost na zvit način skrile v viseči zaboj.«³⁹

Represivni aparat je odločno udaril po mizi, terjajoč obrambo vladavine zakona – pa četudi takega zakona, ki je izhajal iz normativnih predpostavk izrednih razmer, in ne iz volje izbranih predstavnikov ljudstva. Sestrama Divjak je zato grozilo, da bosta, seveda v primeru, če bo sodišče sledilo argumentom državnega pravdnika, obsojeni na najmanj en mesec hudega zaporu in precejšnjo denarno kazen. Nad njima so se začeli zgrinjati resnično temni oblaki. Nujno sta potrebovali odvetnika – in to zelo dobrega. Končna rajsodba je pokazala, da sta imeli pri izbiri

³⁹ SI PAM, Kazenski spis, str. 13–15.

zastopnika precej srečno roko. Za zagovor pred sodiščem namreč nista najeli kar kogarkoli, pač pa sta se obrnili na naravnost eminentnega mariborskega odvetnika – dr. Franja Rosino. Franjo Rosina (1863–1924) ni bil zgolj navaden advokat, pač pa v prostem času tudi mariborski prvak slovenskega nacionalnega gibanja, poslanec v štajerskem deželnem zboru, predsednik mariborske Čitalnice in med leti 1905–1923 tudi načelnik Posojilnice. Še več, v politično prelomnem obdobju ob koncu prve svetovne vojne se je Rosina angažiral tudi kot podpredsednik Narodnega sveta za Štajersko, in prav on je priskrbel finančna sredstva za udejanjenje slovenskih nacionalnih teženj, ko je kot načelnik posojilnice z dvema milijonoma kron podprl vojaška prizadevanja generala Maistra – in pri tem svojo odločitev utemeljil z izjavo, češ »denar je slovenski, če nam pomaga rešiti, kar se rešiti da, je prav, če ne, gremo pa tako mi vsi in denar.«⁴⁰

Ko se je v poletnih dneh leta 1916 odvijal proces zoper sestri Divjak, je odvetnik Rosina, da bi zamajal obtožnico, predlagal, naj se kot priči pred sodišče h glavni razpravi povabita še Janez Geratič iz Gornje Ročice in Ludmila Zadavec z Drvanje. Omenjena naj bi bila zaslišana o tem, da »ste obtoženki tisto zrnje, o katerem trdi obtožnica, da je bilo na zviti način skrito, ravnotako hranile v jeseni leta 1915 kakor je bila navada tisto hraniti poprejšnja leta ter da je tudi moka bila na tisti način hranjena.« Odvetnik je potemtakem želel zavrniti stališče obtožnice, češ da sta obtoženki načrtno skrivali živila. Obenem pa je nameraval s predlaganima pričama tudi pokazati, da se sestri iz objektivnih razlogov nista zavedali, kakšna da je njuna dolžnost v zvezi z najavo pridelanih poljščin. Priči naj bi tako potrdili, »da sta obe ženici Marija in Elizabeta Divjak slabotni in bolehní, tako da skozi celo preteklo zimo nista mogli iti niti k nedeljski maši ter sta morali obisk službe božje opustiti vkljub temu, da sta zelo pobožni,« pa tudi, »da je Elizabeta Divjak skoro popolnoma gluha in da je verjetno, da pri napovedi izprašujočega komisarja sploh ni razumela.«⁴¹

Sredi maja sta bili pred sodnim zborom okrožnega sodišča v mestu ob Dravi zaslišani tudi obe sestri. Marija Divjak je pričala takole:

Od »rihtarja« je prišlo, da morava »silje« naznaniti, kar ga je priraslo. Nato sva s sestro rajtale, koliko bi približno bilo; merile ali tehtale žito nisve. Elizabeta Divjak je nato naznanila občinskemu predstojniku Špindler; koliko, pa meni ni znano.

Ko je prišla komisija, je pregledal Schigart s prva sam v kleti zalogo. Imela sva tam moko za svinje. Na vprašanje, kje da imava še žita je Elizabeta mu takoj povedala, da je drugo žito na dilah. Tam je bilo vse žito, le malo ga je še bilo v preši. Na dilah je bilo v neki korbici, ki je tam visela, nekaj moke, pa gotovo ne 25 kg. Koliko žita in moke je bilo na dilah, pa ne vem povedati.

V preši, koje ključ nisem mogla takoj najti, je bilo približno 3 mecne rži in nekaj neizluščene turščice.

Nisem imela namen, prikriti žita; jaz nisem mogla hoditi in sem po zimi živela s sestro samotno in nisem prišla med ljudi. Mislila sem, da je treba naznaniti samo tisto žito, katero se je leta 1915 pridelalo; to sem pa storila.⁴²

40 Hartman, *Rudolf Maister*, str. 131–132. Toš, Dr. Fran (Franjo) Rosina, str. 23–24.

41 SI PAM, Kazenski spis, str. 19–20.

42 SI PAM, Kazenski spis, str. 31.

K pričanju svoje sestre je v nadaljevanju Elizabeta Divjak dodala še naslednje:

Jaz sem Spindlerjevi ženi napovedala žito, katero sva leta 1915 pridelale. Ta si je to napisala. Koliko sem ji napovedala, ne vem povedati, ker si tega nisem napisala naprej, ampak ji samo iz glave naznanila. To, kar je napisano, sem najbž tudi napovedala.

Ko je prišla komisija, je Schigart pregledal sprva v kleti, kjer je bila svinska moka. Na njegovo vprašanje sem jaz takoj povedala, da imava žito shranjeno na dilah. To pa je sestra Marija komisiji kazala. Koliko žita in moke je bilo na dilah, ne vem, ker ga nisem merila. Ključ do preše nisem mogla takoj najti. Imela sva tam 3 mecne rži in 3 mecne koruze, ki pa še ni bila zluščena.⁴³

Vendar pa niti pričanje sester Divjak niti naklonjene izpovedi ostalih prič niso ovrgle vsebine obtožnice. Četudi je zaključku svojega zagovora odvetnik Rosina predlagal, »naj se obtoženki oprostite, ker nista imeli namena, zrnje prikrivati in tudi jima ni bila znana cena poljskih pridelkov,« sta bili, kot rečeno, sestri Divjak spoznani za krivi. Na njuno srečo so bile pri določitvi kazni upoštene tudi olajševalne okoliščine, tj. »dejansko priznanje, dober glas in okolnost, da kljub visoki starosti še niste bili kaznovani.« Namesto vsaj enega meseca strogega zavora, ki bi ga za svoje kaznivo dejanje morali odsedeti po določenih cesarske naredbe, sta bili Marija in Elizabeta obsojeni na zgolj en teden. Sodišče jima je šlo na roko tudi s tem, da je upoštevalo prošnjo njunega zastopnika in dovolilo, da kazen odslužita v bližini doma, tj. pri c.-kr. okrajnem sodišču pri Svetem Lenartu v Slovenskih goricah.⁴⁴

Avstrijska oblast je v času prve svetovne vojne od cisalajtanskega civilnega prebivalstva zahtevala odrekanje in žrtvovanje. S tovrstnimi pričakovanji je nagovarjala tudi posestnike in kmete. Kajti od njihove pripravljenosti sprejemati zahteve in pričakovanja vojno-absolutističnega režima ni bil odvisen zgolj obstoj vojnega stroja na bojiščih, temveč tudi delovanje vojaškega aparata v tovarnah in uradih v avstrijskem zaledju. Pri vzdrževanju lojalnosti in discipline podeželskega prebivalstva je oblast uporabljala dve preverjeni metodi vsakega nedemokratičnega režima. Oblastniki so predvsem zelo odkrito grozili s palico in z njo karseda strogo in konsekventno kaznovali posameznice in posameznike, ki so se pregrešili zoper pravne zapovedi in navodila, s katerimi si je od avgusta 1914 do obnove ustavnega življenja maja 1917 režim prizadeval disciplinirati prebivalstvo v zaledju. Sočasno pa so predstavniki oblasti podeželsko prebivalstvo zasipavali s propagandističnimi besedili; torej s patriotično retoriko, ki naj bi jih spodbudila k še večjemu odrekanju in polaganju vedno novih darov na oltar domovine.

Vendar pa rezultati zgodovinopisnih raziskav vodijo k sklepu, da avstrijski državljani niso razpolagali z neomejeno količino potrpljenja. Zlasti v mestih, kjer so bile razmere zaradi pomanjkanja hrane še posebej krute, se je prebivalstvo v zadnjem letu in pol vojne množično udeleževalo protestov in pri tem izkazovalo

⁴³ Ibid.

⁴⁴ SI PAM, Kazenski spis, str. 52–54.

zelo očitne znake pešajoče lojalnosti. Dnevi, tedni in leta, ki so jih civilisti v zaledju preživeli v stiski, pomanjkanju in lakoti, zato niso načenjali zgolj socialnega ustroja stare Avstrije, ampak so obenem krušili tudi legitimnost političnih in vojaških ciljev režima. Torej tistega režima, ki je z represijo zasegal pridelke in zahteval žrtvovanje, hkrati pa večine prebivalstva ni bil zmožen oskrbeti z najosnovnejšimi dobrinami.⁴⁵

Vprašanje lojalnosti in pripravljenosti podeželskega cislajtanskega prebivalstva na odrekanje v imenu višjih idealov je sicer raziskano veliko slabše kot medvojna mestna realnost. Vendar pa se sodeč po prikazanem praksi sprejemanja, toleriranja in izmikanja zahtevam in pričakovanjem avstrijskih oblasti tudi v primeru posestnikov in kmetov niso pretirano razlikovale od sočasnega dogajanja v mestih. Tudi kmetje so želeli predvsem in v prvi vrsti preživeti. V vojnem obdobju so zato svoje preživetvene strategije prilagodili splošnim socialnim okoliščinam, četudi za ceno preganjanja in kaznovanja. Obenem nekateri indici nakazujejo, da številni med njimi niso bili razpoloženi za odrekanje že veliko prej kot obubožano prebivalstvo v mestih. Vsekakor pa je, podobno kot v mestih, tudi na podeželju prikrito in pasivno nasprotovanje s podaljševanjem vojne in poglobljanjem socialne stiske marsikje preraslo v splošno nezadovoljstvo in v tako rekoč odkrit upor. Resda je bilo leta 1916 v okolici Maribora še mogoče brez večjih težav izpeljati preiskovalni proces zoper dve ostareli kmetovalki, ju nato v nadaljevanju obsoditi in jima tudi zaseči neprijavljene zaloge živil in poljskih pridelkov. Slabi dve leti kasneje so bile razmere na podeželju marsikje že povsem drugačne. Tako je na začetku januarja 1918 ne tako daleč stran od Gornje Ročice pri Sv. Lenartu v Slovenskih goricah davčnega uradnika dočakala veliko bolj tragična usoda. V Forminu pri Ptujju ga je napadlo in preteplo pet žensk in en v žensko preoblečen moški. V preiskavi je prišlo na dan, da so se mu želeli maščevati zaradi njegovega strogega postopanja pri rekviriranju žita. Na poti v bolnišnico je Josef Wiederwohl podlegel poškodbam.⁴⁶

Viri in literatura

Viri

Arhivski viri in zbirke slikovnega materiala:

ARS – Arhiv Republike Slovenije

SIAS 307 Deželno sodišče v Ljubljani, šk. 27 (Kaz, 1915), Strafsache gegen Maria Albrecht, Besitzerin von Hotederšic 44

OKC – Osrednja knjižnica Celje

Slikovno gradivo, Zbirka fotografij, Škatla 6 (Celje 3), razglednica *Cilli – Hauptplatz* (3. 8. 1914)

⁴⁵ Löwenfeld-Russ, *Die Regelung*, str. 52–71; Plaschka, Hasselsteiner, Suppan, *Innere Front*, str. 44–57; Healy, *Vienna and the fall*, str. 31–86; Judson, *The Habsburg Empire*, str. 394–407; Kučera, *Rationed life*, str. 130–157.

⁴⁶ Weber, *Wir wollen nicht*, str. 108.

PAM – Pokrajinski arhiv Maribor

SI PAM 645/003/00206, OPIŠI FON

t.e. 49, Kazenski spis Okrožnega sodišča Maribor Vr VII 128/16 (Divjak, Marija in Elizabeta – skrivanje živil) (1916)

Časopisni viri:

Slovenski gospodar. List ljudstvu v pouk in zabavo (1915).

Elektronski viri:

Mehl und Brot – Ladwirte Österreichs! – Graz – Mehrsprachiges Plakat, 6. 9. 1916. http://www.bildarchivaustria.at/Pages/ImageDetail.aspx?p_iBildID=14261302 (Pridobljeno 10. 2. 2018)

Državni zakonik za kraljevine in dežele, zastopane v državnem zboru (1914, 1915).

ALEX Historische Rechts- und Gesetzestexte Online, alex.onb.ac.at. (Pridobljeno 10. 2. 2018)

Tiskani viri:

Milčinski, Fran: *Dnevnik 1914–1920*, ur. G. Schmidt. Ljubljana: Slovenska matica, 2000.

Literatura

Barth-Scalmani, Gunda: Frauen. *Katastrophenjahre. Der Erste Weltkrieg und Tirol*, ur. H. J. W. Kuprian, O. Überegger. Innsbruck: Universitätsverlag Wagner, str. 83–112.

Brodnik, Vilma: Preskrba Ljubljane med 1. svetovno vojno. *Prispevki za novejšo zgodovino* 29, 1989, str. 281–323.

Cergol Paradiž, Ana: »Militarizacija materinstva« – ženski »naravni poklic« in vélika vojna. *Prispevki za novejšo zgodovino* 55, 2015, str. 71–89.

Cornwall, Mark: *The undermining of Austria-Hungary: The battle for hearts and minds*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2000.

Cornwall, Mark: The spirit of 1914 in Austria-Hungary. *Prispevki za novejšo zgodovino* 55, 2015, str. 7–21.

Cvirn, Janez: *Dunajski državni zbor in Slovenci (1948–1918)*. Celje: Zgodovinsko društvo; Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2015.

Deak, John, Jonathan E. Gumz: *How to Break a State: The Habsburg Monarchy's Internal War, 1914–1918*. *The American Historical Review* 122, 2017, str. 1105–1136. <https://doi.org/10.1093/ahr/122.4.1105>

Führ, Christoph: *Das k.u.k. Armeekommando und die Innenpolitik in Österreich: 1914–1917*. Graz; Wien; Köln: Hermann Böhlhaus Nachf., 1968.

Godina Golija, Maja: Hunger and misery: the influence of the First World War on the diet of Slovenian civilians. *Food and war in twentieth century Europe*, ur. R. Duffet, I. Zweiniger-Bargielowska, A. Drouard. Farnham: Ashgate, 2011, str. 85–97.

Godina Golija, Maja: »Pa smo stali v procesijah pred pekarnami...« O lakoti in pomanjkanju v Mariboru med prvo svetovno vojno. *Vojne na Slovenskem: pričevanja, spomini podobe*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2012, str. 47–61.

Grayzel, Susan R.: Women's Mobilization for War. 1914–1918-online. *International Encyclopedia of the First World War*. Berlin: Freie Universität Berlin, 2014. DOI: 10.15463/ie1418.10348.

Hartman, Bruno: *Rudolf Maister*. Ljubljana: Partizanska knjiga, 1989.

Hämmerle, Christa, Oswald Überegger, Birgitta Bader-Zaar (ur.), *Gender and the First World War*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2014.

- Healy, Maureen: *Vienna and the fall of the Habsburg Empire. Total war and everyday life in World War I*. Cambridge, New York: Cambridge University Press, 2004.
- Healy, Maureen, Bronson, Dana, Jemal, Musa: Social Conflict and Control, Protest and Repression (Austria-Hungary). 1914–1918-online. *International Encyclopedia of the First World War*. Berlin: Freie Universität Berlin, 2015. DOI: 10.15463/ie1418.10541.
- Himmelreich, Bojan: Celje v letih prve svetovne vojne 1914–1918. *Iz zgodovine Celja 1848–1918*. Celje: Muzej novejšje zgodovine, 1998, str. 87–126.
- Himmelreich, Bojan: *Namesto žemlje črni kruh: organizacija preskrbe z živili v Celju v času obeh svetovnih vojn*. Celje: Zgodovinski arhiv, 2001.
- Judson, Pieter M: *The Habsburg Empire: a new history*. Cambridge (Mass.): Harvard University Press, 2016.
- Koncilija, Žiga: Vpliv vojnih razmer na žensko kriminaliteto – sodni spisi Deželnega sodišča v Ljubljani (1914–1916). *Zgodovinski časopis* 70, 2016, str. 186–204.
- König, Ernährungslage und Hunger. *Katastrophenjahre. Der Erste Weltkrieg und Tirol*, ur. H. J. W. Kuprian, O. Überegger. Innsbruck: Universitätsverlag Wagner, str. 135–151.
- Kučera, Rudolf: Rationed life: science, everyday life, and working-class politics in the Bohemian lands, 1914–1918. New York: Berghahn, 2016.
- Kuprian, Hermann J. W.: Warfare–Welfare. Gesellschaft, Politik und Militarisierung in Österreich während des Ersten Weltkrieges. *Ein Krieg–zwei Schützengräben. Österreich–Italien und der Erste Weltkrieg in den Dolomiten 1915–1918*, ur. B. Mazohl-Wallnig, H. J. W. Kuprian, G. Barth-Scalmani. Innsbruck; Bolzano: Athesia, 2005, str. 165–177.
- Langthaler, Ernst: Food and nutrition (Austria-Hungary). 1914–1918-online. *International Encyclopedia of the First World War*. Berlin: Freie Universität Berlin, 2016. DOI: 10.15463/ie1418.10796
- Lein, Richard: Between acceptance and refusal – soldiers' attitudes towards war (Austria-Hungary). 1914–1918-online. *International Encyclopedia of the First World War*. Berlin: Freie Universität Berlin, 2014. DOI: 10.15463/ie1418.10003
- Löwenfeld-Russ, Hans: *Die Regelung der Volksernährung im Kriege*. Wien: Hölder-Pichler-Tempsky, 1926.
- Lukan, Walter: *Iz »črnožolte kletke narodov« v »zlato svobodo«? Habsburška monarhija in Slovenci v prvi svetovni vojni*. Ljubljana: Znanstvena založba FF, Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2014.
- Moll, Martin: *Die Steiermark im Ersten Weltkrieg. Der Kampf des Hinterlandes ums Überleben 1914–1918*. Wien; Graz; Klagenfurt: Verlag Styria Premium, 2014.
- Plaschka, Richard Georg, Horst Hasselsteiner, Arnold Suppan: *Innere Front. Militärassistenz, Widerstand und Umsturz in der Donaumonarchie 1918, Bd. 1, Zwischen Streik und Meuterei*. Wien: Verlag für Geschichte und Politik, 1974.
- Rauchensteiner, Manfred: *Der Tod des Doppeladlers: Österreich-Ungarn und der Erste Weltkrieg*. Graz; Wien; Köln: Verlag Styria, 1994.
- Rauchensteiner, Manfred: *The First World War and the end of the Habsburg Monarchy, 1914–1918*. Wien; Köln; Weimar: Böhlau, 2014.
- Redlich, Joseph: *Österreichische Regierung und Verwaltung im Weltkriege*. Wien: Wien: Hölder-Pichler-Tempsky, 1925.
- Ringmar, Erik: »The Spirit of 1914«: A Redefinition and a Defense. *War in History* 25, 2018, str. 26–47. DOI: 10.1177/0968344516650476
- Scheer, Tamara: *Die Ringstraßenfront. Österreich-Ungarn, das Kriegsüberwachungsamt und der Ausnahmezustand während des Ersten Weltkrieges*, Vienna: Heeresgeschichtliches Museum, 2010.

- Scheer, Tamara: War Surveillance Office (Austria-Hungary). *1914–1918-online. International Encyclopedia of the First World War*. Berlin: Freie Universität Berlin, 2014. DOI: 10.15463/ie1418.10203
- Schulze, Max-Stephan: Austria-Hungary's economy in World War I. *The Economics of World War I*, ur. S. Broadberry, M. Harrison. Cambridge: Cambridge University Press, 2005, str. 77–111.
- Selišnik, Irena: Skrb v službi vojne: bolniške strežnice na Kranjskem. *Prispevki za novejšo zgodovino* 55, 2015, str. 90–102.
- Stergar, Rok: Hrana na bojiščih I. svetovne vojne: izkušnje slovenskih vojakov. *Prispevki za novejšo zgodovino* 55, 2015, str. 22–53.
- Strle, Urška: K razumevanju ženskega dela v veliki vojni. *Prispevki za novejšo zgodovino* 55, 2015, str. 103–125.
- Toš, Marjan: Dr. Fran (Franjo) Rosina – trden Slovenec in pošten rodoljub, pokončni sokol in Maistrova desna roka. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 80, 2009, str. 9–32.
- Verginella, Marta: Ženske v vojni in o veliki vojni. *Prispevki za novejšo zgodovino* 55, 2015, str. 54–70.
- Wakounig, Marija: Ženske v prvi svetovni vojni. *Soška fronta 1915–1917: kultura spominjanja*. Dunaj; Ljubljana: Slovenski znanstveni inštitut; Založba ZRC, ZRC SAZU, 2010, str. 43–50.
- Watson, Alexander, *Ring of steel: Germany and Austria-Hungary in World War I*. New York: Basic Books, 2014.
- Weber, Franz Christian: »Wir wollen nicht hilflos zu Grunde gehen!« Zur Ernährungskrise der Steiermark im Ersten Weltkrieg und ihren politisch-sozialen Auswirkungen. *Blätter für Heimatkunde* 74, 2000, str. 96–131.

SUMMARY

The State-Ordered War Effort and Survival Strategies of the Rural Population during World War I: The Case of the Divjak Sisters

Jernej Kosi

In the early summer of 1916 the Maribor district court approved the indictment proposal submitted by the public prosecutor; consequently, the Divjak sisters from Ročica pri Sv. Lenartu were sentenced to a week's imprisonment. The sentence passed "on behalf of his Majesty the Emperor" was additionally harshened because it stipulated that the defendants were to spend one out of seven nights behind bars on a hard bed. Upon the passing of the sentence Marija and Elizabeta Divjak were at the venerable age of 76 and 74 respectively; up to that point they had been unpunished and deemed morally fit Austrian citizens. Why were two elderly women, who were in all respects considered to be model landowners from a small village to the north of Maribor and whom the local municipal governor described as »lost and of unclear mind due to their old age«, subjected to criminal prosecution and trial?

The Divjak sisters were sentenced to a week's imprisonment on the basis of the regulation that drastically limited the crop owners' and cereal processors' right of ownership in the Austrian part of the monarchy. They were no longer allowed to dispose freely of their supplies; moreover,

in the event of disobedience they could be subjected to expropriation and their produce was sold at an officially stipulated price and a 10% discount. An Imperial Order on the Provision of Cereals and Flour issued by the emperor almost a year after the outbreak of World War I is merely one in the series of more or less repressive wartime regulations by means of which the Austrian authorities attempted to regulate the civilians' everyday life behind the front up to the reopening of the Parliament in 1917. The main purpose of the emerging *ad hoc* normative framework, which was based on emperor's orders, was to make the civilian population behind the front take over, by fair means or foul, a considerable share of the burden on the "home front". However, the case of the Divjak sisters indicates that the civilian population's survival strategies often clashed with the state's interests, demands, and expectations. The extant sources reveal that the population in the Austrian hinterland deliberately often put up resistance to the demands of the existing normative framework and values. The repressive apparatus thus often focused on women civilians, who would sooner risk going to prison than be starved to death.

The article at hand aims to depict general circumstances, strategic considerations, and legal underpinnings that shaped the wartime repressive legislative framework. Based on the Divjak sisters' criminal records sisters and several other documented cases from Lower Styria and Carniola, the article provides insight into how women attempted to evade the grip of demands and expectations of the Austrian administrative apparatus.

During World War I, the Austrian authorities demanded sacrifice and austerity from the Cisleithanian civil population; the same was expected also from landowners and farmers. It was not only the war machine in the battlefields that relied on their willingness to comply with the demands and expectations of the absolutist regime during the war, this applies also to the operation of the military apparatus in factories and offices of the Austrian hinterland. When maintaining loyalty and discipline of the rural population, the authorities made use of two well-tried methods of each undemocratic regime. The holders of power threatened openly with a stick and used it in their prolonged and consequent punishment of individuals violating the rules and instructions by means of which the regime strove to discipline the population in the hinterland from August 1914 up to the restoration of the constitutional life in May 1917. Concurrently, the rural population was littered with propaganda texts, i.e. with a patriotic rhetoric that was to encourage them to practice even greater austerity and to make offerings to the homeland's altar.

However, historiographical research results lead to the conclusion that the Austrian citizens' patience was not endless. Particularly in cities, where the conditions brought about by the food shortage were especially harsh, the final year of the war saw the population take part in protests and show obvious signs that their loyalty was on the wane. Days, weeks, and years that the civilian population in the hinterland spent in hardship, being subjected to shortages and famine, did not only begin to eat away old Austria's social system but they also broke the legitimacy of the regime's political and military goals. Namely, the regime that confiscated produce and demanded austerity but at the same time failed to provide the population with the most basic goods.

The question of loyalty and willingness of the Cisleithanian rural population to practise austerity for the sake of higher ideals is much more poorly researched than the wartime reality in the cities. However, judging from what was demonstrated, the practice of acceptance, tolerance and evasion of demands and expectations of the Austrian authorities, also in the case of landowners and farmers, did not differ greatly from the events taking place in the cities. Primarily, farmers wanted to survive as well. They thus adjusted their survival strategies to the general social circumstances, even if that meant being prosecuted or punished. However, several pointers indicate that many of them were reluctant to practice austerity at a considerably earlier point than the impoverished urban population. Nevertheless, similarly as in the cities, with the ongoing war and greater hardship the concealed and passive opposition grew into a general dissatisfaction throughout the countryside and, so to speak, into an open resistance. It was indeed not difficult to subject two elderly women farmers to criminal prosecution, sentence them and confiscate their unregistered food or produce in the proximity of Maribor in 1916. However, almost two years later the conditions in many places in the countryside were markedly different.

Aleksandar Životić

Slovenci u vojnoj diplomatiji Kraljevine Jugoslavije

ŽIVOTIĆ, Aleksandar, dr., prof., Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu, RS-11000 Beograd, Čika Ljubina 18-20, aleksandar.zivotic@f.bg.ac.rs

Slovenci u vojnoj diplomatiji Kraljevine Jugoslavije

Zgodovinski časopis, Ljubljana 73/2019 (159), št. 1-2, str. 138–156, cit. 81

1.01 izvorni znanstveni članek: jezik Sr. (En., Sr., En.)

Apstrakt: U radu se na osnovu arhivskih dokumenata vojne i diplomatske provenijencije, kao i relevantne memoarske i historiografske literature analiziraju brojnost i zastupljenost oficira slovenačke nacionalnosti u vojnoj diplomatiji jugoslovenske kraljevine. Rad sadrži detaljne biografije jugoslovenskih generalštabnih oficira koji su se nalazili na dužnosti vojnog izaslanika ili pomoćnika vojnog izaslanika Kraljevine Jugoslavije do 1945.

Ključne reči: Kraljevina Jugoslavije, Slovenija, Slovenci, vojna diplomatija, oficiri, 2. svetski rat.

ŽIVOTIĆ, Aleksandar, PhD, Prof., University of Belgrade, Faculty of Philosophy, RS-11000 Belgrade, Čika Ljubina 18-20, aleksandar.zivotic@f.bg.ac.rs

Slovenes in the Kingdom of Yugoslavia's Military Diplomacy

Zgodovinski časopis (Historical Review), Ljubljana 73/2019 (159), No. 1-2, pp. 138–156, 81 notes

Language Sr. (En., Sr., En.)

On the basis of archival documents of military or diplomatic provenance, along with the relevant memory and historiographical literature, the article analyses the presence of Slovene officers in the Kingdom of Yugoslavia's military diplomacy. The paper provides detailed biographies of Yugoslav general staff officers serving as military attachés or deputy military attachés of the Kingdom of Yugoslavia up to 1945.

Key words: Kingdom of Yugoslavia, Slovenia, Slovenes, military diplomacy, officers, World War II

Uvod – vojna diplomatija jugoslovenske kraljevine i zastupjenost oficira Slovenaca

Vojna diplomatija jugoslovenske kraljevine se neposredno po obrazovanju zajedničke države oslanjala na postojeću strukturu i diplomatsku mrežu Kraljevine Srbije. Vojna izaslanstva koja su funkcionisala u savezničkim zemljama (Francuska, Grčka, Italija, Rumunija) su nastavila s radom, otvorena su nova vojna izaslanstva u novonastalim državama – 1919. u Čehoslovačkoj i 1920. u Poljskoj. Istovremeno, 1919. je zatvoreno vojno izaslanstvo u Belgiji, a naredne godine i u Švajcarskoj pošto je završetkom rata prestala potreba za njihovim radom. U zemljama poraženim u Prvom svetskom ratu – Austriji, Mađarskoj i Bugarskoj su do zaključenja mirovnih ugovora postojale srpske vojne delegacije koje su obavljale funkcije vojnih izaslanstava i specijalnih vojnih misija za nadgledanje poštovanja uslova sporazuma o primirju. U uslovima opšteg državno-pravnog i vojnog provizorijuma, vojna obaveštajna služba jugoslovenskog kraljevstva se suočavala s nizom izazova i pripremala za početak mirnodopskog funkcionisanja. U periodu intenzivnog mirnodopskog razvoja do 1938. postepeno se širila i mreža vojnih izaslanstava. Pri poslanstvima Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, prelaskom iz ratnog u mirnodopsko stanje u inostranstvu su postavljeni vojni izaslanici, kao organ Ministarstva Vojske i Mornarice, direktno potčinjeni Kabinetu Ministra Vojske i Mornarice. U funkcionalnom smislu od 1922. vojni izaslanici su bili pretpotčinjeni Obaveštajnom odeljenju Glavnog Đeneralštaba, dok su po disciplinskoj odgovornosti i dalje odgovarali Ministru Vojske i Mornarice. Vojni izaslanici se u potpunosti potčinjavaju Obaveštajnom odeljenju Glavnog Đeneralštaba 1929. Krajem 1920. vojne delegacije u zemljama poraženim u Prvom svetskom ratu – Bugarskoj, Austriji i Mađarskoj su prerasla u vojna izaslanstva. Otvorena su i nova vojna izaslanstva – u Albaniji 1922. što je bilo izazvano pojačanim jugoslovenskim interesima u toj zemlji i poboljšanju odnosa između albanskog kralja Zogua i jugoslovenskog kralja Aleksandra i Turskoj kao direktna posledica zbližavanja Jugoslavije i Ataturkovog režima u Turskoj. U početku je od 1927. do 1932. u Turskoj bio akreditovan vojni izaslanik u Grčkoj, a potom do 1935. vojni izaslanik u Bugarskoj, da bi od te godine vojno izaslanstvo u Turskoj postalo samostalno. U isto vreme, vojno izaslanstvo u Parizu je prošireno dobivši pored standardne uloge najznačajnijeg jugoslovenskog vojnog predstavništva i funkciju zastupanja Jugoslavije i njene vojske u Velikoj Britaniji od 1927. i Španiji od 1930. Vojnom izaslanstvu u Parizu je 1937. do-

datno proširena nadležnost i na Belgiju. Vojna izaslanstva u Poljskoj i Rumuniji su 1928. spojena u jedno sa sedištem u Bukureštu, a ponovo su razdvojena 1938. Ponovni rastući uticaj Nemačke u međunarodnim odnosima i njen vojni značaj za Jugoslaviju su usloveli akreditovanje jugoslovenskog vojnog izaslanika u Pragu 1933. i u Nemačkoj. Samostalno vojno izaslanstvo u Berlinu je počelo s radom 1936. zadaci vojnih izaslanika su se odnosili na prikupljanje raznih statističkih podataka o zemlji u kojoj su akreditovani, njenom vojnom uređenju i organizaciji u mirno doba, ratnoj formaciji komandi, jedinica i ustanova i ratnom potencijalu dotične zemlje, kao i podataka o pitanjima spoljne i unutrašnje politike te zemlje.¹

Vojni izaslanici su bili viši oficiri za generalštabne poslove, obično čina potpukovnika ili pukovnika. Najjednostavniji način obaveštajnog rada kojim su se koristili jugoslovenski vojni izaslanici bilo je lično zapažanje, dok su za složenije zadatke koristili poverenike i agente. Izmenama „Upustva za obaveštajnu službu“ iz 1932. vojni izaslanici su postali glavni centri obaveštajne službe. Od vojnih izaslanika je zahtevano da njihovi tromesečni izveštaji budu vrlo solidni i da daju sve podatke povezane uvek sa prethodnim, ranijim izveštajima i podacima, obrađene i sa gotovim zaključcima. Pored redovnih izveštaja u hitnim slučajevima izaslanik je odmah izveštavao šifrovanim telegramom.²

Usled naglih promena u Evropi i usloznjavanja političke i bezbednosne situacije postojeća mreža vojnih izaslanstava je pretrpela određene promene. Anšlusom Austrije 1938. je prestala potreba za radom vojnog izaslanstva u Austriji, pa je prostor Austrije kao integralnog dela Trećeg Rajha bio u nadležnosti vojnog izaslanstva u Berlinu. Nakon prestanka postojanja Čehoslovačke kao države 1939. je ukinuto vojno izaslanstvo u Pragu, a okupacijom Poljske je iste godine prestalo s radom i vojno izaslanstvo u Varšavi. Usled priključenja Albanije Italiji, 1939. je zatvoreno i vojno izaslanstvo u Tirani. Kako su i civilna diplomatska predstavništva u tim zemljama svedena na nivo konzulata, a potreba za obaveštajnim radom sve veća, na predlog Obaveštajnog odeljenja Glavnog Đeneralštaba odlučeno je da se pri konzulatima u Beču, Pragu, Trstu, Tirani, Skadru, Valoni i Korči postave kao civilni službenici mlađi aktivni ili rezervni (penzionisani) oficiri koji bi se bavili prikupljanjem informacija vojnog karaktera. Novonastale okolnosti su uslovile i obrazovanje novih vojnih izaslanstava. Sve tešnje zbližavanje između Jugoslavije i Velike Britanije rezultiralo je otvaranjem samostalnog vojnog izaslanstva u Londonu 1939. Iste godine je otvoreno i vojno izaslanstvo u Vašingtonu usled pojačanog jugoslovenskog interesovanja za nabavku ratnog materijala i sirovina za vojnu industriju iz Sjedinjenih Američkih Država. Proširena je i mreža vojnih izaslanstava 1940. otvaranjem vojnog izaslanstva u Moskvi nakon uspostavljanja diplomatskih odnosa između Jugoslavije i Sovjetskog Saveza. Početak rada vojnog izaslanstva u Moskvi je koincidirao s jugoslovenskim težnjama ka uspostavljanju bliskih vojnih veza sa Sovjetima, uspostavljanjem veza dveju vojnih obaveštajnih službi i pokušajem jugoslovenskog vojnog i državnog vodstva da u toj zemlji izvrši

¹ Група аутора, *Вojна обавештајна служба у Србији*, стр. 46-49.

² O obaveštajnim dužnostima jugoslovenskih vojnih izaslanika opširnije videti: Denda, *Vojna obaveštajna služba u Kraljevini SHS/Jugoslaviji 1918-1941*, str. 22-42.

neophodne vojne nabavke.³ Nakon kapitulacije Vojske Kraljevine Jugoslavije, tokom Drugog svetskog rata funkcionisala su vojna izaslanstva u Moskvi, Vašingtonu, Londonu i Ankari, kao i vojne misije u Palestini, Južnoj Africi i Argentini.⁴

U kadrovskom pogledu, sve do sredine 30-tih godina dominantno je prisustvo nekadašnjih oficira Vojske Kraljevine Srbije na dužnosti vojnog izaslanika. Uzroci takve prakse su bili višestruki i ticali su se samog karaktera i unutrašnjih problema jugoslovenske oružane sile. Nekadašnji viši oficiri austrougarske vojske su se rede i teže odlučivali da nastave službu u vojsci novostvorene države. Mnogi iz grupe onih koji su se odlučili da stupe u vojsku jugoslovenske države su je relativno brzo napuštali kako iz razloga penzionisanja, tako i usled nesnalaženja i neprihvatanja nove sredine ili pak usled nekoliko ozbiljnih špijunskih afera.⁵ Tek od sredine 30-tih godina, s pristizanjem mlađe generacije oficira koji su u jugoslovensku vojsku stigli iz austrougarske vojske, a u jugoslovenskoj kraljevini su stekli obrazovanje na Višoj školi Vojne akademije i generalštabnoj pripremi i najmlađe generacije koja je i Nižu škole Vojne akademije okončala nakon Prvog svetskog rata, zastupljenost Hrvata i Slovenaca, kao i bivših austrougarskih oficira srpskog, hrvatskog i slovenačkog porekla će bivati sve veća. Prvi oficir koji je postavljen na mesto vojnog izaslanika, a koji je sve nivoe školovanja završio u nekadašnjoj austrougarskoj vojsci bio je Hrvat, generalštabni pukovnik, kasnije brigadni general Vilim Klobučar koji je tu dužnost obavljao u Bukureštu od 1930. do 1932. Iste godine je kao vazduhoplovni i pomorski ataše u Francuskoj imenovan još jedan Hrvat – kapetan bojnog broda Vladimir Mariašević.⁶ Nova imenovanja tokom 1930, svakako imaju veze s proklamovanom politikom ličnog režima kralja Aleksandra o integralnom jugoslovenstvu, potrebi brisanja „plemenskih razlika“ i postepene nacionalne nivelacije na ključnim položajima u vojsci. Sledeći bivši austrougarski oficir koji će ući u vojnu diplomatiju biće potpukovnik Mirko Burja, Slovenac, nekadašnji dobrovoljac sa Solunskog fronta koji će se takođe u Bukureštu zadržati od 1934. do 1936. Naredne godine je i drugi Slovenac – potpukovnik Ivan Prezelj postao vojni izaslanik u Atini. On je na toj dužnosti ostao do 1937. Potpukovnika Burju je u Bukureštu zamenio pukovnik Julije Mušić, oficir hrvatske nacionalnosti i nekadašnji austrougarski oficir 1936. Iste godine je i pukovnik Žarko Verić, inače hrvatske nacionalnosti preuzeo dužnost vojnog izaslanika u novotvorenom izaslanstvu u Berlinu. Tempo uvođenja oficira hrvatske i slovenačke nacionalnosti u vojnu diplomatiju je intenziviran 1937. Tada su na dužnost vojnog izaslanika upućeni oficiri Hrvati - u Atinu pukovnik Ivan Vrkljan, u Ankaru potpukovnik Petar

³ O pokušaju vojnog oslonca Kraljevine Jugoslavije na SSSR opširnije: Bjelajac, *Покушај стратешког ослоња Кралевине Југославије на СССР 1939-1941*, стр. 41-66; А. Животић, *Југословенско-совјетски односи 1939-1941*.

⁴ Група аутора, *Војна обавештајна служба у Србији*, стр. 49-54.

⁵ O austrougarskim oficirima u vojsci jugoslovenske kraljevine opširnije: Bjelajac, *Vojska Kraljevine SHS 1918-1921*; Bjelajac, *Vojska Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca-Jugoslavije 1922-1935*; Bjelajac, *Jugoslovensko iskustvo s multietničkom armijom 1918-1991*; Bjelajac, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918-1941*.

⁶ Opširnija biografija Vilima Klobučara i Vladimira Mariaševića: Bjelajac, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918-1941*, стр. 181-182, 202.

Tomac, u Prag potpukovnik Stjepan Jendrašić i u Tiranu pukovnik Vladimir Kalečak. Naredne 1938. vojni izaslanici su postali Slovenci – potpukovnici France Stropnik u Bukureštu i Vladimir Vauhnik u Berlinu. Godinu dana kasnije, na čelu vojnih izaslanstava su se našli još jedan Slovenac – pukovnik Mirko Burja u Vašingtonu i Hrvat Zvonimir Župančić u Budimpešti. Neposredno pred početak Drugog svetskog rata u Jugoslaviji, 1940. su na mesta vojnih izaslanika poslali Hrvati – pukovnici Vladimir Keler u Atinu i Vladimir Gerba u Pariz, a u Ankaru Slovenac potpukovnik Milan Prosen. Iste godine je i Slovenac – major Josip Rijavec postao pomoćnik vojnog izaslanika u Rimu.⁷ Neposredno pred početak Drugog svetskog rata, od 11 vojnih izaslanika Kraljevine Jugoslavije – 4 su bili Srbi, 4 Slovenci i 3 Hrvata, dok je i jedan pomoćnik vojnog izaslanika bio Slovenac.⁸ Uprkos uvreženom mišljenju o apsolutnoj srpskoj dominaciji u vojsci jugoslovenske kraljevine, pa tako i vojnoj diplomatiji, treba istaći da su oficiri hrvatske i slovenačke nacionalnosti bili neprekidno od 1935. do 1941. na dužnosti vojnog izaslanika u Atini, kao i u Berlinu od 1936. do 1941. Slično je bilo i u Bukureštu, gde su od 1930. do 1941, sa izuzetkom perioda od 1932. do 1934. kad je na tom mestu bio pukovnik Mihailo Stajić bili Hrvati i Slovenci. I u Ankari su od 1937. do 1941. vojni izaslanici bili Slovenci i Hrvati, dok je u Vašingtonu od otvaranja izaslanstva do kapitulacije 1941. vojni izaslanik bio Slovenac.⁹ U kvalitativnom smislu, radilo se o izuzetno važnim mestima za Kraljevinu Jugoslaviju i njenu vojsku – Bukureštu kao prestonici države saveznice u Maloj Antanti i Balkanskom paktu, Ankari i Atini kao prestonicama država saveznica u okviru Balkanskog pakta, te Berlinu i Vašingtonu glavnim gradovima zemalja koji su u tim godinama dobijali poseban značaj za ostvarenje i očuvanje jugoslovenskih vojnih i političkih interesa.¹⁰

Mirko Burja. Prvi Slovenac jugoslovenski vojni izaslanik

Mirko Burja je rođen u Ljubljani 23. februara 1894. Pripadao je generaciji koja nije planirala da se profesionalno bavi vojnim pozivom, ali je početak Prvog svetskog rata izmenio njegove planove. Naime, po završetku realne gimnazije u Ljubljani, on je oktobra 1912. poslat na odsluženje vojnog roka u Školi rezervnih oficira u Ljubljani koju je završio septembra 1913, da bi po otpočinjanju rata mobilisan i poslat na Istočni front gde se borio kao komandir voda u pešadiji. Zarobljen je od strane ruske vojske na položaju „Smilni vrh“ u Karpatima 25. marta 1915. U ruskom zarobljeništvu se nalazio do novembra 1916. kad je stupio u srpske dobrovoljačke jedinice. Priznat mu je čin rezervnog pešadijskog potporučnika u srpskoj vojsci 15. juna 1917. Tu je već od jula 1917. bio komandir voda u 1. jugoslovenskom puku, da bi kasnije u istom puku bio komandir voda u mitraljeskoj četi, ađutant

⁷ Група аутора, *Војна обавештајна служба у Србији*, стр. 119-121.

⁸ Кнежевић, *27.март 1941*, стр. 397.

⁹ Група аутора, *Војна обавештајна служба у Србији*, стр. 119-121.

¹⁰ O odnosu vojske jugoslovenske kraljevine prema Slovencima opširnije: Zajc, *Odnos Vojske Kraljevine SHS/Jugoslavije do Slovencev*, str. 7-21.

komandanta bataljona i zastupnik komandira mitraljeske čete. S jedinicama svog puka je stigao na Solunski front.¹¹ U borbama na Solunskom frontu je komandovao vodom Rovovske baterije Jugoslovenske divizije (12. april 1917 - 20. maj 1918). Potom je bio ađutant komandanta 3. bataljona 1. jugoslovenskog puka (4. mart-25. novembar 1919).¹²

Ponovo je bio komandir voda u 40. pešadijskom puku u Ljubljani od 1. decembra 1919. do 10. jula 1920, kao i 42. pešadijskom puku u Bjelovaru od 15. jula 1920. do 3. aprila 1921. Kad je zatražio da bude preveden u rezervu, da bi već 1. maja 1921. ponovo aktiviran u činu kapetana II klase. Po aktiviranju je do 30. novembra 1922. bio komandir u istom puku. U Četvrtu pešadijsku podoficirsku školu u Zagrebu je premešten za komandira voda 3. decembra 1922. gde je od 14. marta 1924. bio komandir čete. Na toj dužnosti je 12. marta 1923. postao kapetan II klase. Na školovanju u 25. klasi Više škole Vojne akademije se nalazio od 1. oktobra 1924. Tokom školovanja u Višoj školi Vojne akademije unapređen je 6. septembra 1925. u čin kapetana I klase i majora 22. maja 1926. Školovanje je završio kao 27. po uspehu od 32 slušaoca te klase.¹³ Po uspešnom završetku školovanja, kao izuzetno talentovan oficir zadržan je na generalštabnoj pripremi pri Glavnom Đeneralštabu u Beogradu od 23. oktobra 1926. do 8. maja 1929. Iz svog matičnog roda pešadije preveden je u generalštabnu struku 27. februara 1929.¹⁴ Već 10. maja iste godine, kao generalštabni major je postavljen na mesto vršioca dužnosti načelnika štaba Savske divizijske oblasti u Zagrebu. Potom je bio na službi u Štabu I konjičke divizije u Zagrebu od 30. aprila 1930. do 15. aprila 1931. Tokom službe u štabu te divizije 6. septembra 1930. je unapređen u čin potpukovnika. Usledio je potom premeštaj na bezbednosno nesigurni jug na mesto načelnika štaba Bregalničke divizijske oblasti u Štipu gde se zadržao od 22. aprila 1931. do 16. maja 1934. Kad je razrešen dužnosti da bi već 1. juna postao vojni izaslanik u Bukureštu akreditovan za Rumuniju i Poljsku i time postao prvi Slovenac koji je u jugoslovenskoj državi postao vojni izaslanik. Po povratku iz rumunske prestonice, od 5. juna 1936. je u Ministarstvu vojske i mornarice bio šef Organizacionog odeljenja Đeneralštabnog odeljenja. Tu se zadržao do 21. oktobra 1939. da bi 20. novembra 1939. postao prvi jugoslovenski vojni izaslanik u Vašingtonu. Govorio je nemački, francuski, ruski i italijanski jezik. Oženjen je bio Pavlinom, kćerkom Rozalije i Josipa Plevnika, direktora banke u Klivlendu. Za svoju vojnu službu odlikovan je Srebrnom medaljom za hrabrost, francuskim ratnim krstom s palmom, Srebrnom medaljom za revnosnu službu, Ordenom Jugoslovenske krune IV reda i Karađorđevom zvezdom IV reda.¹⁵ Dužnosti u Vašingtonu je razrešen ukazom ministra vojske i mornarice armijskog generala Bogoljuba Ilića 3. juna 1941.¹⁶

¹¹ O Srpskom dobrovoljačkom korpusu opširnije: Јовановић, Рајковић, Рибар, *Југословенски добровољачки корпус у Русији*.

¹² Vojni arhiv (u daljem tekstu VA), Dosijei personalnih podataka (u daljem tekstu: DPP), kutija 71, dosije 3246, Burja Leopolda Mirko.

¹³ *Споменица седамдесетпетогодишњице Војне академије*, стр.357.

¹⁴ *Службени војни лист*, 1929, стр. 359.

¹⁵ VA, DPP, kutija 71, dosije 3246, Burja Leopolda Mirko.

¹⁶ *Службене новине Краљевине Југославије* 1, 1941, стр. 7.

Tokom Drugog svetskog rata je bio vojni izaslanik u vašingtonu do avgusta 1941. kad je smenjen i poslat u Kanadu gde je trebalo da vodi vojnu misiju.¹⁷ Nešto kasnije, početkom 1942. postao je šef jugoslovenske vojne misije u Argentini koja je trebalo da se bavi prikupljanjem dobrovoljaca među jugoslovenskim iseljenicima. Penzionisan je 1943. Nastanio se u Klivlendu gde je i umro 5. maja 1969.

Ivan Prezelj. Komandant slovenačkih četnika

Ivan Prezelj je rođen 28. avgusta 1895. u Novoj Vasi kod Cerknice. Kako se nije pripremao za vojni poziv, završio je osnovnu školu i potpunu gimnaziju – 8 razreda. Izbijanje Prvog svetskog rata je poremetilo njegove planove i on je januara 1915. pozvan na odsluženje vojnog roka u Školu rezervnih oficira koja je bila u Frizahu. Po njenom okončanju juna 1915. poslat na front kao komandir voda u 17. pešadijskom puku. Tokom Prvog svetskog rata je u tom puku komandovao vodom i četom. U borbama je ranjen na položaju Oslavje kod Gorice. Ranjavanje je ostavilo ozbiljnije posledice, pa je usled zdrobljene kosti u levom ramenu ograničeno mogao da podiže levu ruku. U austrougarskoj vojsci je 1. avgusta 1915. proizveden u čin zastavnika, a tačno godinu dana kasnije u čin potporučnika da bi poručnik postao 1. novembra 1918. Po raspadu Austro – Ugarske, stupio je u jedinice Vojske Države Slovenaca, Hrvata i Srba. Učestvovao je u borbama u Koruškoj obavljajući dužnost komandira čete u Ljubljanskom puku.¹⁸ 6. januara 1919. sa svojom četom je zarobljen od strane austrijskih snaga.¹⁹

U vojsku novostvorene jugoslovenske države je primljen u činu poručnika 21. oktobra 1919. Po izvršenoj demobilizaciji, od 13. septembra 1920. do 12. decembra 1921. je bio komandir voda u 39. pešadijskom puku u Celju, a potom od 19. decembra 1921. do 1. februara 1924. komandir voda i čete u Četvrtoj pešadijskoj podoficirskoj školi u Zagrebu. Službujući u podoficirskoj školi 21. oktobra 1923. je unapređen u čin kapetana II klase. Potom je usledio premeštaj u 35. pešadijski puk u Zagrebu na višu dužnost komandira čete gde je ostao do 29. septembra 1924. Naredne dve godine je u Beogradu bio slušalac 26. klase Više škole Vojne akademije koju je završio kao 18. u rangu od 40 slušalaca.²⁰ Uspešan završetak školovanja ga je preporučio za prelazak u red najelitnijih oficira jugoslovenske vojske, pa je neposredno po okončanju Više škole Vojne akademije već 23. oktobra 1926. postao pripravnik za generalštabnu struku pri Glavnom Đeneralštabu u Beogradu koju je s uspehom završio 8. maja 1929. Tokom školovanja, 17. decembra 1926. je unapređen u čin kapetana I klase. Iz svog matičnog roda pešadije preveden je

¹⁷ *Zapisnik Sednice Ministarskog saveta 27.8.41. u Londonu*, Pijevac, Jončić (priređivači), *Zapisnici sednica Ministarskog saveta Kraljevine Jugoslavije 1941-1945*, str. 48-49.

¹⁸ O operacijama na prostoru Koruške opširnije: Љ. Марић, *Из мог командовања Корушким одредом*, str. 35-48; Seručar, *Vojne akcije u Koruškoj 1918/19*; Божић (priređivač), *Мемоари генерала и министра Љубомира Марућа (1878-1960)*; Bjelajac, *Vojska Kraljevine SHS 1918-1921*, str. 139-149.

¹⁹ VA,DPP, kutija 1432, dosije 859, Prezelj Ivana Ivan.

²⁰ *Споменица седамдесетногодишњице Војне академије*, стр. 367.

u generalštabnu struku 27. februara 1929.²¹ Po završetku generalštabne pripreme je unapređen u čin majora 17. decembra 1929. Tokom školovanja u Višoj Vojnoj akademiji i generalštabne pripreme bio je u istoj klasi s Mirkom Burjom. Oficirsku službu je nastavio u Glavnom Đeneralštabu na službi u njegovom Saobraćajnom odeljenju gde je ostao do 10. maja 1930. Usledila je potom prekomanda u Štip gde je bio na službi u Štabu Bregalničke divizijske oblasti. Tu je već 30. maja preuzeo dužnost pomoćnika načelnika štaba. U tom bezbednosno rizičnom garnizonu se zadržao do 14. maja 1934. U Štipu je 6. aprila 1934. postao potpukovnik. Iz Štipa je prekomandovan na dužnost pomoćnika načelnika Štaba Jadranske divizijske oblasti u Mostaru gde je ostao do 14. juna 1935, kad je premešten u Valjevo za načelnika štaba Drinske divizijske oblasti. U Valjevu se kratko zadržao jer je već 2. maja 1936. postao vojni izaslanik u Atini. Iz Atine se vratio 9. decembra 1938. kad je postavljen za šefa II odseka Saobraćajnog odeljenja Glavnog Đeneralštaba. Na tom mestu je 1. aprila 1939. unapređen u čin pukovnika. Tokom svoje službe u jugoslovenskoj vojsci odlikovan je Medaljom za vojničke vrline, Oredenom jugoslovenske krune IV reda i Spomenicom na borbe za oslobođenje severnih krajeva Jugoslavije 1918-1919, kao i grčkim odlikovanjima – Ordenom Feniksa II reda i Ordenom Kralja Đorđa III reda. Govorio je nemački i francuski jezik.²²

Po povratku s dužnosti u Atini, njegov pretpostavljeni načelnik Saobraćajnog odeljenja Glavnog Đeneralštaba brigadni general Vasilije Petković ga je izuzetno povoljno ocenio navodeći da je „karaktera svetlog i postojanog, a u slučaju odgovornosti pribran i staložen, istrajan i preduzimljiv, a naravi tihe, društven, lepo vaspitan, inteligentan i skroman, zdrav i sposoban za službu u ratu i miru“, a da „službu vrši sa voljom i razumevanjem, savesno, umešno i sa uspehom“. Njegovu stručnu spremu je ocenjivao kao „vrlo dobru i da ima sposobnosti za komandovanje pešadijskim pukom i odgovarajuću službu u višim štabovima“ pošto se radi o „korisnom generalštabnom oficiru“ koji „marljivo i stalno radi na svom opštem i stručnom usavršavanju“. ²³ Slične ocene je general Petković ponovio i na kraju naredne godine dodajući da je „druželjubiv, živahan i skroman, a da državnu imovinu čuva kao svoju ličnu“. ²⁴ Kako ga je već dobro upoznao tokom ranijih godina i na kraju 1940. general Petković je u godišnjoj oceni ponovio i potvrdio svoje dotadašnje mišljenje o pukovniku Prezelju. ²⁵

Nakon kratkotrajnog Aprilskog rata pukovnik Prezelj se našao u italijanskoj internaciji odakle je pušten leta 1942. Krajem iste godine je pristupio jedinicama Jugoslovenske vojske u otadžbini u Sloveniji. Početkom 1943. postao je pomoćnik Karela Novaka, komandanta četničkih jedinica u Sloveniji, kao i član ilegalnog Vojnog saveta. Naredne godine je kao pristalica ponovnog ilegalnog organizovanja četnika unapređen u čin brigadnog generala i postavljen za komandanta jedinica Jugoslovenske vojske u otadžbini na tlu Slovenije pod pseudonimom „Andrej“.

²¹ *Службени војни лист*, 1929, стр. 359.

²² VA, DPP, kutija 1432, dosije 859, Prezelj Ivana Ivan.

²³ VA, DPP, kutija 1432, dosije 859, Prezelj Ivana Ivan, Ocena za 1938.

²⁴ VA, DPP, kutija 1432, dosije 859, Prezelj Ivana Ivan, Ocena za 1939.

²⁵ VA, DPP, kutija 1432, dosije 859, Prezelj Ivana Ivan, Ocena za 1940.

Uglavnom je bio uz Notranjski i Primorski četnički odred. Decembra 1944. je unapređen u čin divizijskog generala, da bi aprila 1945. od strane Narodnog odbora za Sloveniju postavljen za komandanta Slovenske narodne vojske. Pred snagama Jugoslovenske armije se povukao sa glavninom svojih snaga u Furlaniju gde se predao britanskim snagama. Odatle je sve do 1949. obaveštajno delovao protiv Jugoslavije. Emigrirao je u SAD 1949. Bavio se trgovačkim poslovima u Klivlendu i uređivao časopis „Ameriška domovina“. Umro je u Klivlendu 22. aprila 1973.²⁶

France Stropnik. Diplomata i obaveštajac posebnog kova

France Stropnik je rođen u Ljubljani 28. septembra 1898. Gde je završio pet vrazreda osnovne škole i pet razreda realne gimnazije. Potom je stupio u kadetsku školu. U Artijerijskoj kadetskoj školi je bio od 15. septembra 1914. do 15. septembra 1917. Nakon toga je stupio na Vojnu akademiju gde se školovao do 20. novembra 1918. kad je pristupio oružanim formacijama narodnog vijeća Države slovenaca, Hrvata i Srba. Raspoređen je u pešadijski bataljon pitomaca kadetskih škola i vojnih akademija. Kao pitomac Vojne akademije učestvovao je na dužnosti ordonansa konjanika u okupaciji Međumurja 1918-1919. Čin potporučnika mu je priznat 1. novembra 1919. kao pitomcu koji je završio drugu godinu Vojne akademije. U Karlovcu je ostao bez rasporeda do 1. marta 1920. Od 8. marta 1920. se nalazio na službi u 1. haubičkom puku, prvo kao komandir voda njegovom 1. divizionu u Velikom Bečkereku od 10. do 13. marta 1920, a potom na istoj dužnosti u njegovom 2. divizionu u Kraljevu od 16. marta 1920. do 31. oktobra 1922. Tokom službovanja u Kraljevu završio je u Kragujevcu telefonski kurs od 1. novembra do 1. februara 1920. U kraljevačkom garnizonu je od 1. novembra 1922. do 11. novembra 1923. bio komandir voda u 4. haubičkom divizionu Šumadijske artiljerijske brigade. Na tom mestu je 17. decembra 1922. postao poručnik. U istom divizionu je vršio dužnot komandira baterije od 16. novembra 1923. do 30. septembra 1924, da bi od 1. oktobra 1924. do 10. oktobra 1926. bio na školovanju u 26. klasi Više škole Vojne akademije koju je završio kao 20. rangu od ukupno 40 slušalaca.²⁷ Po završetku školovanja bio je do 15. novembra iste godine na raspolaganju ministra vojske i mornarice, a potom od 17. decembra 1926. kad je unapređen u čin kapetana II klase, pa sve do 24. oktobra 1927. komandir brdske baterije u Artiljerijskoj podoficirskoj školi u Čupriji. Na generalštabnoj pripremi pri Glavnom Đeneralštabu u Beogradu je bio od 25. oktobra 1927. do 21. aprila 1930. Tokom generalštabne pripreme, 17. decembra 1929. je unapređen u čin kapetana I klase.²⁸ Iz svog roda artiljerije, preveden je u generalštabnu struku 21. februara 1930.²⁹ Po završetku generalštabne pripreme, ostao je na službi u Glavnom Đeneralštabu, u Organizacionom odseku Operativnog odeljenja do 16. decembra 1930. kad je postao ordonans oficir kralja

²⁶ *Enciklopedija Slovenije*, knjiga 9, str. 327.

²⁷ *Споменица седмдесетпетогодишњице Војне академије*, стр.367.

²⁸ VA,DPP, kutija 1724, dosije 635, Stropnik Matije France.

²⁹ *Службени војни лист*, 1930, стр. 273.

Aleksandra. Pored redovne dužnosti na Dvoru, od 28. jula 1931. do 3. aprila 1935. je ponovo na službi u Glavnom Đeneralštabu, u Organizacionom odseku Operativnog odeljenja. U to vreme je 17. decembra 1932. unapređen u čin majora. Vršio je dužnost pomoćnika načelnika štaba Savske divizijske oblasti u Zagrebu od 9. aprila 1935. do 25. decembra iste godine, ali je period između 22. juna i 22. decembra proveo u Francuskoj radi usavršavanja znanja francuskog jezika. Po povratku iz Francuske je u 35. pešadijskom puku u Zagrebu od 26. decembra 1935. Do 23. novembra 1936. bio komandant bataljona. Odatle je 24. novembra prebačen na mesto načelnika štaba Kosovske divizijske oblasti u Prištini. Tu je 31. decembra 1936. postao potpukovnik. Za vojnog izaslanika u Bukureštu imenovan je 12. novembra 1938. Dok je službovao u Bukureštu, 31. decembra 1940. je unapređen u čin pukovnika. Odlikovan je ordenima Belog orla V stepena, Jugoslovenske krune IV reda, dva puta Medaljom za vojničke vrline, Spomenicom na borbe za oslobođenje severnih krajeva Jugoslavije 1918-1919, poljskim ordenima – Viteškim krstom i Srebrnim krstom za zasluge, kao i bugarskim ordenom Svetog Aleksandra Nevskog IV reda.³⁰

Ocenjujući ga kao vojnog izaslanika u Bukureštu, načelnik Glavnog Đeneralštaba armijski general Dušan Simović je zapisao da je „karaktera čvrstog i postojanog, u slučaju opasnosti pribran i hladan, da dobro vlada sobom, inicijativan, energičan, istrajan i čvrste ruke, preduzimljiv, razborit, živahan, iskren, druželjubiv i vrlo inteligentan“, kao i da „marljivo radi na svom usavršavanju“.³¹ Ideničnu ocenu njegovog rada Simović je dao i naredne 1939.³² Čak je i Simovićev naslednik na tom položaju general Petar Kosić, iako oficir sasvim drugačijeg senzibiliteta je ponovio ocenu koju je dao njegov prethodnik što je svakako bila potvrda posebnih Stropnikovih ljudskih i vojničkih kvaliteta.³³

Svestrano je podržao i obradovao se prevratu izvedenom 27. marta 1941.³⁴ Neposredno pred početak nemačkog napada na Jugoslaviju u Rumuniji je organizovao i razvio obaveštajni rad koji je imao za cilj prikupljanje informacija o nemačkim trupama u Rumuniji, prelasku nemačkih snaga u Bugarsku i njihovim namerama prema Jugoslaviji. Niz dragocenih informacija do kojih je došao je ukazivao na tačan datum početka agresije na Jugoslaviju.³⁵ Nakon otpočinjanja napada na Jugoslaviju aprila 1941. pošto zbog brzog sloma jugoslovenske vojske nije mogao da nastavi s diplomatskim i obaveštajnim radom, nastojao je da u granicama svojim mogućnosti pomogne jugoslovenskim pilotima koji su se nalazili u rumunskim bolnicama.³⁶ Zvanično je 21. maja 1941. ukazom ministra vojske i mornarice armijskog generala Bogoljuba Ilića razrešen dužnosti vojnog izaslanika u Rumuniji.³⁷ Tokom Drugog svetskog rata je po napuštanju Rumunije, na Bliskom istoku je bio

³⁰ VA, DPP, kutija 1724, dosije 635, Stropnik Matije France.

³¹ VA, DPP, kutija 1724, dosije 635, Stropnik Matije France. Ocena za 1938.

³² VA, DPP, kutija 1724, dosije 635, Stropnik Matije France. Ocena za 1939.

³³ VA, DPP, kutija 1724, dosije 635, Stropnik Matije France. Ocena za 1940.

³⁴ Павловић, *Дневник 1941-1945*, стр. 110.

³⁵ Zečević, *Vojna diplomatija*, str. 177-178.

³⁶ Павловић, *Дневник 1941-1945*, стр. 15.

³⁷ *Službene novine Kraljevine Jugoslavije* 1, 1941, str. 6.

šef jugoslovenske vojne misije u Palestini. Na taj položaj je zvanično postavljen kraljevskim ukazom od 15. januara 1942, iako je tu dužnost obavljao odmah po dolasku na Bliski istok, pre formalnog razrešenja s prethodne dužnosti i mnogo pre zvaničnog postavljenja na novu.³⁸ Po vladinom odlasku iz Jerusalima, ostao je na Bliskom istoku sa zadatkom održavanja veze sa savezničkim komandama, prikupljanja dobrovoljaca i obaveštajnog rada.³⁹ Kraljevskim ukazom od 30. novembra 1942. je postavljen na dužnost šefa jugoslovenske vojne misije u Južnoj Africi.⁴⁰ Ukaz o tom postavljenju je izmenjen 26. januara 1943, tako da se od tog datuma nalazio na raspolaganju.⁴¹ Potom je od 4. februara 1943. bio komandant bataljona Kraljeve garde sastavljenog od Slovenaca nekadašnjih italijanskih vojnika koji su zarobljeni od strane Britanaca u severnoj Africi.⁴² Prema nekim svedočenjima, navodno je i Božidar Purić razmišljajući o rekonstrukciji vlade septembra 1943. razmišljao da mu ponudi ministarski položaj.⁴³

Iz emigracije se vratio oktobra 1944. Po nalogu jugoslovenske vlade, oktobra 1944. je stigao na Vis gde je s Vrhovnim štabom NOVJ ugovorio i koordinirao prelazak jugoslovenskih vojnih lica iz Italije u Jugoslaviju.⁴⁴ Pristupio je Narodnooslobodilačkoj vojsci Jugoslavije 30. oktobra 1944, pa je ukazom ministra vojske, mornarice i vazduhoplovstva divizijskog generala Borisava Ristića od 13. novembra 1944, razrešen ranije dužnosti i stavljen na raspolaganje.⁴⁵ Ukazom Vrhovnog komandanta mu je priznat čin pukovnika 1. septembra 1945. Vojne službe je usmenim putem razrešen 15. oktobra 1945, ali se još nekoliko meseci vodio na platnom spisku štaba Druge armije u Zagrebu. Živeo je u Zagrebu na Marulićevom trgu broj 15. Bio je oženjen Katarinom, ćerkom Dragoljuba i Zore Stojisavljević iz Beograda. O njegovom životu nakon napuštanja vojske malo znamo. Pouzdano se zna da je od Personalne uprave Državnog sekretarijata za narodnu obranu 1960. tražio i dobio potvrdu o svom nivou obrazovanja, kretanju u službi i ostvarenom random stažu radi regulisanja penzije, a da je 1965. od istog organa na svoj zahtev dobio uverenje da je nosilac Spomenice na borbe za oslobođenje severnih krajeva Jugoslavije 1918-1919. što mu je bilo potrebno radi dobijanja invalidske penzije.⁴⁶

³⁸ *Službene novine Kraljevine Jugoslavije* 4, 1942, str. 4.

³⁹ *Jeruzalem (Tantura), 19. V 1941. Zapisnik sjednice Vlade*, Krizman (priređivač), *Jugoslavenske vlade u izbjeglištvu 1941-1943*, str. 137.

⁴⁰ *Službene novine Kraljevine Jugoslavije* 11, 1943, str. 12.

⁴¹ Isto, str. 14.

⁴² Isto, str. 15.

⁴³ Павловић, *Дневник 1941-1945*, стр. 293.

⁴⁴ *Zapisnik Sednice Ministarskog saveta održane 6. oktobra 1944*, Pijevac, Jončić (priređivači), *Zapisnici sednica Ministarskog saveta Kraljevine Jugoslavije 1941-1945*, str. 456-457.

⁴⁵ *Službene novine Kraljevine Jugoslavije* 21, 1945, str. 6.

⁴⁶ VA, DPP, kutija 1724, dosije 635, Stropnik Matije France.

Vladimir Vauhnik. Kontroverzni obaveštajac

Vladimir Vauhnik je rođen u Mihalovcu kod Svetinja 24. juna 1896. Završio je osnovnu školu i četiri razreda gimnazije u Mariboru, a potom je 14. septembra 1911. stupio u kadetsku školu u Mariboru koju je završio 1914. Tokom Prvog svetskog rata se borio kao austrougarski oficir u činu zastavnika u koji je proizveden 15. oktobra 1914. kao komandir voda u pešadiji 1914, a potom kao komandir pešadijske čete (1915-1917) u činu potporučnika (od 1. maja 1915) i poručnika (od 1. maja 1917). Pri kraju rata je bio komandir čete u Jurišnim trupama (1917-1918). Pri kraju rata je zastupao komandanta bataljona u Jurišnim trupama. Ranjavan je 21. januara 1916. na Vrhcu Svatega Mihaela, ali ranjavanje nije ostavilo veće posledice. Na kraju rata, na austro-italijanskom frontu je zajedno s čitavim slovenačkim pukom 3. novembra 1918. prešao u Italiju. U jugoslovensku vojsku je primljen septembra 1919. u činu poručnika. Kao komandir 3. čete 3. bataljona 45. pešadijskog puka se borio na Koruškom frontu od 1. avgusta 1919. do 10. aprila 1920.⁴⁷

Potom je do 15. jula 1920. službovao kao komandir 4. čete 1. bataljona 45. pešadijskog puka u Mariboru. Odatle je premešten u Ljubljano gde je od 18. jula do 19. decembra 1920. zastupao komandira čete i blagajnika u 40. pešadijskom puku, da bi potom do 12. marta 1921. bio komandir 3. čete 3. bataljona 40. pešadijskog puka. Tu je 28. juna 1920. postao kapetan II klase. Kratko je do 11. maja 1921. zastupao ađutanta puka. Potom je do 13. avgusta 1921. komandovao 1. četom 1. bataljona istog puka. Odatle je usledila prekomanda u 44. pešadijski puk u Štipu gde je do 1. oktobra 1921. bio komandir 2. čete 1. bataljona. Usledio je odlazak u Beograd na školovanje u 23. klasi Više škole Vojne akademije do 25. oktobra 1923, a zatim i na generalštabnoj pripremi u Glavnom Đeneralštabu do 17. februara 1926. Školovanje u Višoj školi Vojne akademije je završio kao 33 po uspehu od 39 slušalaca.⁴⁸ Tokom školovanja na Višoj školi Vojne akademije, 24. oktobra 1922. je postao kapetan I klase, a za vreme generalštabne pripreme 17. decembra 1925. je unapređen u čin majora. Po završetku generalštabne pripreme je kratko službovao u Glavnom Đeneralštabu, a od 20. marta 1926. do 20. aprila 1927. je bio pomoćnik načelnika štaba Savske divizijske oblasti u Zagrebu. Nakon toga je do 12. maja 1929. obavljao istu dužnost u Bosanskoj divizijskoj oblasti u Sarajevu. Tu je 11. aprila 1930. unapređen u čin potpukovnika. Potom je u Moravskoj divizijskoj oblasti u Nišu do 11. maja 1930. vršio dužnost načelnika štaba, kao u Kosovskoj divizijskoj oblasti u Prištini do 23. juna 1932. Od 1. avgusta 1932. do 21. maja 1933. komandovao bataljonom u 23. pešadijskom puku u Štipu. Odatle je 26. maja 1933. prekomandovan na službu u Štab Prve armijske oblasti u Novom Sadu. Iz Novog Sada je 15. decembra 1934. premešten u Valjevo na mesto načelnika Štaba Drinske divizijske oblasti. Od 9. juna 1935. vršio je dužnost šefa Odseka za trupnu nastavu Đeneralštabnog odeljenja Ministarstva vojske i mornarice. Tu je 6. septembra 1935. postao pukovnik. Već od 22. maja 1937. je bio šef odseka u

⁴⁷ VA, DPP, kutija 1931, dosije 447, Vauhnik Mihaela Vladimir.

⁴⁸ *Споменица седамдесетогодишњице Војне академије*, стр.365.

nastavnom odeljenju Glavnog Deneralštaba. Na mesto vojnog izaslanika u Berlinu je postavljen 25. novembra 1938. Posebnim rešenjem od 6. decembra 1940. mu je vreme koje je proveo na dužnosti vojnog izaslanika između 6. decembra 1939. i 6. decembra 1940. priznato kao vreme provedeno na dužnosti komandanta puka čime je stekao neophodan uslov za unapređenje u čin brigadnog generala.⁴⁹ Neki od savremenika su smatrali da je u tom delu izmenjen Zakon o ustrojstvu vojske i mornarice isključivo zbog Vauhnikova da bi mogao da napreduje.⁵⁰ Ipak, mišljenja smo da to nije učinjeno isključivo zbog Vauhnikovog slučaja, već da bi veći broj privilegovanih generalštabnih oficira stekao uslov za napredovanje bez odgovarajućeg trupnog staža, a Vauhnik je bio prvi i jedini generalštabni oficir kome je to pravo priznato. Za revnosno vršenje vojne službe odlikovan je Medaljom za vojničke vrline, Ordenom Belog orla petog i četvrtog stepena, Ordenom jugoslovenske krune četvrtog i trećeg reda, kao i Spomenicom na borbe za oslobođenje severnih krajeva Jugoslavije 1918-1919. Služio se nemačkim, francuskim, italijanskim i engleskim jezikom.⁵¹ Vladimir Vauhnik je bio i plodan vojni pisac. Na stranicama vojnostručnog časopisa "Ratnik" je objavljivao prevode tekstova uglednih evropskih vojnih teoretičara s francuskog i nemačkog jezika, kao i prikaze najznačajnijih savremenih vojnih dela. Pisao je o upotrebi automobile u vojsci, taktici pešadije i problemima savremenog komandovanja većim jedinicama.⁵²

Tokom boravka u Nemačkoj je razvio snažnu obaveštajnu aktivnost koja i danas izaziva niz kontroverzi od toga da su informacije do kojih je on dolazio i slao u Beograd bile od izuzetnog značaja do toga da su upravo te informacije uticale na demoralizaciju jugoslovenskog vojnog vrha u predvečerje rata.⁵³ Zbog obaveštajnog rada u Nemačkoj, uhapšen je od strane Nemaca u aprilu 1941. Po puštanju je u saglasnosti s britanskom obaveštajnom službom stupio u Domobranstvo Nezavisne Države Hrvatske.⁵⁴ Formalno je od strane vlade u egzilu oslobođen dužnosti u Berlinu posebnim ukazom od 24. maja 1941.⁵⁵ Zbog stupanja u redove oružane sile Nezavisne Države Hrvatske ukazom predsednika vlade i vršioca dužnosti ministra vojske armijskog generala Dušana Simovića od 26. septembra 1941. je oglasen za vojnog begunca i lišen čina generalštabnog pukovnika.⁵⁶ U početku je bio bez konkretnog zaduženja, ali kako su vojnodiplomatski predstavnici zemalja koje su priznale Nezavisnu Državu Hrvatsku počeli da pristižu u Zagreb, u Glavnom Stožeru Domobranstva je s obzirom na nesporno iskustvo i znanje postavljen na dužnost oficira za vezu s inostranim vojnim predstavnicima.⁵⁷ Od jeseni 1941. u

⁴⁹ VA, DPP, kutija 1931, dosije 447, Vauhnik Mihaela Vladimir.

⁵⁰ Кнежевић, 27. март 1941, стр. 397.

⁵¹ VA, DPP, kutija 1931, dosije 447, Vauhnik Mihaela Vladimir.

⁵² Detaljnu bibliografiju radova Vladimira Vauhnikova objavljenih u časopisu "Ratnik" videti u: Пришић, *Ратник*.

⁵³ VA, P-17, k. 3, f. 3, d. 57, Izjava potpukovnika Milisava Đ. Perišića.

⁵⁴ Kranjc, *Slovenska vojaška inteligenca*, str. 118.

⁵⁵ *Službene novine Kraljevine Jugoslavije* 1, 1941, str. 6.

⁵⁶ *Službene novine Kraljevine Jugoslavije* 2, 1941, str. 2.

⁵⁷ O organizaciji hrvatskog domobranstva opširnije: Barić, *Ustroj Kopnene vojske Domobranstva Nezavisne Države Hrvatske*.

Ljubljani je organizovao obaveštajni centar. Juna 1944. je napustio Ljubljanu i otišao u Milano, a potom u Švajcarsku.⁵⁸ Boraveći u Švajcarskoj je razvio izuzetno razgranatu obaveštajnu mrežu i živu obaveštajnu aktivnost.⁵⁹ Prešao je u Argentinu 1948. gde je napisao svoje memoare. Umro je u Buenos Ajresu 31. marta 1955.⁶⁰

Milan Prosen. Diplomata i poverenik Dvora

Milan Prosen je rođen u Brezovici kod Ljubljane 21. septembra 1902.⁶¹ Završio je osnovnu školu i četiri razreda realne gimnazije. Nakon toga je stupio u Kadetsku školu u Gracu (1917-1918), a potom je završio šesti i sedmi razred vojne realne gimnazije u Mariboru (1918-1920).⁶² U 48. klasu Niže škole Vojne akademije je stupio 1. decembra 1920. Po uspešnom završetku školovanja 4. oktobra 1922. je unapređen u čin potporučnika. Školovanje je završio kao prvi u klasi od 309 pitomaca te klase.⁶³ Prva služba mu je bila u mariboru gde je od 20. oktobra 1920. do 13. decembra 1923. u 1. bateriji 4. haubičkog divizionu 2. dravskog artiljerijskog puka komandovao vodom. Zatim je do 24. jula 1924. u Drugoj artiljerijskoj podoficirskoj školi bio komandir voda, kao i u školskoj bateriji Škole za rezervne oficire pešadije i artiljerije u Sarajevu. Odatle je 1. oktobra 1925. poslat na školovanje u Višu školu Vojne akademije, ali je posle završene prve godine 17. septembra 1926. upućen u Višu ratnu školu u Parizu koju je završio 5. septembra 1928. Tokom školovanja je 4. oktobra 1926. postao poručnik. Po povratku u zemlju je od 12. do 25. septembra 1928. bio na službi u Đeneralštabnom odeljenju Ministarstva vojske i mornarice, da bi od 3. oktobra 1928. do 24. oktobra 1929. komandovao 2. baterijom 5. poljskog divizionu Zetske artiljerijske brigade u Sarajevu. Pomenuta baterija je bila u sastavu Artiljerijske škole gađanja. Mnogi pitomci su kasnije svedočili da je na njih ostavljao poseban utisak svojom spremnošću i metodičnošću prenošenja gradiva.⁶⁴ Na generalštabnu pripremu pri Glavnom Đeneralštabu je primljen 25. oktobra 1929. Pripremu je uspešno završio 29. februara 1932. U generalštabnu struku je preveden iz svog roda artiljerije 21. februara 1932.⁶⁵ Na službi u I odseku Obaveštajnog odeljenja Glavnog Đeneralštaba je bio od 29. aprila 1932. do 18. marta 1936. U to vreme je 9. oktobra 1933. unapređen u čin kapetana I klase. Ordonans oficir kralja Petra II je bio između 19. marta 1936. i 17. septembra 1939, a potom je do 24. maja 1940. komandovao bataljonom u 2. pešadijskom puku u Beogradu. U čin majora je unapređen 31. decembra 1936. Od smene s mesta komandanta bataljona,

⁵⁸ Vauhnik, *Nevidljivi front*.

⁵⁹ O obaveštajnom radu Vladimira Vauhniku u Švajcarskoj opširnije: Švent, *Vladimir Vauhnik*.

⁶⁰ *Enciklopedija Slovenije*, knjiga 14, str. 159.

⁶¹ U Enciklopediji Slovenije se kao mesto rođenja navodi Ilirska Bistrica (*Enciklopedija Slovenije*, knjiga 14, str. 159)

⁶² VA, DPP, kutija 1438, dosije 105, Prosen Ivana Milan.

⁶³ *Споменица седамдесетпетогодишњице Војне академије*, стр. 324.

⁶⁴ Bjelajac, *Vojska Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca-Jugoslavije 1922-1935*, str. 167.

⁶⁵ *Службени војни лист*, 1932, стр. 343.

pa do 16. avgusta 1940. je bio na pripremi u Obaveštajnom odeljenju Glavnog Đeneralštaba radi upoznavanja s dužnostima vojnog izaslanika. Već 26. avgusta 1940. je postavljen na mesto vojnog izaslanika u Ankari. Potpukovnik je postao 31. decembra 1940. Njegov rad na mestu vojnog izaslanika je načelnik Glavnog Đeneralštaba armijski general Petar Kosić posebno pohvalio. Za revnosno vršenje službe odlikovan je Medaljom za vojničke vrline, Zlatnom medaljom za revnosnu službu, ordenom Jugoslovenske krune V reda, Ordenom Belog orla V reda, Spomenicom na borbe za oslobođenje severnih krajeva Jugoslavije 1918-1919, rumunskom Medaljom kralja Karola, bugarskim Ordenom Svetog Aleksandra IV reda, čehoslovačkom Medaljom Belog lava, Rumunskom krunom, francuskom Legijom časti, belgijskim ordenom Leopolda II reda, poljskim ordenom Polonia Restitua, kao i grčkim ordenom Feniksa. Bio je oženjen Zdenkom, ćerkom Štefanije i Marka Čaleta, pastorkom Stevana Zrilića, bankara iz Sarajeva.⁶⁶

Razrešen je dužnosti jugoslovenskog vojnog izaslanika u Ankari 27. oktobra 1941. Istim ukazom ministra na to mesto je umesto njega postavljen potpukovnik Miloš Banković.⁶⁷ Od 27. avgusta 1942.⁶⁸ do novembra 1942. je komandovao bataljonom Kraljeve garde sastavljenim od Slovenaca koje su kao italijanske vojnike zarobile britanske trupe tokom borbi u severnoj Africi. Zahvaljujući njegovom odlučnom držanju tokom Kairske afere 1942. nije došlo do pobune unutar samog bataljona.⁶⁹ Nakon toga je vršio dužnost pomoćnika komandanta jugoslovenskih trupa na Bliskom istoku.⁷⁰ Potom je od oktobra 1943. bio član jugoslovenske vojne misije u Bariju.⁷¹ Kraće vreme je od marta do avgusta 1944. bio šef vojne misije pri jugoslovenskoj delegaciji u Savetodavnom odboru za Italiju. Nakon što se veći deo ljudstva bataljona izjasnio za pristupanje Narodnooslobodilačkoj vojsci Jugoslavije, premešten je u London gde je bio na službi u Ministarstvu vojske, mornarice i vazduhoplovstva, a potom i adutant kraljice Marije koja ga je izuzetno cenila i svojim testamentom zaveštala izvesnu količinu novca.⁷² Izuzetno je bio blizak s princom Tomislavom Karadorđevićem kome je u Velikoj Britaniji pomagao oko započinjanja privatnih poslova u oblasti poljoprivrede i vođenju poslovnih knjiga. Često ga je pratio na putovanjima po Evropi, a neretko bio njegov vaspitač.⁷³ Nakon smrti kraljice Marije je radio kao turistički vodič. Umro je u Londonu 22. novembra 1991.⁷⁴

⁶⁶ VA,DPP, kutija 1438, dosije 105, Prosen Ivana Milan.

⁶⁷ *Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, 10, 1942, str. 14.

⁶⁸ *Službene novine Kraljevine Jugoslavije* 1, 1941, str. 6.

⁶⁹ Павловић, *Дневник 1941-1945*, стр. 169.

⁷⁰ *Službene novine Kraljevine Jugoslavije* 11, 1943, str. 12.

⁷¹ *Telegram B. Purića ambasadi u Vašingtonu kojim se urgira dobijanje odobrenja za jugoslovensku vojnu misiju u Bariju, Kairo 22.X 1943*, Petranović (priredivač), *Jugoslovenske vlade u izbeglištvu 1943-1945.*, str. 234-235.

⁷² Karadorđević, *Memoari*, Topola, str. 224.

⁷³ Isto, str. 180, 204, 236, 238, 686, 691.

⁷⁴ *Enciklopedija Slovenije*, knjiga 9, str. 159.

Josip Rijavec. Oficir, diplomata, bibliotekar

Josip Rijavec je rođen 10. novembra 1904. u Mariboru. Nakon završene gimnazije stupio je 15. oktobra 1923. u 51. klasu Niže školu Vojne akademije koju je završio 1. oktobra 1925.⁷⁵ Po završetku školovanja je od 10. oktobra 1925. do 20. juna 1930. bio komandir voda u 45. pešadijskom puku u Ljubljani, a od 21. juna 1930. do 28. februara 1931. je vršio dužnost komandira mitraljeske čete u 22. pešadijskom puku u Kumanovu. U čin poručnika je unapređen 1. oktobra 1929. U istom puku je od 1. marta 1931. do 30. septembra 1933. komandovao mitraljeskom četom 2. bataljona u garnizonu Kriva Palanka. Odatle je 2. oktobra 1933. poslat na školovanje u 35. klasu Više škole Vojne akademije koju je završio 24. oktobra 1935. Tokom školovanja, 1. decembra 1933. je postao kapetan II klase. Po završetku školovanja je od 28. oktobra 1935. do 1. aprila 1937. bio komandir čete u Prvoj pešadijskoj podoficirskoj školi u Beogradu. Tu je 11. decembra 1936. postao kapetan I klase. Na Dopunskom tečaju Više škole Vojne akademije je bio od 14. oktobra 1937. do 14. oktobra 1938, a potom do 5. maja 1939. na generalštabnoj pripremi pri Glavnom Đeneralštabu. Kraće vreme je po završetku pripreme, od 5. do 22. maja bio na službi u Organizacionom odeljenju Glavnog Đeneralštaba, da bi potom do 24. februara 1940. službovao u Inspekciji zemaljske odbrane. Odatle je prekomandovan na službu u Direkciju pasivne odbrane da bi 22. novembra iste godine postavljen za pomoćnika vojnog izaslanika u Rimu.⁷⁶ Nakon kapitulacije jugoslovenske vojske u kratkotrajnom Aprilskom ratu je napustio Rim zajedno s ostalim diplomatskim službenicima jugoslovenskog poslanstva u italijanskoj prestonici. Zvanično je posebnim ukazom ministra vojske i mornarice armijskog generala Bogoljuba Ilića oslobođen dužnosti pomoćnika vojnog izaslanika u Rimu 21. maja 1941.⁷⁷

Tokom Drugog svetskog rata je bio od avgusta 1941. do marta 1942. referent u Ministarstvu vojske, mornarice i vazduhoplovstva u Londonu. Od 4. februara 1943. je bio pomoćnik komandanta bataljona Kraljeve garde u Plaestini i Siriji.⁷⁸ Od avgusta 1944. do marta 1945. je bio vojni referent pri Predsedništvu vlade u Londonu. Istovremeno, od septembra 1944. do januara 1945. je bio ađutant kralja Petra II. Podneo je molbu šefu Vojne misije NOVJ u Londonu Vladimiru Velebitu da stupi u redove NOVJ, ali je po njegovoj naredbi ostao na dužnosti sve do formiranja Privremene vlade Demokratske Federativne Jugoslavije u Beogradu. Po povratku u zemlju je od 1. aprila 1945. bio načelnik Nastavnog odseka u Pešadijskoj oficirskoj školi u Beogradu. Posebnim ukazom mu je istog dana priznat čin majora. Kraće vreme, od 12. septembra 1945. do 11. januara 1946. je bio na raspolaganju, a od tada, pa do 31. oktobra 1946. je bio nastavnik štabne službe u Pešadijskoj oficirskoj školi u Sarajevu. Prilikom ankete o ostanku u vojnoj službi koja je sprovedena pred definitivnu demobilizaciju Jugoslovenske armije izjasnio se 22. februara 1947. za

⁷⁵ *Споменица седамдесетногодишњице Војне академије*, стр.347.

⁷⁶ VA,DPP, kutija 1527, dosije 565, Rijavec Josipa Josip.

⁷⁷ *Službene novine Kraljevine Jugoslavije* 1, 1941, str. 6.

⁷⁸ *Službene novine Kraljevine Jugoslavije* 11, 1943, str. 15.

ostanak u vojnoj službi. Nakon toga je do 29. maja 1948. bio redaktor uredništva Vojnog glasnika. Teško se uklapao u odnose koji su vladali u novoj vojsci. Njegovi pretpostavljeni su ocenjivali da nema dovoljno marksističkog znanja, ali i da nema ambiciju da se marksistički obrazuje i da važi za prikrivenog ljubitelja anglofilske politike. U čin potpukovnika je unapređen 14. septembra 1946. Nakon demobilizacije na svoj zahtev od 2. avgusta 1948. je bio na raspolaganju Vlade NR Slovenije. Živeo je u Ljubljani u Gajevoj broj 6.⁷⁹ Bio je oženjen Olgom, kćerkom Davorina i Marije Rovšek iz Ljubljane. U tom braku je rođen sin Andrej 4. marta 1937.⁸⁰

Po demobilizaciji je radio u Narodnoj i univerzitetskoj biblioteci u Ljubljani kao bibliotekar i stručnjak za unuverzalnu decimalnu klasifikaciju. Od 1955. je bio na čelu odeljenja za periodiku. Viši bibliotekar je postao 1960. Dao je poseban doprinos razvoju bibliotekarstva u Sloveniji. Objavio je niz radova o problemima univerzalne decimalne klasifikacije, periodične štampe i aktuelnim problemima bibliotekarstva. Dobitnik je prestižne Čopove nagrade 1967.⁸¹

*
* *
* *

Gotovo deceniju i po po završetku Prvog svetskog rata, jugoslovenska vojna diplomatija se oslanjala na infrastrukturu i oficire nekadašnje Vojske Kraljevine Srbije. Uzroci takvog stanja su bili višestruki. Na jednoj strani loša iskustva s višim oficirima bivše austrougarske vojske i njihovo odbijanje da stupe u vojsku novostvorene države ili brz odlazak iz nje usled ispunjenja uslova za penzionisanje, a često i nemirenja s odnosima u novoj vojsci, a na drugoj potrebno vreme da bi mladi oficiri koji su u jugoslovensku vojsku stigli iz nekadašnje Austro-Ugarske ili započeli vojnu karijeru u jugoslovenskoj državi dostignu potrebne kvalifikacije za obavljanje te vrste dužnosti, učinili su da od sredine 30-tih godina, sukcesivno sve veći broj oficira hrvatske i slovenačke nacionalnosti zauzme mesto u redovima jugoslovenske vojne diplomatije. U datom period petorica oficira Slovenaca, elitnih generalštabnih oficira su obavljali dužnost vojnog izaslanika u Atini, Vašingtonu, Bukureštu, Ankari i Berlinu, dok je jedan bio na dužnosti pomoćnika vojnog izaslanika u Rimu. Radilo se o elitnim oficirima, zavidnog opšteg i vojnog obrazovanja koji su pored diplomatskih neretko izuzetno uspešno obavljali i obaveštajne dužnosti. Njihov uspešan rad ih nije preporučivao samo za najviše vojne dužnosti, već je većinu njih široka opšta i lična kultura preporučivala i za odgovorne dužnosti na dvoru.

⁷⁹ VA, KPP JNA, kutija 866, redni broj 51, dosije 12979, Rijavec Josipa Josip.

⁸⁰ VA, DPP, kutija 1527, dosije 565, Rijavec Josipa Josip.

⁸¹ *Enciklopedija Slovenije*, knjiga 10, str. 217.

Izvori i literatura

Izvori

- Krizman, Bogdan (priredivač), *Jugoslavenske vlade u izbjeglištvu 1941-1943. Dokumenti*. Zagreb: Globus i Arhiv Jugoslavije, 1981.
- Petranović, Branko (priredivač), *Jugoslavenske vlade u izbjeglištvu 1943-1945. Dokumenti*. Zagreb: Globus i Arhiv Jugoslavije, 1981.
- Pijevac, Komnen, Jončić, Dušan (priredivači), *Zapisnici sednica Ministarskog saveta Kraljevine Jugoslavije 1941-1945*. Beograd: Arhiv Jugoslavije, 2004.
- Vojni arhiv, popisnik 17 – Vojska Kraljevine Jugoslavije.
- Vojni arhiv, Dosijeji personalnih podataka oficira Vojske Kraljevine Jugoslavije.
- Vojni arhiv, Kartoni personalnih podataka oficira Jugoslavenske narodne armije.

Literatura

- Barić, Nikica, *Ustroj Kopnene vojske Domobranstva Nezavisne Države Hrvatske 1941-1945*. Zagreb: Institut za hrvatsku povijest, 2003.
- Bjelajac, Mile, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije 1918-1941. Studija o vojnoj eliti i biografski leksikon*. Beograd: INIS i Altera, 2004.
- Bjelajac, Mile, *Jugoslavensko iskustvo s multietničkom armijom 1918-1991*. Beograd: UDI, 1999.
- Bjelajac, Mile, *Vojska Kraljevine SHS 1918-1921*. Beograd: Narodna knjiga, 1988.
- Bjelajac, Mile, *Vojska Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca-Jugoslavije 1922-1935*. Beograd: INIS, 1994.
- Бјелајац, Миле, Покушај стратешког ослоњаца Југославије на СССР 1939-1941. *Војноисторијски гласник* 1-2, 2006, стр. 41-66.
- Бојић, Душица (priređивач), *Мемоари генерала и министра Љубомира Марића (1878-1960)*. Београд: ИМС, 2012.
- Denda, Dalibor, *Vojna obavještajna služba u Kraljevini SHS/Jugoslaviji 1918-1941. Vojnoistorijski glasnik* 2, 2010, str. 22-42.
- Enciklopedija Slovenije*, knjige 9, 10 i 14.
- Група аутора, *Војна обавештајна служба у Србији*. Београд: Одбрана, 2012.
- Јовановић Илија, Рајковић, Слободан, Рибар, Влајко, *Југословенски добровољачки корпус у Русији. Прилог историји добровољачког покрета (1914-1918)*. Београд: Војноисторијски институт, 1954.
- Karadorđević, Tomislav, *Мемоари*. Topola: Zadužbina "Oplenc", 1999.
- Кнежевић, Живан, *27.март 1941*. Вашингтон: самостално издање, 1979.
- Kranjc, Marijan, *Slovenska vojaška inteligenca*. Grosuplje: Grafis Trade, 2005.
- Марић, Љубомир, Из мог командовања Корушким одредом. *Ратник* VII, 1927, стр. 35-48.
- Павловић, Коста, *Дневник 1941-1945*. Београд: Службени гласник, 2011.
- Пршић, Милоје, *Ратник. Часопис за војне науке, књижевност и новости (јануар 1879-март 1941). Тематска библиографија*. Београд: Одбрана, 2017.
- Seruçar, Zdravko, *Војне акције у Корушкој 1918/19*. Београд: Војноисторијски институт, 1950.
- Švent, Rozina, Vladimir Vauhnik – vojak in obveščevalec. *Zgodovinski časopis* 2, 1995, str. 281-287.
- Споменица седамдесетногодишњице Војне академије 1850-1925*, Београд: Војна академија, 1925.
- Vauhnik, Vladimir, *Невидљиви фронт. Борба за очување Југославије*. Minhen: Nova iskra, 1984.
- Zajc, Marko, *Odnos Vojske Kraljevine SHS/Jugoslavije do Slovencev. Prispevki za novejšo zgodovino* 1, 2015, str. 7-21.

Zečević, Milan, *Vojna diplomatija*. Beograd: VINC, 1990.

Животић, Александар, *Југословенско-совјетски односи 1939-1941*. Београд: Филип Вишњић, 2016.

SUMMARY

Slovenes in the Kingdom of Yugoslavia's Military Diplomacy

Aleksandar Životić

After the end of World War I, the Yugoslav military diplomacy drew upon the experience, infrastructure, and personnel of the kingdom's former diplomacy. Former officers of the Austro-Hungarian army were not given posts in military and diplomatic delegations up to the mid-30s. A series of negative experiences with senior Austro-Hungarian officers who joined the Yugoslav army, their swift retirement from active service or disagreements with the new environment, allowed for Slovene and Croatian officers to enter the military diplomatic service. They were given prestigious, confidential, and responsible posts; they joined the Yugoslav army as young officers or started their military careers in the Kingdom of Yugoslavia's army. Mirko Burja was the first Slovene officer to be appointed to the post of a military attaché in 1934. Ivan Prezelj, Franc Stropnik, Vladimir Vauhnik, and Milan Prosen followed suit, and Josip Rijavec was appointed as a deputy military attaché. In the Kingdom of Yugoslavia's final days, four out of a total of eleven military attachés were Slovenes. Percentually speaking, this exceeded considerably the total percentage of Slovenes in the Yugoslav officers' corps. They were extremely capable general staff officers with outstanding military and general education. They were very accomplished and took up responsible military duties, they worked in confidential missions and were held in high esteem by the royal court.

Božo Repe

Diplomatsko razkosanje Slovenije med drugo svetovno vojno in določanje meja na terenu

REPE, Božo, dr., red. prof., Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2, bozo.repe@ff.uni-lj.si

Diplomatsko razkosanje Slovenije med drugo svetovno vojno in določanje meja na terenu *Zgodovinski časopis*, Ljubljana 73/2019 (159), št. 1-2, str. 158–192, cit. 71

1.01 izvorni znanstveni članek: jezik Sn. (En., Sn., En.)

Članek obravnava okupacijske meje v Sloveniji med drugo svetovno vojno. Z zasedbo slovenskega etničnega ozemlja je bilo leta 1941 na Slovenskem pet različnih mejnih območij in meja. Te so bile: meja med Nemčijo in Madžarsko, meja med Madžarsko in NDH, meja med Nemčijo in NDH, meja med Italijo in Nemčijo ter meja med Italijo in NDH. Kljub formalni vključitvi t. i. Ljubljanske pokrajine v Italijo je še vedno ostala tudi t. i. rapalska meja, ki je ločevala primorske Slovence od preostalih. Vzpostavitev meja z žičnimi ogradami, minskimi polji, bunkerji in stražnimi stolpi so okupatorji pospremili z vojnim nasiljem, deportacijami prebivalstva, pogosti so bili tudi prebegi iz ene okupacijske cone v drugo. Vse to je neizogibno povzročilo številne travme ter pretrgalo tradicionalne vzorce migracij, kmetovanja in trgovine.

Ključne besede: Slovenija, okupacija, razkosanje, aneksionizem, debelacija, mejne komisije, določanje meja.

REPE, Božo, PhD, Full Professor, University of Ljubljana, Faculty of Arts, Department of History, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2, bozo.repe@ff.uni-lj.si

Diplomatic Division of Slovenia during World War II and On-Site Delineation of Borders *Zgodovinski časopis (Historical Review)*, Ljubljana 73/2019 (159), No. 1-2, pp. 158–192, 71 notes

Language Sn. (En., Sn., En.)

The article deals with occupiers' borders in Slovenia during World War II. The occupation of the Slovene ethnic territory in 1941 resulted in five different border areas and borders. Namely, the border between Germany and Hungary, between Hungary and NDH, between Germany and NDH, between Italy and Germany, and between Italy and NDH. Despite the formal annexation of the so-called Ljubljana Province to Italy, the Rapallo border remained in place, separating Littoral Slovenes from the rest. The delineation of borders by means of barbed wire fences, mine fields, bunkers, and watchtowers was accompanied by violence, deportations, and, frequently, escapes from one occupation zone to another. All this led to many traumas and broke off traditional patterns of migration, farming, and trade.

Key words: Slovenia, occupation, division, annexationism, debellation, border committees, delineation of borders

Uvod¹

Druga svetovna vojna označuje enega izmed najbolj kritičnih trenutkov slovenske zgodovine. Štirje okupacijski režimi – nemški, italijanski, madžarski in režim ustaške Hrvaške – so Slovence razdelili med različne državne entitete ter jih v etničnem smislu obsodili na smrt – tudi z uporabo genocidnih metod.

Eden izmed ključnih motivov za drugo svetovno vojno je bila revizija državnih meja, nastalih po prvi svetovni vojni. Revizija je potekala na škodo manjših narodov, tudi slovenskega. Po okupaciji in razkosanju so na Slovenskem nastale državne meje med silami osi. Meje so bile postavljene izključno po logiki delitve ozemlja in načrtovanega hitrega in nasilnega izginotja slovenskega naroda. Le na meji z Neodvisno državo Hrvaško (NDH) je meja potekala po nekdanji približni etnični razdelitvi ozemlja oz. (deloma) starih upravnih mejah. To je tudi edina meja, ki se je ohranila do danes.

V nemški rajh so prešla ozemlja Gorenjske, Koroške, Štajerske, severozahodnega dela Prekmurja in severnega dela Dolenjske. Italija je zasedla Notranjsko, Ljubljano ter preostali del Dolenjske. Madžarska je okupirala večino Prekmurja, NDH pa pet vasi v Posavju.

Meje med okupacijskimi območji niso (razen v »neproblematičnih« delih) potekale po zgodovinskih, upravnih ali pokrajinskih oziroma narodnostnih mejah. Nacistična Nemčija je svoj del zasedenega slovenskega ozemlja razdelila na dve začasni upravni enoti: Spodnjo Štajersko ter Gorenjsko z Mežiško dolino. Sedeža enot sta bila po nekaj mesecih s prvotnih lokacij v Mariboru in na Bledu prenesena v Gradec in Celovec. Vodila sta jih šefa civilne uprave. Obe upravni enoti so v pričakovanju hitre vključitve v rajh navznoter reorganizirali po nemškem principu okrajev in okrožij ter uvedli nemške službe in upoštevali nemško rasno zakonodajo. Nemška meja z NDH in Italijo je postala južna meja nemškega rajha in naj bi veljala za njegov varovalni pas. Italija je po napadu okupacijskih sil na Jugoslavijo dobila še ozemlja za rapalsko mejo: večino Dolenjske in Ljubljano z okolico do reke Save. Na novo pridobljenih območjih je ustanovila t. i. Ljubljansko pokrajino, ki so jo priključili h Kraljevini Italiji. Ohranila je rapalsko mejo, ker je Primorsko štela

¹ Članek je nastal v okviru raziskave »Napravite mi to deželo nemško ... italijansko ... madžarsko ... hrvaško! Vloga okupacijskih meja v raznarodovalni politiki in življenju slovenskega prebivalstva«, J6-8248, ki jo financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije (ARRS).

za del italijanskega nacionalnega ozemlja, Ljubljansko pokrajino pa je šele hotela italijanizirati. Po kapitulaciji Italije leta 1943 je celotno ozemlje sicer formalno ostalo del Mussolinijeve fašistične republike, a je dejansko prešlo pod nacistično upravo. Ljubljanska pokrajina je postala del t. i. Operacijske cone za Jadransko primorje s sedežem v Trstu. Madžarom so Prekmurje predali Nemci. S prevzemom oblasti so uveljavili vojaško upravo, ki je bila razdeljena na dva dela in podrejena neposredno Poveljstvu vojaško-upravne skupine južne armade, sprva s sedežem v Subotici in nato v Novem Sadu. Že avgusta 1941 so vojaško upravo zamenjali s civilno ter tako pričeli proces vključevanja zasedenega ozemlja v madžarsko državo. Prekmurje so razdelili med dva okraja: Železna županija in Zala, tako kot je bilo to v času Avstro-Ogrske. Neodvisna država Hrvaška, ki je nastala neposredno po začetku druge svetovne vojne je dobila pet slovenskih naselij: Bregansko selo (današnja Slovenska vas), Nova vas pri Bregani (današnja Nova vas pri Mokricah), Jesenice na Dolenjskem, Obrežje in Čedem. Vasi obsegajo ozemlje približno 20 kvadratnih kilometrov, na katerem je takrat živelo okoli 800 prebivalcev.

Razsežnosti etnocidnega in genocidnega ravnanja okupatorjev so vidne v prisilnih migracijskih gibanjih in prehodih meje – 58.522 Slovencev v nemških in italijanskih, 688 v madžarskih, okrog 400 v hrvaških koncentracijskih taboriščih, blizu 20.000 v konfinaciji in na prisilnem delu, 80.000 v zaporih. Deportirali so tudi 571 prekmurskih Judov, večina jih je bila umorjena v taborišču Auschwitz. Nemci so nameravali izgnati od 220.000 do 260.000 Slovencev, uspelo jim jih je 63.000. Okrog 17.000 jih je prek nemško-italijanske meje uspelo zbežati v nemško okupacijsko cono. V italijansko okupacijsko cono je zbežal ali po legalni poti prek meje prišel tudi del od 10.000 ljudi, ki so jih iz nemške okupacijske cone izgnali v NDH. Iz italijanske okupacijske cone so na izpraznjena slovenska ozemlja ob hrvaški meji preselili 17.000 kočevskih Nemcev (zaradi česar je preučitev te meje še posebej potrebna).²

Z zasedbo slovenskega etničnega ozemlja je bilo leta 1941 na Slovenskem pet različnih mejnih območij in meja. Te so bile: meja med Nemčijo in Madžarsko, meja med Madžarsko in NDH, meja med Nemčijo in NDH, meja med Italijo in Nemčijo ter meja med Italijo in NDH. Kljub formalni vključitvi t. i. Ljubljanske pokrajine v Italijo je še vedno ostala tudi t. i. rapalska meja, ki je ločevala primorske Slovence od preostalih. Le meja s Hrvaško, ki je slonela na starejših razmejitvah, se je ohranila do danes. Vseh meja je bilo, kot je v okviru raziskave izračunal GIAM, 560 kilometrov in so potekale od zamočvirjenih porečij Mure in Drave do vrha Triglava; od Sotle in Kolpe do Peči nad Ratečami; od predmestij Ljubljane prek Polhograjskega hribovja in doline Sore do Idrije in naprej.

Vsi okupatorji so si svoj del teritorija ogradili z mejami, ki so ločevale posamezne okupacijske cone. Oblikovanje vseh teh meja so pospremili vojno nasilje, deportacije prebivalstva, prebegi iz ene okupacijske cone v drugo, hkrati pa so zaradi življenjskih potreb in partizanskega odpora (ki razkosanja ni priznaval in se je boril proti njemu) nastajali tudi utečeni ilegalni prehodi. Vse to je neizogibno povzročilo številne travme ter pretrgalo tradicionalne vzorce migracij, kmetovanja in trgovine.

² Več o okupacijski politiki in posledicah okupacije v: Repe, *S puško in knjigo*.

Posamične meje³

Meja med Nemčijo in NDH – južna meja rajha

Meja med Nemčijo in NDH je bila dolga približno 100 kilometrov, večina mejne linije je potekala po reki Sotli. Nova meja se je v glavnem skladala z narodnostno in staro upravno mejo preteklih državno-političnih tvorb na tem območju, Sotla je namreč bila že stoletja narodna meja med Slovenci in Hrvati. Ta spodnještajerska meja na Sotli je poleg nemške meje z Italijo postala najjužnejša in zaščitna meja napovedanega tisočletnega Tretjega rajha. Zato je nemška uprava obmejni pas etnično očistila: deportirala Slovence in naselila kočevske Nemce ter zgradila in vojaško zavarovala svojo južno državno mejo. Začetna utrjevalna dela so se zaključila do pozne jeseni 1941. Nemci so mejo zavarovali z bodečo žico, minskimi polji in vmesnimi graničarskimi stražarnicami, marca 1943 pa so bili izdani tudi sklepi o nujni izgradnji stražnih stolpov. Žico, ki je bila visoka do dveh metrov, so namestili na lesene stebre, ki so bili ob rečni strugi zabiti enakomerno na vsakih nekaj metrov. Širina linije minskega polja ob žici je znašala približno od dva do štiri metre.

Dovoljeni prehod prek meje je postal zelo otežkočen in neprijeten, možen je bil le z mejno prepustnico. Prebivalci, zlasti tisti, ki so živeli blizu meje, so v pomanjkanju pričeli čez mejo tihotapiti blago ter tako ilegalno prestopati mejo. S hrvaške strani se je prek reke spravljal tobak ter meso, v zameno pa so slovenski sosedje dajali sol, moko, sladkor ali kavo in celo galico. Čez mejo so si izmenjevali tudi kruh, maslo, mleko in jajca ter pomembno pošto.⁴

Oktobra leta 1944 so Nemci vzdolž celotne meje začeli obsežna obrambno-utrjevalna dela. Gradili so strelske jarke, mitralješka gnezda ter bunkerje, ostanki le-teh so še danes jasno vidni v prostoru. Za opravljanje težavnega fizičnega dela so mobilizirali okoliško prebivalstvo, tudi v pasu več kot 20 kilometrov stran od meje. Mine, ki so ostale ob Sotli po vojni, so povzročale številne smrtne žrtve še desetletje po koncu vojne.

³ Opis meja je povzet po osrednji razstavi, ki jo je decembra 2018 pripravila raziskovalna skupina in je bila prvič na ogled na Filozofski fakulteti v Ljubljani, in po dveh regionalnih razstavah o Rogaški Slatini ter o Žireh in Idriji. V pripravi so še razstave o Beli krajini, Dolenjski, Prekmurju in Ljubljani. Gradiva z razstav, ki gostujejo po Sloveniji, so dostopna na: <https://www.facebook.com/OkupacijskeMeje/>. Po končanem projektu bodo dostopne na portalu Sistory.

⁴ Children of the Border, <https://www.facebook.com/OkupacijskeMeje/videos/854834978194414/>. Posnel dr. Božidar Flajšman. Scenarij in montaža dr. Božidar Flajšman in dr. Bojan Balkovec. Raziskovalna skupina je doslej naredila in objavila več kot 200 intervjujev in drugih dokumentarnih prispevkov o življenju tedanjega obmejnega prebivalstva.

Slika 1. Mejni prehod med Nemčijo in Neodvisno državo Hrvaško pri Harinih Zlakah (Podčetrtek). Fototeka Muzeja novejšje zgodovine Slovenije.

Fig. 1: The border crossing between Germany and the Independent State of Croatia near Harine Zlake (Podčetrtek). Photo library, the National Museum of Contemporary History.

Meja med Nemčijo in Italijo

Meja med Nemčijo in Italijo je imela dva kraka. Jugovzhodno od Ljubljanske pokrajine je tekla od vzhodnih ljubljanskih predmestij, severno od Stične, Šentruperta in Krmelja, mimo Bučke, ki je bila na nemški strani, proti Zameškemu, kjer je dosegla reko Krko. Po Krki je šla mimo Kostanjevice, ki je bila na italijanski strani, proti Bušechi vasi. Pred Bušečo vasjo je meja prestopila Krko in v bližini Gadove peči dosegla točko, kjer je bila tromeja med Nemčijo, Ljubljansko pokrajino in NDH. Velik mejni kamen, ki je v Avstro-Ogrski označeval mejo med obema deloma monarhije, so spremenili v tromejnik.⁵ Od tam je šel en del naprej na Štajersko

⁵ Na osnovi prenesenih podatkov z zgodovinskih zemljevidov v GPS sistem, ki ga je opravil GIAM (dr. Rok Ciglič), ga je raziskovalna skupina našla in bo v perspektivi postal spominsko obeležje. Tromejnik, <https://www.facebook.com/OkupacijskeMeje/photos/a.1964149333824496/1967256793513750>.

kot nemško-NDH-jevska meja do naslednje tromeje NDH-Nemčija-Madžarska. V tem delu se je razmejitev v glavnem ujemala z nekdanjo mejo med avstrijskim in ogrskim delom monarhije oz. med avstrijskima kronskima deželama Kranjsko in Štajersko na eni in madžarsko avtonomno Troedino Kraljevino Hrvaško, Slavonijo in Dalmacijo na drugi strani. Drugi del meje, ki se je usmeril proti Gorjancem, je postal italijansko-NDH-jevska meja in je prek Kolpe do Osilnice, Čabra, po Čabranki do Osilnice in nato od tam zahodno od Delnic do Bakarskega zaliva.

Meja z Italijo v tem kraku je bila strateška (pa tudi gospodarska) meja. Kot naravna meja se je ponujala reka Sava, vendar so Nemci želeli nadzorovati prostor prek Save tudi zaradi obrambe gospodarsko pomembnega prostora. Strateško odločitev o meji dokazuje dejstvo, da je meja potekala po gričevnatem in hribovitem terenu, ki je Nemcem omogočal pregled tudi nad obmejnimi italijanskim ozemljem.

Drugi krak je šel severno in zahodno od Ljubljane prek Polhograjskih dolomitov do nekdanje rapalske meje med Žirmi in Idrijo, ki se ji je priključil pri Spodnjem Vrsniku. Rapalska meja se je sicer začela na Peči nad Ratečami (danes tromeja med Avstrijo, Slovenijo in Italijo, takrat meja med Nemčijo in Italijo) in je nato potekala po vrhovih Peč, Jalovec, Triglav, Možic, Porezen, Blegoš, Črni Vrh nad Cerknim, Bevki, Hotedršica, Planina, Javornik, Biška gora, Griž, Snežnik, Kastav ter nato vzhodno od Matulj proti morju. Z okupacijo se je njena vloga spremenila. Od Peči do naselja Spodnji Vrsnik je nekdanja meja med Italijo in Jugoslavijo postala meja med Italijo in nemškim rajhom, pri Spodnjem Vrsniku pa se ji je priključila nova meja iz ljubljanske smeri. Tisti del rapalske meje, ki sedaj ni več razmejeval Italije in Jugoslavije (od Spodnjega Vrsnika prek Hotedrščice do ozemlja vzhodno od Snežnika, je postal »notranja« meja Italije, ki pa so jo še vedno nadzorovali. Slovenci v Ljubljanski pokrajini so bili namreč kljub vključitvi v Italijo v posebnem položaju. Na rapalski meji je Italija obdržala policijsko, carinsko in davčno mejo. Ljubljanska pokrajina je mejila na sedaj povečano Reško pokrajino, Tržiško in Goriško pokrajino. Potovanje iz Ljubljanske pokrajine v Italijo je bilo mogoče le z veljavnim potnim listom, ki pa ga ni mogel dobiti kdorkoli. V vseh italijanskih priključenih pokrajinah z območja nekdanje Jugoslavije so še naprej veljali davčni in carinski predpisi iz prejšnje države.⁶ Zato so bili za prehod iz Ljubljanske pokrajine v notranjost Italije potrebni potni dokumenti. Mejni kamen pri Spodnjem Vrsniku, ki nosi št. 40, je zato postal nekakšen »tromejnik« med Nemčijo, Italijo in Ljubljansko pokrajino.

Na tistem delu stare rapalske meje, ki je postala meja med Nemčijo in Italijo, so spremenili napise na mejnih kamnih, Nemci pa so mejo z nekdanje jugoslovanske strani dodatno zavarovali. Novo mejo so utrdili in zastražili. Po mejni liniji so postavili bodečo žico, pas v okolici meje pa so minirali. Za potrebe nadzora nad mejo je okupator izsekal dobršen del gozda, porušil nekatera gospodarska ter bivalna poslopja ter na pomembnejših mestih zgradil stražne stolpe, ki so bili visoki okrog 30 metrov in strateško postavljeni tako, da so pokrivali prostor med enim in drugim stražnim stolpom. Za dodaten nadzor meje sta okupatorja, tako nemški kot italijanski,

⁶ Ferenc, *Slovenci pod Italijo*, str. 251.

poskrbela z enotami, ki so bile nastanjene ob meji ter jo z obhodi redno preverjale. Meja je tako postala težko prehodna, mejni prehodi so bili redki, prehod bodisi zaradi dela na njivah in travnikih na drugi strani bodisi zaradi nujnih opravkov zelo oteženi, mnogokrat odvisni od dobre volje stražarjev in obmejnih služb. Zato so bili ilegalni prehodi meje kljub velikemu tveganju in smrtih na minskih poljih pogosti.

Po kapitulaciji Italije septembra 1943 in z nemškim prevzemom nadzora med njenim okupiranim območjem meja ni bila več potrebna, saj so tako Ljubljanska pokrajina kot sosednje italijanske pokrajine postale del t. i. Operacijske cone za Jadransko primorje s sedežem v Trstu. Nemška vojska je deloma izkopala mine, postavljene ob prometnicah ter travnikih, in na nekaterih delih odpeljala tudi žico ter vse skupaj uporabila drugje. Nekatero dele meje so sicer še varovali zaradi preprečevanja partizanskih prehodov in akcij. Temeljito čiščenje obmejnega ozemlja pa je sledilo šele po koncu druge svetovne vojne. Formalno je meja sicer še ostala, saj je na severu Italije nastala fašistična republika (t. i. Salojska republika), ki jo je vodil Mussolini, vanjo pa je še naprej (a brez italijanske navzočnosti) spadala tudi Ljubljanska pokrajina.

Posebnost meje med Nemčijo in Italijo je bila meja v visokogorju. Tu ni šlo toliko za vprašanje varovanja, kot simbolnega označevanja prostora. Njena osnova je bila medvojna rapalska meja med Kraljevino Italijo in Kraljevino Jugoslavijo. Meja je geografsko potekala po razvodju med jadranskim in črnomořskim povodjem. Določevalci meje so se uprli na že obstoječe mejnike rapalske meje, na katere so na nemško stran mejnikov vklesali črko »D«, ki je nadomestila dotedanji »J« za Jugoslavijo. Na italijanski strani mejnikov je ostala črka »I«.

Tako kot je rapalska meja potekala prek Triglava, je prek njega potekala tudi okupacijska meja. Triglav, ki so ga Nemci »izgubili« po prvi svetovni vojni, so si ponovno prisvojili – tudi simbolno, saj so ga kmalu umestili med podobe na državnih poštnih znamkah. Mejnik na vrhu Triglava so avgusta 1944 pod motom »*Na tem vrhu nikdar več meja!*« odstranili partizani. Takrat so na vrhu tudi izobesili slovensko zastavo.

Zaradi težje prehodnosti visokogorskega reliefa, neposeljenosti in redkih poti je bila meja intenzivno zastražena predvsem na prelazih in sedlih, prek katerih so vodile poti in ceste (prelaz Vršič). Planinske kočje na nemški strani meje, ki so bile med obema vojnama v upravljanju Slovenskega planinskega društva, so prešle pod okrilje Nemškega planinskega društva. Nekatero kočje so bile poleti 1941 še oskrbovane, kasneje pa po večini opuščene, številne tudi uničene, saj bi lahko služile kot zatočišče partizanom in beguncem. V Aljažev dom v Vratih, takrat sicer preimenovan v »Kugy-Haus«, je bila jeseni 1941 nastanjena nemška »Zoll-Polizei«. Danes najdemo le redke ostanke visokogorskega dela meje. Iz posrednih pričevanj je mogoče ugotoviti, da so po vojni obmejne kamne kot simbol tuje okupacije sistematično odstranjevali, precej jih je uničilo tudi ostro podnebje. So pa ponekod še ohranjeni in v bližini sedel je naša raziskovalna skupina odkrila tudi ostanke bodeče žice in celo lesenih kolov, na katere je bila privezana.

Slika 2. Sektorski mejnik št. 12 rapalske meje med Kraljevino Italijo in kraljevino Jugoslavijo na Prehodavcih v Julijskih Alpah, ki je ostal mejnik tudi v času druge svetovne vojne, ko je razmejeval Italijo in Nemčijo. Sektorski mejniki so bili visoki en meter in široki 40 cm. Črka »D« je označevala Nemčijo. Letnica 1920 označuje leto podpisa rapalske pogodbe. Foto: Matija Zorn.

Fig. 2: Sector boundary marker no. 12 on Prehodavci in the Julian Alps marking the border between the Kingdom of Italy and the Kingdom of Yugoslavia, which remained in use also during World War II, delineating the border between Italy and Germany. Sector markers were 1 metre tall and 40 cm wide. "D" stood for Germany. The inscription 1920 signifies the year when the Treaty of Rapallo was signed. Photo by Matija Zorn.

Meja med Italijo in NDH

Vijugasta meja med Italijo in NDH je od Kvarnerja navzdol zavila proti notranjosti pri ožini na koncu Bakarskega zaliva tako, da je Bakar pripadel Italiji, Kraljevica pa NDH.⁷ Šla je po hribih in dolinah zahodno od Delnic (Italija je dobila del Gorskega kotarja – Delnice, mestece pa je ostalo Hrvaško), a se ni povzpela do rapalske meje pod Snežnikom, pač pa je bila v korist Italije do Osilnice potegnjena južneje. Tako je Italiji pripadel velik »rog« do rapalske meje, znotraj katerega je bil tudi Čabar z okolico. Od Osilnice je šla po Kolpi do Božakovega in nato po grebenu Gorjancev/Žumberka do Trdinovega vrha, od tam pa po nekdanji meji med Dravsko banovino in Hrvaško proti Gadovi peči. Sedem slovenskih vasi pod Gorjanci je pripadlo NDH, ki jih je vključila v svoj upravni sistem, izvajala nasilno hrvatizacijo in izseljevala ljudi. Izselila je tudi duhovnike, tako da je bila duhovna oskrba le občasna, prihajala pa je iz frančiškanskega samostana v Samoborju. Da bi preprečili prehajanje meje slovenskim in hrvaškim partizanskim brigadam v Beli krajini, so Italijani nameravali mejo na Gorjancih/Žumberku utrditi s pasom žične ograje in bunkerji. Ob Kolpi navzgor naj ne bi bilo žične ograje, ampak samo utrjeni mostovi in drugi objekti. Zaradi kapitulacije jim je spomladi 1943 uspelo zgraditi le šest bunkerjev pri Metliki. Meja je močno zarezala v vsakdanje življenje ljudi, zelo so bili prizadeti predvsem kmetje, ki so imeli zemljo na obeh straneh meje. Prebivalci Žumberka s pravoslavnimi koreninami v pričevanjih, ki smo jih zbrali, izražajo mnenje, da je meja tudi koristna, ker je ustašem preprečevala, da bi prihajali na italijansko okupirano območje. Rešilo jih je že to, da so pri razmejitvi zaradi upoštevanja prejšnjih jugoslovanskih in avstro-ogrskih notranjih meja prišli pod Italijo, in ne pod NDH. Med vojno so se poleg drugih težav spoprijemali tudi z begunstvom iz NDH, še posebej židovskega prebivalstva.⁸ Del prebivalstva pa s tem, da so prišli pod Italijo, ni bil zadovoljen. Maja 1941 so bili tudi posamezni poskusi, da bi se del sreza Črnomelj (Bele krajine) priključil NDH (Občina Radatoviči⁹) in tudi poskus, da se celotna Bela krajina priključi nacistični Nemčiji.¹⁰

Zaradi partizanskega gibanja so se leta 1942 Italijani, podobno kot prej Nemci, odločili, da bodo utrdili mejo z NDH. Najprej so načrtovali utrditev meje na Gorjancih, nato pa so se odločili za utrditev v podnožju Gorjancev, kar je pomenilo, da bi Gorjance obkročili. Na Dolenjskem so z utrjevanjem začeli na vzhodu in se postopoma pomikali proti zahodu, z žico in bunkerji pa so obdali tudi Novo mesto, Šentjernej in Metliko (podobno so po kapitulaciji Italije počeli tudi Nemci:

⁷ Deutsche Heereskarte. Nordwestbalkan. Blatt Nr. 38/1. (Rijeka) Fiume. Hrani GIAM. Glej tudi zemljevid, priložen sporazumu med NDH in Italijo: *Ugovor o odredivanju granica*, str. 49–51.

⁸ Jožef Klepec, Žide so okradli na Kolpi, <https://www.facebook.com/OkupacijskeMeje/videos/2075158066056955/>. Posnel priredil in za objavo pripravil dr. Božidar Flajšman. Enako velja za vse navedene video posnetke.

⁹ SI AS 1790, škatla 5, mapa 2. Kotarska oblast u Jastrebarskom, Broj: 623, Pov.-1941. Jastrebarsko, dne 26 travnja 1941. Predmet: Radatovići općine pripojenje kotaru Jastrebarskom.

¹⁰ AS 1790, škatla 5, mapa 4, Žandarmerijska stanica Dol. Suhor, Br. 79, 12. 5. 1941, Prijava sreskemu načelstvu Črnomelj.

Slika 3. Italijanska vojska je hišo pri mostu čez Kolpo pri Metliki spremenila v bunker, november 1942. Arhiv Božidarja Flajšmana.

Fig. 3: The Italian army converted a house near the bridge across the river Kolpa near Metlika into a bunker. Božidar Flajšman's archive.

z žico so npr. v celoti obdali Idrijo in Logatec, deloma pa še nekatere manjše kraje). To partizanskega gibanja ni ustavilo, Italijani so bili že decembra 1942 prisiljeni zapustiti manjše, predvsem obmejne postojanke. Od takrat naprej so se zadrževali le še v večjih krajih: Črnomlju, Vinici, Starem trgu ob Kolpi, Metliki. Slednjo so v celoti obdali z bodečo žico in bunkerji.

Po kapitulaciji Italije septembra 1943 je Bela krajina postala svobodno ozemlje, kjer se je nastanil Glavni štab Narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Slovenije, Izvršni odbor Osvobodilne fronte in vrsta drugih institucij. Do konca vojne je Belo krajino doletelo le še nekaj posameznih sovražnikovih vdorov Nemcev in ustašev.

Meja med Nemčijo in Madžarsko

Prekmurje so najprej zasedli Nemci in ga nato 16. aprila 1941 na svečanosti v Murski Soboti predali Madžarom. Pod madžarsko okupacijo se je znašlo okoli 90.000 prebivalcev, med njimi je bilo okoli 15.000 Madžarov. Pridobljeno ozemlje so Madžari šteli za del izgubljenih južnih pokrajin (Délvidék). Občutki prebivalstva so bili mešani, madžarska manjšina in del promadžarsko usmerjenega prebivalstva sta bila za Madžarsko, manjši del pa je bil navdušen nad Nemčijo. Pod Nemčijo so prišli kraji z večinsko nemškim prebivalstvom: Fikšinci, Kramarovci, Ocinje in Rottenberg, kot del razdeljene Serdice. Podobno kot potok Ledava je razmejitveno vlogo imel tudi levi pritok Mure – potok Kučnica, ki je kot eden od mejnih

vodotokov vse od srednjega veka dalje veljal za naravno razmejitveno črto med Nemškim cesarstvom in Ogrsko. Le da v času okupacije ni razmejeval Kraljevine Jugoslavije in Avstrije, pač pa Nemčijo in Madžarsko. Tromeja je postala dvomeja.

Meja med Madžarsko in NDH

Pogodba o meji med Madžarsko in NDH ni bila podpisana. Primarni vzrok so bila nesoglasja zaradi Banata in Međimurja, na kar pa sta obe državi lahko samo delno vplivali, saj je o poglavitnih zadevah odločala Nemčija, ki je bila sicer načeloma bolj naklonjena Madžarski, ki je bila samostojna država in pomembna zaveznica, medtem ko so NDH ustvarili Nemci kot protektorat. Obenem je, kar zadeva NDH, še bolj kot Madžarsko morala upoštevati Italijo. Obe državi sta v Berlinu tudi intenzivno lobirali za svoje interese, Madžari s precej več uspeha, ker so Nemci upoštevali njihove zahteve po Međimurju kot neke vrste nadomestek za Banat, ki so ga ohranili sami. Međimurje je Madžarska tudi dobila in s tem del slovenskega ozemlja, ki si ga je sicer lastila NDH (Štrigova, Razkrižje).

Tromeje

Kraljevina Jugoslavija je imel dve tromeji: eno v Prekmurju med Avstrijo (po anšlusu leta 1938 z Nemčijo) in Madžarsko. Druga je bila na Peči nad Ratečami, z Italijo in Avstrijo (Nemčijo). Prva se je zaradi priključitve Prekmurja k Madžarski premaknila in postala nemško-madžarsko-hrvaška meja, druga je do kapitulacije Italije leta 1943 ostala dvomeja med Italijo in Nemčijo. Potem je do konca vojne izgubila pomen, saj so Nemci okupirali tudi italijansko ozemlje. Formalno je sicer še obstajala kot meja med italijansko fašistično republiko na severu Italije (Salojsko republiko, ki jo je še naprej vodil Mussolini). Zaradi nastanka ustaške NDH je nastala še tretja tromeja v današnji hrvaški občini Svibovac Podravski v bližini Središča ob Dravi. Četrta tromeja na Spodnjem Vrsniku v bližini Žirov je bila specifična: ločevala je Italijo, Nemčijo in Ljubljansko pokrajino, ki je bila del italijanskega kraljestva, a je obenem še vedno imela rapalsko mejo kot nekakšno notranjo italijansko mejo.

Tromeja pri vasi Brvi pod Gadovo Pečjo je bila stara administrativna meja v času Habsburške monarhije, saj je delila avstrijsko in ogrsko polovico cesarstva. V času med letoma 1941 in 1943 pa je bila to meja med tretjim rajhom, italijanskim okupacijskim ozemljem ter Neodvisno državo Hrvaško (NDH). Tromeja je posegla globoko na ozemlje nekdanje Kranjske. Nekdanji avstro-ogrski mejni kamen je dobil novo funkcijo. Mejni kamen je raziskovalna skupina na podlagi natančnih izračunov našla, ga izkopala in primerno označila.

Tromejna točka južno od Središča ob Dravi je bila s časoma pozabljena. Tudi to je raziskovalna skupina ponovno odkrila na podlagi izračunov, ki smo jih dobili s primerjavo zemljevidov iz druge svetovne vojne z novimi in katerih odstopanja so mogoča le za 25 metrov. Tromeje v današnji občini Svibovec Podravski (v tem

delu je madžarsko okupacijsko ozemlje seglo prek reke Drave) danes ni več, ker je bila postavljena v porečje, kjer so pogoste poplave, reka pa tudi spreminja strugo.

Po drugi svetovni vojni se je vzpostavilo prejšnje stanje dveh tromej (Peč nad Ratečami in tromeja v občini Kuzma na Goričkem, blizu naselja Trdkova), po letu 1991 pa je Jugoslavijo nasledila samostojna Slovenija. Tedaj je tudi nastala še tretja tromeja med Slovenijo, Madžarsko in Hrvaško, ki je v težko dostopnem, zamočvirjenem porečju reke Ledave pred njenim zlitjem z Muro.

Ljubljana kot obmejno mesto

Razdelitev osrednjega dela slovenskega ozemlja med Italijo in Nemčijo je imela za posledico tudi, da je Ljubljana postala obmejno oz. razdeljeno mesto, saj so od njenega središča odrezali nekatera predmestja. Širše pa je bila med Italijo in Nemčijo razdeljena tudi tedanja občina (ki je bila precej večja, kot je danes). Med Italijo in Nemčijo so bili na robovih Ljubljane trije državni mejni prehodi. Prvi je

Slika 4. Italijansko-nemški mejni prehod na sedanji Podgorski cesti v Ljubljani, tik nad križiščem s cesto Andreja Bitenca po kateri je potekala okupacijska meja. Gre za pogled proti Ljubljani, v ozadju se vidijo njive in travniki, ki so danes večinoma pozidani s stanovanjskimi bloki. Nedaleč stran, v bližini križišča ceste Andreja Bitenca s Celovško cesto, je bil še en mejni prehod. Fotografijo je skrivoma posnel Tine Bitenc, hrani jo Milena Zalokar.

Fig. 4: The Italian-German border crossing on modern-day Podgorska cesta in Ljubljana, next to the intersection with Cesta Andreja Bitenca, along which ran the occupation border. This is a view of Ljubljana backdropped by fields and meadows, presently mostly covered with residential buildings. Another border crossing was located nearby, near the intersection of Cesta Andreja Bitenca and Celovška cesta. The photograph was taken in secret by Tine Bitenc and is kept by Milena Zalokar.

bil na Ježici na mostu čez reko Savo. Nemci so sicer mejo na Savi, ki naj bi bila naravna meja med Nemčijo in Italijo, prestavili na desni breg Save. Tako so svoje državno ozemlje na obeh delih Ljubljane neposredno povezali. Ob Savi so zgradili cesto, to je današnja Obvozna cesta, ki pa je še danes bolj znana kot »Nemška« cesta. Železnica je v začetku okupacije še vedno potekala prek italijanskega ozemlja. Med drugim so tako prek »italijanske« Ljubljane Nemci prevažali prve transporte izgnancev iz Gorenjske na Hrvaško in v Srbijo, ki so jim prebivalci Ljubljane, ko se je vlak ustavil, pomagali s hrano in obleko. Potem so vzporedno z Obvožno cesto po svojem ozemlju zgradili tudi nov krak železnice. Tega danes ni več, so pa ponekod še vidni nasipi, po katerih je potekala.

Druga dva mejna prehoda sta bila v Šiški, eden na Celovški cesti približno na ravni gostilne Žibert, pred današnjo Prušnikovo ulico, ki je bila sicer v tistih časih stara Celovška cesta in je šla skozi naselje (nova Celovška cesta je bila zgrajena leta 1977 in tedaj je stara postala Prušnikova). Drugi mejni prehod je bil v bližini, na današnji Cesti Andreja Bitenca. Dva mejna prehoda na kratki razdalji sta bila verjetno zaradi tega, ker je bila Celovška mestna cesta, po njej je vozil tramvaj, ki je tudi prečkal mejo (na ohranjenih slikah so še vedno vidne tramvajske tračnice pred mejnim prehodom). Vožnjo tramvaja prek meje so Nemci oktobra 1941 prepovedali in je peljal samo do zadnje postaje pred mejo, mejni prehod pa je ostal. Prehod na Cesti Andreja Bitenca je bil verjetno zato, ker je bila to tedaj mnogo širša cesta, pravzaprav glavna prometna žila, ki je mimo Ljubljane šla iz Gorenjske v Trst in po kateri so furmani prevažali les. S postavitvijo meje med vojno in s kasnejšimi urbanističnimi spremembami je cesta izgubila pomen.

Odločitve o mejah na najvišji ravni in posledice na terenu (izbrani primeri)

Mejne situacije so bile različne, prav tako načini določanja na terenu. Skupni imenovalac pa je vrstni red poteka: najprej generalna odločitev na politični ravni, nato (včasih tudi sočasna) vojaška zasedba in provizorično markiranje, kjer je na terenu prihajalo do prerivanja tudi med zavezniki, nato delo razmejitenih komisij (kjer so obstajale) in na koncu čiščenje in fizično zavarovanje meje, kjer so bili najbolj dosledni Nemci.

O razdelitvi slovenskega ozemlja med okupatorje ni bilo posebnih dogovarjanj ali konferenc. Meje je okvirno določil Hitler 27. marca 1941, dokončno pa s »Smernicami za razdelitev Jugoslavije« 3. in 12. aprila 1941 v enem od svojih glavnih stanov v Mönichkirchnu pri Dunaju.¹¹

Vojaškim zasedbam in markiranju teritorija so sledili diplomati na terenu. Glavni nemški pogajalec je bil diplomat nižjega ranga Kurt von Kamphoeven, ki ga je zunanji minister Ribbentrop imenoval za svojega pooblaščenca.¹²

¹¹ Podrobno o tem: Čulinović, *Okupatorska podjela Jugoslavije*, str. 49–78. Glej tudi: Ferenc, *Nacistična raznarodovalna politika in Ferenc, Razkosanje in aneksionizem*.

¹² Kurt von Kamphoeven (17. julij 1887 Carigrad–11. februar 1983 Garmisch-Partenkirchen) je bil nemški diplomat, ki je kot vodja nemške delegacije za reševanje mejnih vprašanj

Nemčija – Italija

Na konferenci o razdelitvi okupiranega jugoslovanskega prostora med nemško in italijansko delegacijo pod vodstvom zunanjih ministrov Ribbentropa in Ciana 22. aprila na Dunaju (Ciano se je pogovarjal tudi s Hitlerjem), so Italijani lahko dali le svoje pripombe k Hitlerjevim odločitvam, čeprav so meje potekale bistveno drugače, kot so si zamišljali v Rimu.

Ciano je razočarano ugotavljal: »Ribbentrop je večkrat *nedvoumno poudaril, da je treba to šteti za definitivno mejo, ker jo je določil Hitler, in da temu ni moč oporekati.*«¹³

Kot je razvidno iz Cianovega dnevnika, Italijani Nemcem niso zaupali, so se pa kot šibkejši zaveznik morali prilagoditi. To ni imelo posledice le za nemško-italijansko mejo, ki je šla mnogo bolj zahodno in južno, kot so pričakovali, pač pa tudi status Ljubljanske pokrajine. Mussolini je sprva obljubil, da bo upošteval željo in predlog slovenskih kolaboracionističnih meščanskih strank, da bo Ljubljanska pokrajina dobila avtonomijo na način, kot so jo Nemci naredili za Slovaško.¹⁴ Vendar je iz bojazni, da mu Nemci ne bi vzeli še tistega, kar so že dali, Ljubljansko pokrajino potem že v začetku maja na hitro vključil v italijansko kraljestvo. Zadrego s tem, da ni še bila italijanizirana, so potem rešili tako, da so ohranili rapalsko mejo, pokrajini pa dali poseben statut in dvojezičnost ter moške oprostili služenja vojaškega roka. Italijanska bojazen pred Hitlerjevim spreminjanjem stališč se je kazala tudi v odnosu do ustaške NDH, ki je sicer dobila protektorat.

Končna pogodba o meji je bila sestavljena 26. maja. V imenu vodij obeh držav sta jo državni sekretar nemškega ministrstva za zunanje zadeve Ernst Freiherr von

v letih 1941–1943 urejal mejna vprašanja z Italijo, Madžarsko, Slovaško, Neodvisno državo Hrvaško, deloval pa tudi drugod po Balkanu. V tem času je imel pisarno na Bledu, v Ljubljani in v Rogaški Slatini, formalno je bil podrejen pristojnim nemškimi diplomatskim predstavništvom v resnici pa neposredno ministru za zunanje zadeve von Ribbentropu. Bil je sin nemškega oficirja in turškega maršala Louisa von Kamphövenerja. Pravo je študiral v Heidelbergu, Oxfordu in Göttingenu. Od leta 1911 je bil uslužbenec ministrstva za zunanje zadeve. Služboval je v Madridu (1911–1913), Sydneyju (1913–14), Sofiji (1916–18), Londonu (1920–23), Liverpoolu (1923–26) in Madridu (1926–31). Leta 1930 je vstopil v socialdemokratsko stranko, leta 1940 pa (verjetno pod pritiskom) v NSDAP. Leta 1939 je vodil komisijo za preselitev volksdeutscherjev s poljskih ozemelj, ki jih je dobila Sovjetska zveza. Po okupaciji in razkosanju Slovenije je bil od sredine oktobra do sredine novembra 1941 predstavnik Nemčije pri Visokem komisarju za Ljubljansko pokrajino v Ljubljani in je na podoben način urejal preselitev kočevskih Nemcev (PA AA, Italien. Die Umsiedlung der Deutschen aus der Provinz Laibach. Tätigkeit der Umsiedlungskommission. Pol. XII/8 vom 1941 bis 1942. R 105128). Med vojno je bil tudi oficir za zvezo pri vojaški obveščevalni službi (Abwehr) v Rusiji, Atenah, Vrtnjački banji in v Zagrebu. Ameriški zaslushevalec, podpolkovnik (lieutenant colonel) O. J. Hale ga je v zapisniku iz avgusta 1945 označil za »visoko kultiviranega in kritičnega do nacistov« (https://www.ifz-muenchen.de/archiv/zs/zs-2066.pdf). V letih 1945–1946 je bil v ameriškem vojnem ujetništvu, a je že leta 1946 v Hamburgu začel poučevati tuje jezike. Leta 1950 je spet vstopil v diplomacijo in bil do upokojitve leta 1952 nemški generalni konzul v Carigradu. Osnovna biografija povzeta po: Keipert (Red.), *Biographisches Handbuch*, s. v. Kamphoevener, Kurt von.

¹³ *Tajni arhivi grofa Ciana*, str. 459–462 (prevod pisec).

¹⁴ Ferenc, *Fašisti brez krinke*, str. 109–115.

Weizsäcker in opolnomočeni italijanski ambasador v Berlinu Dino Alfieri sicer parafirala šele 8. julija in je s podpisoma postala veljavna, za svečano izmenjavo so se dogovorili, da bo v Rimu.¹⁵

Nemška vojska z razmejitvijo in zasedbo svojih ozemelj ni čakala do sklenitve državnih sporazumov. Hitlerjevim odločitvam je sledila bliskovito, še posebej v odnosu do Italije. OKW (Oberkommando der Wehrmacht) je 23. aprila, le dva dneva po sestanku, nemškemu generalu pri italijanski vrhovni komandi poslal brzovjavko, v kateri pravi: »Nova meja rajha na območju Koroške in Kranjske, na katero je Duce pristal pred kakšnimi štirimi dnevi, je, kot sledi v nadaljevanju:

- *Bivša italijansko-jugoslovanska meja od Tarvisa (Trbiž, op. p.) do naselja Žiri-Vič-(Ljubljana (izključeno)–Cerklje–Brežice (oboje vključeno).*

- *Od tam teče po bivši južni meji Štajerske do Radgone.*

Nemške enote bodo predvidoma 24. 4. začele z vkorakanjem na ta območja. Treba je zagotoviti, da bodo italijanske enote do tedaj območje izpraznile.«¹⁶

Italijani so bili zlasti nezadovoljni, ker so dobili najmanj razvite dele Slovenije, in še posebej razočarani, ker niso dobili območja ob Savi z rudniki in železniško progo Ljubljana–Zidani Most–Zagreb. Kljub Hitlerjevi brezprizivnosti niso povsem odnehali. Vsaj do konca aprila (z vedno manj upanja pa do jeseni), so poskušali doseči, da bi se Nemci ali držali prvotnih obljub ali stališče spremenili. Na Nemčijo so naslovili kar trideset predlogov za spremembo nemško-italijanske meje sredi nekdanje Dravske banovine.¹⁷ K zapletom na terenu pa je verjetno prispevala tudi slaba informiranost in ravnanje posameznih italijanskih poveljnikov na lastno pest, morda tudi gorečnost, čeprav ta ni bila ravno v sorazmerju tudi s pogumom. Nazoren primer je Litija: »*April 1941. –Čigavo bo Zasavje, nemško ali italijansko? Zaradi Litije in ostalega Zasavja, predvsem zasavskih revirjev, je bilo med obema zaveznikoma, Nemci in Italijani, mnogo sporov. Prav zaradi tega prve dneve ni bilo v naš kraj nobene zasedbene oblasti. Prve Nemce je v Litijo pripeljal šele inž. Puschmann, ki se je odpeljal ponje zato, da bi z Zasavjem vred ne padla pod Italijo, kar je bilo tiste dneve obilo ugibanja.*

S tem pa ribarij med Italijani in Nemci še ni bilo konca. Menda sta se Hitler in Mussolini že svoj čas sporazumela, da dobi Italija Zasavje z zagorskim in trboveljskim rudnikom zato, ker trpi na pomanjkanju goriva.

Ko so se sredi aprila Italijani odpravljali, da zasedejo Litijo, so dobili sporočilo, da so v Litiji že Nemci. Zato je stal vlak z italijansko zasedbeno posadko na Lazah, ker jih Nemci niso pustili dalje, tako, da so se morali Italijani spet vrniti v Ljubljano.

Neugotovljenega dne v aprilu 1941 pa je pridrvel iz Ljubljane v Zasavje celo italijanski oklopni vlak, ker so Italijani zahtevali vse Zasavje zase, češ, da je bilo tako sklenjeno pred začetkom napada na Jugoslavijo. Nemci se seveda niso dali odgnati, temveč so potisnili Italijane nazaj v oklopni vlak in jih nakurili proti

¹⁵ PAAA. Italien. Die deutsch-italienische Grenze im ehemals jugoslawischen Gebiet. Pol. XII/6 vom 1941 bis 1942. R 105126. Berlin, den 26. 5. 1941. Deutsch-italienischer Grenzvertrag.

¹⁶ PA AA. Italien. Die deutsch-italienische Grenze im ehemals jugoslawischen Gebiet. Pol. XII/6 vom 1941 bis 1942. R 105126. Fernschreiben. An den Deutschen General beim ital. Oberkommando, 23. 4. 1941.

¹⁷ Ferenc, *Položaj slovenskega naroda*, str. 183.

Ljubljani, od koder so prišli.

Italijanska diplomacija seveda ni odnehala in je preko višjih mest zahtevala, naj Nemci izpolnijo dogovor in prepustijo Italijanom Litijo in ostalo Zasavje.

Kakor vse kaže, je vrhovna nemška oblast naposled le pristala na izpolnitev dogovora. Proti koncu aprila so se Nemci v Litiji že povsem pripravili na odhod iz naših krajev. Počistili so ves kolodvor, odpeljali vse do poslednjega vagona, izpraznili vsa skladišča, skratka, kar se je dalo, so odvedli, da bi italijanskemu zavezniku ne ostalo ničesar.

Železničarji na litijski postaji še danes radi pripovedujejo, da tako počiščen in prazen ni bil litijski kolodvor še nikdar, kakor tisti dan, ko so Nemci zapuščali Litijo. Pri nas je ostala le trojica Nemcev, ki so bili določeni, da izročijo Litijo italijanski upravi. Nemci so seveda izpraznili tudi vse ostale postaje, ki so jih imeli v rokah po zasedbi, torej Laze, Jevnico in Kresnice. Oni dan je vozil iz Ljubljane proti Litiji italijanski oklopni vlak z dobro oboroženo posadko in predstavniki italijanskih upravnih oblasti, ki naj bi prevzele Litijo z ostalim Zasavjem. Vlak iz Ljubljane se je ustavil na vsaki postaji, od koder so osvajači telefonično vprašali na naslednjo postajo, ali so tam še Nemci. Ker jih v Lazah, Jevnici in Kresnici ni bilo več, so jim odgovarjali po telefonu slovenski prometniki. Ko so dobili ugodna obvestila z vseh treh železniških postojank, je italijanski oklopni vlak brez zaprek privozil že do Kresnic. V Kresnicah se je italijanska oklopna odprava spet ustavila in komandant italijanske posadke je odhitel v kresniško prometno pisarno in naročil zvezo z litijsko železniško postajo. Kresniška postaja je brž dobila telefonsko zvezo z Litijo. Italijanski komandant je vprašal v Litijo, ali so na postaji še Nemci. Litijan mu je odgovoril pritrdilno in poklical k telefonskemu aparatu nemškega zastopnika, da bi se sam pogovoril z Italijanom na Kresnicah. Navec je res prijel za slušalko in se javil Italijanu v Kresnicah. To pa je bilo za Italijana menda že preveč. Brž, ko je slišal, da so v Litiji Nemci, je preplašen odvrnil slušalko, planil na vlak in ukazal: ‚Nazaj domov v Ljubljano!‘

Italijanski vlak, ki naj bi zasedel Litijo, je odpeljal nato proti Ljubljani, v Litiji pa so Nemci zaman čakali, zakaj ni novega gospodarja. Šele čez čas se je pojasnila ta zadeva, ki je seveda vzbudila obilo smeha na račun hrabre italijanske vojske. Ta strahopetni pobeg italijanske vojske iz Kresnic pa je bil za povod, da so Nemci ostali še dalje okupatorji v naši dolini.«¹⁸

Litija je seveda Nemcem ostala, ker je bila taka Hitlerjeva odločitev, čeprav so se celo med domačini, izgnanimi v Srbijo, pojavljale vesti, da bodo Zasavje priključili Italiji septembra. Italijani so že izdelali tudi zemljevide, v katerih je bilo del njihovega ozemlja.

Konkretno določanje meje na terenu je bilo tako tukaj kot drugje marsikje prepuščeno posameznim poveljnikom in lokalnim veljakom, v Lazah blizu Kresnic npr. tako, da je nemški podoficir konec aprila 1941 ukazal, naj nekdo nemško zastavo nese do prvih italijanskih straž in jo tam zapiči. Določili so občinskega slugo, ki je na hitro narejeno zastavo odpeljal s kolesom. Na Italijane ni naletel. Zato je v strahu, pa tudi, ker se je naveličal kolesarjenja, potem zastavo zapičil

¹⁸ Župančič, *Zasavje v plamenih*, str. 49–51.

nekje v bližini Laz in se vrnil, tako določena meja pa je ostala.

Nemški vojaški poveljniki niso hoteli zapustiti tudi Novega mesta in okolice, zaradi česar se je morala sestati nemško-italijanska mejna komisija za določitev meje.¹⁹ Ta se je sicer največ ukvarjala z okolico Ljubljane. Mejo od Ježice do Šentvida so Nemci potegnili tako, da so neposredno povezali svoje ozemlje in, kot že omenjeno, zgradili cesto in železnico.²⁰ Nemška delegacija je to utemeljevala s stališčem iz firerjevih smernic, da je »reka Sava z obema obalama v svojem toku do hrvaške meje mejna reka.«²¹ Pri tem so, tako pri Ljubljani kot drugje širino desne obale interpretirali tako, kot so jim narekovali vojaški, prometni in gospodarski interesi. Po drugi strani pa so tudi Italijani še vedno rinili čez Savo, češ, da je tam »življenjski prostor za Ljubljano.«²²

Ko so bile meje vsaj približno dogovorjene, se je začelo njihovo utrjevanje. O tem, kako je potekalo, obstaja obsežno in zelo natančno poročilo za Gorenjsko.²³ Izhodišče je bil Hitlerjev ukaz o izpeljavi varnostnih ukrepov na nemško-italijanski meji (v konkretnem primeru na Gorenjskem, sicer pa je bil enak princip in način izpeljave tudi drugje na nemško-italijanski in nemško-NDH-jevski meji, medtem ko je bila meja z Madžarsko zavarovana blažje, op. p.). Za uresničitev ukaza je bil zadolžen višji vodja SS in policije, SS-Gruppenführer, in generalporočnik policije Erwin Rösener (v konkretnem primeru poveljnik vojnega okrožja XVIII). Namen je bil: »omejitev celokupnega mejnega prometa na določene prehode in prepoved vsakršnega drugega prehoda meje« in »zagotoviti optimalni nadzor meje z najmanjšimi silami in preprečiti nedovoljen prehod meje«.

Zato so Nemci izvedli naslednje ukrepe: izpraznitev pasu vzdolž meje (preselitev prebivalcev, porušitev hiš in drugih objektov v takšni širini, ki omogoča dober nadzor; posek gozdnatih predelov v tem pasu, čiščenja zaraslih površin in grmičevja; postavitve žične ovire vzdolž meje in njene okrepitev »z dodatnimi varnostnimi ukrepi na določenih mestih« (v praksi je to pomenilo minska polja, bunkerje in stražne stolpe, op. p.). Izbor in preselitev prebivalstva iz obmejnega pasu in druge ukrepe v zvezi z mejo je izpeljala blejska izpostava državnega komisarja za utrjevanje nemštva. Vodja izpostave je bil SS-Standartenführer Maier-Kaibitsch, celotno akcijo je izvedel dipl. inž. Nimpfer, ki je poročilo tudi napisal.

Po obsežnem opisu ukrepov in dela na posamičnih odsekih, zaključni zbirni del poročila navaja:

»Povzetek operacije:

¹⁹ Poročilo Glavne komisije za meje Ministrstva za zunanje zadeve v Berlinu, 19. julij 1941, citirano po: Milošević, *Okupatorska podjela Jugoslavije*, str. 129.

²⁰ Poročila Kurta von Kamphoevenerja, skice in drugi dokumenti v: PA AA. Italien. Die deutsch-italienische Grenze im ehemals jugoslawischen Gebiet. Pol. XII/6 vom 1941 bis 1942. R 105126.

²¹ Poročilo Glavne komisije za meje Ministrstva za zunanje zadeve v Berlinu, 19. julij 1941, citirano po: Milošević, *Okupatorska podjela Jugoslavije*, str. 129.

²² Prav tam.

²³ SI AS 1626, škatla št. 1. Poročilo o izpeljavi izpraznitve mejnega pasu na Gorenjskem, Bled, 13. 6. 1942. Poročilu so sicer priloženi tudi obsežni spiski ljudi, ki so jih nemški ukrepi zadevali.

<u>Preseljeni so bili:</u>	posestva	objekti	osebe
- ob odstranitvi objektov in ohranitvi in ohranitvi zemljišč	19	70	11
- ob dodelitvi nadomestnih posestev na Gorenjskem	38	141	281
- ob odstranitvi objektov in zemljišč brez nadomestila	23	59	94
- brez nadomestila – v Italijo	10	32	51
<u>Porušeni so bili objekti:</u>			
- pobeglih	22	99	45
- cerkve, kapelice		4	
Skupno	112	405	590

Do političnega vznemirjenja celokupnega prebivalstva Gorenjske zaradi izpraznjenja ni prišlo; priprave, ki so zahtevale 58 dni intenzivnega dela, so se izkazale za smotrne in zadostne; pri le-teh sta bila ves čas prisotna dva sodelavca, občasno do 6 sodelavcev in sodelavk mojega oddelka. Razen dveh načrtov, ki sta vsebovala nujno potrebne sezname in popise, je bila korespondenca omejeno na dva dopisa občinam in še nekaj drugih, naslovljenih na sodelujoče službe. Ob stalnem sodelovanju treh sodelavcev mojega oddelka in do 5 sodelavcev skupine inž. Kocha (dva tedna dolgo) in uporabi enega osebnega avtomobila skupaj s šoferjem (izpostava Bled državnega komisarja za utrjevanje nemštva) je bilo izvedenih:

30 voženj s tovornjaki
2056 voženj z vprego
6717 delovnih izmen

In tako je bilo

v 21 dneh

preseljenih 590 oseb in

odstranjenih 405 objektov ob ohranitvi uporabnega materiala

Angažiranost vseh uslužbencev in predanost sodelavcev sta omogočili, da je bilo delo opravljeno.

Bled 13. 6. 1942

podpis dipl. inž. Nimpfer

Za pravilnost prepisa odgovarja: Weimann«²⁴

V poročilu opisano nemško učinkovitost so seveda domačini doživljali kot življenjsko tragedijo. Eno od mnogih pričevanj z italijansko-nemške meje, ki smo jih opravili na Gorenjskem, pravi takole: »V času, ko je mama pekla kruh, so Nemci prišli rušiti našo hišo. Pobralla je ‚mendrgo‘, to je posoda za mešenje testa, jo popokala in odnesla, da so pri drugi hiši lahko vsaj kruh spekli ... Oni so šli v Lučine, kjer je bila mama doma, tam so začasno živeli. Po vojni so tam, kjer je bila hiša, postavili leseno barako in živeli v baraki.«²⁵

²⁴ Prav tam. Prevod dokumenta: Niko Hudelja.

²⁵ Stane Malovrh, Butajnova, <https://www.facebook.com/OkupacijskeMeje/video>

Nemčija – NDH

Nemčija in NDH sta državni sporazum o mejah podpisali 13. maja 1941.²⁶ Kot omenjeno, je šla od ene do druge tromeje po stari avstro-ogrski razmejitvi, težave na terenu je reševala skupna komisija. Komisija, ki je uradovala v Rogaški Slatini, je z nemške strani imela za nalogo čim bolj dosledno in v duhu nemških interesov uresničiti Hitlerjeve splošne usmeritve na terenu. To so brez ovinkov dali vedeti že na prvem sestanku, kljub servilnemu obnašanju hrvaškega dela. Kamphoevener je sicer imel dober pregled ne samo nad hrvaškimi zahtevami, pač pa tudi nad tem, kdo so hrvaški člani komisije, tudi podatke o njihovem zasebnem življenju (kar se je zlasti izkazalo ob zamenjavi enega hrvaškega člana komisije). Je pa kljub temu do določene mere že iz diplomatskih razlogov nemški del komisije moral upoštevati sicer podrejene sogovornike.²⁷ Hrvati so zlasti veliko truda vložili v to, da bi dobili občino Hum na Sotli (s čustvenimi razlagami, da je bila v tej občini prvič javno zaigrana hrvaška himna Lijepa naša, napisana 1864, tu pa je dvorec kupil tudi njen avtor Antun Mihanović). Hum so sicer Nemci zasedli in takoj začeli izvajati raznarodovalno politiko, kar je kazalo na njihovo nameru, da ga obdržijo. V zameno za občino je bila NDH pripravljena Nemcem dati obalni pas na južni strani Drave pri Vinici in naselje Sv. Florijana z okolico. Tu se je razmejevanje zavleklo v leto 1942, narejene so bile številne skice in različni predlogi. Zaradi steklarne, ki je bila v nemški lasti, so zamenjavi ozemelj ostro nasprotovali zlasti v nemških gospodarskih krogih. Steklarna Straža, ki je imela tudi premogovnik v Lupinjaku, peskokop in električno centralo, je elektriko dobavljala v Rogatec ter zdravilišču v Rogaško Slatino in steklarni v Tržišču. Bila v lasti bratov Abel, ki sta bila folksdojčerja, direktor pa Nemeec Adolf Körbitz. V steklarni in njenih obratih je bilo zaposlenih veliko okoliških folksdojčerjev. Zato so tako nemške lokalne oblasti, kot nacisti s Štajerske, vključno s Carstanjenom zavzeto lobirali, da vse to pripade Nemčiji. Prihajalo je tudi do množičnih protestov za priključitev k rajhu in na drugi strani do reakcij hrvaškega prebivalstva in lokalne politike, da Hum pripade Hrvaški.

Na koncu je Hrvatom Hum uspelo dobiti in sredi junija 1941 je prišlo do zamenjave oblasti.²⁸ A so temu zaradi steklarne, še naprej nasprotovali v nemških

os/414028526014273/.

²⁶ *Deutsch-kroatischer Staatsvertrag*, str. 25. Pogodbo so v imenu poglavnika podpisali državi tajnik Ministrstva za zunanje zadeve dr. Mladen Lorković in general August Marić; v imenu kanclerja nemškega rajha pa nemški poslanik v Zagrebu Siegfried Kasche in tajni svetnik poslanstva Kurt von Kamphoevener.

²⁷ Korespondenca Kurta von Kamphoevenerja, dokumenti, skice in drugo gradivo v: PA AA, Grenzfestlegung zwischen Deutschland u. Kroatien. Pol XII/11, 1941–1943. Bd. 1. Kroatien. R 105131.

²⁸ 1. »Obstaja popolna enakost stališč, da državna meja ostane takšna, kot je bila ugotovljena v Hrvaško-nemški državni pogodbi z dne 13. maja 1941. Občina Hum pri Rogatcu ostaja brez omejitev NDH. S tem odpade carinski priključek Reichu. Gospodarske potrebe bodo urejene s trgovinskim sporazumom, oziroma s posebno uskladitvijo o ureditvi gospodarskih odnosov Spodnje Štajerske in Hrvaške. S tem preneha veljati pismo predsednika hrvaškega odposlanstva iz Rogaške Slatine z dne 9. junija 1941.

2. V Breganski dolini se bo meja, odstopajoč od zgodovinske črte, premaknila na obronke

gospodarskih krogih. Še posebej, ker jih je jezila slaba kooperativnost hrvaške steklarske industrije.²⁹ Zakaj so Nemci na koncu popustili iz diplomatskih arhivov ni razvidno.

Tudi Hrvati sicer z mejo, čeprav so dobili Hum, niso bili niti najmanj zadovoljni. Poglavnik NDH Ante Pavelič je tudi naročil obsežno zbiranje podatkov, s katerimi naj bi kasneje vendarle dosegli korekcijo meje z rajhom na slovenskem ozemlju, a do tega ni prišlo.

Italija in NDH sta mejni sporazum podpisali 18. maja 1941 v Rimu. Tudi v odnosu do Italije, tako kot do Nemčije, NDH ni imela možnosti uveljaviti svojih zahtev.

Nemčija – Madžarska

Tudi v odnosu do meje z Madžarsko je Nemčija spremenila načrte, na terenu pa ravnala v skladu s svojimi interesi. Sprva je nameravala Prekmurje vključiti v rajh. Nemška vojska ga je tudi zasedla, vendar zaradi drugih razlogov, ne zaradi priključitve. Madžarska namreč ni želela prelomiti dogovora o prijateljstvu in sodelovanju, ki ga je z Jugoslavijo sklenila 12. decembra 1940. Predsednik vlade grof Pal Teleki, je vojni celo izrazilo nasprotovanje in je 3. aprila zaradi odločitve Hortyja, da sprejme Hitlerjevo ponudbo, naredil samomor. Da bi Madžarska ohranila čist obraz, so potem taktično počakali na razglasitev NDH. S tem je z njihovega stališča pogodbeni stranka prenehala obstajati (debelacijo Jugoslavije so sicer priznavale samo sile osi in nekaj njihovih zaveznic, kasnejša protifašistična koalicija in večina držav pa ne, op. p.).³⁰ Zadrego s Prekmurjem pa so rešili Nemci, ki so ga brez večjih težav zasedli, 16. aprila pa na slovesnosti v Murski Soboti predali Madžarom. Sami so se zadovoljili s štirimi nemškimi vasmimi na Goričkem.

Tako kot med NDH in Madžarsko tudi med Nemčijo in Madžarsko ni bilo podpisane uradne pogodbe o mejah. Vzrok je bil podoben (vprašanje Banata in drugih spornih ozemelj). Nemčija je čakala, da Madžarska in NDH uredita medsebojne odnose, a do tega ni prišlo.

Odnos do Madžarske je bil za Nemčijo zapleten, saj jo je po eni strani potrebovala za napad na Jugoslavijo, po drugi strani pa je le deloma želela ugoditi njenim zahtevam po reviziji državnih meja. Problematično ozemlje je bil zlasti Banat, ki so ga hotele tako Madžarska kot Romunija in NDH, zato je Nemčija napeljevala Madžarsko k nekakšni kompenzaciji z ozemlji okrog Središča ob Muri in severno od Mure, torej s Prekmurjem. To je na koncu tudi prevladalo. Študije, ki sta jih v

leve obale, tako da mejna pot pripade Hrvaški. Uskladitev v Dravskem kotu se ne menja.

3. *S tem je rešen IV. del odstavka na strani 3 zapisnika o pogajanjih hrvaško-nemškega glavnega mejnega poverjeništvu v Rogaški Slatini od 4–9. junija 1941.*« Zapisnik Lorković-Kasche, str. 95 (prevod pisec).

²⁹ Dopis gospodarskega ministra zunanjemu ministrstvu s poročilom »Fachgruppe Hohglasindustrie« o hrvaški steklarski industriji, 25. september 1941. Dopis V.lid 12/46708/41. V: PA AA, Grenzfestlegung zwischen Deutschland u. Kroatien. Pol XII/11, 1941–1943. Bd. 1. Kroatien. R 105131.

³⁰ Ferenc, *Nemška zasedba Prekmurja*, str. 107.

mesecih pred začetkom napada izdelovala dr. Helmut Carstanjen (glavni ideolog germanizacije Štajerske in drugih slovenskih ozemelj) in njegov Südostdeutsches Institut v Gradcu ter na tej podlagi napisane spomenice, ki so jih pošiljali v zunanje ministrstvo v Berlin, so zahtevale delitev Prekmurja med Madžarsko in Nemčijo.³¹ Na to so se z ustanavljanjem krajevnih skupin Švabsko-nemške kulturne zveze (Schwäbisch-deutscher Kulturbund) ne samo po nemških vaseh, ampak tudi v Murski Soboti in celo v Dolnji Lendavi, ki naj bi bila nesporno madžarska, začeli pripravljati tudi na terenu.³² Po nemški okupaciji Prekmurja je Carstanjen navijal za vključitev celotnega Prekmurja v rajh.³³ A je Berlin vztrajal pri Hitlerjevi odločitvi iz smernic za razdelitev Slovenije iz 3. in 12. aprila 1941, da celotno Prekmurje pripade Madžarski.³⁴ Niso pa prekmurskih folksdojčerjev preselili na območje rajha, čeprav je obstajala tudi ta opcija in jo je zagovarjal celo Ribbentrop.³⁵ Na koncu se je Nemčija odločila, da bo Banat zadržala zase. Opustila je tudi prvotno zamisel, da bo NDH pod vplivom Madžarske in jo je prepustila Italiji, čeprav Italijani do konca niso bili prepričani, da se bo to res zgodilo. Grof Ciano je 24. aprila, dva dneva preden se je v Ljubljani sestal s poglavnikom Antejem Pavelićem, v dnevnik zapisal: »Nemci v vsej stvari dvolični. Na Dunaju so nam dali proste roke, vendar do kod sega njihova iskrenost?«³⁶

Ribbentrop je dan pred tem, 23. aprila 1941, obvestil nemškega veleposlanika v Budimpešti, Ehrmandorfa, da je madžarskega veleposlanika Sztójaija seznanil s tem, da si Nemčija pridržuje pravice oz. si želi tri čisto nemška naselja severno od

³¹ »Prekmurje je pred vojno sodilo k Madžarski. Kakor je iz priložene skice razvidno, so vzhodna območja madžarska, zahodna pa nemška. Vmes so Prekmurci, odlomek slovenskega naroda, ki je zaradi svojega posebnega zgodovinskega razvoja dosegel popolnoma lastno obliko. Odgovarjajoč večjim sosednjim narodom, težijo Prekmurci na zahodu Prekmurja k rajhu, na vzhodni pa k Madžarski. Upoštevalo to in glede na dejstvo, da bi Prekmurci po popravku južne štajerske meje popolnoma obviseli v zraku, se zdi popolnoma smiselno, da bi jih razdelili med Madžarsko in rajh. Zato predlagamo, da nova meja od točke vzhodno od Mote ne bi šla po Muri navzgor, kakor je šla nekdanja meja med Spodnjo Štajersko in Madžarsko, temveč naj bi v smeri jug-sever razpolavljala Prekmurje. Meja, ki jo predlagamo, naj bi pri Sv. Katarini zapustila današnjo Jugoslavijo. Vendar tudi dalje ne bi tekla po današnji meji rajha, temveč naj bi vključila tiste kraje, za katere bi po morebiti pri popravku meje z Madžarsko predlagali, da bi jih priključili rajhu.« Werner, Gerhard (= Helmut Carstanjen): Das Deutschtum des Übermurgbietes. *Geographischer Jahresbericht aus Österreich*, Bd. XVII, 1937, str. 70–90. Citirano po: Ferenc, *Nemška zasedba Prekmurja*, str. 105–106.

³² Prav tam, str. 105–109.

³³ »Prekmurje s svojima dvema okrajnima glavarstvoma Murska Sobota in Dolnja Lendava je pod nemško vojaško upravo. Prebivalstvo Murske Sobote in okolice je nemški vojski izreklo pristrčno dobrodoščilo in je zaskrbljeno, da bi Nemci ponovno odšli in v deželo prišli Madžari. Njihovim željam bi ustrezalo, da bi bili združeni z nemškim rajhom.« PA AA, Reichsaussenministerium, Pol. št. 1530734, Carstanjenova brzojavka št. 249, 14. 4. 1941, citirano po: Ferenc, *Nemška zasedba Prekmurja*, str. 118. Organizirane so bile sicer tudi druge zahteve prebivalcev in posameznikov, ki so jih z željo po priključitvi Prekmurja pošiljali na nemško zunanje ministrstvo.

³⁴ Odgovor zunanjega ministra Ribbentropa na tovrstne zahteve je bil, da »ostaja pri obljubi Madžarski, da dobi nazaj svojo zgodovinsko mejo. Izjema velja samo za znane štiri kraje v gornjem delu Prekmurja. Ni pa dopustno, da bi s široko razlago zdaj iz teh štirih občin napravili dvainvajset občin.« Ferenc, *Nemška zasedba Prekmurja*, str. 118–119.

³⁵ Prav tam, str. 119.

³⁶ *Zaupni dnevnik grofa Ciana. II. del*, str. 12.

Radkersburga, čemur je Madžarska ustregla.³⁷ Tretjega maja 1941 je tudi madžarsko veleposlaništvo obvestilo Budimpešto, da je nemški državni sekretar Woermann pri določitvi hrvaških mej omenil nemške zahteve do Madžarske: »*Nemčija računa na nekatera obmejna naselja s področij v Prekmurju in v Medžimurju, ki so pripadla Madžarski.*«³⁸ Z Medžimurjem sta bili mišljeni slovenski oz. nacionalno mešani naselji Štrigova in Razkrižje z okolico. Nemci so tako Prekmurje kot Medžimurje zavzeli in zasedli bliskovito. Že dan po napadu, 7. aprila, je bilo ozemlje v celoti pod njihovim nadzorom. Vojaške enote so prišle prek Drave in Mure, nekaj pa tudi iz Madžarske. Enota, ki je najprej zavzela Lendavo, je nato šla prek Mure do Murskega Središča in naprej do Čakovca (tega so pred tem tudi bombardirali). Šestnajstega aprila so Medžimurje predali Madžarom, še nekaj časa pa so obdržali Štrigovo in Razkrižje (o tem glej v nadaljevanju). »*Obdobje nemške uprave v Međimurju mnogim celo ni ostalo v slabem spominu, ker nihče ni hotel spet življenja pod madžarsko okupacijo. Iz Kotoribe so Nemce žalostno pospremili celo s cvetjem.*«³⁹

Podobno mešane občutke so do Nemcev imeli tudi v Prekmurju, a (seveda z izjemo nemškega prebivalstva) le kratek čas. Nemci se pri postavljanju meje, tako kot drugje, na prebivalstvo niso kaj dosti ozirali. Meja je, kot kaže primer vasi Gerlinci, sekala posestva in ločevala hiše od gospodarskih poslopij.⁴⁰ V Serdici, ki so jo razdelili, je bilo spornih deset hiš (med njimi tudi Dajčev mlin, na sto metrov oddaljeni Mlinščici, ki so ga želeli oboji, nazadnje so ga dobili Madžari). Nemci in Madžari so si v zvezi s Serdico izmenjali kar nekaj diplomatskih not.⁴¹ V Serdici, ki je bila v zgornjem delu premožna in dobro organizirana nemška vas, je lokalni funkcionar na mostu nad rečico Ledavo kar s škornjem potegnil črto, kjer so nato zarisali mejo.⁴² Čeprav so Nemci strogo pazili, da ni prihajalo do tihotapljenja ali preprodaje živine (ta je morala biti žigosana, madžarska z U in nemška z D), je bila meja »mehkejša« in bolj prehodna. Ohranjene slike kažejo, da so se nemški in madžarski cariniki družili, več je tudi slik z otroki na meji ali celo razglednic.⁴³ Nemci in Madžari so med drugim tudi skupaj urejali tok reke Mure. Specifičnost Prekmurja tako pri okupaciji kot tudi določanju meja so bili prepleteni mednacionalni odnosi, zato so bili tudi odzivi na oboje zelo različni, kar kažejo tudi pričevanja, ki jih zbira raziskovalna skupina. V nemških vaseh, ki so prišle v rajh, je to seveda sprožilo veselje, tudi življenje je bilo zanje bistveno boljše, kot bi bilo na Madžarskem.⁴⁴ Prekmurski folksdojčerji so kljub obljubi o preselitvi morali

³⁷ Liptai, *Horthy-Magyarország*, str. 81–82.

³⁸ Juhász, *Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához*, str. 1095. Prevod: Attila Kovács.

³⁹ Kovač, *Odnos prema Međimurju*, str. 18.

⁴⁰ Alojz Grah, Jože Gombac, *Mama je hodila v štiri osnovne šole*, <https://www.facebook.com/watch/?v=2029620100610752>.

⁴¹ Attila Kovács, *Fikšinci, Kramarovci, Ocinje, Serdica*, <https://www.facebook.com/OkupacijskeMeje/videos/2025937960978966/>.

⁴² Pričevanje Rudija Gabra (roj. 1931): *Nacist je s škornjem določil mejo v Serdici*, <https://www.facebook.com/OkupacijskeMeje/videos/2089944107911684/>.

⁴³ Zbirka razglednic iz osebne arhiva Silvestra Štingla iz Kranja.

⁴⁴ Prav tam.

Slika 5. Madžarsko-nemški mejni prehod na meji med Međimurjem in Spodnjo Štajersko avgusta leta 1942. Na preprogi sedi Franjo Štingl s sinom, Silvestrom Štinglom. Franjo je bil Hrvat, doma iz Čakovca in je imel trgovino v Dobrovniku, kjer je tudi spoznal soprogo. Silvestrova mati je bila učiteljica iz Kranja in je bila Slovenka. Iz osebnega arhiva Silvestra Štingla.

Fig. 5: The Hungarian-German border crossing on the border between Međimurje and Lower Styria in August 1942. Franjo Štingl sitting on a carpet with his son Silvester Štingl. Franjo was a Croat from Čakovec and kept a shop in Dobrovnik, where he met his wife. Silvester's mother was Slovene and a teacher from Kranj. Silvester Štingl's personal archive.

ostati, a jim pod Madžarsko ni bilo hudega (večinoma so tudi spadali v premožnejše sloje). S priključitvijo Prekmurja k Madžarski so bili zelo zadovoljni prekmurški Madžari, saj so se s tem izpolnila njihova prizadevanja med obema vojnama. Najhujše je bilo za prekmurske Jude, ki so jih leta 1944 poslali v koncentracijska taborišča, preživelo jih je le nekaj. Za njimi so bili najbolj izpostavljeni Slovenci, ki so se med obema vojnama priselili v Prekmurje (poslani so bili v koncentracijsko taborišče Szarvar). Večinski slovenski staroselski del Prekmurcev pa je bil izpostavljen prisilni madžarizaciji, mobilizaciji in drugim ukrepom madžarskih oblasti. Kaj se je s padcem meje spremenilo za porabske Slovence, bo treba še raziskati, prav tako, kakšno je bilo življenje v mešanih madžarsko-slovenskih vaseh, kakršni so bili prej obmejni Prosenjakovci. Prav tako, kako so razlike med nemško in madžarsko okupacijo doživljali v Štrigovi in na Razkrižju.

Madžarska – NDH

Odnos med Madžarsko in NDH ni bil zapleten samo zaradi madžarskega revizionizma in želje obeh držav, da bi imeli Banat, Medžimurje in druga ozemlja, pač pa tudi zato, ker je Madžarska Pavelića pred vojno podpirala, ustaši so se urili v taborišču Janka Pusta, skupaj z Italijo pa je bila v ozadju ustaškega atentata na kralja Aleksandra v Marseillesu leta 1934. Podobno kot v primeru Italije je tudi v primeru Madžarske zato Pavelić že vnaprej dal ozemeljske koncesije. S Tiborjem Eckhardtom sta 23. julija 1933 v Zürichu podpisala sporazum o sodelovanju, kjer je bilo določeno, da bo Medžimurje pripadlo ali eni ali drugi državi glede na odločitev prebivalstva na plebiscitu. V tem primeru bi bili seveda ključni volilni spiski, propaganda za eno in drugo stran je bila močna, ker je bilo tam veliko madžaronov (ne eni in ne drugi seveda niso upoštevali Slovencev, op. p). Baranja, Bačka in Banat naj bi se po tem sporazumu vrnil Madžarski.⁴⁵ Tako je imel Pavelić precej zvezane roke, NDH sicer priključitve Medžimurja Madžarski ni priznala, je bila pa glede tega vprašanja precej pasivna. Na drugih obmejnih delih je razmejnitvena komisija delovala in večino NDH-jevske meje na vzhodu razrešila, severno pa je pustila odprto. Ker je večina meja šla po rekah, je šlo predvsem za probleme, ki jih je povzročal spremenjeni rečni tok, nekaj pa tudi elektrarne in mlini. Poverjeništvu Ministrstva za zunanje zadeve NDH je v maju 1942 naredilo terenski pregled meje z Madžarsko (drugih mej tako skorajda niso več obvladovali) in iz poročila je razvidno, da resnejših sporov ni bilo.⁴⁶ V tem času je že začela zasedati tudi bilateralna komisija v Budimpešti (med 25. aprilom in 11. julijem), vendar so nato odločanje odložili do avgusta. Problem so bili nekateri otoki v srednjem toku Donave, ki jih je Madžarska (tudi zato, da bi ublažila NDH-jevski pritisk zaradi Medžimurja) prepustila NDH in delni sporazum, ki je zadeval vzhodno mejo NDH, je bil konec avgusta podpisan.⁴⁷

⁴⁵ Jonjić, *Hrvatska vanjska politika*, str. 535.

⁴⁶ Milošević, *Okupatorska podjela Jugoslavije*, str. 135–136.

⁴⁷ Kovač, *Odnos prema Međimurju*, str. 40.

Ko so Medžimurje zasedli Nemci, so ga razglasili za svoje okupacijsko območje, hkrati pa dovolili vzpostavitev ustaške oblasti. Ustaški štab, ki se je organiziral, je vodil načelnik Teodor Košak. Ta je izdal proglas z naslednjo vsebino: »*Hrvati, Hrvatice! Međimurci, Međimurke! Po neomajni volji hrvaškega ljudstva, v imenu poglavnika Neodvisne države Hrvaške dr. Ante Pavelića prevzemam od tega trenutka dalje civilno oblast nad ozemljem hrvaškega Međimurja, vključno z občino Štrigovo in Razkrižjem. Ob tem pozivam celotno prebivalstvo, naj brez nadaljnega uboga moje ukaze, da bi ohranili kar največji red in mir. Tudi najmanjše dejanje proti interesom hrvaškega naroda bo najstrožje kaznovano.*

*Magister Teodor Košak, farmacevt, poveljnik za hrvaško Međimurje, lr. V Čakovcu, 7. aprila 1941*⁴⁸

Nacionalno mešana Štrigova in Razkrižje sicer pred napadom nista bila del Hrvaške, pač pa del Dravske banovine. Se je pa zanju konec tridesetih let odvijala ostra politična bitka. Tako slovenska kot hrvaška stran sta tam organizirali svoje prireditve, še posebej dejavna je bila hrvaška Katoliška cerkev, pogosto v sodelovanju s Hrvaško kmečko stranko. Tudi v slovenskih in hrvaških časopisih so navijali ali za eno ali drugo stran, a se v začetku leta 1940 skozi pisanje slovenskega katoliškega tiska že očitno kaže, da Slovenija popušča. Delegacije iz lokalnega okolja so odhajale k slovenskim ali hrvaškim politikom in si prizadevale, da bi ali prišla pod Hrvaško (kar so želeli Hrvati) ali pod Slovenijo.⁴⁹ Najvišji hrvaški politiki (predsednik HSS Vlatko Maček, ban Ivan Šubašič) so javno obljubljali, da bosta kmalu prišli pod Hrvaško. Tudi slovenska stran (SLS) je postajala po Koroščevi smrti bolj naklonjena tej ideji. Koroščev naslednik Kulovec je v nasprotju s svojim predhodnikom imel s Hrvati dobre odnose, bil je naklonjen povezovanju s Hrvaško kmečko stranko in Vlatkom Mačkom, ki si je prizadeval za dualistično Jugoslavijo, v kateri bi bili Slovenci podrejeni Hrvatom.⁵⁰ V katero smer bo šel razvoj, je, npr. nazorno pokazal članek v *Slovincu* januarja 1941. Povzel je *Hrvatsko stražo*, manjši katoliški tednik, ki je bombastično pisal, da je »*vsa naša hrvatska javnost pozdravila izvolitev dr. Kulovca za naslednika rajnega dr. Korošca v političnem vodstvu slovenskega naroda. Zares pravi mož je prišel o pravem času. Dr. Kulovec je tudi doslej bil med Hrvati lepo sprejet zaradi svojega prijateljskega obnašanja do Hrvatov*«. Po nadaljevanju o svetli skupni prihodnosti je prišlo bistvo: »*Edini spor v tem oziru sta Štrigova in Osilnica. Vendar na podlagi dobre poučenosti lahko rečemo, da bo to vprašanje kmalu sporazumno dobro rešeno. Vemo, da je bilo dr. Kulovcu mnogo do tega, da bi se to vprašanje čim prej rešilo. Ko bi bilo enkrat to vprašanje odstavljeno z dnevnega reda, v tem oziru nimamo več drugih vprašanj. Dobro umevani interesi Hrvatov in Slovencev gredo vzporedno ter se ne križajo /.../ Drug drugega moramo podpirati, drug drugega spoštovati ter se ne vtikati v interesna področja drugega. V tem imenu naj bi leto 1941 bilo zapisano kot začetek*

⁴⁸ MNL MOL, K-64. 93. csomó, 1941. 67. tétel, horvát-magyar viszony. Prevod pisec.

⁴⁹ *Deputacija iz Štrigove pri dr. Kulovcu*, str. 5.

⁵⁰ Repe, *S puško in knjigo*, str. 16.

Slika 6. Ustaški razglas o priključitvi Međimurja, Štrigove in Razkrižja k NDH. MOL, K-64 93 csomó 1941 67 tétel horvát-magyar viszony 009.

Fig. 6: The Ustaše proclamation of the annexation of Međimurje, Štrigova, and Razkrižje by the Independent State of Croatia. MOL, K-64 93 csomó 1941 67 tétel horvát-magyar viszony 009.

ozkega prijateljskega sodelovanja Hrvatov in Slovencev.«⁵¹ V liberalnem taboru so bili temu manj naklonjeni in so poudarjali, da Štrigova in Razkrižje nista samo upravno pripojena k Ljutomeru, temveč k njemu težita tudi gospodarsko in upravno.⁵²

⁵¹ Hrvatsko-slovenski odnošaji, str. 2.

⁵² Podaljšanje avtobusne proge iz Ljutomera v Štrigovo, str. 3.

Mesec dni pred napadom na Jugoslavijo je bilo jasno, da sta se obe vodilni katoliški stranki dogovorili in da bosta Štrigova in Razkrižje pripadla banovini Hrvaški: »*Minister dr. Kulovec se je na povratku iz Beograda v Ljubljano ustavil v Zagrebu, kjer se je sestal v banski palači z banom dr. Šubašičem. Kasneje je prišel še dr. Maček. Dr. Kulovec je bil po sestanku zelo dobro razpoložen, vendar pa je novinarjem odklonil vsako izjavo. Pač pa je dejal, da bo vprašanje Štrigove v kratkem rešeno, Štrigova pride pod Hrvatsko, občini Draga in Osilnica iz čabarskega sreza pa se priključita dravski banovini.*«⁵³

Na koncu Razkrižja in Štrigove niso dobili ne Hrvati in ne Slovenci, pač pa v sklopu priključitve Prekmurja in Međimurja Madžari.

Ustaška oblast je trajala le osem dni. Uspelo jim je izdati nekaj proglašev o obvezni predaji orožja, izdati eno številko časopisa *Slobodno Međimurje*, nekaj ukazov o vzdrževanju javnega reda in miru. Pretiskali so tudi poštno znamke Jugoslavije, tako da so v zgornji del dali napis Država Hrvaška, na sredino ustaški grb, spodaj pa napis Međimurje.⁵⁴ Horthy je že v odgovoru na telegram Ribbentropa, s katerim ga je ta prosil, da prizna NDH (kar je Madžarska storila), napovedal, da želi priključiti Međimurje, kar sicer ni bilo v nasprotju z nemškimi interesi. Prav tako so bili zelo dejavni madžaroni na terenu, ki so v Budimpešto poslali več delegacij. Na drugi strani so pri nemških oblasteh za vključitev v NDH posredovali številni međimurski delavci, zaposleni v Nemčiji, seveda pa tudi NDH-jevska diplomacija. Trinajstega aprila je madžarska vlada v kontekstu nemške zahteve, da sodeluje v vojaških operacijah v Srbiji, sprejela tudi sklep, da okupira Međimurje, ki so ga sicer še vedno zasedale nemške čete. Tri dni kasneje, 16. aprila, se je s soglasjem Nemčije to res zgodilo, a pod pogojem, da ne gre dalje v Banat, 9. julija je Madžarska uvedla civilno upravo.⁵⁵

Z Razkrižjem in Štrigovo ni šlo tako enostavno. Nemci so še nekaj časa kolebali, ali naj z njima naredijo tako, kot so z nemškimi vasmi na Goričkem, ali naj ju vendarle prepustijo Madžarom. Na koncu je nemška vojska zapustila tudi to območje in ga še pred uvedbo madžarske civilne uprave v Međimurju prepustila Madžarski, o čemer je poročalo tudi slovensko časopisje v Ljubljanski pokrajini.⁵⁶

Italija – NDH

Določitev meje med Italijo in NDH v tistem delu, ki zadeva Slovenijo je bil za obe strani sicer pomembna, a ne v ospredju interesov obeh držav. Ustaši so sicer pred vojno imeli ambicije celotno Slovenijo vključiti v veliko Hrvaško, tako so risali tudi zemljevide, pri čemer so za slovenski del ozemlja predvidevali nekakšen referendum, ampak Nemci so hitro omejili njihove apetite na del obmejnega pasu ob Bregani. Glavni problem za obe državi je bila Dalmacija. Ko je po začetnem obdobju kolebanja Nemčija Italiji priznala pravico do Dalmacije (in ji v odnosu do Madžarske dala

⁵³ *Doma in po svetu*, str. 4.

⁵⁴ Kovač, *Odnos prema Međimurju*, str. 16.

⁵⁵ Prav tam, str. 17–18.

⁵⁶ *Občini Štrigova in Razkrižje pod Madžarsko*, str. 2.

nadzor nad NDH), je postalo ključno vprašanje, kako to urediti.⁵⁷ Problem NDH so bile seveda prejšnje Paveličeve obljube podpornici Italiji, zaradi česar je bil v večnem konfliktu s pričakovanji svojih podpornikov (in verjetno tudi sam s sabo). Pogajanja so bila naporna, pomemben del le-teh je potekal med italijanskim zunanjim ministrom Cianom in Paveličem v Ljubljani. Z Rimskimi sporazumi (trije dogovori), podpisanimi 18. maja 1941, je bil definiran odnos NDH do Italije in meje med obema državama.⁵⁸ Savojski princ Aimone iz stranske veje italijanske kraljeve rodbine je postal kralj NDH pod imenom Tomislav II. Vendar Nemčija NDH Italiji ni prepustila v celoti, pač pa sta si nadzor nad njenim ozemljem delili glede na ekonomske in geopolitične interese.

Slovinci v Ljubljanski pokrajini so bili kljub vključitvi v Italijo v posebnem položaju. Na rapalski meji je Italija obdržala policijsko, carinsko in davčno mejo. Mejila je na povečano Reško pokrajino, Tržiško in Goriško pokrajino. Potovanje iz Ljubljanske pokrajine v Italijo je bilo mogoče le z veljavnim potnim listom, ki pa ga ni mogel dobiti kdorkoli. V vseh italijanskih priključenih pokrajinah z območja nekdanje Jugoslavije so še naprej veljali davčni in carinski predpisi iz prejšnje države.⁵⁹ Še težji so bili prehodi v NDH, čeprav so bili ljudje ob meji tesno povezani in v sorodstvenih vezeh.

Meja med NDH in Italijo je močno posegla tudi v slovensko-hrvaške odnose, ki so bili (tako kot sicer v zgodovini) tudi med vojno protislovni. Slovensko in hrvaško odporiško gibanje sta ves čas plodno sodelovala, koordinirala akcije in izvajala skupne akcije na slovenskem in hrvaškem ozemlju in meje nista priznavali. Na drugi strani se je ob vsem hrvaškem nasilju v slovenskem katoliškem taboru ohranjala politika povezovanja z NDH. Oktobra 1943 je Pavelić (domnevno na nemško pobudo in v pričakovanju konca vojne) predlagal, da bi se Slovenci in Hrvati združili v konfederacijo, v kateri bi imeli državi vsaka svoj parlament in skupni parlament, zunanje zadeve in vojsko.⁶⁰ Leta 1944 je v katoliških krogih (najbrž na tej osnovi) nastal projekt o konfederaciji slovenskega ozemlja z NDH pod naslovom »*Temeljna načela za državno zvezo med Nezavisno državo Hrvatsko in Slovenijo*«, res pa brez večjega uspeha.⁶¹

Nemci so več kot 10.000 Slovencev izgnali na Hrvaško. V začetku okupacije so jih z obmejnih območij deportirali kar čez zeleno mejo, nekaj skupin pa odpeljali z avtobusi in avtomobili iz Posavja in Prlekije v Samobor in Varaždin. Tam so jih izpustili in jim zagrozili s smrtjo, če se vrnejo na nemško zasedbeno območje. Večina se je zato na različne načine prebila čez NDH-jevsko-italijansko mejo v Ljubljansko pokrajino, kjer je živela v odvisnosti od pomoči in priložnostnih zaposlitev, druge so ustaške oblasti, ki so sicer imele do Slovencev zelo negativen odnos (enako tudi prebivalstvo) naselile predvsem v Bosni in Hercegovini na domovih pobitih in izgnanih Srbov in Judov. S tem naj bi tam okrepili katolicizem.

⁵⁷ Več o tem Čulinović, *Okupatorska podjela Jugoslavije*.

⁵⁸ *Ugovor o određivanju granica*, str. 49–51 s priloženim zemljevidom. Podpisano v Rimu z dvojnimi izvirkom 18. maja 1941.

⁵⁹ Ferenc, *Slovinci pod Italijo*, str. 251.

⁶⁰ Vodušek Starič, »Dosje« *Mačkovšek*, str. 81–82.

⁶¹ Repe, *Mimo odprtih vrat*, str. 153–155.

Na okupiranem slovenskem ozemlju so ustaši in hrvaški domobranci izvajali nasilje nad slovenskim prebivalstvom, mučili in pobijali moške, posiljevali ženske, ropali. Blizu 400 Slovencev je bilo deportiranih v Jasenovac, od tega jih več kot 70 odstotkov ni preživelo. Ker Italijanom meje ni uspelo zavarovati, so ustaške enote ves čas vojne delovale tudi na slovenskem ozemlju in v obmejnih krajih (pa tudi ob koncu vojne, med umikom v Avstrijo) zagrešile številne zločine. Oborožene enote NDH so med Slovenci povzročile najmanj 823 žrtev.⁶² Župnik Andrej Zupanc iz Sv. Križa (Pobočje), ki je sicer opisoval trpljenje ljudi, ki so ga v pohodih čez njegovo faro zagrešile vse vojske, tudi partizanska, je o enem takih ustaških pohodov zapisal: »18. 9. 1942 je zagorela cela Planina. Živino so, kolikor je ni zgorelo, odgnali. Moške so s strojnicami pobili ob sedmih zjutraj. Otroke so izpustili šele, ko je vas že gorela. Tudi Brezovčani so bili vsi odgnani, kasneje tudi vsi poklani, kolikor se jih ni skrilo. Ustaše je iz Novih sel pripeljal izdajalec, šli so po Gorjancih in spotoma pobijali. Planino so popolnoma požgali, na pohodu pa pobili tudi ranjence, osebje in zdravnika v partizanski bolnišnici na Prisjeki.«⁶³

Italijani so, da bi preprečili partizanske prehode (občasno so streljali tudi na ustaše), sicer mejo zavarovali na podoben način kot Nemci: z bodečimi žicami, minskimi polji, čistinami, bunkerji, strelskimi jarki in stražnimi stolpi, a so jo bili le delno sposobni varovati tudi z vojaško silo.⁶⁴ Po kapitulaciji Italije so nadzor nad mejo prevzeli Nemci, a so bili prešibki, da bi jo zavarovali v celoti,⁶⁵ še posebej tam, kjer so nastala osvobojena ozemlja.

Strah pred ustaškim nasiljem je bil v obmejnih vaseh na NDH-jevsko-italijanski meji velik, trajal je ves čas vojne. Njihovo brutalno ravnanje se je globoko vtisnilo v kolektivni spomin obmejnega prebivalstva in ta spomin se ohranja še danes. Edino resnično zaščito so prebivalstvu lahko nudili le partizani, tako slovenski kot hrvaški. Skozi pričevanja lahko zaznamo močno distinkcijo v vrednotenju Italijanov in ustašev. Prebivalci so marsikje ob meji našli skupen jezik z Italijani, saj jih je v to silila življenjska nuja. Italijani so marsikje zgolj poskušali preživeti vojno, zato so pogledali stran ali celo sodelovali s partizani. Ob vseh krutostih vojne, požiganju vasi, streljanju talcev, odganjanju v koncentracijska taborišča so se med okupatorji in okupiranci sem in tja dogajale tudi pozitivne stvari, ki so segle čez mednacionalno sovraštvo. Obstajajo tudi primeri, ko je ljubezen med slovenskim dekletom in italijanskim vojakom kljub smrtni nevarnosti za oba ali vsaj obsojanju na obeh straneh presegla vojne razmere. O ustaših v več deset intervjujih nismo slišali niti ene pozitivne besede. Še več: po nekaterih pričevanjih so prebivalstvo pred ustaši po italijanski kapitulaciji ščitili celo Nemci. Marija Kolečnik, katere rojstna hiša še vedno stoji slabih 500 metrov od mejnega prehoda v Metliki, tik ob glavni cesti, priča takole: »Prvič so prišli ustaši

⁶² Struktura žrtev glede na povzročitelja smrti v: Troha, *Nasilje vojnih in povojnih dni*, str. 17.

⁶³ Repe, *S puško in knjigo*, str. 50.

⁶⁴ Stanko Kušljan, *Takrat hrvaška meja ni obstajala*, <https://www.facebook.com/OkupacijskeMeje/videos/727063881011350/>.

⁶⁵ Blaž Štangelj, *O italijanskem in nemškem utrjevanju meje pod Gorjanci*, <https://www.facebook.com/OkupacijskeMeje/videos/316224692264806/>.

v novembru 1943 na naše slovensko ozemlje, takrat je bilo že osvobojeno ozemlje. Takrat so zažgali nam in sosedom gospodarska poslopja, tako, da je gorelo pri nas, Štuparjevih, pri Vrtačičevih; Milčinovičevih in v Križevski vasi pri Milekovih. Zažgali so samo gospodarska poslopja. K nam so tudi prišli ustaši, nas postrojili ob steno in ker so bili domačini iz hrvaških vasi, moj oče in mama so jih dobro poznali, so samo zahtevali, kje je brat, ker so vedeli, da je šel v partizane. Stali smo ob steni, da nas bodo postrelili. Ja se tega vse spominjam, ne vem pa kak so govorili starši, da je prišel en nemški oficir in je nad ustaši skričal, da so nas pustili pri miru. Odpeljali so nam prašiča in to kar lepo rejenega. Potem smo pa seveda pogorišče gasili.«⁶⁶ Partizan, Žumberčan Janko (Janta) Goleš iz Vukšičev pri Radatovičih, je dejal: »Meja nam je puno koristila, da nije NDH smio tu doći – vojska, jer oni su znali, ko smo mi, i da se tu stvara ustanak. Korijeni so naši pravoslavni.«⁶⁷ Nekdanji partizan Gabre Bogdanovič, sedaj živeč v Domu starejših občanov Črnomelj, je med drugim povedal: »Bil pa je strah, da bi ustaši prišli /.../ ustaši so znali, da so bili Radatoviči opredeljeni za NOB, Žumberčani smo bili sovražniki NDH.«⁶⁸ O ustaškem ropanju in požigu vasi Adlešiči pripovedujeta Katica Adlešič in Marija Kordež.⁶⁹ Po enem od pričevanj pa so ustaši s hrvaške strani večkrat streljali tudi na otroke, ki so se kopali v Kolpi.⁷⁰ Ljudje si kljub tesnim sorodstvenim in drugim vezem niso upali več prečkati meje. A ne zaradi italijanskega in kasneje nemškega nadzora, pač pa ustaškega nasilja: »Mamo tle enga trgovca na Suhorju, ki je šel tud prečkat mejo, nekaj nabavit. Pa so ga dobili ustaši, pri priči so ga zaklali. Ljudje se niso upali hodit čez.«⁷¹

Zaključek

Okupacijske meje med drugo svetovno vojno na Slovenskem so bile kljub obsežni literaturi o tem obdobju (skoraj 13.000 bibliografskih enot) le deloma obdelane. Zgodovinarji so se doslej še največ ukvarjali z diplomatskimi odločitvami (v določenih segmentih še s pogajanjem na terenu). V Sloveniji se je s tem največ ukvarjal dr. Tone Ferenc, v času Jugoslavije pa več zgodovinarjev (prvo in še vedno temeljno delo je knjiga Ferda Čulinovića *Okupatorska podjela Jugoslavije*). Kot lahko ugotovimo iz citiranih virov, Vojnoistorijski institut iz Beograda hrani precej mikrofilmskih posnetkov zlasti iz nemških arhivov. Glavni arhivi za diplomatski

⁶⁶ Marija Koležnik, *Nemški oficir je nad ustaši skričal, da so nas pustili pri miru*, <https://www.facebook.com/OkupacijskeMeje/videos/397855334104472/>.

⁶⁷ Meja nam je koristila. Intervju z Jankom (Janto) Golešem, Vukšiči pod Radatoviči, <https://www.facebook.com/OkupacijskeMeje/videos/2008891639350265/>.

⁶⁸ Še danes obžalujejo. Intervju z Gabretom Bogdanovičem, Hrast pri Metliki, <https://www.facebook.com/watch/?v=2083995908506504>.

⁶⁹ Katica Adlešič, Marija Kordež, *Adlešiče so izropali in požgali*, <https://www.facebook.com/OkupacijskeMeje/videos/2079456202293808/>.

⁷⁰ Frančiška Tahija, Župnik je pri maši objavil, koliko jih je umrlo na Rabu, <https://www.facebook.com/OkupacijskeMeje/videos/2040010766238352/>.

⁷¹ *Franč Zepuhar, Italijani so na Vahti odvrgli večino orožja*, <https://www.facebook.com/OkupacijskeMeje/videos/1990938744478888/>.

del problematike so sicer v državnih arhivih tedaj okupatorskih držav (v nemškem primeru so bili preneseni iz Bonna v Berlin, a je sledljivost, kot je pokazala raziskava, možna). Nekaj gradiva hranijo tudi slovenski arhivi.

Raziskava »*Napravite mi to deželo nemško ... italijansko ... madžarsko ... hrvaško! Vloga okupacijskih meja v raznarodovalni politiki in življenju slovenskega prebivalstva*«, ki jo sicer popularno imenujemo kar Okupacijske meje (tak je tudi naslov strani na Facebooku, na kateri so dostopna vsa doslej zbrana pričevanja in druga gradiva), se je problematike lotila celovito v več pogledih. Strukturno tako lahko sledimo tudi v vsebini članka: groba razdelitev slovenskega ozemlja na najvišji (predvsem nemški) ravni in mednarodne pogodbe (kjer so bile sklenjene), ki temeljijo na principu debelacije Jugoslavije; vojaško zavzetje ozemlja; markiranje prostora na terenu (z občasnimi konflikti med sicer zavezniškimi državami); konkretno določanje v mejnih komisijah; utrjevanje meje. To nas pripelje do nekaterih skupnih značilnosti, hkrati pa tudi pokaže razlike med mejami in razlike med okupatorji.

Drugi del raziskave, ki se izvaja na terenu, je v kombinaciji zgodovinarsko-geografskega dela pripeljal do natančnega izračuna dolžine vseh meja (640 kilometrov) in označitve njihovega poteka. To je geografski del skupine z GIAM storil tako, da je zgodovinske karte o razmejitvah (diplomatske, vojaške in druge) prenesel v današnji GPS-sistem. Ekipa tem mejam sledi po terenu in zaznamuje ter evidentira njene ostanke.

Tretji del je namenjen sistematičnemu zbiranju spominov, njihovi obdelavi, prirejanju za objavo in analizi. Večinoma gre za zadnjo še živo vojno generacijo, ki je meje doživljala v otroštvu (kar nekaj jih je v času, odkar so bili intervjuji narejeni, že umrlo).

Na ta način se je doslej izrisala vsaj groba zgodovinska slika o tem, kaj so meje pomenile za usodo Slovencev tako na nacionalni ravni kot ravni obmejnih okolij in posameznikov. Razsežnosti etnocidnega in genocidnega ravnanja okupatorjev, spremenjena demografska in nacionalna struktura na ozemlju Slovenije (npr. popoln izgon slovenskega prebivalstva celotnega območja severne Dolenjske, Posavja in Obsotelja ob meji s Hrvaško ter deloma ob italijansko-nemški meji in naselitev nemškega prebivalstva; skupaj je šlo za 100-kilometrski pas po dolžini in 25-kilometrski po širini) in druga ravnanja okupatorjev pridejo ob obravnavi okupacijskih meja še posebej do izraza. Na zemljevidu nove, nacistične Evrope, v kateri je nemški rajh segal od Severnega rta na Norveškem do zadnjega grškega otoka, od Moskve do Kanalskih otokov, Slovencev ni. Rezultati raziskave nam brez obremenjevanja s tako ali drugačno ideologijo, kar je sicer značilno za obravnavo druge svetovne vojne, dajo realen pogled na to, kako velikanski napor in kakšna energija sta bila potrebna, da se je narod uprl in preživel.

Raziskava, ki sledi konceptu t. i. public history (tako v smislu dela z ljudmi na terenu kot sprotnega objavljjanja rezultatov in interakcije z lokalnimi okolji, gozdarskimi službami, lovskimi društvi in zainteresiranimi posamezniki ter vključevanja študentov), hkrati prinaša tudi drugačno podobo zgodovine, kot smo je bili doslej vajeni. Prinaša zgodovino t. i. malih ljudi, ki so v že sicer nečloveškem vojnem okolju morali živeti ob okupacijskih mejah (če jih niso izselili, seveda).

In poskusiti preživeti. S skrivnim prehajanjem meja, obdelovanjem svojih polj na drugi strani, s tihotapljenjem, iskanjem modusa vivendi z okupatorji in njihovimi sodelavci na eni in partizani na drugi strani.

Življenje ob okupacijskih mejah je prineslo na stotine tragičnih in komičnih zgodb, na videz drobnih, a izjemno pogumnih dejanj, najbolj zavržna in najbolj plemenita dejanja, ki jih je sposoben človek. Vsaj delček tega smo iztrgali pozabi.

Viri in literatura

Viri

Arhivski viri

- MNL – Magyar Nemzeti Levéltár, Budimpešta
 – MOL, K-64. 93. csomó, 1941. 67. tétel, horvát-magyar viszony.
- PA AA – Politisches Archiv des Auswärtigen Amts, Berlin
 – Grenzfestlegung zwischen Deutschland u. Kroatien. Pol. XII/11, 1941–1943. Bd. I. Kroatien. R 105131.
 – Italien. Die deutsch-italienische Grenze im ehemals jugoslawischen Gebiet. Pol. XII/6 vom 1941 bis 1942. R 105126.
 – Italien. Die deutsch-italienische Grenze im ehemals jugoslawischen Gebiet. Pol. XII/6 vom 1941 bis 1942. R 105126.
 – Italien. Die deutsch-italienische Grenze im ehemals jugoslawischen Gebiet. Pol. XII/6 vom 1941 bis 1942. R 105126. Berlin, den 26. Mai 1941. Deutsch-italienischer Grenzvertrag.
 – Italien. Die deutsch-italienische Grenze im ehemals jugoslawischen Gebiet. Pol. XII/6 vom 1941 bis 1942. R 105126. Fernschreiben. An den Deutschen General beim ital. Oberkommando, 23. 4. 1941.
 – Italien. Die Umsiedlung der Deutschen aus der Provinz Laibach. Tätigkeit der Umsiedlungskommission. Pol. XII/8 vom 1941 bis 1942. R 105128.
- SI AS – Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana
 – SI AS 1626, škatla št. 1. Poročilo o izpeljavi izpraznitve mejnega pasu na Gorenjskem, Bled, 13. 6. 1942.
 – SI AS 1790, škatla 5, mapa 2. Kotarska oblast u Jastrebarskom, Broj: 623, Pov.-1941. Jastrebarsko, dne 26 travnja 1941. Predmet: Radatovići općine pripojenje kotaru Jastrebarskom.
 – AS 1790, škatla 5, mapa 4, Žandarmerijska stanica Dol. Suhor, Br. 79, 12. 5. 1941, Prijava sreskemu načelstvu Črnomelj.
- GIAM (Geografski inštitut Antona Melika), ZRC SAZU, Ljubljana
 – ZEMLJEPISNI MUZEJ, Deutsche Heereskarte. Karte des Nordwestbalkan 1 : 50.000, Blat Nr. 38/1 Fiume. Berlin: Oberkommando des Heeres, Generalstab des Heeres, 1943.

Objavljeni viri

Deutsch-kroatischer Staatsvertrag über die Festlegung der gemeinsamen Grenze. Zagreb, den 13. Mai 1941. V: *Međunarodni ugovori 1941*. Zagreb: Ministarstvo vanjskih poslova Nezavisna država Hrvatska, 1941, str. 25–27.

- Juhász, Gyula (szerk.): *Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához, 1936–1945. 5: Magyarország külpolitikája a nyugati hadjárattól a Szovjetunió megtámadásáig, 1940–1941.* Budapest: Akadémiai Kiado, 1982.
- Liptai, Ervin (szerk.): *Horthy-Magyarország részvétele Jugoszlávia megtámadásában és megszállásában 1941–1945.* Budapest: Zrínyi Katonai Kiadó, 1986.
- Ugovor o određivanju granica između Kraljevine Hrvatske in Kraljevine Italije. V: *Međunarodni ugovori 1941.* Zagreb: Ministarstvo vanjskih poslova Nezavisna država Hrvatska, 1941, str. 49–51.
- Zapisnik Lorković-Kasche o granici kod Bregane. V: *Međunarodni ugovori 1941.* Zagreb: Ministarstvo vanjskih poslova Nezavisna država Hrvatska, 1941, str. 95.

Časopisni viri

- Deputacija iz Štrigove pri dr. Kulovcu. *Večernik*, št. 55, 7. marec 1941, str. 5.
- Doma in po svetu. *Trgovski list*, št. 26, 3. marec 1941, str. 4.
- Hrvatsko-slovenski odnošaji. *Slovenec*, št. 8, 11. januar 1941, str. 2.
- Občini Štrigova in Razkrižje pod Madžarsko. *Slovenski dom*, št. 143, 25. junij 1941, str. 2.
- Podaljšanje avtobusne proge iz Ljutomera v Štrigovo. *Jutro*, št. 7, 9. januar 1941, str. 3.

Spletni viri

- Alojz Grah, Jože Gombac, *Mama je hodila v štiri osnovne šole*, <https://www.facebook.com/watch/?v=2029620100610752> (marec 2019).
- Attila Kovács, *Fikšinci, Kramarovci, Ocinje, Serdica*, <https://www.facebook.com/OkupacijskeMeje/videos/2025937960978966/> (marec 2019).
- Blaž Štangelj, *O italijanskem in nemškem utrjevanju meje pod Gorjanci*, <https://www.facebook.com/OkupacijskeMeje/videos/316224692264806/> (marec 2019).
- Children of the Border, <https://www.facebook.com/OkupacijskeMeje/videos/854834978194414/> (marec 2019).
- Frančiška Tahija, Župnik je pri maši objavil, koliko jih je umrlo na Rabu, <https://www.facebook.com/OkupacijskeMeje/videos/2040010766238352/> (marec 2019).
- Jožef Klepec, Žide so okradli na Kolpi, <https://www.facebook.com/OkupacijskeMeje/videos/2075158066056955/> (marec 2019).
- Katica Adlešič, Marija Kordež, *Adlešiče so izropali in požgali*, <https://www.facebook.com/OkupacijskeMeje/videos/2079456202293808/> (marec 2019).
- Marija Koležnik, *Nemški oficir je nad ustaši skričal, da so nas pustili pri miru*, <https://www.facebook.com/OkupacijskeMeje/videos/397855334104472/> (marec 2019).
- Meja nam je koristila. Intervju z Jankom (Janto) Golešem, Vukšiči pod Radatoviči, <https://www.facebook.com/OkupacijskeMeje/videos/2008891639350265/> (marec 2019).
- Okupacijske meje, <https://www.facebook.com/OkupacijskeMeje/> (marec 2019).
- Pričevanje Rudija Gabra: *Nacist je s škornjem določil mejo v Serdici*, <https://www.facebook.com/OkupacijskeMeje/videos/2089944107911684/> (marec 2019).
- Stane Malovrh, Butajnova, <https://www.facebook.com/OkupacijskeMeje/videos/414028526014273/> (marec 2019).
- Stanko Kušljan, *Takrat hrvaška meja ni obstajala*, <https://www.facebook.com/OkupacijskeMeje/videos/727063881011350/> (marec 2019).
- Še danes obžalujejo. Intervju z Gabretom Bogdanovičem, Hrast pri Metliki, <https://www.facebook.com/watch/?v=2083995908506504> (marec 2019).
- Italijani so na Vahti odvrkli večino orožja. Intervju s Francem Zepuharjem, <https://www.facebook.com/OkupacijskeMeje/videos/1990938744478888/> (marec 2019).

Tromejnik,

<https://www.facebook.com/OkupacijskeMeje/photos/a.1964149333824496/1967256793513750>.
Zapisnik O. J. Hale-ja, <https://www.ifz-muenchen.de/archiv/zs/zs-2066.pdf> (marec 2019).

Literatura

- Čulinović, Ferdo: *Okupatorska podjela Jugoslavije*. Beograd: Vojnoizdavački zavod, 1970.
- Ferenc, Tone: *Fašisti brez krinke: dokumenti 1941–1942*. Maribor: Obzorja, 1987.
- Ferenc, Tone: *Izbrana dela. Okupacijski sistemi med drugo svetovno vojno. I, Razkosanje in aneksionizem* (ur. Mitja Ferenc). Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2006.
- Ferenc, Tone: *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941–1945*. Maribor: Obzorja, 1968.
- Ferenc, Tone: Nemška zasedba Prekmurja aprila 1941. V: *Izbrana dela. Okupacijski sistemi med drugo svetovno vojno. I, Razkosanje in aneksionizem* (ur. Mitja Ferenc). Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2006, str. 105–119.
- Ferenc, Tone: Položaj slovenskega naroda ob okupaciji. V: *Izbrana dela. Okupacijski sistemi med drugo svetovno vojno. I, Razkosanje in aneksionizem* (ur. Mitja Ferenc). Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2006, str. 181–189.
- Ferenc, Tone: Slovenci pod Italijo 1941–1945. V: *Izbrana dela. Okupacijski sistemi med drugo svetovno vojno. I, Razkosanje in aneksionizem* (ur. Mitja Ferenc). Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2006, str. 249–261.
- Jonjić, Tomislav: *Hrvatska vanjska politika 1939.–1942*. Zagreb: Libar, 2000.
- Keipert, Maria (Red.): *Biographisches Handbuch des deutschen Auswärtigen Dienstes 1871–1945. Bd. 2: G–K*. Paderborn u. a.: Schöningh, 2005.
- Kovač, Patrik: *Odnos prema Međimurju i mađarska okupacija (1941–1945)*. Diplomski rad. Pula: Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Filozofski fakultet, 2018.
- Milošević, Slobodan D.: Okupatorska podjela Jugoslavije 1941–1945. *Istorija 20. veka* 10, št. 1–2, 1992, str. 125–144.
- Repe, Božo: *Mimo odprtih vrat: izbrani dokumenti o dejavnosti okupatorjevih sodelavcev na Slovenskem*. Ljubljana: Borec, 1988.
- Repe, Božo: *S puško in knjigo*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2015.
- Tajni arhivi grofa Ciana (1936–1942)*. Zagreb: Zora, 1952.
- Troha, Nevenka (ur.): *Nasilje vojnih in povojnih dni*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2014.
- Vodušek Starič, Jerca: »Dosje« *Mačkovšek*. Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 1994.
- Zaupni dnevnik grofa Ciana. II. del*. Maribor: Večer, 1960.
- Župančič, Jože: *Zasavje v plamenih narodnoosvobodilne borbe. 1. del, leto 1941*. Litija: Zveza borcev, 1952.

SUMMARY

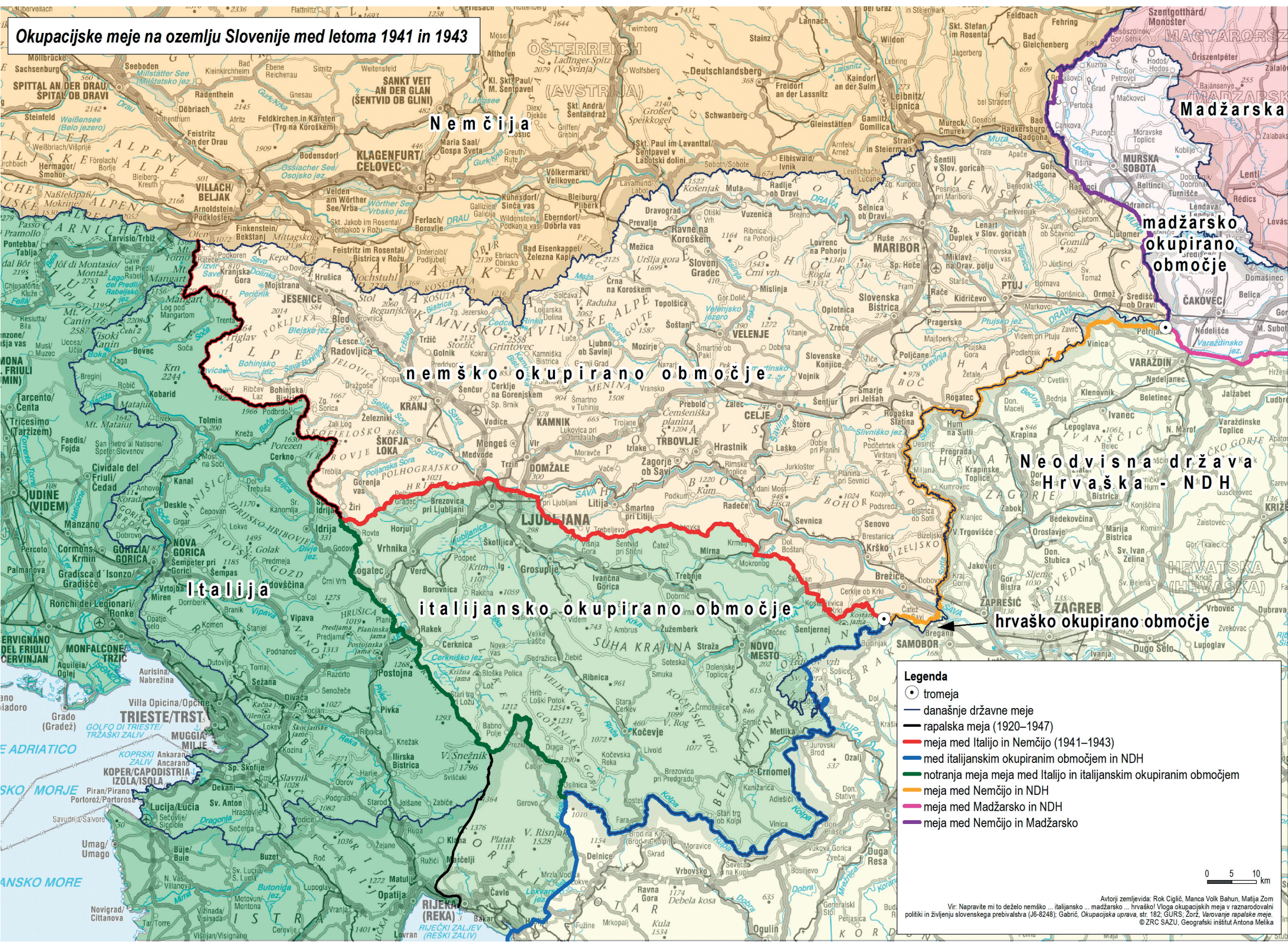
Diplomatic Division of Slovenia during World War II and On-Site Delineation of Borders

Božo Repe

The article deals with occupiers' borders in Slovenia on several levels: a rough division of the Slovene territory at the highest (predominately German) level and international treaties (if concluded) based on the principle of debellation of Yugoslavia; the military occupation of a territory; marking the area on location (with occasional conflicts between otherwise allied countries); actual delineation conducted by border committees; and the consolidation of the border. By pointing out shared characteristic features, the article also highlights differences between respective borders and occupiers. The occupation of the Slovene ethnic territory in 1941 resulted in five different border areas and borders. Namely, the border between Germany and Hungary, Hungary and NDH, Germany and NDH, Italy and Germany, and between Italy and NDH. Despite the formal annexation of the so-called Ljubljana Province to Italy, the Rapallo border remained in place, separating Slovenes in the Littoral from Slovenes elsewhere. The length of all borders totalled 640 km (bearing in mind that the Slovene territory encompasses upwards of 20,000 km²). The formation of borders by way of barbed wire fences, mine fields, bunkers, and watchtowers was accompanied by violence, deportations, escapes from one occupation zones to another. At the same time the borders were crossed illegally because of life's necessities and the Partisan resistance, which did not acknowledge the division and fought against it. Inevitably, all this led to many traumas and broke off traditional patterns of migration, farming, and trade. Research, from which the article draws, is based on diplomatic and military sources, geographic measurements, tracing borders on location, identification of its remnants, and systematic gathering of memories, their processing, preparing for publication, and analysis. By involving students and people on location, publishing results, and interacting with local milieus, forestry services, hunting associations, and individuals interested in the subject, it follows the concept of the so-called public history.

The research paints a historical picture, which depicts the borders' significance for Slovenes' fate on the national level and on that of border areas and individuals; in doing so, it demonstrates dimensions of occupiers' ethnocidal and genocidal actions, and the transformation of the demographic and national structure in the territory that they had to leave behind in 1945

Okupacijske meje na ozemlju Slovenije med letoma 1941 in 1943

Legenda

- tromeja
- današnje državne meje
- rapalska meja (1920–1947)
- meja med Italijo in Nemčijo (1941–1943)
- meja med italijanskim okupiranim območjem in NDH
- notranja meja meja med Italijo in italijanskim okupiranim območjem
- meja med Nemčijo in NDH
- meja med Madžarsko in NDH
- meja med Nemčijo in Madžarsko

0 5 10 km

Avtorji zemljevida: Rok Ciglič, Manca Volk Bahun, Matjaž Zom
 Vir: Napravite mi to deželo nemško ... italijansko ... madžarsko ... hrvaško! Vloga okupacijskih meja v raznarodovalni politiki in življenju slovenskega prebivalstva (J6-8248); Gabrnič, *Okupacijska uprava*, str. 182; GURS: Zorž, *Varnovanje rapalske meje*. © ZRC SAZU, Geografski inštitut Antona Melika

Triletni projekt (2018–2020) *Napravite mi to deželo nemško ... italijansko ... madžarsko ... hrvaško! Vloga okupacijskih meja v raznarodovalni politiki in življenju slovenskega prebivalstva./Make This Land German ... Italian ... Hungarian ... Croatian! The Role of the Occupation Border in the Denationalization Policy and the Lives of the Slovene Population* izvaja ekipa zgodovinarjev in geografov z Oddelka za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, Geografskega inštituta Antona Melika ZRC SAZU, Pedagoške fakultete Univerze v Ljubljani, Inštituta za novejšo zgodovino v Ljubljani; kot zunanji partner sodeluje tudi Inštitut za narodnostna vprašanja. Projekt financira ARRS.

Namen raziskave, popularno poimenovane Okupacijske meje, je večplasten:

- s pomočjo posebnih tehnik podatke s starih zemljevidov prenesti v satelitski sistem in tako natančno locirati potek vseh navedenih meja;
- odkriti ostanke meja na terenu, kjer si ekipa pomaga t. i. lidar tehniko in potem postopoma, korak za korakom raziskuje in evidentira ostanke bunkerjev, stražnih stolpov, ostankov žičnih ovir;
- s pomočjo arhivskih gradiv iz domačih in tujih arhivov in zlasti intervjujev čim bolj živopisno dokumentirati življenje ob mejah. Raziskovalna ekipa je doslej zbrala različne zapise in naredila več kot 110 intervjujev o težkem življenju obmejnega prebivalstva. Iz pričevanj je razvidno, kako so meje sekale posestva, njive, vasi; kako so zaradi meje preseljevali ljudi in uničevali hiše in gospodarska poslopja; kako so meje prehajali zaradi preživetja, obdelovanjem svojih polj na drugi strani, tihotapljenja, stikov s sorodniki, zaradi verskih in drugih potreb. Kako so zaradi preživetja poskušali najti modus vivendi z okupatorji in njihovimi sodelavci na eni in partizani na drugi strani. Mnoga pričevanja govorijo o smrtih, ki so sorodnike ali sovaščane doletele na minskih poljih ali so jih ustrelili stražarji. Posledice okupacijskih meja, vključno s smrtmi zaradi minskih polj, so življenje prebivalcev zaznamovale še leta po vojni;
- prikazati aktualnost tedanje situacije, saj se nekatere prakse iz tistega časa, kot je ožičenje meje, zapiranje prehodov, oteževanje prehajanja meja ponavljajo tudi danes. Vprašanje meja in njihovega prehajanja je še vedno eno ključnih vprašanj tako v Evropski uniji, ki naj bi bila brez meja, kot – še posebej – na Balkanu, med državami, ki želijo vstopiti v EU. Tako stanje nakazuje, da Evropska unija tiho, korak za korakom in brez premisleka o širših razsežnostih svojega ravnanja, drsi v razmere, kakršne so bile tedaj.

Raziskovalna ekipa sledi konceptu t. i. *public history* – tako v smislu dela z ljudmi na terenu kot s sprotnim objavljanjem rezultatov in interakcijo z lokalnimi okolji, gozdarskimi službami, lovskimi društvi in zainteresiranimi posamezniki ter z vključevanjem študentov v raziskavo.

Raziskava se odmika od ideologizirane zgodovine druge svetovne vojne na Slovenskem, kot smo je bili doslej vajeni. Znotraj znanega okvira velikih procesov prinaša zgodovino t. i. malih ljudi, ki so v že sicer nečloveškem vojnem okolju živeli in (če jih niso izselili, seveda) poskušali preživeti ob okupacijskih mejah.

Delo raziskovalne ekipe in dosežke raziskave lahko spremljate na: <https://www.facebook.com/OkupacijskeMeje/>

Druga svetovna vojna označuje enega izmed najbolj kritičnih trenutkov slovenske zgodovine. Štirje okupacijski režimi – nemški, italijanski, madžarski in režim ustaške Hrvaške – so Slovence razdelili med različne državne entitete ter jih v etničnem smislu obsodili na smrt – tudi z uporabo genocidnih metod.

Razsežnosti etnocidnega in genocidnega ravnanja okupatorjev so vidne v številu žrtev (skupaj s povojnimi obračuni blizu 100.000, več kot šest odstotkov prebivalstva); v prisilnih migracijskih gibanjih in prehodih meje. 58.522 Slovencev je bilo v nemških in italijanskih, 688 v madžarskih, okrog 400 v hrvaških koncentracijskih taboriščih, blizu 20.000 v konfinaciji in na prisilnem delu, 80.000 v zaporih. Deportirali so tudi 571 prekmurskih Judov, večina jih je bila umorjena v taborišču Auschwitz. Nemci so nameravali izgnati od 220.000 do 260.000 Slovencev, uspelo jim jih je 63.000. Okrog 17.000 jih je prek nemško-italijanske meje uspelo zbežati v nemško okupacijsko cono. V italijansko okupacijsko cono je zbežal ali po legalni poti prek meje prišel tudi del od 10.000 ljudi, ki so jih iz nemške okupacijske cone izgnali v Neodvisno državo Hrvaško (NDH). Iz italijanske okupacijske cone so na izpraznjena slovenska ozemlja ob hrvaški meji preselili 17.000 kočevskih Nemcev, ki so po vojni zapustili Slovenijo ali bili izgnani.

Na zemljevidu nove, nacistične Evrope, v kateri je nemški rajh segal od Severnega rta na Norveškem do zadnjega grškega otoka, od Moskve do Kanalskih otokov, Slovencev ni bilo. Znova so si prostor pod soncem priborili z narodnoosvobodilnim bojem.

Eden izmed ključnih motivov za drugo svetovno vojno je bila revizija državnih meja, nastalih po prvi svetovni vojni. Revizija je potekala na škodo manjših narodov, tudi slovenskega. Po okupaciji in razkosanju so na Slovenskem nastale državne meje med silami osi. Meje so bile postavljene izključno po logiki delitve ozemlja in načrtovanega hitrega in nasilnega izginotja slovenskega naroda. Le na meji z NDH je meja potekala po nekdanji približni etnični razdelitvi ozemlja oz. (deloma) starih upravnih mejah. To je tudi edina meja, ki se je ohranila do danes.

Z zasedbo slovenskega etničnega ozemlja je bilo leta 1941 na Slovenskem pet različnih mejnih območij in meja. Te so bile: meja med Nemčijo in Madžarsko, meja med Madžarsko in NDH, meja med Nemčijo in NDH, meja med Italijo in Nemčijo ter meja med Italijo in NDH. Kljub formalni vključitvi t. i. Ljubljanske pokrajine v Italijo je še vedno ostala tudi rapalska meja, ki je ločevala primorske Slovence od preostalih. Le meja s Hrvaško, ki je slonela na starejših razmejitvah, se je ohranila do danes. 20.000 kvadratnih kilometrov današnjega slovenskega ozemlja je delilo kar 560 kilometrov okupacijskih meja. Potekale so od zamočvirjenih porečij Mure in Drave do vrha Triglava; od Sotle in Kolpe do Peči nad Ratečami; od predmestij Ljubljane prek Polhograjskega hribovja in doline Sore do Idrije in naprej.

Vsi okupatorji so si svoj del teritorija ogradili z mejami, ki so ločevale posamezne okupacijske cone. Oblikovanje vseh meja so pospremili vojno nasilje, deportacije prebivalstva, prebegi iz ene okupacijske cone v drugo, hkrati pa so zaradi življenjskih potreb in partizanskega odpora (ki razkosanja ni priznaval in se je boril proti njemu) nastajali tudi utečeni ilegalni prehodi. Vse to je neizogibno povzročilo številne travme ter pretrgalo tradicionalne vzorce migracij, kmetovanja in trgovine.

Zapisi

Cesare Scalon

Inštitut Pija Paschinija za cerkveno zgodovino Furlanije*

V govoru, s katerim je nastopil videmski nadškof Alfredo Battisti na zborovanju ob stoletnici rojstva Pija Paschinija v Tolmezzu septembra 1978, je predstavil idejo, da bi v spomin nanj ustanovili inštitut, ki bi se posvečal virom in raziskavam cerkvene zgodovine Furlanije. Nadškof je svojo zamisel podkrepil s Paschinijevim »pogumnim prizadevanjem, da bi pomiril nasprotja med izobrazbo in vero«, zlasti pa z njegovim izjemnim prispevkom k raziskovanju začetkov in zgodovine oglejske cerkve. Inštitutu za cerkveno-zgodovinske raziskave ‚Pio Paschini‘ je na slovesen način dal nalogo, »da podpre vsako iniciativo, ki bi služila raziskovanju furlanske cerkvene zgodovine od začetkov do sodobnosti, zlasti pa raziskave na področju arhivistike in arheologije«. S tem načrtom je predvideval »odprtje dragocenega arhivskega gradiva in knjižnic za vse raziskovalce«, obenem je podprl »sodelovanje med cerkvenimi in laičnimi raziskovalci.« Nadaljeval je z mislijo, da »več kot tisočletna zgodovina naše Cerkve terja, da postane dokumentarno gradivo, ki ga hranijo arhivi in knjižnice, dostopno za študijsko uporabo in v obtoku. Inštitutu se predlaga odprt dialog med vero in znanostjo. Inštitut naj prispeva k raziskovanju in sodelovanju, zlasti z Univerzo v Vidmu, ki jo je pred tem z zakonom ustanovila italijanska država, in za katero želimo, da bi lahko kmalu delovala v vsej celovitosti z avtoriteto, dostojanstvom in akademsko svobodo«. »Za vse to si prizadevamo«, je zaključil, »s pogledom, polnim upanja v prihodnost. Prihodnost, kolikor je odvisno od nas samih, pa je mogoče oblikovati v pozitivno smer samo na podlagi globinskega poznavanja preteklosti. Zvestoba preteklosti, iz katere se napaja prihodnost, je še posebej nujna danes, ko se soočamo z zgodovinsko preizkušnjo, ki jo je potres prinesel Furlaniji in videmski Cerkvi...«.

Te misli so bile izrečene v času, ko je bila Cerkev, obenem s civilno družbo, vpeta v vsesplošne napore materialne, družbene in moralne obnove Furlanije, ki jo je zadel potres leta 1976, ko so bila povsem uničena celotna naselja, obenem pa so bili zravnani z zemljo nekateri njeni najbolj pomembni kulturni spomeniki. Furlanska Cerkev, ki je bila soudeležena v težavnih okoliščinah v času obnove tovarn in ponovne vzpostavitve delovnega procesa, je prek besed svojega nadškofa opozorila, da ljudstvo, ki nima zgodovinskega spomina in je oropano kulture, ne more imeti prihodnosti. Iz tega spoznanja je izhajala popolna podpora novoustanovljeni univerzi v Vidmu, ki jo je država vključila v zakon o obnovi Furlanije,

* Predavanje na Slovenski akademiji znanosti in umetnosti 23. 5. 2018. Prevedla Rajko Bratož in Ana Jenko Kovačič

prav tako pa tudi ustanovitev Inštituta za zgodovinske raziskave, ki je, ne brez razloga, nosil ime Pija Paschinija.

Pio Paschini, duhovnik in zgodovinar (1878–1962)

Pio Paschini se je rodil 2. marca 1878 v Tolmezzu v Karniji. Leta 1895 je stopil v semenišče v Vidmu, nato je odšel v Rim, kjer je leta 1900 zaključil študij kanonskega prava. Po povratku v domačo škofijo in duhovniški posvetitvi je poučeval književnost na gimnazijskem liceju, leta 1906 pa je postal predavatelj cerkvene zgodovine in kanonskega prava v domačem semenišču. Priložnost za usmeritev v zgodovinske raziskave se mu je ponudila, ko je – z dvema kolegoma (Giuseppe Ellero in Giuseppe Vale) – sodeloval pri jubilejnem zborniku ob tristoletnici ustanovitve teološkega semenišča v Vidmu (1902). Dve leti kasneje, 1904, v kriznem času modernističnih polemik [versko gibanje, ki je poskušalo uskladiti katoliško tradicijo s filozofskimi in družbenimi tokovi moderne dobe ter z rezultati nove biblijske eksegeze; obsodil ga je papež Pij X leta 1907, op. prev.], je objavil v prvem zvezku glasila »Rivista di scienze storiche« razpravo z naslovom *Sulle origini della chiesa di Aquileia* [O izvoru oglejske cerkve]. Znanstveno delo, ki je z zgodovinsko-kritično metodo postavilo pod vprašaj večstoletno izročilo, po katerem naj bi oglejska cerkev nastala na podlagi misijona sv. Marka, je vzbudilo reakcijo v domačih tradicionalističnih duhovniških krogih, pa tudi pozornost apostolskega vizitatorja, ki ga je poslal Sv. Sedež leta 1906. Ta je obtožil Paschinija in profesorski zbor semenišča v Vidmu, da zastopajo »zelo moderne in nevarne« nazore. Samo daljnovidnost tedanjega nadškofa Zamburlinija in naklonjenost novega nadškofa Rossija, ki je leta 1910 nasledil svojega predhodnika, sta preprečili, da mladi Paschini ni bil odstranjen iz semenišča. Njuna prizadevanja so mu tudi odprla možnost, da je nastopil akademsko kariero v Rimu. Okrog trideset objav iz teh let, ki so bile ocenjene v reviji »Civiltà cattolica«, je pripomoglo k temu, da je Paschini postal poznan tudi izven lokalnih meja in da je bil leta 1913 povabljen za docenta na Papeškem velikem semenišču (od 1937 pod imenom Papeška univerza v Lateranu / *Pontificio Ateneo Lateranense*, od 1959 Lateranska Univerza). Po preselitvi v Rim je Paschini vse svoje življenje (1913–1962) preživel tamkaj. Brez prekinitve je od 1913 do 1949 predaval cerkveno zgodovino na Lateranski univerzi, v letih 1932–1957 je bil rektor univerze. V tem času je dosegel prestižne časti in priznanja: bil je svetovalec v *Kongregaciji semenišč in univerz*, postal je član *Papeške rimske akademije za arheologijo*, kot profesor ‚*per chiara fama*‘ novoveške zgodovine je predaval na Rimski univerzi (*La sapienza*), postal je namestnik varuha na *Accademia degli Arcadi* (Akademija arkadijcev), bil je glavni urednik *Katoliške enciklopedije* (1948), postal je ustanovitelj in predsednik *Papeškega odbora za zgodovinske znanosti* (*Pontificio comitato di scienze storiche*) (1954). Izjemno, ob tem pa tudi neposredno in iskreno pričevanje Paschinijeve življenjske in znanstvene poti – od let, ki jih je preživel v Vidmu, pa vse do konca njegove kariere kot znanstvenika in duhovnika – je njegova obsežna korespondenca. Njeno objavo je pred kratkim oskrbela Michela Giorgiutti.

Paschinijevo znanstveno delo

Paschini je objavil okrog 500 znanstvenih in strokovnih besedil. Ta se nanašajo predvsem na dve tematski področji: (1) zgodovino Furlanije in (2) versko zgodovino Italije v 16. stoletju. Leta 1951 je objavil knjigo z naslovom *Eresia e riforma cattolica al confine orientale d'Italia* [Herezija in katoliška reforma na vzhodni meji Italije], v kateri je združil rezultate štiridesetletnega raziskovanja te tematike. To delo »velike vrednosti, kljub vsem omejitvam, ki se dajo prepoznati v konceptu in zgradbi študije, ostaja trdno izhodišče pri raziskavah reformacije na ozemlju ‚na drugi strani beneško-avstrijske meje‘. V njem je avtor upošteval beneške, furlanske in vatikanske dokumente, ob tem da je upošteval rezultate predhodne historiografije, zlasti nemške« (Silvano Cavazza). »Študija iz leta 1951 odpira na podlagi uporabljenih dokumentov nove poglede, ki osvetljujejo odnos patriarhata do ozemlja ‚a parte Imperii‘.« Uporabljena raziskovalna metoda je bila opisana kot: »kritično-pozitivistična analiza, opustitev vsakršne apologije ter načelna in dosledna poštenost kot temeljni oporniki, ki se jih [avtor] drži z vso vztrajnostjo in plemenitostjo, ki zbudjata občudovanje« (Giuseppe Alberigo). »Pazljiva in precizna rekonstrukcija dejstev, ki temelji na analizi virov«, kot nadaljuje Alberigo, je zamejena z zaustavitvijo »na pragu teološke razprave«. »Vsekakor ostaja neovrgljiv »prispevek metode in še bolj moralne držbe ter znanstvena poštenost, ki je značilna za Paschinija kot človeka.« Eden od njegovih dopisovalcev, za katerega se zdi, da je še posebej cenil Paschinijev slog in metodo dela, je bil, med drugimi, Angelo Giuseppe Roncalli, kasnejši papež Janez XXIII. Ta mu je v času, ko je bil papeški nuncij v Istanbulu, v pismu z datumom 29. julij 1939 pisal sledeče: »O vaši zadnji knjigi [*Ludvik kardinal kamerleng*] Vam sporočam, da se mi zdi, da bi lahko služila kot zgled zgodovinske raziskave take vrste. Dobra raziskovalna metoda je tukaj upoštevana do popolnosti. Avtor ne predstavlja samega sebe, ne razlaga in še manj pesni: trdno zasnovano vezenino prešije z dokumenti, ki so navedeni skrbno in z občutkom za mero, tako da je sama pripoved zmerna, neobložena in privlačna.«

Raziskave, ki jih je opravil v treh desetletjih in so bile objavljene v obliki člankov v lokalnih revijah kot »Meromie Storiche Forogiuliesi«, so služile kot delovna priprava na Zgodovino Furlanije (*Storia del Friuli*, 1934–1936). Po mnenju Carla Guida Mora se delo odlikuje po tem, »da prinaša v jasno napisanem besedilu obsežno znanstveno dokumentacijo, ki je vključena v logično in koherentno podobo celote.«

Prikaz življenja in znanstvenega dela Pia Paschinija bi bil nepopoln, če ne bi vsaj omenili njegovega najbolj poznanega in kontroverznega dela z naslovom *Vita e opera di Galileo Galilei* [Življenje in delo Galileja Galilei], ki mu ga je zaupala Papeška akademija znanosti ob priložnosti tristote obletnice smrti velikega znanstvenika (1642–1942). Paschini je oddal rokopis po treh letih intenzivnega in težavnega dela januarja 1945, skladno z dogovorjenim rokom. Vendar pa je rokopis obležal v predalu celih dvajset let, ne da bi kdorkoli (Papeška akademija, Državno tajništvo ali Sv. Oficij) sporočil avtorju kakršnokoli pojasnilo. Ko je 12. maja 1946 pisal Giovanniju Battisti Montiniju, ki je bil tedaj namestnik v Državnem

tajništvu, je Paschini povzel argumente, ki jih je izpostavil v predhodnem pogovoru z njim: »Pri vseh svojih objavah sem sklenil, da bom poskušal ravnati povsem nepristransko, zato me je zelo neprijetno presenetil in me zrevoltiral občutek, da nisem ustvaril nič drugega kot Galilejevo apologijo. Ta obtožba je očrnila dobro ime mene samega kot znanstvenika in univerzitetnega profesorja. Trdim, da sem se v vsem svojem publicističnem in raziskovalnem delu držal načela, da je potrebno govoriti resnico in da je to treba osvoboditi vseh ovir, ki izhajajo iz nevednosti in pristranskosti.« Delo je zagledalo luč sveta šele leta 1964, že po Paschinijevi smrti, v tiskarni Papeške akademije znanosti. Vendar pa je ta objavila besedilo, ki je bilo »na številnih in ključnih mestih v očitnem protislovju z rokopisnim izvirnikom, kot ga je zapustil Paschini« (Paolo Simoncelli). Posege v izvirno besedilo, ki so povzročili veliko razburjenje med raziskovalci, je odkril bibliotekar semenišča v Vidmu mons. Pietro Bertolla in jih zatem predstavil na omenjenem zborovanju ob stoletnici rojstva Pija Paschinija leta 1978.¹

Inštitut za cerkveno zgodovino Furlanije (1982)

Od napovedi nadškofa Battistija na zborovanju leta 1978 do ustanovitve Zgodovinskega inštituta z imenom Pija Paschinija so pretekla še štiri leta. Ustanovna listina je bila sestavljena v Vidmu v pisarni notarja Nicola Chiumarula 20. decembra 1982, v navzočnosti manjše skupine raziskovalcev in univerzitetnih učiteljev, ki so sodelovali pri nastanku inštituta kot njegovi ustanovni člani. Inštitut naj bi se posvetil predvsem naslednjim dejavnostim:

- (1) Ohranitev, ureditev in znanstveno ovrednotenje arhivov in cerkvenih knjižnic v Furlaniji;
- (2) Dokončna sistemizacija in znanstveno ovrednotenje Nadškofijskega muzeja cerkvene umetnosti;
- (3) Objava dokumentov, ki se nanašajo na lokalno cerkveno zgodovino in na vire za liturgično glasbo v seriji z naslovom »*Fonti per la storia della Chiesa in Friuli*«;
- (4) Promocija vseh tistih pobud, ki prispevajo k boljšemu poznavanju cerkvene zgodovine Furlanije.

¹ Bibliografska notica: biografijo in bibliografijo Pija Paschinija je leto po zgodovinarjevi smrti objavil Michele Maccarrone, *Rivista di Storia della Chiesa in Italia* 17, 2, 1963, 181–304. Izčrpano biografsko in bibliografsko geslo o Paschiniju je pripravil S. Piussi, Pio Paschini, Kirchenhistoriker, Bischof, v: *Personenlexikon zur christlichen Archäologie. Forscher und Persönlichkeiten vom 16. bis zum 21. Jahrhundert* (ur. S. Heid in M. Dennert, Band 2), Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana, Roma / Regensburg 2012, str. 994–996. Novi prikaz življenja in dela Pia Paschinija je dostopen v predgovoru k izdaji njegove korespondence: *L'Epistolario di Pio Paschini (1898–1962)*, Udine, Forum, 2018 (*Fonti per la storia della Chiesa in Friuli, Serie moderna e contemporanea*, 2). Predstavitev Inštituta Pia Paschinija je dostopna na spletni strani: www.istitutopiopaschini.org, prav tako na dveh spletnih straneh: www.librideipatriarchi.it in www.dizionariobiograficodeifriulani.it.

Dejavnosti inštituta

Arhivi: popisi in inventarji

Inštitut je v preteklih letih zaključil pomembno delo popisovanja in inventarizacije arhivov ter knjižnic cerkvenih institucij. Pri tem se je posluževal predvsem znanstvenih kompetenc, ki so dozorele v okviru diplomskih programov ‚Ohranjanje kulturne dediščine, arhivsko-knjižnična in umetnostnozgodovinska smer Univerze v Vidmu‘. S finančnega vidika so bila temu cilju namenjena sredstva, pridobljena s strani Ministrstva za kulturo in Avtonomne dežele Furlanija Julijska krajina, prav tako pa tudi s strani Videmske pokrajine in Fundacije CRUP (sedaj Fundacija Furlanija). Med pomembnejšimi deli, ki jih je potrebno omeniti, so:

(1) *popis župnijskih arhivov* nadškofije Videm v navezi s Škofijskim uradom za kulturno dediščino ter s sodelovanjem ‚Uprave za zgodovinsko, umetniško in etnološko-antropološko dediščino‘ in z ‚Upravo za arhivsko dediščino Furlanije Julijske krajine‘. Tekom petnajstih let dela so bili popisani arhivi 374 župnij.

(2) *inventarizacija arhivskih fondov oglejskega patriarhata*, shranjenih v Patriarhalnem arhivu v Vidmu, med temi tudi fond oglejskega kapitlja, ki je bil inventariziran v skladu s sporazumom z ministrstvom za kulturno dediščino, in fonda ‚a parte imperii‘ oglejske nadškofije. Slednji zadeva poleg območja Posočja ter vasi v Furlanski nižini tudi kraje, ki so danes na ozemlju Avstrije in Slovenije. V njem se nahajajo tudi zemljevidi, ki zadevajo škofije v Istri (na primer Pulj, Novigrad, Koper) in druge škofije Svetega rimskega cesarstva, na primer Ljubljana, Briksen, Krka, Salzburg in Trst.

Publikacije

Izsledki raziskav, organiziranih s strani Inštituta ter v tesnem sodelovanju z univerzami v regiji ter raziskovalci različnih provenienc, so objavljeni v seriji publikacij, začenši z izdajo ‚Oglejskega nekrologa‘ [*Necrologium Aquileiense*] leta 1982, prvim zvezkom zbirke »*Fonti per la storia della Chiesa in Friuli*« [Viri za zgodovino Cerkev v Furlaniji]. Že iz imena same zbirke je razvidno, da znanstveni interes Inštituta obsega predvsem objave virov, pri tem pa niso zanemarjene tudi splošno zastavljene študije Furlanije ter zgodovine oglejskega patriarhata. Tako so poleg zvezkov, kot so *I protocolli della cancelleria patriarcale del 1341 e del 1343 di Gubertino da Novate* [Protokoli patriarhalne pisarne v letih 1341 in 1343 Gubertina da Novate] (ur. Giordano Brunettin, 2001), *La carte del monastero femminile di S. Maria in Valle di Cividale* [Listine ženskega samostana sv. Marije ‚in Valle‘ v Čedadu] (ur. Elena Maffei, 2006), *Le lettere di Carlo Michele d'Attems a Franz Xaver Taufferer* [Pisma Carla Michele Attemsa Franzu Xaverju Tauffererju] (ur. Vesna Cunja, 2003), med drugim bile izdane tudi sledeče raziskave: Vittoria Masutti, *La Zecca dei patriarchi di Aquileia* [Kovnica oglejskih patriarhov] (2000), Andrea Del Col, *L'inquisizione del patriarcato di Aquileia* [Inkvizicija v oglejskem patriarhatu] (2010), Rajko Bratož, *Il Cristianesimo aquileiese prima di Constantio fra Aquileia e Poetovio* (1999, italijanski prevod izvirnika v slovenskem jeziku).

Leta 2006 je prišlo do notranje preureditve izdajateljske dejavnosti, saj sta bila vzpostavljena dva posebna oddelka zbirke »Fonti«: »Seria medievale« [Iz srednjega veka], ki jo izdaja Italijanski zgodovinski inštitut za srednji vek v Rimu (Istituto storico italiano per il medioevo di Roma – ISIME), in »Serie moderna e contemporanea« [Iz moderne in sodobne zgodovine], ki je bila zaupana založbi Forum Univerze v Vidmu.

La seria medievale [Iz srednjega veka]

Serija s publikacijami, ki zadevajo srednjeveško zgodovino, je v duhu uspešne poti predhodnih zvezkov zbirke »Fonti« nadaljevala svoje delo v tri raziskovalne smeri: notarski registri patriarhov, nekrologi/mrliške knjige ter »catapan«/knjige obletnic in pa kritične izdaje spisov o mučeništvih ter pridig z območja Ogleja.

Trenutno je v pripravi dvajseti zvezek, posvečen notarjem oglejskih patriarhov z naslovom *Nicolo da Cividale e Francesco Nasutto da Udine* [Nicolo da Cividale in Francesco Nasutto iz Vidma], ki bo zaključil serijo izdajanja notic, imbreviatur ter registrov notarjev oglejskih patriarhov vse do konca 13. stoletja. V uvodniku v omenjeno izdajo je Laura Pani poudarila, da »gre za obdobje, v katerem se je patriarhat posluževal prakse ‚dokumentov v knjigi‘ in v katerem je prišlo do definicije vloge in funkcije javnih notarjev, bodisi v službi skupnosti, v posebnih primerih pa (tudi) patriarhove kurije«. Izdaja teh virov, dopolnjena z viri iz 14. in začetka 15. stoletja, nudi zgodovinarju poznega srednjega veka ogromno množico informacij o ljudeh, krajih ter družbenih, ekonomskih in političnih odnosih ne zgolj v Furlaniji, temveč na območju celotnega oglejskega patriarhata. Slednji je tedaj vključeval tudi Kranjsko in del Koroške.

Nekrologi oziroma mrliške knjige so glede na tipološko opredelitev viri dokumentarne narave in kot taki dobro poznani raziskovalcem. Stolne župnije, kapiteljske cerkve, opatije in samostani ter župnije so imeli obilo takih knjig. Predstavljale so sredstvo za ohranjanje spomina na pokojne ter izvajanje določenih cerkvenih obredov, obenem pa so zagotavljale finančne prihodke, ki so iz njih izhajali. Gre za vire, ki so nedvomno zelo zanimivi tako za zgodovino cerkvenih institucij ter ljudske pobožnosti kot tudi za posvetno zgodovino družbe med 13. in 15. stoletjem. Mrliške knjige, ki jih je Inštitut Pio Paschini do sedaj objavil, so številne in zadevajo ne le pomembna središča, kot so Oglej, Čedad in Sv. Peter v Karniji, temveč tudi bratovščine in manjše ruralne skupnosti, kot so Trivignano Udinese (2006), S. Giovanni di Casarsa (2010), Santa Margherita del Gruagno (2014), San Martino al Tagliamento (2016) ter bratovščine kovačev in Alemanov v Vidmu (2015).

Tretja skupina objav srednjeveških virov je posvečena kritičnim izdajam literarnih virov in izhaja iz kroga raziskovalne skupine Oddelka za zgodovinske in dokumentarne vede Univerze v Vidmu, ki jo vodi Emanuela Colombi, izredna profesorica zgodovine krščanstva v antiki in srednjem veku. *Le passioni dei martiri aquileiesi e istriani* [Pasijoni oglejskih in istrskih mučencev] (izšlo v dveh delih, leta 2008 in leta 2013, ur. Emanuela Colombi) obravnava hagiografijo na območju Ogleja, ki ima svojevrstne karakteristike v primerjavi z drugimi geografskimi in

kulturnimi območji. Ista raziskovalna skupina, ki je poskrbela za omenjeno objavo, je zadolžila Marianne Cerno, da pripravi novo kritično izdajo pridig oglejskega škofa Kromacija (*Sermoni* [Pridige], v tisku).

La seria moderna e contemporanea [Iz moderne in sodobne zgodovine]

Začetek serije predstavlja leta 2014 izdano delo z naslovom *Lettere musicali di Giovanni Battista Candotti* [Glasbena pisma Giovannija Battiste Condottija] (ur. Franco Colussi), ki prinaša transkripcijo okoli štiristotih pisem enega izmed predhodnikov reforme sakralne glasbe v 19. stoletju. Dodan je tudi register celotne pisemske korespondence (nastala v letih 1826–1876), shranjene v Kapiteljskem arhivu v Čedadu. Drugi zvezek, ki ga je uredila Michela Giorgiutti, bo predstavljen 5. junija, v njem pa je objavljena korespondenca Pija Paschinija med letoma 1898 in 1962. *Epistolario di Pio Paschini* [Zbirka pisem Pija Paschinija] nam bo tako omogočala stik z več kot šestimi desetletji dejavnosti tega furlanskega zgodovinarja, ki so bile zaznamovane z izjemno razvejano mrežo pisemskih stikov, razvitimi tekom prve polovice 20. stoletja.

Založništvo elektronskih izdaj

Pri predstavitvi dejavnosti Inštituta Paschini ne moremo mimo dveh nedavnih pobud s področja digitalnega založništva, do katerih je prišlo na Inštitutu v sodelovanju z Univerzo v Vidmu, Ministrstvom za kulturno dediščino in drugimi prestižnimi kulturnimi institucijami na tem območju.

Dizionario biografico dei Friulani »Nuovo Liruti« on-line [Biografski slovar Furlanov »Nuovo Liruti« on-line]

Z izdajo zadnjega zvezka s strani univerzitetne založbe Forum se je leta 2011 zaključil projekt *Dizionario biografico dei Friulani*, imenovan *Nuovo Liruti*, ki se je rodil v krogu Univerze v Vidmu v sodelovanju z Furlanskim društvom za lokalno zgodovino (*Deputazione di storia patria per il Friuli*). V naslednjih letih je Inštitut Pio Paschini v dogovoru z institucijami, ki so spodbudile izdajo, ter s finančno pomočjo nadškofije, Videmske pokrajine in Fundacije Furlanija prevzel pobudo za izdelavo digitalne izdaje istega slovarja. Okoli 2700 gesel, ki jih prinaša devet zvezkov tiskane izdaje, je sedaj dostopnih v pravem elektronskem biografskem slovarju (www.dizionariobiograficodeifriulani.it). Komurkoli z dostopom do svetovnega spleta je sedaj omogočen dostop do temeljnih referenčnih del za raziskave furlanske zgodovine in kulture. Omogočeno je tudi tako imenovano »nad-besedilno« branje (v samo besedilo so vstavljene spletne povezave, ki na ta način označujejo posebej zanimive nadaljnje vsebinske povezave). Poleg tega prinaša spletna izdaja več možnosti uporabe, saj vključuje raznolike načine navigacije po vsebini. Ob uveljavljenem načinu iskanja gesel po abecednem vrstnem redu ponuja tudi iskanje po že predlaganih tematsko zaključenih sklopih ter ustvarjanje novih sklopov v skladu s potrebami uporabnika. Trenutno je v teku vključitev suplementa na spletno stran, ki bo vseboval tista gesla, ki so v tiskani izdaji umanjala. Obenem bodo dodane tudi biografije tistih osebnosti, ki so umrle v zadnjih petih letih.

I libri dei patriarchi [Knjige patriarhov]

Namen projekta *I libri dei patriarchi* [Knjige patriarhov] je bila rekonstrukcija profila pisne kulture srednjeveške Furlanije s posebnega zornega kota: projekt je vključeval rokopisne knjige, ki so bile napisane ali že v obtoku v srednjem veku na tem območju. Veliko knjig je na srečo še zdaj ohranjenih v nekaterih prestižnih lokalnih knjižnicah, precej pa jih je bilo tekom časa razpršenih po knjižnicah širom Evrope, v novejšem času pa tudi po knjižnicah Združenih držav Amerike. Natančna znanstvena raziskava, izvedena v krogu Univerze v Vidmu, je omogočila določitev in vnovično vzpostavitev, če tudi samo na virtualnem nivoju, izredne dediščine, ki je bila predstavljena v katalogu *I libri dei patriarchi*, ki ga je uredil Cesare Scaloni in je bil izdan s strani Inštituta Pio Paschini ter Zgodovinskega društva za Furlanijo leta 2014.

Tudi v tem primeru je izkazano zanimanje za delo, ki je izšlo pod patronatom predsednika Republike Italije (Alto Patronato del Presidente della Repubblica Italiana) in pod patrocinijem Ministrstva za kulturno dediščino, spodbudilo Inštitut Pio Paschini za pripravo spletnega portala z naslovom »*I libri dei patriarchi 2.0. Un Percorso multimediale nella cultura scritta del Friuli medievale*« [Knjige patriarhov 2.0. Multimedijški vpogled v pisno kulturo srednjeveške Furlanije]. Portal omogoča spodbuditev veliko širše javnosti v primerjavi s tisto, predstavljeno od omejenega kroga raziskovalcev in specialistov s tega področja (www.librideipatriarchi.it). V skladu z dogovorjenim programom dela, ki je bil sklenjen leta 2014 med Inštitutom Pio Paschini in nadškofijo Videm, metropolitnim kapituljem, občino San Daniele del Friuli, Upravo za zgodovinsko, umetniško in antropološko dediščino Furlanije Julijske krajine ter Univerzo v Vidmu so bili v omrežje kot integralni deli dodani tudi določeni kodeksi z edinstvenim zgodovinskim, dokumentarnim in umetniškim pomenom. Gre na primer za Čedajski evangelijar iz 5./6. stoletja, Egbertov psalter ter Psalter sv. Elizabete (hrani ju Arheološki muzej v Čedadu) in Sakramentar iz Fulde, ki ga hrani kapiteljski arhiv v Vidmu.

Nova izdaja Svetega pisma v furlanskem jeziku

Vse od konca 16. stoletja so dokumentirani delni prevodi svetopisemskih besedil, ki pa so bili namenjeni predvsem ljudski pobožnosti. Do začetka sistematičnega dela na prevodu Svetega pisma v furlanski jezik je bilo potrebno počakati do sedemdesetih let prejšnjega stoletja. Takrat je prišlo do več iniciativ, ki so zadevale predvsem prevod evangelijev ter Nove zaveze, poleg tega pa tudi Knjige psalmov in Knjige prerokov. 20. februarja 1979 sta dva furlanska duhovnika, Francesco Placerani in Antonio Bellina, podpisala z založbo Chiandetti pogodbo za prevod celotnega Svetega pisma, ki je nato izšlo v osmih zvezkih med letoma 1984 in 1993. Bellina je naknadno (Placerani je umrl leta 1986) s pomočjo biblijsko-teološke komisije besedilo pregledal ter ga popravil. To različico, ki jo je odobrila tudi Italijanska škofovska konferenca (Conferenza episcopale italiana – CEI), je objavil Inštitut Pio Paschini. »Pomembno dejanje za Cerkev,« so poudarjali škofi regije pri predstavitvi zvezka, in obenem tudi »kulturno dejanje edinstvenega pomena za prebivalce Furlanije, ki so se vedno borili, da bi bila priznana njihova etnična,

zgodovinska in jezikovna identiteta«. Gre za izdajo, ki je kljub enemu ponatisu že razprodana in ki jo je Inštitut Pio Paschini ponovno dal v tisk s finančno podporo Avtonomne dežele Furlanija Julijska krajina.

Zaključki

Nedavna sprememba statuta, do katere je prišlo leta 2012, je specificirala prednostni cilj dejavnosti Instituta, kot se je izkazalo v preteklih letih. Institut je na temeljih dotedanjih dejavnosti nadaljeval s poudarkom na prepoznavanju znanstvene vrednosti arhivov in cerkvenih knjižnic skozi raziskave, izdajateljstvo dejavnost in širjenjem virov ter študij o zgodovini Cerkve v Furlaniji »vse od začetkov oglejske cerkve«. Nedvomno gre pri tem za zgodovino, ki je ni mogoče omejiti z nacionalnimi mejami in zaradi tega statut predvideva odpiranje za »sodelovanje s kulturnimi in znanstvenimi institucijami območja starega patriarhata in metropole v Ogleju« ter za »sodelovanje s kulturnimi, cerkvenimi in univerzitetnimi institucijami, ki se ukvarjajo« z zgodovino krščanstva in cerkva na območju Ogleja. »Prepričan sem«, je ob tej priložnosti napisal Rajko Bratož, »da viri za vzhodni del bodočega oglejskega patriarhata (večinoma območje današnje Slovenije) pomenijo obogatitev vedenja o začetkih krščanstva na območju/v okolju oglejske cerkve in istočasno odkrivajo številne skupne poteze v zgodovinskem razvoju in v nadaljnji kulturni tradiciji« (uvod k *Il cristianesimo aquileise prima di Constantino fra Aquileia e Poetovio*, Udine-Gorizia, IPP-ISSR, 1999, 1). Bratož je predstavljeno mnenje potrdil tudi v svojem zadnjem delu *Med Italijo in Ilirikom: slovenski prostor in njegovo sosedstvo v pozni antiki* (Ljubljana 2014). Posledično je Inštitut Pio Paschini ocenil kot zelo pomembno, da je italijanska javnost seznanjena s tem in drugimi deli, saj predstavlja poznavanje in izmenjevanje trenutnih in nadaljnjih raziskav med italijanskimi in slovenskimi kulturnimi institucijami s področja humanistike ključen prispevek k vzajemni obogatitvi delovanja na področju kulture in družboslovja.

Tomaž Kočar

Janče za kazen

Kot gozdar in »terenc« sem pri svojem delu videl marsikaj, kar me je osebno zanimalo. Naj je bilo to botanično, geološko, živalsko, fotografsko pa še kaj, kar me je poleg službenega dela razveseljevalo v mojem življenju. In še danes je tako le, da je službo leta 1997 zamenjal čas upokojenca.

Tako sem na območju gozdnogospodarske enote Polje 19. oktobra 1990 našel na meji k. o. Laze in k. o. Volavlje pod Jančami oz. nad Lazami (nad kmetijo pri

Jernaču) zanimiv kamen-mejnik. Katastrska občina Laze se je do 1. svetovne vojne imenovala k. o. Sveta Agata (cerkev in pokopališče v Lazah). Mejnik ni bil ne prvi, ne zadnji, na katerega sem nalletel pri svojem terenskem delu. Mejnik kot mejnik, a vklesano besedilo ni bilo kar si bodi: IANTSCH PROPCENA 1754 (Janče za kazen 1754). Domačini so kamen poznali, a besedilo jim je bila uganka.

Slika 1. Mejnik z napisom IANTSCH PROPCENA 1754 (foto Tomaž Kočar).

Fig 1: A boundary marker bearing the inscription IANTSCH PROPCENA 1754. (photo by Tomaž Kočar).

Kamen sem nazadnje videl 19. aprila 2009, naslednjič, 28. junija 2015, ga ni bilo več. Izkazalo se je, da so po žledolomu v letu 2013 pri spravilu lesa kamen odbili pod gozdno vlako, kjer je obležal zapuščen vse do objave mojega članka o tem kamnu v Nedeljskem Dnevniku 10. avgusta 2016. Potem se je kamen ponovno „našel“ po zaslugi in ob prizadevnosti predvsem dveh domačinov, Dušana Hribernika iz Laz in Viktorja Grilca iz Podgrada, ki sta poskrbela, da je bil kamen ob priložnostni slovesnosti 26. avgusta 2017 ponovno postavljen na starem mestu, skupaj z informativno tablo.

Slika 2: Današnja postavitev mejnika skupaj informativno tablo ob gozdni poti nad domačijo Pri Jernaču, Laze pri Dolskem 44 (foto Tomaž Kočar).

Fig 2: A boundary marker and an information board along the forest path above the homestead Pri Jernaču, Laze pri Dolskem 44 (photo by Tomaž Kočar).

Krajevno ime Janče je na kamnu zapisane v nemščini, za kazen pa v latinščini. Ligaturo α v ρ ena so najverjetneje uporabili zaradi pomanjkanja prostora, saj je kamen širok komaj 18 cm, medtem ko je visok okrog 150 cm, iz zemlje pa je segal okrog 70 cm. Letnica 1754 umešča mejnik v čas Marije Terezije.

Zakaj kamen s takim zapisom? O kakšni kazni je govora? Zgodba je sledeča, podrobno pa jo je na podlagi dokumentov Ograjnega sodišča v Ljubljani (Arhiv Republike Slovenije, Arh. fond št. 306, škatli 8, 9) obravnaval Peter Ribnikar (Zbornik ob sedemdesetletnici dr. Jožeta Žontarja, Arhivi 25/1, 2002, str. 47-56) in je tu povzeta le v osnovnih potezah.

3. junija 1753 je v Stični potekal običajni letni sejem, za katerega je tamkajšnjemu samostanu pravico podelil že leta 1256 kranjski deželni gospod in koroški vojvoda Ulrik III. Spanheimski, leta 1398 in 1742/75 pa sta jo potrdila vojvoda Viljem Habsburški in cesarica Marija Terezija. Na dobro obiskanem sejmu (po enem poročilu naj bi bilo na njem 15.000, po drugem pa celo 30.000 ljudi), ki je pritegoval ljudi širšega, ne samo dolenskega zaledja, so svojo priložnost iskali tudi tihotapci tobaka. Trgovina s tobakom je bila pod nadzorom države in podvržena plačilu pristojbin, zato so jo strogo nadzorovali, proti tihotapcem pa najstrožje ukrepali. V ta namen je Tobačni urad v Ljubljani v Stično poslal tri tobačne nadzornike in petnajst uradnikov ali iblajtarjev (od Überreiter), ki jih je spremljalo deset vojakov. Že kmalu so tobačni uradniki na sejmu od tihotapcev zaplenili 80 funtov tobaka. Ob poskusu nadaljnjih zaplem tobaka pa je prišlo v veliki množici do prerivanja, ki je kmalu preraslo v krvavi obračun. Vojaki so v prerivanju uporabili orožje in ubili enega kmeta, šest pa so jih ranili, razjarjena množica kmetov pa je s koli in kamni ubila tri tobačne nadzornike, štiri iblajtarje in tri vojake.

Oblast je seveda takoj sprožila kazenski pregon, ki je sprva potekal pred deželnim kazenskim sodiščem v Ljubljani in bil leta 1754 prenesen na posebno kazensko sodišče »judicium delegatum« v Gradcu. Obtoženih je bilo petnajst mož. Vsi so bili mlajši od trideset let, od tega sedem kmetov, šest hlapcev in dva obrtnika, ki so večinoma prihajali iz okolice Stične in Litije, dva pa z Gorenjske. Zasliševanja in preiskave proti obtoženim so bile končane 28. novembra 1754, razsodbo pa je graško sodišče sprejelo 26. januarja 1755. Večina obtoženih je bila oproščena oziroma obsojena le na plačilo sodnih stroškov, eden je dobil dve leti zapora, dva pa sta bila obsojena na smrt: 28 letni Jakob Jančar, po domače Lavrišovec z Volavelj, višnjegorski podložniki, na obešanje na kolesu; 30 letni hlapec Marko Bregar, po domače Zgonc, pa na smrt z mečem. Usmrtitvi sta bili na ljubljanskem morišču (Friškovec?) izvršeni 5. februarja 1755. V razsodbi je bilo tudi določeno, da se mora v spomin in opomin na dogodke 3. junija 1753 v kraju upora postaviti dva sežnja visoko zidano obeležje z dvojezičnim nemško-slovenskim napisom in ilustracijo eksekucije obeh na smrt obsojenih.

Vlastimir Đokić in Nataša Stergar

Dopolnjena bibliografija prof. dr. Gregorja Čremošnika in izbor literature o njem

Bibliografijo prof. dr. Gregorja Čremošnika je objavil Bogo Grafenauer pod naslovom Gregor Čremošnik, In memoriam : Bibliografija. – Zgodovinski časopis 12–13, 1958–1959, str. 313–325. K njej je Ignacij Voje, Pisma Gregorja Čremošnika (Korespondence pomembnih Slovencev 15, Ljubljana 2016), str. 152, dodal še pet bibliografskih enot, ki so izšle po Čremošnikovi smrti, medtem ko je Vlastimir Đokić v Istorijem časopisu 64, 2015, str. 569–573, objavil še dodatne dopolnitve Čremošnikove bibliografije. Za objavo v Zgodovinskem časopisu je Đokićevo objavo prevedla, uredila in z najnovejšimi bibliografskimi podatki dopolnila Nataša Stergar.

Dopolnjena bibliografija Gregorja Čremošnika

Ocena : Janko Glaser, Pohorske poti. V Ljubljani 1919. – Budućnost (Beograd) 1, 1919, 8, str. 118–119.

Ocena : Sekulić Isidora, Iz prošlosti. Beograd ; Sarajevo 1919, 326 str. – Zvon 40, 1920, 1, str. 55–57.

Ocena : Vasić, Karakter i mentalitet jednog pokolenja. – Zvon 40, 1920, 1, str. 59–61.

Cvijić i Slovenci. – Narod (Novi Sad) 1924, str. 1.

Povijest u našim srednjim školama. – Novi čovjek 1, 1925, 6/7, str. 7.

Slovenstvo Dubrovnika prije 700 godina. – Jugoslovenski list 13, 1930, 4, str. 9.

Arheološka izkopavanja kod Stupa, kraj Sarajeva. – Vreme (Beograd) 3. 1. 1931.

Nekrolog : Dr. Milan Prelog. – Godišnjak Skopskog filozofskog fakulteta 3, 1934–1936, str. 327–240.

25 godina kulturnog napredovanja. – Skopski glasnik (Skopje) 9, 1937, str. 5.

Der Nationalcharakter des Serbentums im Mittelalter. – Mariborer Zeitung 24. 4. 1938.

Južna Srbija u antičko doba. – Amerikanski Srbobran (Skopje) 1938, str. 76–84.

80–godišnjica Mamije Mirka. – Glas juga 2, 1941, str. 2.

Paleografija : zapiski o predavanjih na bibliotekarskem tečaju. Ljubljana 1950, 24 str. (tipkopis)

Isprave zahumskog kneza Dese. – Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku 3, 1954, str. 71–74.

Srpska diplomatska minuskula. – Slovo 13, 1963, str. 119–136.

Zadnja raziskovanja o bosanskih bogomilih. – Zgodovinski časopis 18, 1964, str. 229–236. (Za tisk priredil Bogo Grafenauer)

Studije za srednjevekovnu diplomatiko i sigilografiju Južnih Slavena. – Gradža (Sarajevo) 22, 1976, knj. 18, 154 str. ; ilustr.

Činovnički stalež u srednjem vijeku u Dubrovniku. – Dubrovački horizonti (Dubrovnik) 30, 1990, str. 31–38.

Srbski nacionalni karakter v srednjem veku : primer Srbov na otoku Lastovo. – Beseda (Ljubljana) 14, 2010, str. 25–29. (Iz nemščine prevedel Peter Lamovec)

Izbor literature o Gregorju Čremošniku

Gregor Čremošnik. – Godišnjak Srpske kraljevske akademije 40, 1931, str. 188–191.

M. Mandić, Historijat Zemaljskog muzeja Kraljevine Jugoslavije u Sarajevu od 1889. do 1937. godine. – Spomenica u proslavu 50–godišnjeg opstanka Zemaljskog muzeja Kraljevine Jugoslavije u Sarajevu. – Sarajevo 1938, str. 33 ; 35–38 ; 40 ; 41 ; 59 ; 64 ; 90.

Ocena : Vladimir Mošin, Dr. Gregor Čremošnik, Bosanske i humske povelje srednjega vijeka. – Glasnik zemaljskog muzeja (Sarajevo) 2, 1949, str. 313–321.

Ocena : M. Nakić, Gregor Čremošnik, Spisi dubrovačke kancelarije : zapisi notara Tomazina de Savere 1278–1282. V: Monumenta historica Ragusina 1. Zagreb 1951, 15, 462. – Istorijski časopis (Beograd) 3, 1952, str. 271–275.

Anto Babić, Čremošnik, Gregor. – V: Enciklopedija Jugoslavije (Zagreb) 2, 1955, str. 611.

Ignacij Voje, Profesor dr. Gregor Čremošnik – 65 letnik. – Naši razgledi 19. 2. 1955.

Čremošnik Gregor. V: Biografije in bibliografije univerzitetnih učiteljev in sodelavcev. Ljubljana 1957, str. 51–52.

Ignacij Voje, Dr. Gregor Čremošnik. – Slovenski poročevalec 14. 11. 1958.

Metod Mikuž, In memoriam Gregorii Čremošnik. – Naši razgledi 22. 11. 1958.

Bogo Grafenauer, Gregor Čremošnik : in memoriam : bibliografija. – Zgodovinski časopis 12–13, 1958–1959, str. 313–325.

Dimitrije Sergejevski, In memoriam D–ru Gregoru Čremošniku. – Glasnik Zemaljskog muzeja (Sarajevo) 14, 1959, str. 7–8.

Josip Korošec, In memoriam Gregor Čremošnik. – Arheološki vestnik 9–10, 1958–1959, str. 185–186.

Josip Žontar, Gregor Čremošnik. – Südostforschungen 18, 1959, str. 391–394.

Ignacij Voje, Dr. Gregorju Čremošniku v spomin. – Kronika 8, 1960, str. 130–132.

Janez Šumrada, Ignacij Voje, Anton Svetina, Odkritje spominske plošče prof. dr. Gregorju Čremošniku : Ločica pri Polzeli 23. februarja 1980. – Zgodovinski časopis 34, 1980, str. 349–351.

Ignacij Voje, Čremošnik Gregor. – V: Enciklopedija Jugoslavije. Knj. 3. Zagreb 1984, str. 133.

Ignacij Voje, Čremošnik Gregor. – V: Enciklopedija Jugoslavije. Knj. 3. Zagreb 1987, str. 89. (Slovenska izdaja).

Igor Grdina, Gregor Čremošnik in cirilska paleografija. – Zgodovinski časopis 44, 1990, str. 159–169.

Ignacij Voje, Delež Gregorja Čremošnika pri proučevanju ekonomske zgodovine srednjeveškega Dubrovnika in balkanskih držav. – Zgodovinski časopis 44, 1990, str. 278–284.

Ignacij Voje, Povodom stogodišnjice rođenja dr. G. Čremošnika. – Dubrovački horizonti (Dubrovnik) 30, 1990, str. 37–38.

Ignacij Voje, Fragment spominov dr. Gregorja Čremošnika na sarajevsko življenjsko obdobje. – Celjski zbornik 27, 1992, str. 209–216.

Desanka Kovačević Kojić, Čremošnik Gregor. – V: Enciklopedija srpske historiografije. Beograd 1997, str. 713.

Ignacij Voje, Gregor Čremošnik in njegova štiridesetletnica mature. Časopis za zgodovino in narodopisje 35(70), 1999, 172–183.

Čremošnik Gregor. – V: Hrvatska enciklopedija. Knj. 2. Beograd 2000, str. 699.

Stergar Nataša, Gregor Čremošnik. – V: Oddelek za zgodovino : 1920–2000. Ljubljana 2000, str. 25–26.

Ignacij Voje, Čremošnik in dubrovniški arhiv. – V: Zbornik Janka Pleterskega. Ljubljana 2003, str. 55–61.

Ignacij Voje, Iz korespondence Gregorja Čremošnika z Jankom Glazerjem. – Časopis za zgodovino in narodopisje 75 (40), 2004, str. 469–477.

Nikola Milovančev, 120 godina od rođenja istoričara Gregora Čremošnika (1890–1958). – Beseda (Ljubljana) 14, 2010, str. 23–24.

Ignacij Voje, Pogledi Gregora Čremošnika na monetarnu politiku srpskog kralja Stefana Dragutina. – Beograd 2014, str. 117–127.

Ignacij Voje, Pisma Gregorja Čremošnika. – Ljubljana 2016 (Korespondence pomembnih Slovencev 15), 167 str.

Ignacij Voje, Gregor Čremošnik–raziskovalec Balkana. – Kronika 65, 2017, str. 541–550.

Jubileji

Devetdeset let dr. Eme Umek

Ema Umek, zgodovinarica in arhivistka je svoj delovni vek posvetila arhivom. S svojim delom na področju arhivistike, z raziskovanjem, obdelavo arhivskega gradiva, sodelovanjem v raznih arhivskih komisijah, svetovanjem uporabnikom arhivskega gradiva, z vzgojo mlajših kolegov, je močno vplivala na delo in razvoj Arhiva republike Slovenije. Njeno ustvarjalno sodelovanje z Arhivskim društvom je pustilo pečat tudi v razvoju naše arhivske stroke.

Rojena je bila 14. aprila 1929 v Ljubljani staršem, ki so po prvi svetovni vojni z Lokve na Krasu emigrirali v Jugoslavijo, a je družina ves čas ohranila zveze s temi kraji. In jubilatka se ima za Kraševko. Maturirala je na I. državni ženski gimnaziji na Poljanah v Ljubljani. Nato je študirala zgodovino in geografijo na Filozofski fakulteti v Ljubljani. Leta 1952 je diplomirala z nalogo Kranjska kmetijska družba v letih 1767 do 1787, za katero je dobila Prešernovo nagrado za študente. Po diplomi in enem šolskem letu poučevanja zgodovine na kamniški gimnaziji, se je leta 1953 zaposlila v Osrednjem državnem arhivu. Od leta 1984 do upokojitve leta 1988 je bila direktorica Arhiva. Po upokojitvi je julija 1993 na Filozofski fakulteti v Ljubljani doktorirala iz arhivistike na podlagi disertacije *Erbergi in dolski arhiv*.

V arhivu je Ema Umek delala na vseh področjih obdelave arhivskega gradiva, od priprav in vodenja evidenc do urejanja, izdelave popisov, inventarjev, vodnikov ter prikazov arhivskega gradiva in objave virov. Sodelovala je v komisiji za vračanje arhivskega gradiva po sporazumu med Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev in Republiko Avstrijo iz leta 1923 in protokolu iz leta 1958 in oblikovanju zahtev po vračanju arhivov iz Italije po Osimskih sporazumih iz leta 1975. Bila je pobudnica za evidentiranje arhivskega gradiva za slovensko zgodovino v tujih arhivih, za kar je pripravila načrt in evidentiranje tudi vodila. Bila je med ustanovitelji stanovskega glasila *Arhivi*, kjer je bila prva glavna urednica ter edicije *Viri*. Obsežna je njena bibliografija, ki obsega poleg prispevkov o arhivski stroki tudi zgodovinske študije. Dosti se je posvečala izobraževanju in strokovnemu usposabljanju arhivskih delavcev. Močno si je prizadevala za razvoj stroke. Sodelovala je pri pripravah za uvedbo študija arhivistike na oddelku za

zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani in po uvedbi študija v šolskem letu 1978/79 je na fakulteti do leta 1988 tudi poučevala.

Njeno zelo mnogostrano in bogato delo je podrobneje predstavljeno v zapisih objavljenih ob njenih jubilejih.¹ A naj k zapisanemu dodamo še pomemben prispevek Eme Umek pri ureditvi osrednjega slovenskega arhiva po preselitvi iz Narodnega muzeja na današnji sedež v Gruberjevo palačo leta 1953. Za bogato zbirko arhivskega gradiva, ki je nastajala pri Deželnem, kasneje Narodnem muzeju je bilo več poskusov da bi ustanovili samostojni arhiv. Z dograditvijo nove stavbe Deželnega muzeja leta 1887, ko je arhiv dobil svoje prostore in je za arhivsko gradivo skrbel poseben arhivar, je arhiv deloval le kot del Kranjskega deželnega muzeja. Uresničena ni bila ideja iz leta 1918, da je treba v Ljubljani ustanoviti osrednji arhiv in v njem združiti gradivo s Kranjske in drugih slovenskih delov bivše Avstro Ogrske. Leta 1926 je bil sicer ustanovljen Državni arhiv, a je bil to le poskus, da bi arhiv postal samostojna ustanova. Ostal je v muzeju in njegovo delovanje je bilo po večini omejeno na območje nekdanje Kranjske. Med drugo svetovno vojno so arhiv prenesli v muzejske kleti zaradi zaščite pred bombnimi napadi. Po osvoboditvi leta 1945 pa je Narodna vlada Slovenije ustanovila Osrednji državni arhiv Slovenije. Leta 1953 so ga preselili v stavbo Kazine in od tu v Virantovo hišo in Gruberjevo palačo. Arhivsko gradivo je bilo neurejeno v velikih kupih, tudi po kletah, brez potrebnih ustreznih evidenc. Ema Umek je takrat opravila zahtevno, temeljno nalogo, da je v danih razmerah raziskala kdaj in kako so bili v arhivu pridobljeni posamezni fondi in zbirke od leta 1821, od začetkov njegovega nastajanja. Potrebno je bilo dobro poznavanje upravne zgodovine, da je fonde identificirala in jih umestila v strukturo arhiva. Pripravila je akcesijsko knjigo, temeljno evidenco gradiva v arhivu, ki je bila podlaga za prvi vodnik *Splošni pregled fondov državnega arhiva LRS, Ljubljana 1960*.

Dr. Ema Umek je dobitnica najvišjega priznanja v arhivski stroki – Aškerčeve nagrade za življenjsko delo. Za prispevek k razvoju Arhiva Republike Slovenije je leta 1987 prejela visoko državno odlikovanje Red dela z zlatim vencem. Arhivsko društvo Slovenije ji je za delo v društvu in za prispevek k razvoju arhivske službe na Slovenskem podelilo priznanji leta 1984 in 1994, jo leta 1996 sprejelo med svoje častne člane in leta 1999 izdalo *Zbornik ob sedemdesetletnici dr. Eme Umek*.

Po upokojitvi je imela jubilatka zelo obiskana predavanja iz zgodovine na Univerzi za tretje življenjsko obdobje, bila je članica Sveta Zgodovinskega arhiva Celje, predavala je na raznih tečajih v Arhivu in bila iskana svetovalka v najrazličnejših vprašanjih v zvezi z arhivi. Pred sedemnajstimi leti pa je skoraj popolnoma izgubila vid in s tem delom ni več mogla nadaljevati. Z odličnim spominom in širokim znanjem je ostala prijetna sogovornica. V nedavnem intervjuju je pripovedovala o svojem delu. Strokovnjakinja, ki je skoraj pol stoletja posvetila delu v arhivistiki, je mnenja, da se »premalo zavedamo, kako važno je ohraniti arhivsko gradivo in

¹ Enciklopedija Slovenije 14, 2000; Jože Žontar, Arhivi 1-2, XII, 1989; Jože Žontar, Zgodovinski časopis 43/1, 1989; Peter Ribnikar, Kronika 37/3, 1989; Marija Oblak Čarni, Zgodovinski časopis 53/1, 1999; Jože Žontar, Arhivi 1-2, XXII, 1999; Marija Oblak Čarni, Arhivi 2, XXXII, 2009.

ker premalo poznamo svojo preteklost, so marsikatere odločitve površne.« Njen intervju je objavil časnik Delo pod naslovom: V razvitih družbah je državni arhiv eden od atributov državnosti, pri nas žal še ni.²

Ob jubileju ji iskreno čestitamo, želimo ji dobrega počutja in dosti prijetnih pogovorov ob naših srečanjih!

Marija Oblak Čarni

² Delo, Ljubljana, 6. november 2018, GENERACIJA +, str. 17.

Dr. Feliks Bister – osemdesetletnik

Feliksa Bistra sem spoznal v začetku oktobra leta 1968, ko sem na Dunaju zbiral gradivo o Knafljevi ustanovi. Seznanil naju je Franc Rozman, moj prvi in najbolj vztrajen vodnik po avstrijski prestolnici. Srečali smo se na Ringu, pred avstrijskim parlamentom in oba, Rozman in Bister sta imela takoj polno načrtov, kaj vse bomo počeli skupaj. Bister naju je z Rozmanom že v naslednjih dneh povabil na srečanje Kluba slovenskih študentov na Dunaju, kjer je bilo še živo čutiti vznemirjenje zaradi spora z rektorjem študentskega doma Korotan Ivanom Tomažičem, ki je zaradi študentskih protestov proti hišnemu redu maja 1968 Klubu v domu odrekel gostoljubje. Bister, ki je v letih 1961–1963 predsedoval Klubu in bil nato še nekaj časa njegova »siva eminenca«, kot so to imenovali njegovi koroški sorojaki, je bil v mojih očeh že pravi Dunajčan. Na Dunaju je prebival že osem let in že leta 1966 je na Almi Mater Rudolphini z absolutorijem končal študij zgodovine.

Toda z vsem srcem je bil in ostal slovenski Korošec. »Biti potomec stare koroške kmečke družine, ki je stoletja živela na svoji grudi, me je že v mladih letih – kljub ogroženosti med drugo svetovno vojno – navdajalo z velikim ponosom«, je zapisal leta 1996. Očetova družina je bila doma na Moščenici pri Bilčovsu, oče pa se je pozneje preselil v Svetno vas v Rožu, kjer je 12. julija 1939 v Celovcu rojeni Feliks po lastnih besedah preživel »brezskrbno otroštvo«. Ime Feliks mu je izbrala bolniška sestra v porodnišnici, teta pa mu je pozneje dodala še ime Janez, ki ga s kratico J. (ali v obliki: Janko) zapisuje pred priimkom. Osnovno šolo je v letih 1945–1950 obiskoval v Kapli ob Dravi, nato pa šolanje nadaljeval na škofijski gimnaziji na Plešivcu, kjer so se po drugi svetovni vojni izobraževali mnogi koroški Slovenci. Njegova sošolca sta bila pisatelj Florijan Lipuš in slikar Valentin Oman, dijaka gimnazije na Plešivcu pa sta bila tudi pesnik in slikar Gustav Januš in krajši čas pisatelj Peter Handke. Režim v internatu, v Marijanišču, je bil strog, slovenski dijaki pa so se povezali v Katoliško slovensko dijaško družino, ki je od leta 1952 izdajala dijaški list Kres, pri katerem je aktivno sodeloval tudi Feliks Bister.

Bister je leta 1958 na Plešivcu maturiral in se po dveh »učnih in popotnih letih«, kot je to zapisal sam, leta 1960 vpisal na filozofsko fakulteto dunajske uni-

verze, kjer se je odločil za študij vzhodnoevropske zgodovine. Za disertacijo si je izbral temo o osebnosti in politiki Antona Korošca, pri čemer ga je kot mentor podprl profesor Erich Zöllner, ki mu je tudi pomagal, da je dobil štipendijo za raziskovanje in študij v Jugoslaviji. Gradivo o Koroščevi politični dejavnosti pred prvo svetovno vojno in po njej je pregledoval in zbiral v Ljubljani, Beogradu, Zagrebu, Dubrovniku in seveda na Dunaju. Med Bistrovimi univerzitetni učitelji so bili tedanji najuglednejši avstrijski zgodovinarji Friedrich Heer, Ludwig Jedlicka, Alphons Lhotsky, Hanns Leo Mikoletzky, Heinrich Felix Schmid in Erich Zöllner. O vseh smo se slovenski zgodovinarji, ki smo v šestdesetih in sedemdesetih letih raziskovali v avstrijski prestolnici, s Feliksom veliko pogovarjali ter na njegovo priporočilo poslušali predavanja nekaterih med njimi in brali njihova dela. Še danes tako rad vzamem v roke kulturno zgodovino Evrope enega Feliksovih najljubših profesorjev, izvrstnega zgodovinarja in pripovedovalca, Friedricha Heera Naša Evropa (Europa Unser), ki mi jo je Feliks podaril ob enem naših dunajskih srečanj.

Leta 1968 se je zaposlil v študentskem domu dunajske glasbene visoke šole v Johannesgasse in si leto pozneje z ženo Marijo, koroško rojakinjo iz Podsinje vasi v Rožni dolini, na Dunaju ustvaril družino. Dom v Johannesgasse je vodil dvajset let in v njem že leta 1974, zvest načelom, ki jih je zastopal v času študentskega nezadovoljstva v Korotanu, ustanovil skupnost za upravljanje, v kateri so bili zastopani tudi študentje. Vrata doma je nadvse gostoljubno odprl slovenskim raziskovalcem, ki smo raziskovali na Dunaju, in nam tako omogočil, da smo se spoznavali in družili med seboj in z v avstrijski prestolnici živečimi in študirajočimi koroškimi rojaki, pa tudi iz drugih evropskih in neevropskih dežel prihajajočimi kolegi in obiskovalci. V isti sapi je bil živo in ustvarjalno dejaven v slovenski skupnosti na Dunaju in na Koroškem. Bil je član uredniškega sveta in sodelavec revije Mladje (v mlajših letih je članke, pesmi in slike objavljaj tudi pod imenom Srečko Rožan), predsedoval je Klubu Mladje, s članki in komentarji je sodeloval v najstarejšem slovenskem koroškem tedniku Nedelji in bil eden njenih urednikov, leta 1977 pa je ponovno ustanovil Dunajski krožek, ki je nadaljeval tradicijo leta 1927 ustanovljenega, v času nacizma prepovedanega krožka na Dunaju živečih Slovencev, in ga nato tudi vodil. Pri tem je ves čas pisal v razne slovenske časnike in strokovne revije, predaval na kulturnih prireditvah in strokovnih srečanjih na Dunaju, v Celovcu, v Ljubljani in drugod ter prevajal. Konec sedemdesetih, v začetku osemdesetih let je v nemščino prevedel knjige Damjana Prelovška o Plečnikovem dunajskem delu, Janka Pleterskega o koroškem plebiscitu (prevod skupaj z ženo Marijo) in Leva Menašerja o slovenskih umetnostnih spomenikih. Leta 1982 pa je od mladih let vnet za pesniško besedo uredil, v treh zvezkih izdal ter s spremno besedo pospremil pesmi Milke Hartman in dve leti pozneje skupaj s Herbertom Kuhnerjem objavil še slovensko-angleško zbirko pesmi koroških slovenskih pesnikov z naslovom Koroška slovenska poezija/Carinthian Slovenian Poetry, h kateri je prav tako prispeval kratko uvodno besedo.

Nedaleč od študentskega doma glasbene visoke šole, je bila t.i. Knafljeva hiša, last Knafljeve ustanove, s katero je od leta 1961 upravljala ljubljanska univerza. Feliks Bister je imel že konec sedemdesetih in v začetku osemdesetih let, ko so se

Knafljevi študenti in drugi slovenski raziskovalci pritoževali nad slabimi razmerami v tedaj edinem univerzitetnem stanovanju v Knafljevi hiši, kup predlogov, kako izboljšati stanje in upravo Knafljeve zupščine. V letih 1982/1983 se je na pobudo nekdanjih Knafljevih študentov in tedanjega glavnega tajnika univerze Zvonimirja Zalarja z njim povezovalo vodstvo ljubljanske univerze in ga leta 1984 imenovalo za kuratorja Knafljeve ustanove. S sodelavci je pripravil ambiciozen načrt preureditve Knafljeve hiše, ki naj bi postala študijsko središče slovenskih univerz in znanstvenih ustanov na Dunaju. Ljubljanska univerza je v naslednjih letih poleg dotodanjega pridobila še dve prenovljeni stanovanji za študente, raziskovalce in občasne obiskovalce, Knafljeva ustanova pa skoraj dve tretjini stanovanjskih površin v hiši, ki jih je nato kratkoročno oddajala. Število prenočitev v univerzitetnih stanovanjih se je občutno povečalo in z njimi tudi prihodki. S prenovo stanovanj pa je nastal tudi razmeroma visok dolg, ki ga je po vztrajnih opozorilih dekanata in učiteljev Filozofske fakultete v Ljubljani na pomen Knafljeve ustanove poplačala slovenska vlada. Toda v rektoratu ljubljanske univerze, kjer za zamisli o Knafljevi hiši kot slovenskem znanstvenem središču na Dunaju niso imeli razumevanja, so Bistra kot kuratorja ustanove leta 1993 odslovili in začeli razmišljati o tem, kako bi se Knafljeve hiše znebili.

Bister je bil tedaj že tretje leto vodja izpostave Avstrijskega inštituta za vzhodno in jugovzhodno Evropo v Ljubljani, ki jo je v ozračju okrepljenega slovensko-avstrijskega znanstvenega sodelovanja leta 1990 na pobudo avstrijskih in slovenskih zgodovinarjev in s posebno podporo tedanjega avstrijskega ministra za znanost Erharda Buseka ustanovilo avstrijsko ministrstvo za znanost. Bister se je kot povsod tudi tu lotil dela zelo zavzeto in s sebi lastno vnemo. Avstrijski inštitut, kot smo kratko imenovali novoustanovljeno izpostavo, je sprva deloval v njegovem ljubljanskem stanovanju, dobil sčasoma delovni prostor na Oddelku za zgodovino Filozofske fakultete in se od tam preselil v precej večje prostore v dislocirani enoti Filozofske fakultete na Viču. Pod taktirko svojega vodje je razvil nadvse živahno in razvejano dejavnost: priredil je predavanja, okrogle mize, predstavitve v Avstriji in Sloveniji izdanih knjig, strokovne razprave, bilateralna slovensko-avstrijska znanstvena srečanja in simpozije ter ekskurzije na obeh straneh državne meje, pri tem pa poskušal pritegniti strokovnjake različnih strok od naravoslovja do humanistike, čeprav naj bi bila Filozofska fakulteta po Bistrovih besedah »glavni partner izpostave«, humanistika pa v ospredju njene pozornosti. Bister se je hkrati zavzel za širokogrudno podeljevanje raziskovalnih štipendij raziskovalcem okoli tridesetih strok, leta 1995 pa je osnoval tudi knjižno zbirko Wissenschaftliche Bibliothek Österreich-Slowenien, v kateri je pod naslovom Kulturelle Wechselseitigkeit in Mitteleuropa kot prvi zvezek izšel zbornik znanstvenega posveta o nemški in slovenski kulturi v deželah s slovenskim prebivalstvom v 19. in 20. stoletja, ki sta ga leta 1990 organizirala Odelek za zgodovino in Oddelek za germanistiko Filozofske fakultete v Ljubljani.

Avstrijski znanstveni inštitut v Ljubljani je vodil vse do konca leta 1995, ko se je vrnil na Dunaj. Na Dunaju se je še naprej zavzemal za ustanovitev Slovenskega znanstvenega inštituta v avstrijski prestolnici in potem, ko je ta jeseni leta 2000

končno začel z delom, vse do njegove ukinitve leta 2014 aktivno sodeloval pri njegovem vodenju, njegovih prireditvah in njegovih publikacijah. Leta 1992 je pri Slovenski matici v Ljubljani v prevodu Janka Modra izšla njegova knjiga Anton Korošec, državnozbornski poslanec na Dunaju, ki je nastala kot disertacija na Inštitutu za vzhodnoevropsko zgodovino dunajske univerze. Na osnovi obsežnega gradiva o Koroščevem življenju in delu v času Habsburške monarhije in prve Jugoslavije, ki ga je zbiral od študentskih let, se je v disertaciji z naslovom Anton Korošec und die slowenische Politik in Wiener Reichsrat posvetil Koroščevo osebnosti in njegovi politiki v času do razpada Habsburške monarhije. Leta 1990 jo je predal mentorjema profesorju Andreju Moritschu in profesorju Arnoldu Suppanu, jo obranil in bil januarja 1991 na Almi Mater Rudolphini promoviran za doktorja filozofije. Njegova knjiga je v slovenskem zgodovinopisju naglo postala upoštevana in citirano referenčno delo, leta 1995 pa je pod naslovom Majestät, es ist zu spät izšla pri založbi Böhlau tudi v nemščini in na ta način prelomni del »slovenske zgodovine in življenja enega najpomembnejših slovenskih politikov«, kot je leta 1995 v Zgodovinskem časopisu zapisal Vasilij Melik, predstavila nemškimi in nemščine veščim bralcem.

Bister je o Antonu Korošču, »človeku in politiku«, njegovi vlogi v majniškem gibanju, njegovih političnih predstavah in jugoslovanski usmeritvi in njegovem političnem delovanju objavil večje število razprav tudi v slovenskih zgodovinopisnih revijah ter predaval na raznih seminarjih in znanstvenih srečanjih. Hkrati je v člankih, razpravah in predavanjih obravnaval mnoge druge teme. V Grafenauerjev zbornik je leta 1996 prispeval razpravo o odnosih med katoliško cerkvijo in slovensko narodno skupnostjo na Koroškem, v Malov zbornik leta 1996 o Malovem študiju na dunajski univerzi, v Vilfanov zbornik leta 1999 pa o avstrijski naciji in koroški slovenski narodnosti (z vprašanjem – antagonizem ali vzajemnost?). Leta 2003 je z dr. Jožkom Buchom uredil spremno publikacijo ob odmevni razstavi o prisilni izselitvi slovenskih koroških družin iz Koroške leta 1942, ki jo je organizirala Avstrijska liga za človekove pravice na Dunaju (dopolnjena izdaja je leta 2004 izšla ob postavitvi razstave na univerzi v Celovcu). Posebno pozornost je še naprej posvečal slovenskim in aktualnim koroškim temam, pisal o štajerskih in dunajskih Slovencih, polemično razpravljal o t.i. skupnem slovenskem kulturnem prostoru in odnosu Slovenije do koroških Slovencev ter objavljajl ocene in poročila o v Avstriji in Sloveniji izdanih zgodovinopisnih publikacijah. V zagrebškem časopisu za družbene in humanistične študije Pilar je leta 2009 izšla njegova razprava o hrvaško-slovenskem sodelovanju v dunajskem parlamentu na predvečer prve svetovne vojne, leta 2011 pa je bil eden urednikov zbornika Tu felix Europa: der Humanismus bei den Slowenen und seine Austrahlung in den mitteleuropäischen Raum, ki sta ga izdala Slovenski znanstveni inštitut na Dunaju in ZRC SAZU v Ljubljani, ter avtor v njem objavljene razprave Habsburško geslo A.E.I.O.U. kot humanistična dediščina. Nikoli se ni ohladila tudi njegova ljubezen do poezije. Leta 2015 sta s Herbertom Kuhnerjem v angleščino prevedla izbrane Kocbekove pesmi in jih pri založbi Wieser v Celovcu izdala v dvojezični slovensko-angleški zbirki z naslovom Roki-Hands.

Bistrova bibliografija z naštetim in navedenim seveda še ni izčrpana, toda vsega v kratkem jubilejnem zapisu preprosto ni mogoče zajeti. Na Dunaju je dolga leta aktivno deloval v Avstrijski ligi za človekove pravice, bil je njen tajnik in podpredsednik in se uveljavil kot angažiran borec za človekove pravice. O delovanju lige in spoštovanju človekovih pravic v Avstriji je predaval in pisal, obenem pa bil v živem stiku z v Avstriji živečimi in pomoči potrebnimi manjšinskimi in migrantskimi skupnostmi in njihovimi organizacijami. Leta 2003 je prejel nagrado dežele Koroške za človekove pravice. Tri leta pozneje je bil imenovan za docenta in predstojnika katedre za srednjeevropske študije na Fakulteti za humanistične študije Univerze na Primorskem, kjer je predaval do študijskega leta 2008/2009, vse do ukinitve Slovenskega znanstvenega inštituta na Dunaju leta 2014 pa se je v Ljubljani in na Dunaju zavzemal za njegovo ohranitev. Ko so na Dunaju živeči in delujoči Slovenci po pregonu Slovenskega znanstvenega inštituta iz Knafljeve hiše in njegovi ukinitvi leta 2016 ustanovili društvo Slovenski inštitut, se je zavzelo vključil v njegovo delo in v njegovih okvirih v svojem neredko polemičnem, vendar ves čas dialoško odprtem in človeško toplem slogu tudi danes sodeluje kot predavatelj, moderator in organizator strokovnih in družabnih prireditev. Hkrati seveda še naprej piše in objavlja.

Čas res hitro teče, toda dolgoletna prijateljstva in druženja so neprecenljivo bogastvo. Vse najboljše, dragi Feliks!

Peter Vodopivec

Janez Stergar – sedemdesetletnik

»Njegov narodni etos in njegov znanstveni eros sta mu narekovala, da je mož storiti dolžan, kar more in ne samo to, kar mora«, je opisal lavreata Janeza Stergarja lansko poletje podpredsednik Skupnosti koroških Slovencev in Slovenk, ugleden koroški Slovenc, dvorni svetnik Reginald Vospernik, ko mu je izročal Kugyjevo nagrado krovne organizacije koroških Slovencev. Nagrado je Stergar dobil »za zasluge s področja čezmejnega sodelovanja, publiciranja, avtorskega in založniškega dela v službi alpsko-jadranskih jezikov, za njegove raznolike dejavnosti na področju društvenega življenja v Klubu koroških Slovencev v Ljubljani, zlasti pa za neprecenljive zasluge na področju osebnih in organizacijskih stikov s koroškimi Slovenci in rojaki celotne alpsko-jadranske regije.«

Za Janeza Stergarja velja latinski pregovor *Verba docent exempla trahunt*. Osnove tega pedagoškega etosa pa je 11. julija 1948 rojeni Stergar, po izobrazbi profesor zgodovine in geografije (absolviral je tudi študij sociologije) pridobival tudi na Inštitutu za narodnostna vprašanja (INV), kjer je bil zaposlen od leta 1972 do leta 2013 kot raziskovalec – strokovni svetnik.

Proučevanju »koroškega vprašanja« in manjšin nasploh ter predvsem prenašanju znanstvenih spoznanj v prakso, se je Stergar zavezal že zelo zgodaj. Že leta 1971 je na Bledu predsedoval mednarodnemu študentskemu seminarju o narodnih manjšinah. Kot »jezni mladenič« je bil dejaven v taborniški in študentski organizaciji, kjer je pripravil več taborjenj na avstrijskem Koroškem in akcij v podporo zamejskim Slovincem (mdr. nagrajen z zlatim znakom Rodu modrega vala iz Trsta).

Na Inštitutu za narodnostna vprašanja se je raziskovalno ukvarjal z novejšo zgodovino koroških Slovencev (procesu raznarodovanja, samostojni volilni nastopi, organizacijska strukturiranost, manjšinska zaščita, biografije – mdr. o Angeli Piskernik – posnet tudi dokumentarni film RTV Slovenije, Jošku Tischlerju, Valentinu Inzku st.), zgodovino proučevanja manjšin v Sloveniji (*Sedem desetletij ljubljanskega Inštituta za narodnostna vprašanja*, 1995; *Seven decades of the Institute for Ethnic Studies = Les sept décennies ...*, 1995), slovensko-avstrijskimi odnosi, odnosom Slovenije do zamejstva, slovensko enciklopedistiko, mladinskim gibanjem v Sloveniji (*Oris zgodovine Počitniške zveze Slovenije*, 1978). Je avtor

kulturno-zgodovinskega vodnika *Štiri poti med koroške Slovence* (1994) ter sourednik in soavtor zbornikov *Koroški Slovenci v Avstriji včeraj in danes* (1984 in 1985) ter *Kärnten und Slowenien – »Dickicht und Pfade«* (2005).

Bil je urednik, namestnik glavnega urednika in v uredniškem odboru številnih pomembnih revij iz področja zgodovine in etničnih vprašanj. Od 1974 je urednik, med leti 1984–2008 bil namestnik glavnega urednika *Zgodovinskega časopisa*, kjer je sodeloval pri izdaji preko 200 zvezkov revije in knjižne *Zbirke ZČ*. Od 1979 je bil v uredništvu revije *Razprave in gradivo – Treatises and Documents* ter bil urednik knjižne zbirke *Etničnost – Ethnicity*, ki ju izdaja INV. Uredil je tudi več drugih inštitutskih publikacij. Kot avtor in urednik je sodeloval tudi pri izdajah različnih enciklopedij in leksikonov. Bil je soavtor in urednik za zamejstvo pri *Enciklopediji Slovenije* (16 zvezkov, 1987–2002) in urednik za zgodovino pri *Velikem splošnem leksikonu* (8 zvezkov, 1997–1998) ter *Slovenskem biografskem leksikonu*, avtor in svetovalec pri *Enzyklopädie der slowenischen Kulturgeschichte in Kärnten/Koroška : Von den Anfängen bis 1942* (3 zvezki, 2016).

Stergar je v vodstvu več kulturnih oz. strokovnih društev. Je dolgoletni odbornik, od leta 1995–2003 podpredsednik in od leta 2003 predsednik Kluba koroških Slovencev v Ljubljani (Klub koroških Slovencev je leta 2007 dobil Tischlerjevo nagrado, ki jo podeljujeta Narodni svet koroških Slovencev (NSKS) in Krščanska kulturna zveza (KKZ), z utemeljitvijo »za vsestransko pomoč, ki jo že desetletja nudita koroškim Slovencem na kulturnem, izobraževalnem, znanstvenem in publicističnem področju.« Kot je zapisal Janez Stergar, je delo v klubu »/.../ amatersko, iz ljubezni, zato ker nosimo ‘Korotan v srcu’ /.../«. Osnovni namen kluba je skrbeti za povezovanje in kulturno vzajemnost s Slovenci in njihovimi organizacijami na avstrijskem Koroškem, prispevati k ohranjanju in razvoju slovenske narodne skupnosti ter varovanju in uresničevanju njenih z mednarodnimi pogodbami zagotovljenih pravic.

Od leta 2008 je odgovorni urednik revije *Koroški vestnik*. Od 2006 je odbornik Društva slovensko-avstrijskega prijateljstva in od 2008 častni član Zveze zgodovinskih društev Slovenije, dobitnik posebnega priznanja za dolgoletno in uspešno delo v Sindikatu vzgoje, izobraževanja, znanosti in kulture (SVIZ Slovenije) in srebrnega znaka Zveze sindikatov Slovenije. Od leta 2017 je član upravnega odbora Slovenskega centra PEN, od nedavnega tudi nosilec zlatega znaka Svetovnega slovenskega kongresa.

Že od leta 1978 je odbornik Slovenske matice, od leta 2011 njen podpredsednik, od nedavnega tudi zaslužni član, kjer je v zadnjih letih aktivno sodeloval pri finančnem reševanju te častitljive organizacije slovenskega naroda, ki je dolga desetletja bdela in bdi nad narodovo kulturo, omiko in publicistiko. Je tudi med najbolj zaslužnimi, da je Republika Slovenija končno zadovoljivo uredila vprašanje financiranja Slovenske Maticе.

Od maja do oktobra 1991 (oz. do vrnitve zadnjega slovenskega fanta) je vodil Odbor staršev za varstvo in vrnitev slovenskih vojakov.

Nacionalno in narodno zavest Janez Stergar izkazuje na številnih že naštetih področjih. S posebno vestnostjo skrbi tudi za elektronsko obveščanje širokega kroga

strokovne in laične javnosti o kulturnem in siceršnjem družbenem dogajanju na področju slovenskega etničnega ozemlja v sosednjih državah, še posebej na južnem Koroškem. Njegovi stiki in poznanstva z ljudmi na Koroškem so številni, njegovi obiski koroških Slovencev redni, prav tako so znana njegova strokovna vodenja na Koroško ter številna posredovanja v podporo koroškim Slovencev na kulturnem in drugih področjih. Bil je in je strokovni mentor mnogim raziskovalcem, ki raziskujejo preteklo in polpreteklo zgodovino koroških Slovencev. Njegova skrb za čezmejno kulturno pretakanje med Republiko Slovenijo in Republiko Avstrijo je v preteklih desetletjih obrodila bogate sadove, njegova organizacijska in vsebinska pomoč pri gostovanju koroških Slovencev v osrednji Sloveniji (Koroški kulturni dnevi v Ljubljani) je nepogrešljiva. Ker s tem Klub koroških Slovencev v Ljubljani in Stergar, ki je v vodstvu kluba že štiri desetletja skrbi in prispeva k uresničevanju skupnega slovenskega kulturnega prostora, je Zveza kulturnih društev Slovenije (ZKDS) leta 2016 podelila klubu najvišje priznanje – zlato plaketo, njemu osebno pa v začetku leta 2018 častno priznanje Zveze kulturnih društev Ljubljana.

Zaradi vsega navedenega se ni čuditi, če poznavalci manjšinskih tematik Janeza Stergarja označujejo kot »vrhunskega poznavalca praktično vsega, kar zadeva Slovence na avstrijskem Koroškem« ali »živo enciklopedijo vsega, kar zadeva slovenske narodne skupnosti v sosednjih državah«.

Janez Stergar vzgaja in uči z besedami in zgledom, kot smo zapisali v uvodnem latinskem pregovoru. S koroškimi Slovenci ni povezan le raziskovalno pač pa »predvsem iskreno človeško«. Tudi zaradi naštetih vrlin je prejemnik zlatega prstana Slovenskega inštituta na Dunaju ter priznanja Kluba Korošcev iz Ljubljane.

Zaradi navedenega strokovnega in kulturnega dela, skrbi za živahnost čezmejnega sodelovanja, skrbi in pozornosti za slovenske narodne skupnosti v sosednjih državah, predvsem na avstrijskem Koroškem ter udejanjanja skupnega slovenskega kulturnega prostora, je bil aprila 2019 odlikovan z visokim državnim odlikovanjem Republike Slovenije.

Naj mu ob preteklem jubileju le še zakličemo *Ad multos annos!*

Danijel Grafenauer

V spomin

Jasna Fischer (Slovenj Gradec, 3. 8. 1945 – Ljubljana, 21. 9. 2018)

Dr. Jasna Fischer je bila zgodovinarica, raziskovalka gospodarske in socialne zgodovine zlasti druge polovice 19. in začetka 20. stoletja, predvsem pa je bila kot dolgoletna direktorica Inštituta za novejšo zgodovino, t. i. menedžerka na področju znanosti oziroma raziskovalne dejavnosti. Bila je namreč direktorica Inštituta za novejšo zgodovino kar dvaindvajset let in to uspešna direktorica, ki je inštitut dokaj uspešno krmarila skozi vse Scile in Karibde v različnih časih in pogojih, v katerih je delovala znanstvena raziskovalna dejavnost. Kljub dolgoletnemu vodenju inštituta – vodenje je prevzela, ko je bila stara osemindvajset let, za kar je bilo v časih, ko je postala direktorica raziskovalne ustanove po mnenju mnogih (in glede na takratno prakso) kar premlada in zlasti premalo izkušena – pa je bila Jasna Fischer predvsem zgodovinarica, ki se je svojemu raziskovalnemu delu posvečala s vsem žarom in to kljub bremenu imenovano direktorovanje. Za Inštitut za novejšo zgodovino je morda bolj pomembno to zadnje, saj ji je uspelo inštitut postaviti na »zemljevid« uspešnih in prepoznavnih raziskovalnih ustanov pri nas (manj v tujini, ki takrat ni bila niti »odprta« niti vabljava), za slovensko zgodovino pisje za obdobje, ki se mu je raziskovalno posvečala, pa je pomemben njen raziskovalni prispevek. Uveljavila se je kot zgodovinarica gospodarskega razvoja Slovenije, še zlasti pa kot zgodovinarica, ki je obdelovala spremembe v družbi, npr. demografske. Preučevala je soodvisnost gospodarstva in družbenih sprememb, ki jih spreminjanje gospodarstva, npr. industrializacija prinaša.

Jasna Fischer se je v slovenskem zgodovino pisju uveljavila predvsem kot gospodarska in družbena zgodovinarica. Bila je med tistimi, ki so to še danes nekoliko zanemarjeno panogo zgodovino pisja s svojimi predhodniki, nekakšnimi začetniki raziskovanja gospodarske in družbene zgodovine pri nas (Jože Šorn, France Kresal, Ferdo Gestrin ...) *želela postaviti na pomembnejše mesto v zgodovino pisju kot ga je imelo (in ga ima še danes) in to kljub* ne majhnemu trudu Jasne Fischer, da ne bi bilo tako. Zlasti to velja za gospodarsko zgodovino – zgodovino gospodarstva in njenih panog, ki ni vabljava, saj je za raziskovanje utrudljiva, polna majhnih

korakov oziroma dejansko brez kakršnihkoli bližnjic, da se doseže rezultat. Ta pa za mnoge ni tako veličasten in odmeven kot so npr. raziskovalni rezultati s področja tiste družbene zgodovine, ki se ukvarja s »vsakdanjim življenjem« ali z družbenimi »izgredi« posameznika proti ustaljenim družbenim pravilom in navadam in posebnosti ali družbenim obrobjem ali kar družbenim dnom. Jasna Fischer je bila v določeni meri kar uspešna pri uveljavitvi gospodarske in družbene zgodovine v slovensko zgodovinopisje napram takrat prevladujoči t. i. politični zgodovini. Sama je namreč »pobegnila« od politične zgodovine in se »zatekla« v gospodarsko, kajti na začetku svoje raziskovalne poti se je ukvarjala z nastankom delavskega gibanja v Ljubljani in prvo organiziranostjo delavcev. Ker je želela priti tem delavcem (bili so sicer tiskarji in ne neki industrijski delavci, saj Ljubljana na začetku druge polovice 19. stoletja ni bila industrializirana) bolj »blizu«, se je podala v raziskavo gospodarskega razvoju in posledic le-tega na družbene spremembe. Želela je ugotoviti – to ji je tudi uspelo – način industrializacij in njen vpliv na spremembe v sestavi prebivalstva na Slovenskem, kar pa je pomenilo deagrarizacijo. Posledica odločitve, da se posveti gospodarski zgodovini in njenim posledicam na družbeno stanje so bile razprave o strukturnih spremembah v gospodarstvu in družbi, predvsem z osvetljevanjem populacijske in poklicne sestave v slovenskih deželah v času od druge polovice devetnajstega stoletja do prve svetovne vojne. Jasna Fischer je tudi prepričana, da so družbeni in gospodarski temelji našega časa bili postavljeni v 19. stoletju in da je treba zato tej dobi, zlasti gospodarstvu, dati večji pomen. Kot gospodarska in družbena zgodovinarka je bila v osemdesetih letih predsednica sekcije za gospodarsko in družbeno zgodovino ZZDS (takrat je stanovsko društvo slovenskih zgodovinarjev še delovalo po »vsebinskih« sekcijah), ki je popularizirala preučevanje tega področja zgodovine in zgodovinopisja.

Rojena je bila 3. avgusta 1945 v Slovenj Gradcu. Tam je sicer preživela del otroštva; srednjo šolo, gimnazijo na Šubičevi ulici, kar je rada s ponosom poudarjala, ker je bila to takrat v socialnem smislu »elitna šola«, je obiskovala v Ljubljani. Na ljubljanski Filozofski fakulteti je nato študirala zgodovino in sociologijo. Diplomirala je leta 1969. Po diplomi se je zaposlila na Inštitutu za zgodovino delavskega gibanja (kot direktorici le-tega ji je uspelo ime spremeniti v Inštitut za novejšo zgodovino, ker je to postal dejanska vsebina raziskav tega inštituta). Glede na takratne raziskovalne načrte inštituta, ki se je začel spreminjati iz »servisa« politike zlasti ZKS v resno, pravo raziskovalno ustanovo s širšim delovnim programom kot le delavsko gibanje in »partizansščina«, se je začela ukvarjati z začetki delavskega gibanja na Slovenskem. To je bil takrat nov raziskovalni program inštituta, katerega namen je bil postaviti osnove delavskega gibanja na Slovenskem. Jasna Fischer se je vanj vključila z raziskavo o začetkih delavskega gibanja v Ljubljani. Prvo desetletje svojega raziskovalnega dela je posvetila tej temi; leta 1972 je magistrirala na oddelku za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani s predstavitvijo obrtniških in delavskih društev v Ljubljani do leta 1884 (*Obrtniška in delavska društva in začetki delavskega gibanja v Ljubljani do leta 1884*). Kot že rečeno, je v naslednjem koraku njenega raziskovalnega dela (njene znanstvene kariere) storila tudi pomemben vsebinski in metodološki korak v raziskovanju delavskega gibanja. V doktoratu,

doktorirala je maja 1978, je obdelala razvoj delavskega gibanja v Ljubljani od njegovih začetkov, ki je bil ob koncu šestdesetih let 19. stoletja pa do združenega kongresa avstrijske socialno demokratske stranke konec osemdesetih let 19. stoletja (*Socialna in politična zgodovina delavskega gibanja v Ljubljani od začetkov do 1889*). Na začetku doktorata je predstavila socialno osnovo za delavsko gibanje v Ljubljani in to vključno z gospodarstvom takratne Ljubljane kot pogojem za to. Na osnovi ohranjenih popisov t. i. ljudskih štetij je predstavila družbeno podobo Ljubljane zlasti glede delavstva, njegovega števila in njegove organiziranosti, kar je sploh pogoj za delavsko gibanje. Jasna Fischer je bila ena prvih pri nas, če ne kar prva, ki je popis prebivalstva kot pomemben zgodovinski vir uporabila. Prikazala je stanje delavstva v Ljubljani glede na leto rojstva, rojstni kraj, občevalni jezik. Tako je pokazala migracije v Ljubljano in tudi nacionalno sestavo ljubljanskega delavstva, ter nasploh delež tistih, ki so bili »proletarci« v ljubljanskem prebivalstvu. Poudarek je dala predvsem na največji takratni ljubljanski tovarni, tobačni tovarni in njenih delavkah. Te je obdelala na osnovi t. i. moštvene knjige, v kateri so vpisane vse (vsi), ki so bili v tistih letih zaposleni v tej za Ljubljano pomembni tovarni. Pri tem prikazu je bila inovativna glede vira, še bolj pa je bila inovativna glede načina obdelovanja tega vira. Bila je inovativna za tiste čase in tiste tehnične možnosti. Vir, popis delavk je obdelovala računalniško (ne gre zamenjevati takratnih računalnikov s sedanjimi, saj je šlo ta računske stroje), potem ko je bila vsaka delavka iz zapisa v moštveni knjigi prenesena na računalniško kartico (dobesedno na kartonček, ki je bil glede na takratno računalniško tehnologijo naluknjan z luknjicami, ki so pomenile njene osebne podatke). Iz teh kartic (danes so povsem neuporabne – so le naluknjani kartončki – in pomenijo le dokaz »kamene dobe« računalništva; nekakšen računalniški Stonehenge) je ustvarila sliko zaposlenih v tobačni tovarni.

Njen doktorat je z »obvezno« redakcijo, ki jo tekst doktorata za objavo potrebuje, izšel pet let kasneje v knjigi *»Čas vesolniga socialnega punta se bliža«*; podnaslov je naslov doktorske disertacije. V objavi je dodala še vrsto bistvenih dokumentov, tako da je knjiga pravi »zaklad« za bodoče raziskovalce tega obdobja in te vsebine (v kolikor bo koga sploh še ta tematika zanimala). Že ko je knjiga izšla je bil družbeni ali pa politični trenutek tak, da pri takrat pomembnih založbam za to temo ni bilo pravega zanimanja. Zanimanje je pokazala le takratna »alternativna« založba Knjižnica revolucionarne teorije, ki jo je izdajala Univerzitetna konferenca ZSMS (mladinske organizacije – op. Z. Č.) ljubljanske univerze. Kljub že za takratne čase neatraktivni vsebini je knjiga vzbudila v javnosti precej zanimanja. Temu je botroval vsekakor zanimiv naslov, ki ga je avtorica vzela iz zaplenjenega letaka iz 1883. Za svojo knjigo je prejela leta 1985 nagrado Kidričevega sklada (predhodnika Zoisovih nagrad in priznanj kot danes prestižnih nagrad za znanstvene dosežke in znanstveno delo nasploh).

Jasna Fischer je napisala kar nekaj razprav, v katerih je na pregleden način povzemala bistvene poudarke o modernizacijskih dosežkih slovenskega gospodarskega in socialnega razvoja pred vstopom v jugoslovansko državo. V osemdesetih in na začetku devetdesetih let 20. stoletja je nastopila s svojimi raziskovalnimi temami in raziskovalnimi dosežki na vrsti znanstvenih srečanj doma (v Sloveniji in v Ju-

goslaviji) in v tujini. Sicer pa je bila zaradi vodenja Inštituta za novejšo zgodovino prisiljena veliko časa in energije posvečati inštitutu in njegovem položaju, saj je bilo za znanstveno delovanje zaradi tudi danes znanih razlogov kot je financiranje znanosti nasploh in posameznih projektov in raziskav v turbulentnih časih osemdesetih let in tranzicijskih devetdesetih let to zelo potrebno. Vsekakor je temu posvečala več kot je hotela, a odgovornost do inštitucije in kolegov na njej, jo je prisilila, da je zgodovinopisje postalo bolj ali manj njeno »zavetje« in osebno zadovoljstvo.

Bistvene ugotovitve o gospodarskem razvoju in z njimi povezanimi družbenimi posledicami, npr. s populacijskimi spremembami pri nas, je predstavila v knjigi *Družba, gospodarstvo, prebivalstvo: družbena in poklicna struktura prebivalstva na slovenskem ozemlju od druge polovice 19. stoletja do razpada habsburške monarhije* (Ljubljana 2005). Gre za študijo o socialni sestavi slovenske družbe oziroma o odnosu razvoja prebivalstva in gospodarstva v drugi polovici 19. stoletja pa do konca avstro-ogrske monarhije. Študija je skupni rezultat njenega raziskovalnega dela. V tem znanstvenem delu je opozorila na metodološko problematiko raziskovanja gospodarske zlasti pa družbene zgodovine, predstavila pa je tudi oris gospodarskega razvoja slovenskih dežel od sredine 19. stoletja do razpada habsburške monarhije, prikaz razvoja prebivalstva in o prebivalstvu v industriji, obrti in storitvenih dejavnostih. V knjigi je vrsta koristnih podatkov o gospodarskem razvoju slovenskega ozemlja in o procesih, ki so povezani z gospodarstvom, npr. o izseljevanje, o proletarizacija, o brezposelnost.

Svoje raziskovalne ambicije je zamenjala za skrb za obstoj in delovanje Inštituta. Veliko energije in časa je namreč posvetila menedžerstvu v znanosti oziroma v raziskovalni dejavnosti, da je Inštitut lahko uspešno deloval v vedno neugodnih finančnih razmerah tako pred osamosvojitvijo Slovenije kot po njej. Njeno direktorovanje je zaznamovalo tako inštitut kot tudi njo. Med pomembnejši rezultat na čelu Inštituta je treba šteti njeno kadrovsko politiko. V to, da je Inštitut lahko zaposloval nove raziskovalce, mlade zgodovinarje, je vlagala velik napor. Vsekakor je Jasni Fischer uspelo dvigniti Inštitut za novejšo zgodovino na visoko kakovostno raven in je postal ustanova, ki je opravičila (in še opravičuje) ime Inštitut za novejšo zgodovino. Jasna Fischer je bila tista, ki je uspela kljub političnim pomislekom (v ZKS) uveljaviti to ime inštituta; preimenovanje inštituta v skladu z njegovim dejanskim programom in rezultati je izvedla leta 1988, še pred »velikim pokom« demokratizacije v Sloveniji. Morda ni ime povsem terminološko posrečeno, je pa zato program in rezultati le tega, za kar je bila Jasna Fischer zelo zaslužna. S tem je namreč inštitut izgubil še zadnje sled »političnosti«, ki je sicer že dolgo ni imel. Vsaj od začetka sedemdesetih let dalje ne.

Z dr. Jasno Fischer kot zgodovinarico in kot direktorico je ozko povezan tudi nastanek knjige *Slovenska novejša zgodovina : od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848-1992* (izšla leta 2005) v dveh zvezkih, skupaj 1500 strani. Kot direktorica je dala pobudo zanjo, navdušila vse takrat zaposlene na inštitutu, da so svoje sile usmerili v pisanje tega kolektivnega dela in vodila nastajanje knjige. Avtorjev je bilo kar štiriindvajset in »voditeljica« projekta je morala pokazati dokajšno mero »spretnosti«, da je vse avtorje »obvla-

dala«. Vsekakor ji je, sicer ob pomoči uredniškega odbora, ki mu je načelovala, uspelo. In to tako v organizacijskem kot v vsebinskem smislu.

Kot direktorica Inštituta za novejšo zgodovino ima zasluge še za eno knjigo, namreč za zbornik dokumentov o osamosvojitvi Slovenije (*Slovenija : put' k samostojateljnosti: dokumenty*), ki je izšla v ruskem jeziku pri ruski akademiji znanosti in umetnosti (2001), z namenom, da se Rusi lahko seznanijo prek dokumentov z osamosvojitvijo Slovenije in s samostojno Slovenijo (dokumente sta zbrala A. Gabrič in Z. Čepič). Uvodne študije so napisali sodelavci Inštituta za novejšo zgodovino. Njen angažma zgodovinarke se je »pokril« z njenim delovanjem v Društvu Rusija- Slovenija.

Še pred izidom knjige Slovenske novejša zgodovina 1848-1991 o zgodovini Slovenije in Slovencev od sredine 19. stoletja pa do nastanka samostojne slovenske države, mogoče je reči od zastave do države, se je na lastno željo (leto dni pred iztekom mandata direktorice) upokojila. Po upokojitvi se je sicer nameravala bolj sistematično, kot ji je to uspevalo v času vodenja Inštituta, posvetiti zgodovini in raziskovalnemu delu. To ji je preprečila v prvi vrsti bolezen. Žal je ta dokaj hitro napredovala in 21. septembra 2018 je dr. Jasna Fischer preminula.

Sodelavci je bomo ohranili v spominu. Tako glede njene osebnosti, ki je bila mnogokrat kar robata, pa vendar topla, kot tudi glede njenega dela kot zgodovinarke. Morda se bo nekoč uresničila želja dr. Jasne Fischer in bomo Slovenci dobili bolj ali manj celovito zgodovino svojega gospodarskega razvoja in tudi zgodovino sprememb družbe, ki ga ta povzroča.

Zdenko Čepič

Ocene in poročila

Danijel Dzino, Ante Milošević, Trpimir Vedriš (ed.), **Migration, Integration and Connectivity on the Southeastern Frontier of the Carolingian Empire** (East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450-1450, 50). Leiden-Boston: Brill, 2018. XIX+365 strani

Raziskovanje srednjega veka je prineslo v zadnjih desetletjih obilico metodoloških ter vsebinskih novosti. Brillova serija Transformation of the Roman World,¹ ki je rezultat istoimenskega projekta med leti 1993 in 1998, ter serija Forschungen zur Geschichte des Mittelalters, ki jo izdaja Avstrijska akademija znanosti, sta med drugimi predstavili velik napredek pri proučevanju ter razumevanju srednjega veka. Plejada vrhunskih mednarodnih zgodovinarjev – sploh iz nemško provenienčne historiografije – kot so Walter Pohl, Helmut Reimitz, Michael Borgolte idr. odpira nova vprašanja in tematike na področju raziskovanja (zgodnjega) srednjega veka, ki temeljijo na interdisciplinarnem pristopu. Za področje jugovzhodne Evrope, kjer se ti postmodernistični metodološki in teoretični pristopi šele počasi uveljavljajo, je ključna serija East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450-1450, ki izhaja v angleškem jeziku pri ugledni akademski založbi Brill Academics in poskuša predstaviti širši znanstveni publiki problematiko s področja vzhodne in jugovzhodne Evrope v srednjem veku, obenem pa minimizirati jezikovne bariere in z njimi zvezan kulturni solipsizem,² ki je na omenjenem področju – čeprav v veliko manjši meri kot pred nekaj desetletji – še vedno prisoten.

Prav v tej seriji je izšel tudi pričujoč zbornik, ki ga sestavljajo referati predstavljeni na simpoziju Croats and Carolingians – revisited: 15 years later, ki je potekal v Splitu 17. in 18. septembra 2015 in je ponovno odprl nekatera vprašanja prvič zastavljena ob istoimeni veliki razstavi (Hrvati i Karolinzi) leta 2000 v Splitu, postavljeni ob 1200 letnici kronanja Karla Velikega za cesarja, in obsežnem spremljajočem zborniku in katalogu. Dalmacija, Istra ter Panonija, območja, ki so v tem delu obravnavana, so v zgodnjem srednjem veku ležala na periferij dveh političnih sfer – tj. bizantinske ter karolinške – in bila deležna dvojnega kulturnega ter političnega vpliva. Študije poudarjajo vlogo ter vpliv karolinškega imperija pri

¹ Izšla je v trinajstih zvezkih med leti 1997 ter 2004. Od 2007 pa pri isti založbi izhaja serija Brill's Series on the Early Middle Ages, ki služi kot nadaljevanje (continuation) serije Transformation of the Roman World.

² Chris Wickham, *Framing the Early Middle Ages, Europe and the Mediterranean, 400-800*, Oxford: Oxford University Press, 2006, str. 2.

družbenih spremembah na jugovzhodni meji cesarstva in s tem posežejo v tradicionalni zgodovinopisni narativ, ki pri tem procesu podčrtava vpliv bizantinskega cesarstva.³ Monografija temelji na interdisciplinarnem pristopu z velikim poudarkom na arheološkem gradivu in jo sestavljajo prispevki najperspektivnejši hrvaških in mednarodnih raziskovalcev s področja arheologije, zgodovine in umetnostne zgodovine. Delo sestavlja 14 razprav (ter uvodna diskusija urednikov) in se deli na štiri tematske sklope – *Historiografija, Migracije, Integracija* ter *Povezave*.

Prvi del monografije, nanašajoč se na historiografijo, poskuša reflektirati politične in ideološke diskurze, ki so kot plod jugoslovanske nacionalne ideologije močno zaznamovali hrvaško zgodovinopisje ter posledično vplivali na do danes še vedno ustaljene zgodovinske interpretacije – kot npr. »južnoslovanske paradigme« (str. 291). Sklop skuša orisati razvojno pot teh splošnih naracij, ki so nastale pod vplivom komunistične ideologije in s tem prikazati razlog za ta revizionističen pogled na starejšo hrvaško zgodovino (Dzino), v manjši meri pa razpravlja tudi o karolinškem kulturnem vplivu (Budak).

De Administrando Imperio, še nedavno povsem nesporen vir za etnogenezo Hrvatov in hkrati eden prvih virov, ki se nanaša na jugovzhodnoevropske etnogenetske procese v zgodnjem srednjem veku in dokumentira tudi sam prihod Hrvatov, je danes v hrvaški historiografiji – skupaj z etnogenetsko teorijo, ki temelji na njem – dokaj marginaliziran. Postmodernistično zgodovinopisje se za nastanek hrvaške identitete in z njo povezano migracijo rajši osredotoča na obdobje med koncem 8. ter začetkom 9. stoletja, ko je po koncu frankovsko-avarskih vojn nastal na področju propadlega avarskega kaganata politični vakuum, kot pa na dolgo uveljavljeno tezo Boga Grafenauerja o prihodu Hrvatov v začetku 7. stoletja. Ta kronološko nekonvencionalna teza, ki jo je prvi predstavil Lujko Margetić leta 1977, se je v hrvaškem zgodovinopisju z nekaj adaptacijami bolj uveljavila šele proti koncu prejšnjega oz. na začetku tega stoletja. Tri diskusije v tem tematskem sklopu (Ančić, Milošević, Bilogrivić), imenovanem *Migracije*, razpravljajo torej o selitvenih procesih na območju vzhodne ter jugovzhodne meje frankovske države. Ti naj bi nastali kot posledica karolinške imperialne politike in se navezujejo na tezo o prihodu Hrvatov konec 8. oz. začetku 9. stoletja, ki naj bi jo dokazovale družbene spremembe in z njimi povezana materialna diskontinuiteta.

Tretja skupina razprav se nanaša na integracijske procese na območju Vzhodnih Alp in Vzhodnega Jadrana ter jih zaznamuje metodološka diverziteteta. Na primeru Karantancev in njihovih sosedov (Štih) so predstavljene integrativne metode, ki so značilne za frankovsko politiko, medtem ko je integracija Istre (Miljenko Jurković) ter Panonije (Filipec) v karolinško politično sfero analizirana na podlagi arhitekturne umetnosti ter materialnih najdb. Na tem mestu se mi zdi vredno opomniti, da je prispevek Ivana Basića (170-209) v monografiji vključen v sklop

³ Bizantinski vpliv na omenjeno področje je bolj sistematično diskutiran v Mladen Ančić et al. (ed.), *Imperial Spheres and the Adriatic, Byzantium, the Carolingians and the Treaty of Aachen (812)*, London-New York: Routledge, 2018. Vsesplošna vloga Bizanca na tem področju je bila tudi tema mednarodnega simpozija *Byzantium in the Adriatic, From the 6th to the 12th century*, ki je potekal septembra 2018 v Splitu.

Integracija, vendar sam prispevek ne razpravlja o integrativnih metodah, hkrati pa je v uvodnem nagovoru urednikov naveden pod tematiko *Povezave* (str. 13). Bralec, ki se bo osredotočil torej zgolj na temo *Povezave*, bo zaradi te napake ostal prikrajšan za Basićev prispevek.

V zadnjem, najobsežnejšem sklopu, imenovanem *Povezave*, je bralcu predstavljena povezanost obravnavanega prostora, ki ga sugerirajo ostanki besed (Basić), prava (Petрак), uvedbe svetnikov (Jakšić) ter s krščanstvom institucionalizirane pogrebne prakse – pokopi otrok (Curta). Paralelno je razvoj povezav predstavljen tudi na primeru Južne Italije iz gospodarske perspektive (Hodges). Sklop bralcu prikaže, da je bil prostor v času zgodnjega srednjega veka, ki je znan pod generično sintagmo *Dark Ages*, deležen pestrih komunikacijskih povezav poleg iz poudarjenega frankovskega cesarstva tudi iz Bosporja ter same Italije.

Zaradi specifičnosti bo delo bolj namenjeno specialistom, ki se ukvarjajo z hrvaško ali jugovzhodnoevropsko zgodnjerednjeveško zgodovino. Nekatere ponujene interpretacije – kot npr. Ančićeva ter Miloševićeva teza o prihodu Hrvatov konec 8. oz. na začetku 9. stoletja – ostajajo, z nekaj manjšimi adaptacijami, dokaj nespremenjene že od razstave Hrvati i Karolinzi leta 2000, vendar se te v mednarodnih vodah nikakor niso uveljavile,⁴ zato se pričujoči prispevki ob podpori internacionalne stroke ponovno dotaknejo že nekaterih znanih – ter obenem tudi novih – problemov, hkrati pa monografija, ki je napisana v angleškem jeziku, omogoča lažjo dostopnost sodobnega lokalnega znanja hrvaške historiografije tujim raziskovalcem, ki rado izostane iz običajnih sintetičnih pregledov. V vsakem primeru, ne glede ali se s temi pogledi strinjamo ali ne, ponuja delo razlago problemov iz različne perspektive, kar bo zagotovo v prihodnosti odprlo poleg raznovrstnih polemik tudi mnogo novih vprašanj, obenem pa odraža zbornik tudi napredek hrvaškega zgodovinopisja, ki se je skupaj z mednarodno vpetimi raziskovalci v zadnjih desetletjih uspelo odmakniti od tradicionalnih zgodovinopisnih pripovedi.

Aljaž Sekne

⁴ Ančić govori v svojem prispevku celo o preziru mednarodnih raziskovalcev do lokalnega znanja in je do nekaterih izmed teh avtorjev zelo kritičen (str. 43-49). Razlog za ta »prezira« je v veliki meri metodološke narave. Namreč tako Ančić (str. 43-62) kot tudi Milošević (str. 63-85) svoja razumevanja predstavita na podlagi »migracijske teorije«, ki je po mnenju marsikaterega zgodovinarja smatrana kot zastarela, obenem pa »ni v skladu« s postmodernističnim pogledom na družbene spremembe, ki poudarja vlogo »transformacije« družb, v katerih igrajo ključno vlogo raznovrstni socialni procesi npr. akulturacija, integracija ipd., medtem ko migracijski procesi igrajo bolj sekundarno vlogo. Poleg metodološkega izhodišča pa teza nima zanesljive podprtosti v virih (npr. Bilogrivić, str. 86-99). Za »transformacijsko tezo« na primeru hrvaške zgodnjerednjeveške zgodovine glej npr. Danijel Dzino, *Becoming Slav, Becoming Croat, Identity Transformations in Post-Roman and Early Medieval Dalmatia*. East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450-1450, 12. Leiden-Boston: Brill, 2010.

Nataša Golob, **Srednjeveški rokopisi in rokopisni fragmenti: Arhiv Republike Slovenije**. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Arhiv Republike Slovenije, 2018. 291 strani, ilustracije (Biblioteka/Bibliotheca, 17; Manuscripta et fragmenta, 1).

V novi seriji *Manuscripta et fragmenta* je konec leta 2018 Slovenska akademija znanosti in umetnosti skupaj z Arhivom Republike Slovenije izdala praktičen in koristen priročnik za vse, ki jih zanimajo srednjeveški rokopisni kodeksi in njihovi preostanki, pismenost in bralna kultura, knjižno slikarstvo, knjigoveštvo ipd. Zaslužna profesorica Filozofske fakultete v Ljubljani Nataša Golob je z gradivom Arhiva RS odprla večletni projekt evidentiranja in katalogizacije srednjeveških rokopisov in rokopisnih fragmentov, ki jih hranijo slovenski arhivi in knjižnice.

Rokopisne kodekse in fragmente iz Arhiva RS so raziskovalci sem in tja že obravnavali v različnih člankih (npr. Jože Šorn, Janez Zor, Janez Höfler, Jurij Snoj, Nataša Golob idr.), razstavnih katalogih (najbolj sistematično leta 1990 v katalogu *Rokopisi Arhiva Republike Slovenije*) in monografijah (Nataša Golob), vendar so bile predstavitve rokopisnih fragmentov običajno podrejene drugim vsebinskim ciljem in ne toliko kodikološki analizi. Največ pozornosti so namreč doslej pritegnili tisti fragmenti, ki so izstopali zaradi zgodovinskega pomena, so zrcalili kulturne tradicije, so kakovostna literarna dela ali pomembni jezikovni spomeniki. Med fragmenti iz Arhiva RS je tudi nekaj takih, ki so bili deležni posebne pozornosti zaradi knjižnega slikarstva.

Med pregledi srednjeveških rokopisnih kodeksov, zlasti tistih, ki so se ohranili v slovenskih javnih zbirkah, je sicer še vedno temeljno delo knjiga Milka Kosa in Franceta Steleta *Srednjeveški rokopisi v Sloveniji* iz leta 1931. V njej je (p)opisanih 159 kodeksov ter njihovih večjih in manjših ohranjenih delov (fragmentov). Prav tako je dragocena opozorila na fragmente zaslediti v katalogu prvotiskov, ki sta ga z naslovom *Inkunabule v Sloveniji* leta 1957 pripravila Alfonz Gspan in Josip Badalič.

Prav fragmentom, tudi najmanjšim, najbolj obdrsanim in zamazanim drobcem, se je sistematično posvetila Nataša Golob, že nekaj časa najboljša poznavalka in raziskovalka srednjeveške rokopisne knjižne produkcije na Slovenskem. Rezultati njenega ciljnega evidentiranja in popisovanja srednjeveških latinskih fragmentov bodo v naslednjih letih bržčas zamajali marsikatero ukoreninjeno predstavo o tem, kaj so na naših tleh nekoč pisali, prepisovali in brali.

Monografija ima smiselno zasnovano strukturo. Predgovoru urednika nove serije (Peter Štih) sledijo avtoričina kratka izhodiščna pojasnila in uvodna študija, ki

postreže s pregledom dosedanjih raziskav te problematike, metodološkimi prijemi in sintetično predstavitevijo najpomembnejših spoznanj raziskave.

V uvodni del knjige je umeščen tudi *Seznam srednjeveških rokopisov in rokopisnih fragmentov*, ki so nato predstavljeni v osrednjem delu monografije – katalogu. Seznam je pravzaprav povzetek »glave« vseh kataloških enot, saj prinaša natančno arhivsko signaturo fragmenta ali njegovega »nosilca« (številko in ime fonda oz. zbirke v strukturi Arhiva RS, oznako tehnične in/ali popisne enote, njen naslov in čas nastanka) in nato obravnavani fragment sam (naslov oz. vsebino fragmenta, morebitnega identificiranega avtorja ali prepisovalca, kraj nastanka oz. pisno šola, čas nastanka). Npr.: SI AS 1, Vicedomski urad za Kranjsko, šk. 2, fasc. I/2, Lit. B – IV, 18, Register tedenskega denariča kaplanije sv. Janeza v župniji Stara Loka, 1595–1597; 1. in 2. pismo Korinčanom. *Srednjeevropska šola (Klosterneuburg?)*, 3. četrtina 13. stoletja ali SI AS 1073, Zbirka rokopisov, I/31r, Dnevnik ljubljanskega jezuitskega kolegija, 1651; *Misal. Južna Nemčija, 1. polovica 15. stoletja*.

Katalogu sledijo na koncu monografije seznama osebnih in krajevnih imen, seznam vseh navedenih rokopisov, ki so bili konzultirani pri časovnih in prostorskih opredelitvah obravnavanih fragmentov (rokopisi so razvrščeni po abecednem redu njihovih nahajališč), izčrpna bibliografija (seznam kratic, spletnih virov, objavljenih virov in literature) in povzetek v angleškem jeziku (*Medieval manuscripts and manuscript fragments: Archives of the Republic of Slovenia*).

Katalog srednjeveških rokopisov in rokopisnih fragmentov je jedro monografije (str. 51–255). Golobova je zbrala 132 kataloških enot, ker pa je v nekaterih predstavljenih več kosov, je pravzaprav opisanih več kot 190 posamičnih fragmentov. Pod eno zaporedno številko je namreč mogoče najti večje število fragmentov, če so bili po tradiciji zbrani v eni mapi ali pa je ena vezava sestavljena iz več fragmentov istega rokopisa.

Posamični rokopisni fragmenti ali delni rokopisi se v Arhivu RS nahajajo v nekaterih starejših upravnih in pravosodnih fondih, precej več jih je v gradivu gospostev in samostanov – npr. SI AS 746, Cistercijanski samostan in državno gospostvo Kostanjevica (kar 31 enot); SI AS 748, Gospostvo Krumperk (5 enot); SI AS 767, Jezuitska rezidenca in državno gospostvo Pleterje (15 enot); SI AS 781, Cistercijanski samostan in državno gospostvo Stična (4 enote) – ter seveda v SI AS 1073, Zbirka rokopisov (35 enot), SI AS 1074, Zbirka urbarjev (13 enot) in SI AS 1080, Zbirka Muzejskega društva za Kranjsko, Muzejskega društva za Slovenijo in Historičnega društva za Kranjsko (15 enot). Poudariti velja, da so bili doslej bolj poznani zgolj fragmenti iz zadnjih treh navedenih zbirk, ki so natančneje popisane, dve od njih (SI AS 1073 in SI AS 1080) pa vsebujeta fragmente, ki so bili ob restavratorskih postopkih ali kako drugače ločeni od svojih nosilcev.

Fragmenti so v katalogu urejeni po naraščajočih signaturah, kakor so razvrščeni tudi fondi in zbirke Arhiva RS (konkretno od SI AS 1 do SI AS 1080). Ker je v nekaterih fondih oz. zbirkah pod eno signaturo v tehnični enoti (škafli, fasciklu, knjigi, mapi itd.) zbranih več fragmentov, so ti v katalogu zaznamovani s črkami abecede, zapisanimi v oklepaju.

Kodikološki popis vsakega fragmenta oz. kataloške enote praviloma (če jih je bilo mogoče določiti) vsebuje te podatke: sedanja signatura; starejše signature, knjižnični

vpisi in evidence starejših dokumentacijskih sklopov, zgodovinske notice; provenienca, kronološka in regionalna opredelitev; nosilec (znan / neznan, snet fragment); mesto fragmenta v drugotni rabi, opis uporabe v knjigoveške namene (tip vezave, šivalni način, vreznine za trakove); dodatno uporabljeni materiali (za podloge, vezice, šivanje in zavezovanje); opis fragmenta / fragmentov; dimenzije vidnega dela; izmera celotnega fragmenta; domnevne dimenzije osnovnega kodeksa; kodikološke prvine (dimenzije pisnega polja, tip zrcala, pikiranje, vrstična višina, paragrafi, reklamanti, kustode, foliiranje, naslovi v živi pagini, sekundarni pripisi itd.); paleografska oznaka, menjave rok; okrasne prvine; pisne snovi; vsebina, incipiti, ekspliciti, rubrike, liturgične oznake; lastnosti pergamenta in ohranjenost; zgodovina fragmenta; zgodovina in lastništvo nosilca, ekslibrisi; literatura in objave; drugi zaznamki.

»Idealni« opis kataloške enote ima tako kar 20 rubrik. Navedeni podatki pripomorejo k časovni, regionalni in vsebinski identifikaciji ter posredujejo informacijo o zgodovini prvotnega kodeksa in o drugotni rabi. »Odslužene« kodekse so namreč navadno razdrli in posamezni pergamentni fragmenti so zaradi trpežnosti, enostavne rabe in dostopne cene končali v delavnicah različnih rokodelcev, največkrat knjigovezov. Tako so dobili novo vlogo, spet kot element knjige, in to je bila navadno zadnja stopnja v življenju srednjeveškega kodeksa.

Ker je fragment marsikdaj edini materialni dokument o obstoju razdrtega rokopisa, je želela Golobova postreči s čim bolj natančnim popisom fragmentov. Njeno raziskovanje spremlja želja, »da bi iz preostankov sestavili večjo celoto, vtis o prvotnem kodeksu, pridobili zgodovinsko in kulturno utemeljene podatke o rokopisu, knjižnici, ustvarjalcih in bralcih. Gre torej za antropologijo srednjeveške knjige.«

V primerjavi s fragmenti v vezavah tiskov – praviloma so preostanki rokopisov, ki nimajo s srednjeveško preteklostjo krajev v osrednji slovenski deželi Kranjski nič skupnega (pač pa z okoljem, kjer so knjigo tiskali in zvezali) – pa fragmenti, ki so jih za prevleko ali okrepitev knjižnega gradiva potrebovali v tukajšnjih samostanih, župnijskih uradih ali gradovih, izvirajo iz bližnjega okolja in ti so zvečine sedaj v fondih in zbirkah Arhiva RS ter drugih osrednjeslovenskih arhivov in knjižnic.

Avtorica je pri popisu upoštevala samo fragmente v latinični pisavi; močno prevladuje knjižna gotica, druge pisave so izjeme. V katalogu zajeto gradivo časovno sega od sredine 9. stoletja do približno leta 1500. Med 132 enotami so tri iz obdobja do sredine 12. stoletja, 23 jih lahko datiramo v drugo polovico 12. stoletja, preostala dela pa so nastala v času med približno letom 1200 in zgodnjim 16. stoletjem. Najbrž ni treba posebej naglašati, da je časovna umestitev nedatiranega rokopisa zgolj na podlagi pisave in s paleografskim preverjanjem precej zahtevno opravilo ter da je datiranje v razpon polovice ali celo četrtine stoletja skoraj optimalen dosežek.

O vsebini fragmentov lahko rečemo, da jih je približno tretjina liturgične narave, seveda predtridentinske liturgije, ki je večinoma povezana z obredjem oglejskega patriarhata. Gre predvsem za misale, brevirje in lekcionarje, pa tudi glasbene rokopise in notirana liturgična dela. Precej (21) je odlomkov iz Svetega pisma. S svetopisemskimi odlomki ali vsaj citati so povezana teološka in nabožna dela; navedke je najti v pridižnih besedilih, molitvenikih, homilijarjih, legendarijih in drugod, npr. v delih Avrelija Avguščina, Gregorja Velikega in Bede Častitljivega.

Med pomembnimi besedili te vrste je treba izpostaviti dele *Klosterneuburške evangeljske pripovedi* (kat. 129); ohranjenih je pet obrezanih bifolijev. Ohranili so se tudi fragmenti treh zgodovinskih besedil, za katere doslej nismo vedeli, da so obstajala v rokopisni obliki: *Antiquitates Judaicae* Jožefa Flavija (kat. 75), *Historia scholastica* Petra Komestorja (kat. 36) in *Historia ecclesiastica* Orderika Vitala (kat. 6). Med odmevnejša in nepričakovana odkritja spada še fragment Ptolemajevga *Almagesta* (kat. 37), nastalega okrog leta 1200.

Besedilo je nabito z najrazličnejšimi podatki, signaturami, letnicami, imeni, merami ipd., nekaj podatkov se (vsaj na videz) tudi ponavlja. Veliko je opomb pod črto, med njimi precej vsebinskih, pojasnjevalnih. Branje je kljub temu gladko, saj je besedilo zanimivo, jezik pa sočen in oprijemljivo barvit. Vsak fragment je predstavljen tudi s črno-belo reprodukcijo kakega bolj značilnega ali zgovornega detajla.

Katalog srednjeveških rokopisov in rokopisnih fragmentov, ki jih hrani Arhiv RS, je prvi ciljno zastavljeni popis tega gradiva v eni od slovenskih javnih zbirk. Vse poklicne in ljubiteljske raziskovalce naše srednjeveške pisne dediščine lahko veseli napoved, da bodo v naslednjih letih na podoben način popisani tudi rokopisni fragmenti drugih ustanov, začnši z ljubljanskimi (Narodna in univerzitetna knjižnica, Nadškofijski arhiv v Ljubljani, Zgodovinski arhiv Ljubljana, Semeniška knjižnica). Novi katalogi bodo – tako kot pričujoči – ne le nadgradili Kos-Steletov katalog srednjeveških rokopisov, temveč bodo na novo raziskani ali odkriti fragmenti pričali še o razdrtih srednjeveških rokopisih, s čimer se bo precej spremenil tudi pogled na bralno kulturo »mračnega« srednjega veka. Sicer pa je nekdo zapisal, da je srednji vek temačen le še za tistega, ki ima sam temo v glavi.

Nataša Golob napoveduje, da že pričujoči popis (delnih) rokopisov in rokopisnih fragmentov iz Arhiva RS kaže, da se bo dosedanje vedenje lahko obogatilo za več kot sto rokopisnih del, predvsem z območja dežele Kranjske. Pomembna osnova za to trditev je dejstvo, da se je večina fragmentov ohranila na vezavah, ki so delo predvsem ljubljanskih knjigovezov od 16. stoletja dalje in to povezuje rokopisne preostanke s prisotnostjo kodeksov v tem okolju.

Tako kot so raziskave (in včasih navadni srečni slučajji) v slabem stoletju odkrili precej novih kodeksov in njihovih ostankov ter popravili ugotovitve Milka Kosa in Franceta Steleta, tako tudi popis fragmentov iz fondov in zbirk Arhiva RS ne bo pritisnil zadnje pike v zgodbo srednjeveških fragmentov iz osrednje slovenske arhivske ustanove. Bo pa katalog kot temeljni znanstveni pripomoček verjetno vzpodbudil še bolj poglobljene raziskave že znanih fragmentov in morda tudi odkrivanje »novih«.

In za konec. Vsi fragmenti, ki jih – dobesečno – osvetljuje monografija *Srednjeveški rokopisi in rokopisni fragmenti: Arhiv Republike Slovenije*, so nepodpisani in nedatirani. Bistvo kataloga je v evidenci znanih rokopisnih fragmentov, ki tako niso več povsem anonimni in so označeni z vsaj okvirnimi podatki glede časa in kraja nastanka ter vsebine. Lahko bi rekli, da je Nataša Golob zapuščene najdenčke potegnila iz pozabe in jim spet dala zdavnaj pozabljena imena. In njeno delo je res prava »arheologija knjige«, kot so nekoč rekli kodikologiji.

Darja Mihelič, **Piranske notarske knjige – fragmenti (1284–1296). Šesti zvezek.** Ljubljana: Založba ZRC SAZU, 2016, 306 strani. (Thesaurus memoriae. Fontes 13).

Darja Mihelič, **Piranske notarske knjige – fragmenti (1301–1320/1321). Sedmi zvezek.** Ljubljana: Založba ZRC SAZU, 2018. 249 strani (Thesaurus memoriae. Fontes 15).

Vseh sedem zvezkov objav piranskih notarskih knjig Darje Mihelič uvaja Prolog, v katerem navaja avtorica zaključke posvetovanja o programu izdavanja edicij virov za slovensko zgodovino, ki sta ga 13. oktobra 1972 organizirali Sekcija za občo in narodno zgodovino pri Institutu za zgodovino SAZU in Arhivsko društvo Slovenije. V programu je posebej poudarjeno, da imamo za primorska mesta ohranjeno veliko bogastvo notarskih, vicedomskih in drugih knjig, pri katerih bi se bilo zaradi množine tega gradiva potrebno omejiti na izdajo notarskih knjig in sicer najprej piranskih. 46 let od nastanka tega programa je uspela zaslužna znanstvena svetnica Darja Mihelič dokončati delo na izdaji piranskih notarskih knjig. Prvo knjigo piranskih notarskih zapisov je izdala leta 1984, zadnjo, sedmo, pa leta 2018.

Oceno prvega zvezka iz te serije – Najstarejša piranska notarska knjiga (1281–1287/9) – je v Zgodovinskem časopisu napisal Ferdo Gestrin in poudaril: “V celem izdaja te piranske notarske knjige lahko služi kot vzorec za izdajo vseh naslednjih notarskih knjig v Piranu.”¹ Darja Mihelič je po tem vzorcu nadaljevala z objavljanjem vseh nadaljnjih notarskih knjig, ki so se ohranile v Piranskem arhivu, ki deluje kot izpostava Pokrajinskega arhiva Koper.

V prvih štirih zvezkih je Darja Mihelič objavila vse štiri v celoti ohranjene piranske notarske knjige. V ostalih treh zvezkih pa so objavljeni fragmenti trinajstih, le delno ohranjenih piranskih notarskih knjig. Pri tem je avtorica za peti zvezek izbrala notarski kriterij in je v njem objavila tiste notarske zapise iz fragmentarno ohranjenih knjig, ki jih je zapisal notar Dominico Petenarij.² Drugače je s šestim in sedmim zvezkom, ki sledita kronološkemu kriteriju. Tako so v šestem zvezku objavljeni fragmenti tretjega (1284–1290), devetega (1290–1296) in desetega (1294–1295) notarskega kodeksa, v sedmem zvezku pa so objavljeni fragmenti

¹ Ocena Ferdo Gestrin: ZČ, 38, 1984, str.145–146

² Ocene Ignacij Voje: druga knjiga – ZČ 41, 1987, str. 365–366; tretja knjiga: ZČ 58, 2004, str. 220–222; četrta knjiga: ZČ 61, 1007, str. 239–240; peta knjiga: ZČ 63, 2009, str.488–489.

enajstega (1302–1303), dvanajstega (1305), štirinajstega (1319–1321), petnajstega (1301–1311) in šestnajstega (po 1308) kodeksa.

Kot pri vseh prejšnjih zvezkih, imata tudi šesti in sedmi zvezek naslednje sestavne dele: uvodni del s predstavitvijo tekstov (v celoti prevedeno tudi v angleški jezik), osrednji del s objavo notarskih imbreviatur in zaključni del.

Darja Mihelič zelo podrobno predstavi objavljene fragmente. Zvemo koliko listov obsega posamezni fragment, kako je ohranjen papir in kakšne vodne znake ima. Jezik zapisov je preprosta latinščina, avtorica pa se posebej dotakne kratic, ki so jih notarji uporabljali pri pisanju v pisarniški kurzivni minuskuli. Grafično predstavi in opiše vsako črko posebej, ki se lahko pojavlja v različnih oblikah. Besedilo ohranjenih delov notarskih zvezkov je pisano z gosjim peresom in črnilom.

Pisci v šestem zvezku objavljenih fragmentov notarskih sešitkov so notarji: Facina Grimaldi, Facina (Vitali?) in Franciscus de Malonbris. V zapisih so omenjeni še drugi notarji. V enem od njih je ohranjen podpis notarja Facina Grimaldija in notarski znak notarja Francisca de Malonbris, ki sta tudi objavlja (str. 17 oz. 38). V sedmem zvezku se v enem od zapisov omenja kot pisec notar Almericus, v dveh pa Perinus Appolonii.

Osrednji del objavljenih notarskih zapisov predstavljajo njihovi prepisi. Transliteracija predstavlja za izdajatelja enega največjih problemov, saj gre za zelo okrajšana in izrazito kurzivno zapisana besedila. Pri tem se je avtorica držala načela, da je pri prepisih ohranjala nedoslednosti, ki jih imajo izvorniki. Popravki in podobni posegi, ki so jih notarji naredili v svoja besedila, so opisani v sprotnih opombah pod posameznim zapisom. Te so, tako kot kratek uvodni regest, ki uvaja vsak notarski zapis, prevedeni še v angleški jezik.

Vsebina posameznih notarskih zapisov je zelo pestra, vendar pri vseh prevladujejo zadolžnice. V kolikor se v zadolžnicah omenja trgovsko blago zadolžitve, gre najpogosteje za žito in vino (tudi označeno kot gostilniško vino). Na kredit so jemali dolžniki tudi olje, sukno ali na splošno blago. V zvezi z zadolžnicami se omenjajo poroki ali zastave. V notarskih zapisih najdemo tudi pogodbe o poslovanju z nepremičninami, dogovore o delu, delitev ribolovnega območja ter živinorejske družbe v okviru katerih so posamezniki prevzemali živino v rejo, predvsem drobnico. V sedmi knjigi objavlja avtorica fragmente 15 knjige, v katero je vpisanih 24 testamentov. Ta rokopis je izredno dragocen, kajti oporoke so vsestranski pričevalci o družinah, sorodstvenih povezavah, premoženju, bivanjski kulturi in intimnemu svetu ljudi. Pri kreditnih pogodbah sem postal pozoren predvsem na posameznike (ki se pojavljajo kot upniki ali tujci). Tako je npr. dal upnik Petrus Bello od 15. januarja do 4. marca 1293 na kredit žito v 45 zadolžnicah. Verjetno je bil trgovec z žitom, morda pa se je potreba po žitu zaradi pomanjkanja (slaba letina?) zelo povečala. Med dolžniki-tujci se omenjajo posamezniki iz bližnjih istrskih krajev (Pulja, Buj, Umaga, Novigrada, Trsta, Proseka) kot tudi Gradeža. Med upniki bi posebej izpostavil tudi Lapa pokojnega Rainerija iz Firenc, ki pa je živel v Piranu. Vsekakor nudijo zapisi v notarskih knjigah zelo bogato gradivo za proučevanje vsakdanjega življenja v Piranu v srednjem veku.

V zaključnem delu objavlja avtorica tri sezname: seznam osebnih in krajevnih imen ter pojmovni seznam. Ob osebnih imenih so navedeni podatki o sorodstvenih

povezavah. To je nov pristop, ki služi k boljšemu poznavanju strukture prebivalstva Pirana v tem času. Pojemovni seznam služi kot priložnostni slovarček latinskih besed iz samih besedil notarskih zapisov.

Podobno kot v predhodnih zvezkih zaključuje tudi edicijo šestega in sedmega zvezka zelo uporaben in pregleden slovensko-angleški tabelarni seznam s povzetki posameznih notarskih vpisov. Seznam vsebuje za vsak notarski vpis stran, na kateri se v ohranjenem fragmentu notarske knjige nahaja vpis, datum in kraj zapisa in s tem sklenitve pravnega posla, oznako posla oziroma vpisa (npr. zadolžnica) in regist.

V sedmih zvezkih in v razponu štiriintridesetih let je Darja Mihelič objavila vse ohranjene notarske zapise Piranskega arhiva po naj sodobnejši edicijskih načelih. Rečemo lahko, da predstavlja celovita objava ohranjenih piranskih notarskih knjig, njeno življenjsko delo.

Ignacij Voje

Volker Leppin, **Martin Luter**. Ljubljana: Cankarjeva založba, 2017, 351 strani.

Martin Luter je nedvomno eden najprepoznavnejših posameznikov v evropski zgodovini. O tem duhovniku se je veliko pisalo že v času njegovega življenja, zaradi svojega delovanja in njegovih posledic pa je še v sodobnem času stalen predmet zanimanja zgodovinopisja in drugih družboslovno-humanističnih disciplin. Nemški zgodovinar Volker Leppin se je Lutrovega življenja in dela lotil s svežim pogledom. V leta 2010 napisani in leta 2017 v slovenščino prevedeni biografiji je Lutra obravnaval z drugačne perspektive in s sodobnimi kritičnimi prijemi. V predstavitvi bom najprej opisal vsebinsko zasnovo dela, nato se bom osredotočil na Leppinovo metodološko in konceptualno izhodišče, na koncu pa bom pokazal na širše implikacije te biografije.

Leppin je biografijo razdelil na enajst vsebinskih sklopov, ki kronološko sledijo življenju Martina Lutra. V začetnih poglavjih avtor opiše Lutrovo odraščanje, čas v samostanu in začetke profesure, pri čemer se osredotoči na različne vplive, ki so zaznamovali mladega Lutra. Posebej pomembno je tretje poglavje, »Mladi profesor« (str. 61–95), kjer avtor obravnava Lutrov intelektualni in duhovni razvoj. Pri tem je poudarjena vloga Johannesa Staupitza, Lutrovega duhovnega očeta, Lutrovo branje svetega Avgušтина in Lutrovo nasprotovanje Aristotelovi filozofiji. V naslednjih poglavjih so obravnavani dogodki iz leta 1517 in njihove neposredne posledice: po objavi znanih tez se je Luter udeležil disputov v Heidelbergu in Leipzigu, kjer je zagovarjal svoja provokativna teološka stališča, ki jih je na osnovi teh disputov še naprej razvijal. Za razumevanja bistva Lutrovih pozicij avtor izpostavi tri pomembne spise iz leta 1520, kjer je posebej pomembno Lutrovo razumevanje svobode. Leta po objavi tez torej pomenijo preobrazbo Lutrove osebnosti: dokončno je razvil svojo teološko misel, hkrati pa je postal javna oseba, česar se je tudi sam zelo dobro zavedal.

Leppin postavi leto 1525 za prelom Lutrove popularnosti in vpliva, ki se je v nadaljnjih letih znatno zmanjšal. V tem letu so se namreč odvijali ključni dogodki nemške kmečke vojne, v kateri se je duhovnik izkazal za zagovornika tradicionalnih avtoritet: ostro je nastopil proti kmečkim vstajam in celo eksplicitno spodbujal nasilje. Istega leta je imel tudi spor z znanim humanistom Erazmom Rotterdamskim, ki ga je Luter končal z nekoliko arogantno razglasitvijo pravilnosti svojih pozicij. Posledica vseh teh dogodkov je bilo zmanjšanje Lutrovega vpliva, čemur je sledila tudi manjša politična moč. Tako je v letu 1525 Luter dosegel »*zenit svoje uspešnosti*« (str. 218).

Od leta 1525 naprej je imel torej Luter povečini manj pomembno vlogo opazovalca, ne pa pobudnika ali voditelja. Avtor v naslednjih poglavjih nadaljuje predvsem z opisom pomembnih političnih dogodkov, kot so državni zbor v Speyerju, državni zbor v Augsburgu, ustanovitev šmalkaldenske zveze itd., in opiše Lutrovo omejeno sodelovanje pri njih. Pri razvoju različnih vej reformacije je treba izpostaviti Lutrov disput z Zwinglijem: skozi niz različnih nesoglasij je postalo jasno, da Luter ni hotel iskati nobenih ideoloških kompromisov, ki bi bili potrebni za združitev reformatorjev. Luter je bil ideolog, ne pa diplomat, kar je tudi pomenilo, da ni bil najbolj primeren za sodelovanje pri nadaljnjem poteku političnih dogodkov. V zadnjih dveh poglavjih avtor opiše Lutrova zadnja leta, v katerih se je posvetil predvsem profesuri.

Leppin se je pisanja biografije Martina Lutra lotil s specifičnim namenom, ki ga pojasni v uvodu: Lutrov intelektualni razvoj je želel prikazati z vidika mladega Lutra, ki še ni vedel za posledice svojih dejanj in ni bil obremenjen s slavo ali z močnimi političnimi reakcijami tradicionalnih sil. Avtor nas tako popelje skozi miselni eksperiment, v katerem poskuša odmisлити vednost o reformaciji in njenem poznejšem vplivu. Zaradi takega pristopa daje večji poudarek virom iz Lutrovih zgodnjih let, preko katerih se je mogoče najbolj približati pristnemu razmišljanju mladega duhovnika in profesorja – v poznejšem pisanju je bil Luter sam namreč že pod vplivom revolucionarnih posledic svojih idej. Avtor torej poudari, da moramo biti zaradi tega posebej kritični do Lutrovih poznejših spominov na mladost, saj obstaja velika nevarnost, da se je preteklih let spominjal pristransko. Problematiko človeškega spomina, o kateri se veliko piše v sodobnem zgodovinopisju, avtor tako vključi v analizo geneze reformacije, pri tem pa se seveda tudi dobro zaveda, da posledic reformacije ni mogoče povsem odmisлити.

S takim pristopom želi Leppin prispevati tudi k širšemu vprašanju: ali lahko pri Lutrovih idejah (in posledično tudi pri reformaciji nasploh) govorimo o prelomu, kontinuiteti, ali pa je bolje govoriti o nekakšni kombinaciji obojega? Po avtorjevem mnenju se je veliko zgodovinarjev tega vprašanja lotilo neprimerno, saj so bili preveč pod vplivom poznejšega dogajanja in končnega izida. Analiza te problematike pa bi morala potekati z zgoraj opisanim znanstvenim izhodiščem. Avtor v delu poudari številne vidike Lutrovega mišljenja, ki so povezani z družbo poznega srednjega veka in so nadaljevanje takrat že navzočih razvojnih teženj in premislekov prejšnjih teologov. Leppin se torej s svojim raziskovalnim izhodiščem in analizo, ki je zasnovana na njem, oddaljuje od stališč in spoznanj, ki trdijo, da sta Luter in reformacija pomenila čisti prelom: v Lutrovi zgodbi vidi veliko večjo mero kontinuitete kot večina drugih.

Primere opisanega raziskovalnega pristopa in najdevanja kontinuitete lahko najdemo v celotnem delu, predvsem pa so, kot je pričakovati, navzoči v začetnih poglavjih. Leppinov pristop lahko zaznamo že v samem črkovanju imena osebe, o kateri piše: v prvem delu knjige uporablja ime Luder, saj je bil to priimek, s katerim se je rodil, kar tudi posebej poudari povsem na začetku biografije (str. 21). Po letu 1517, ko si je duhovnik sam spremenil ime v Luter, začne tudi avtor pisati o Lutru »s t-jem«, kar lahko vidimo kot spremembo v Lutrovi percepciji samega sebe;

zdaj ni bil več mladi Luder. Poudarjanje vplivov takratnega časa (in posledično kontinuitete Lutrovega mišljenja) lahko med drugim najdemo v avtorjevem opisu Lutrove humanistične izobrazbe, ki je bila povsem v stiku z duhom časa (str. 29–30, 84); v Lutrovi metodologiji, saj se je močno ravnal po načelih poznega srednjega veka (str. 54); v razlagi izvorov njegove kritike cerkvenih avtoritet in poudarjanju čistega branja svetega pisma: »K razširjenemu srednjeveškemu hermenevtičnemu razmišljanju je spadalo stališče, da so tudi cerkveni očetje podrejeni Svetemu pismu« (str. 55); pri opisovanju močnega vpliva, ki ga je na Lutra imel Staupitz, ki je, kot se zdi, na vsak problem odgovoril z usmeritvijo na Jezusa Kristusa (str. 70–74), pri čemer avtor sklene, da »Bistveni del reformacijskega sporočila izhaja od poznosrednjeveškega spovednika, in to je vsaj osupljivo in lepo kaže, kako globoko je reformacijsko sporočilo zakoreninjeno v srednjeveških danostih« (str. 74); v Lutrovi interpretaciji in njegovi tesni povezanosti z deli svetega Avguština (str. 86–87); in kasneje, pri oblikovanju Lutrove teologije preko heidelberškega disputa in Lutrovega sodelovanja z Melanchtonom (str. 105). Avtor svoje misli o kontinuiteti nasproti preboju sklene na koncu podpoglavja »Reformatorski preboj?« (str. 104–105). Pri Lutrovem razmišljanju in reformaciji nasploh po avtorjevem mnenju ne moremo utemeljeno govoriti o preboju – podrobnejša analiza pokaže, da je šlo za postopen razvoj, pri katerem so na Lutra vplivali vsi naštetih dejavniki, ki pa so že bili prisotni v poznem srednjem veku (ali pa že prej). Vsi ti dejavniki so se med sabo prepletali in pripeljali do tega, čemur zdaj pravimo reformacija. Korenine reformacije so torej že obstajale v poznem srednjem veku – družba je bila pripravljena na spremembe. Luter je bil proizvod takratnih družbenih procesov in igral vlogo katalizatorja teh procesov, ki jo je moral nekdo prevzeti. Tako se je zaradi okoliščin znašel v središču revolucionarnega gibanja znotraj cerkve, s čimer je postal simbol reformacije, ali, kot se izrazi avtor, »prototip reformatorja v veliki skupini reformatorjev« (str. 221).

Leppin prav tako podčrta nekatere zglede, iz katerih je razvidno, da Lutrovim kasnejšim spominom ne moremo zaupati. Eden takih zgledov je nekonsistentnost pri Lutrovem pisanju o njegovem času v samostanu (str. 40–48). Če se osredotočimo na vire iz časa, ko je Luter dejansko bil v samostanu, se zdi zelo verjetno, da je bilo njegovo bivanje prijetno; duhovnik je celo govoril o ljubezni do samostana (o tem je pisal v letih 1515–1516). Kasnejši spomini na samostan, na primer iz leta 1521, pa nam pokažejo drugačno sliko, saj se je Luter tačas očitno oddaljil od samostanov. Kasnejšo nenaklonjenost razlagamo z dejstvom, da je bil Luter takrat že pod vplivom poznejšega razmišljanja, iz časa, ko se je že odvrnil od samostana. Avtor prav tako poudari, da si je Luter verjetno hotel retrospektivno razložiti svoj teološki razvoj kot prelom v mišljenju, kar je vplivalo na njegove spomine na preteklosti. Nekonsistentnost Lutrovega pogleda na bivanje v samostanu nam jasno pokaže, zakaj je potrebno imeti kritično distanco do spominov: ljudje spomine prilagajajo, pozabljajo ali celo popolnoma spreminjajo v luči kasnejših dogodkov. Spomine je zato potrebno primerjati z drugimi viri, ki so bolj zanesljivi, in jih na tak način postaviti v širši kontekst obravnavanih posameznikov.

Z metodološke perspektive je vredno izpostaviti tudi Lutrovo spominjanje preobrata v lastnem mišljenju (str. 97–105). Luter je leta 1545 opisal trenutek, ko

naj bi imel miselno razodetje in od katerega naprej naj bi o ključnih vprašanih teologije razmišljal povsem drugače. Zgodovinarji so se ogromno ukvarjali s tem besedilom, saj je možnih več interpretacij – predvsem ni strinjanja o časovni umestitvi domnevnega razodetja. Leppin je mnenja, da je potekala razprava na osnovi napačne predpostavke: mnogo zgodovinarjev je namreč vnaprej predpostavljalo, da se je razodetje res zgodilo, in so s tem v mislih nadaljevali analizo, kar je vodilo do pristranskih sklepov. Avtor svojo analizo nadaljuje z drugim Lutrovim besedilom, ki govori o domnevnem preobratu: Lutrovo posvetilo Staupitzu iz leta 1518. Obe besedili je seveda potrebno primerjati, da lahko pridemo do najbolj verjetnih sklepov o njuni verodostojnosti. Avtor izhaja iz filologije, kjer je pojav takih »dvojnic« stalnica. Po tehtanju treh možnosti v taki primerjavi pride do sklepa, da je najbolj verjetno, da sta obe besedili produkt Lutrove poznejše distorzije spomina. Besedilom pripiše tudi literarno zvrst poročil o spreobrnjenju. Takšna besedila je Luter nedvomno poznal od drugih avtorjev, kar je verjetno psihološko vplivalo na retrospektivno percepcijo lastnega miselnega razvoja. V Leppinovi analizi lahko vidimo skoraj šolski primer kritičnega pristopa do spominskih virov. Avtor najprej pokaže, da je dobro seznanjen s prejšnjimi analizami teh tekstov in njihovimi pomanjkljivostmi. Nato pri analizi besedil upošteva več različnih dejavnikov: širši kontekst Lutrovega življenja in razvoj njegove teologije, kronološko zanesljivost razlage, legitimnost drugih možnih razlag, verjetne psihološke učinke in poznavanje literarnega žanra besedil. Na podlagi teh premislekov pride do (po svojem mnenju) najverjetnejšega sklepa, pri čemer pa se zaveda, da drugih razlag ne moremo popolnoma izključiti zaradi same narave takšne analize.

Nasploh je Leppinova biografija Martina Lutra napisana zelo jasno in dostopno (kar, kot vemo, ni samoumevno pri družbenih znanostih). Avtor v uvodu razloži svoj znanstveni pristop in se s tem že na začetku osredotoči na bistveni problem svoje obravnave. To bralcu omogoči, da skozi branje nenehno spremlja in kritično vrednoti avtorjevo izhodišče. Leppin skozi celotno knjigo, zlasti pa skozi prvi del razvija argumente za svoja stališča in potegne jasne in dobro podprte sklepe. Avtor tudi odlično uporabi citate, ki vsakič znova jasno podprejo argumente in nasploh prispevajo k razumljivosti besedila. Avtorjeva obravnava problematike spominskih virov je posebno dobro predstavljena; moč tega dela biografije sloni na uporabi dejanskih primerov iz zgodovinopisja o reformaciji, ki jih avtor temeljito analizira in svoja stališča podpre s premišljenimi argumenti. Jasno je predstavljen tudi argument, da se je Lutrova misel postopno razvijala, in ob tem prikaže različne dejavnike, ki so vplivali na ta razvoj.

Bolj vprašljiv pa je domet tega dela za razpravo o kontinuiteti oziroma prelomu reformacije kot gibanja. Ker gre za biografijo, to delo sicer ni prostor za obsežno teoretično argumentiranje, vendar mu ne gre odrekati implikacij za tovrstno razpravljanje. Nenazadnje je bilo napisano prav s takimi vprašanji v mislih. Avtor argument o kontinuiteti razvije s (sicer dobro predstavljenimi) primeri, da je bil Luter pod vplivom humanistične izobrazbe, starejših besedil Avgušтина, pogledov Staupitza itd. Ampak po tej logiki bi lahko postavili pod vprašaj kategorijo zgodovinskih prelomov kot tako. Povsem samoumevno je videti, da imajo

vse »nove« ideje svoje predhodnike, kar posledično velja tudi za gibanja, ki se iz njih razvijejo. Tudi o »kontinuiteti in prelomu« ni smiselno govoriti, saj je vsak prelom v tem smislu tudi kontinuiteta, ker se nič v človeški družbi ne razvije brez preteklih vplivov. Vzemimo za primer francosko revolucijo, ki prav tako označuje zgodovinski prelom in začetek novega obdobja. Gibanje se je razvilo na ramenih razsvetljenske misli in v krizi starega režima. Prav tako so takratne družbene razmere pripeljale do drugih podobnih gibanj – ameriška revolucija se je zgodila že prej (»Deklaracija o neodvisnosti« je, na primer, tudi vplivala na »Deklaracijo o pravicah človeka in državljana«). Razlog, da ima francoska revolucija tako osrednjo vlogo v zgodovinopisju, ne leži toliko v njenem prelomu kontinuitete v ideološkem smislu, ampak predvsem v radikalnosti in vplivu revolucije na druga revolucijska gibanja po celem svetu. Prelom v primeru francoske revolucije torej primarno zaznamujejo *posledice*. Za omenjeno širšo implikacijo Leppinovega dela bi morali razložiti, kako je reformacija drugačna od drugih verskih in idejnih gibanj (in njihovih posledic), ki jih v zgodovini vidimo kot prelomne; ali pa bi morali razglasiti, da v zgodovini v zadnji instanci sploh ne obstaja kategorija preloma, saj imajo vse ideologije svoje zgodovinske izvore. Na omejeno obravnavo vprašanja o kontinuiteti kaže tudi čisti zaključek dela, ki se je avtorju očitno zdel dovolj pomemben, da ga je posebej omenil tudi v predgovoru k drugi izdaji: »[Luter] je bil tudi človek, ki so mu šele okoliščine njegovega časa omogočile, da je postal to, kar je bil« (str. 292). Z drugimi besedami: Luter je bil produkt svojega časa in družbe, v kateri je živel. To dejstvo pa bi vendar lahko zapisali o prav vsakemu posamezniku, ki ga niso vzgojili volkovi.

Robin Dolar

Marija Čipić Rehar, **Listine Nadškofijskega arhiva Ljubljana 1501–2015; Listine Nadškofijskega arhiva Ljubljana. Knjiga 1, 2.** Ljubljana: Nadškofija Ljubljana, 2016 in 2018, 616 in 310 strani.

Slovenski arhivi, ki kot prave zakladnice spomina v svojih depojih hranijo bogato gradivo, si v zadnjih letih prizadevajo, da bi to postalo lažje dostopno tako strokovno usposobljenim raziskovalcem kot tudi širši javnosti. S tem namenom so že pred časom začeli z njegovo digitalizacijo in ga tako obvarovali pred pretirano fizično uporabo, obenem pa so na ta način njegovim uporabnikom bistveno olajšali pristop. Druga pot za doseg tega cilja je (sistematično) objavljanje arhivskega gradiva, a ta možnost zahteva mnogo več truda in časa. Tem tendencam sledi tudi Nadškofijski arhiv Ljubljana, ki si že nekaj manj kot dve desetletji prizadeva za popis, digitalizacijo in postopno objavo svojega zelo bogatega gradiva. Poleg izdaj vodnikov po arhivu in inventarjev fondov se je pred časom pričela tudi sistematična obravnava obsežnega listinskega materiala. Zahtevne naloge se je lotil dr. Jure Volčjak, ki je popisal srednjeveške listine iz obdobja med letoma 1140–1500 in jih sedaj pripravlja za objavo, sledila pa mu je mag. Marija Čipić Rehar, ki je obdelala gradivo, nastalo v letih 1501–2015, in ga priobčila v dveh zvezkih. Prvi je izšel konec leta 2016 in obsega regeste 1273 listin, drugi pa spomladi 2018 in vsebuje 739 regist. Gre za izjemno dragocen in vsebinsko raznovrsten material iz več kot poltisočletnega razdobja, ki geografsko pokriva precej razpršeno ozemlje, kar je odraz teritorialne razdrobljenosti ljubljanske škofije vse do preureditve njenih meja v 18. stoletju. V predjožefinskem obdobju so namreč ljubljanskemu škofu podrejene župnije ležale tudi izven Kranjske, in sicer na južnem Štajerskem in južnem Koroškem.

Arhivi cerkvenih institucij nedvomno sodijo med najbogatejše in najbolj ohranjene. Medtem ko so se morale listine v teku novega veka postopoma umikati drugim načinom poslovanja, je papeška pisarna tradicijo njihovega izstavljanja ohranila vse do današnjih dni, kar se odraža tudi v zbirki listin v Nadškofijskem arhivu Ljubljana, ki obsega približno 3000 dokumentov, nastalih v letih 1140–2015. V Vatikanu jih še vedno zapisujejo na pergament in overjajo z visečimi svinčnimi bulami, namenjene pa so le posebnim priložnostim, kot so imenovanja škofov. Poleg teh v arhivu hranijo še celo vrsto drugih, za slovensko zgodovino izjemno pomembnih listin.

Prvi zvezek je smiselno urejen v več poglavij. V kratkem uvodu, razdeljenem na več podpoglavij, je avtorica najprej predstavila dotedanje delo na popisovanju

gradiva in njegove delne objave v preteklosti ter orisala nastanek in strukturo fonda zbirke listin. Temu sledi jednat prikaz posameznih tipov listin in njihove vsebine (listine iz papeške pisarne, škofovske listine, cesarske in vojvodske listine, meščanske listine, samostanske listine, listine stolnega kapitlja v Ljubljani, listine, ki so nastale na podlagi delovanja deželnih stanov, sodišč in uprave, listine posameznikov in notarske listine). Na koncu uvodnega dela so opisani material listin, pečati in struktura regestov, nekaj pozornosti pa je namenjene še predstavitvi načina zapisovanja osebnih, krajevnih in ledinskih imen ter vsebinskih problemov. Pred začetkom glavnega poglavja je objavljenih sedemnajst skrbno izbranih barvnih slik, ki prikazujejo posamezne tipe listin in pečatov, ter seznam kratic. Osrednje poglavje se razprostira na 516 straneh in bralcu prinaša 1273 regestov dokumentov, shranjenih v kronološko urejeni zbirki listin. Nanizani so v vrstnem redu glede na čas nastanka in so po svoji vsebini zelo raznovrstni, med njimi pa lahko najdemo celo izvlečke prepisov srednjeveških listin. Kot zanimivost velja omeniti, da se med latinskimi, nemškimi in dvema italijanskima nahaja tudi listina v slovenščini, izstavljena leta 1661. Knjiga je opremljena še s seznamom virov in literature ter z osebnim in krajevnim indeksom, ki omogočata lažje in hitrejše iskanje.

V drugem zvezku je avtorica objavila regeste papeških listin, imenovanih brevi, listine posameznih župnij, ki niso bile uvrščene v glavno zbirko listin in tako še vedno obstajajo kot posebne enote, listine iz arhiva reda uršulink in prepise listin. S 588 izvlečki so daleč najboljše zastopani brevi. Pri tem gre za listine iz papeške pisarne, ki so po vsebini in izgledu manj pomembne od bul. Medtem ko so prve urejale vsakdanje cerkveno življenje po škofijah, so bile druge namenjene bolj slavnostnim zadevam, kot so imenovanja škofov, ustanovitve župnij ipd. Brevi, shranjeni v Nadškofijskem arhivu Ljubljana, se vsebinsko delijo v štiri skupine: 1) podeljevanje odpustkov, 2) podeljevanje matrimonialnih dispencov, 3) podeljevanje spregledov za različne cerkvene službe in 4) fakultete, dovoljenja. Za marsikatero raziskovalca so najzanimivejši regesti listin župnij Polhov Gradec, Stari trg pri Ložu in Vače. Njihova vsebina je zelo raznovrstna, kar nekaj pa jih je še iz obdobja srednjega veka. Kot je Čipić Reharjeva opozorila v uvodu, gre v primeru župnijskih arhivov zadnjih dveh župnij za ostanke nekoč precej večjih listinskih korpusov. V začetku 20. stoletja so namreč na Vačah hranili še več kot sto listin, od katerih se jih je do danes ohranilo le 18, v Starem trgu pri Ložu pa je bilo pred dobrim stoletjem 33 listin, a jih je v Nadškofijski arhiv Ljubljana pozneje prišlo samo 23. Iz župnijskega arhiva Polhov Gradec je znanih devet listin, medtem ko so bili dokumenti iz ostalih manjših župnijskih arhivov razvrščeni v zbirko listin. Objava regestov listin iz arhiva uršulink obsega 28 listin, vsebinsko pa zadevajo premoženje, ki je pozneje prišlo v last redovnic. Med prepisi listin je kar nekaj zelo zanimivih primerkov, kot sta na primer slovenski prevod naznanila nadvojvode Ferdinanda II. o obisku njegovih komisarjev iz leta 1615 in papeška listina iz leta 1689 glede angleškega kralja Jakoba II., ki je sprejel katoliško vero iz političnih razlogov. Glavnina vsega objavljenega gradiva sega v čas 17. in 18. stoletja.

Drugi zvezek je prav tako razdeljen v več poglavij. Kratkemu uvodu, v katerem avtorica predstavlja obravnavano gradivo, sledi nekoliko daljše podpoglavje, kjer

so podrobneje opisani posamezni tipi listin (brevi, listine župnij Polhov Gradec, Stari trg pri Ložu in Vače, listine iz arhiva uršulink in prepisi listin). V nadaljevanju so orisana načela za oblikovanje besedila registrov ter shematični prikaz popisa. V zaključku uvodnega dela knjige Čipić Reharjeva predstavlja še jezike, v katerih so napisane objavljene listine, in standarde zapisovanja osebnih, krajevnih in ledinskih imen. Pri tem kot posebno zanimivost izpostavlja dva v slovenščini napisana teksta iz prve polovice 17. stoletja, katerih namen je bilo obveščanje lokalnega prebivalstva. Seznamu kratic in okrajšav sledi devetnajst reprodukcij izbranih listin z izvlečki, nato pa se začenja glavno poglavje knjige, v katerem so po posameznih sklopih nanizani registri. Brevi so znotraj vsake škatle oziroma ovoja kronološko razvrščeni, preostali sklopi listin pa v celoti temeljijo na tem načelu. Na koncu so še seznam virov in literature ter osebni in krajevni indeks.

Vlogo založnika je pri obeh zvezkih prevzela Nadškofija Ljubljana, in sicer je prvi izšel v 200, drugi pa v 100 izvodih. Na skupno 926 straneh je bralcu na voljo kar 2012 registrov listin z različno vsebino, ki služijo kot pomemben vir za preučevanje ne le cerkvene, ampak tudi pravne, upravno-teritorialne, agrarne, gošpodarske, kulturne, socialne in lokalne zgodovine. Slovensko zgodovinopisje je z izdajo teh zvezkov bogatejše še za eno pomembno delo, ki bo nedvomno služilo kot eden temeljnih pripomočkov za raziskovanje. Uporabno je najbolj za preučevalce novejših obdobj, a bodo lahko po njem posegali tudi medievisti, saj je objavljenih kar nekaj izvlečkov zanimivih srednjeveških listin.

V celoti gledano je delo zasnovano natančno in pregledno in le pozorno oko najde v njem kakšno pomanjkljivost. Na tem mestu velja izpostaviti tu in tam kakšen terminološki spodrseljaj pri prevajanju nazivov upravnih uradov in dednih služb, za zapisovanje in slovenjenje imen in priimkov plemičev, zlasti za zgodnejša obdobja, pa bi bila bolj primerna oblika npr. Henrik Čušperški in ne Heinrich pl. Čušperški. Ponekod je vprašljiva še transkripcija izvirnega besedila, vendar vse to prav nič ne zmanjšuje izjemnega dela avtorice mag. Marije Čipić Rehar.

Jernej Kotar

A. Wess Mitchell, **The Grand Strategy of the Habsburg Empire**. Princeton, Oxford: Princeton University Press, 2018. 403 strani.

Habsburški imperij ne v očeh sodobnikov ne poznejših raziskovalcev ni užival ugleda posebno dominantne vojaške sile. Čeprav se je lahko v določenih obdobjih svojega obstoja pohvalil z vrhunskimi generali, prvovrstno oborožitvijo in odmevnimi zmagami na bojnih poljih, je doživljal tudi hude poraze in ponižanja. Kljub temu se mu je bilo dano na izrazito prepisnem kotičku evropske celine obdržati dolga stoletja, dlje kot marsikateremu navidezno imenitnejših, bolj slavljanih tekmecev.

Tako dolgo preživetje Habsburžanov na čelu države, obtežene s preštevilnimi napetostmi in izzivi, ni moglo biti stvar golega naključja. Kaj je bilo tisto gibalno, ki jim je omogočilo kljubovati viharjem in se vedno znova pobrati na noge vse do končnega zloma v letu 1918, je gotovo vrhunsko raziskovalno vprašanje – celo tako zahtevno in strahospoštovanje vzbujajoče, da si ga v slovenskem prostoru komaj upamo zastaviti na glas, kaj šele, da bi o njem poglobljeno razpravljali.

Toliko bolj neobremenjeno je to storil A. Wess Mitchell, zgodovinar in politični analitik tekasaškega rodu. Leta 2017 je na Svobodni univerzi v Berlinu (Freie Universität Berlin) uspešno zagovarjal doktorsko disertacijo z naslovom *The Grand Strategy of the Habsburg Empire 1700–1866: A Study in Interstitial Time-Management*. Študija je že leto pozneje doživela knjižno objavo, ki je kmalu po izidu dosegla slovenski trg in si vsekakor zasluži podrobnejšo obravnavo.

Mitchellovo delo se osredotoča na dobro stoletje in pol življenja donavske monarhije, kronološko zamejenega z dvema ostrima ločnicama. Začenja se z letom 1700, ko je bila habsburška dinastija z izumrtjem španske veje in izbruhom težavne nasledstvene vojne prisiljena poiskati novo orientacijo na evropskem prizorišču, končuje pa jo v letu 1866 z odločilnim porazom v vojni proti Prusiji, ki je Avstriji praktično odvzel položaj velesile in jo v zunanjepolitičnem delovanju postopoma potisnil v odvisnost od novonastale nemške države pod Bismarckovo taktirko.

To je torej časovni kontekst, v katerem Mitchell preučuje vlogo habsburškega imperija v zapleteni politični geografiji Evrope. Posebej se osredotoča na »visoko strategijo«. Ta pojem bistveno presega golo strategijo – pojem, ki bi ga po klasični definiciji Carla von Clausewitza opisali preprosto kot načrt, kako z delovanjem v vojaškem spopadu doseči končno zmago. »Visoka« strategija pa po drugi strani pomeni skupek vseh ukrepov oziroma sredstev, s katerimi si država dolgoročno zagotavlja varnost in obstoj.

V razburkanem, bojevitom ozračju 18. in 19. stoletja je bilo vprašanje varnosti življenjsko pomembna prioriteta vsake evropske države, tudi habsburškega imperija. V številnih pogledih je bila ta državna tvorba nekaj posebnega. Kljub prostorskemu obsegu in razmeroma bogatim naravnim virom so njeno gospodarsko moč in politično učinkovitost nenehno hromili notranji dejavniki – zlasti pisana etnična sestava njenega prebivalstva, trdoživi preostanki fevdalnega izročila z visoko stopnjo lokalne avtonomije in posledično upravna razdrobljenost, ki je oblastnikom preprečevala v celoti izkoristiti dane potenciale.

Druga temeljna značilnost donavske monarhije so bile njene geografske danosti. Mitchell še zdaleč ni prvi opazovalec, ki habsburško Avstrijo dojema kot izrazito prehodno stičišče svetov: evrazijske stepe in Panonske nižine, Balkana, Italije oziroma Sredozemlja in osrčja srednje Evrope. Opominja pa, da je ta prehodnost v perspektivi realne politike bolj kot prednost pomenila veliko težavo. Celó če odmislimo izpostavljeni položaj nizozemskih in lombardskih posesti, prostranstva pod habsburškim žezlom niso niti približno sestavljala enotnega, trdno zakoličenega prostora. Njihove meje so se v grobem opirale na gorske verige Alp, češkega sredogorja, Karpatov in Dinarskega gorstva, a čeprav so te naravne ovire marsikdaj olajšale obrambo pred agresivnimi sosedi, same po sebi še zdaleč niso obetale zanesljive varnosti. Po drugi strani je praktično edino povezovalno os v tem prostoru pomenil veletok Donave, ključna prometnica, ki je omogočala hiter pretok gibanja vsaj v smeri od severozahoda proti jugovzhodu.

Avtor poudarja, da obstanek habsburškega srednjeevropskega imperija v obravnavanem obdobju nikoli ni bil samo po sebi umevno dejstvo. Apetite po njegovih ozemljih so gojili nevarni tekmeci na vseh štirih straneh neba – absolutistična, visoko centralizirana Francija kot najmočnejša evropska država, izrazito militantna, vse dominantnejša Prusija, nadalje Rusija kot »speči velikan« z domala neizčrpnimi sredstvi in željo po prodoru skozi Bospor, na koncu pa še Osmanski imperij, pešajoča, a še vse do konca 18. stoletja spoštovanja vredna velesila. K temu je bilo treba dodati bližino dveh ključnih kriznih žarišč. Prvo je tlelo v politično razcepljeni (severni) Italiji, nad katero so si Habsburžani prizadevali ohraniti nadzor že zaradi strateških premislekov, nenazadnje tudi gospodarskega pomena, drugo pa na Balkanu, kjer je postopna slabitev osmanske nadoblasti odpirala vakuum, ki so ga poskušali zapolniti novi, pogosto zelo nepredvidljivi akterji.

Osrednji cilj Mitchellove raziskave je pojasniti, kako se je s temi izzivi spoprijela habsburška dinastija. Za začetek se seveda poraja vprašanje, ali bi v njenem političnem delovanju med leti 1700–1866 sploh lahko prepoznali enoten dolgoročni pristop. Mitchell na take pomisleke odgovarja pritrdilno, s pregledno analizo državne strategije, kot so jo kovali veliki vojskovodje in vladarji svojega časa – denimo Evgen Savojski, Marija Terezija in Jožef II., nadvojvoda Karel, kanclerja Kaunitz in Metternich, nazadnje Franc Jožef.

Ta analiza je zaradi prostorskih omejitev marsikdaj zgoščena, morda tudi nekoliko poenostavljena, a vendarle solidno podprta z dejstvi in presenetljivo lucidna. Čeprav se je avstrijska situacija v nekaj več kot stoletju in pol obravnavanega obdobja bistveno spreminjala in so tudi njeni voditelji temu primerno iskali nove

rešitve iz perečih zagat, je iz skrbnega zgodovinskega pregleda vendarle mogoče izluščiti nekaj opornih točk, ki so očitno zaznamovale temelj habsburške »visoke strategije«.

Po Mitchellu bi jih lahko povzeli približno takole: habsburški imperij se je nenehno soočal s potencialno grožnjo močnih, ekspanzivno usmerjenih tekmecev. Čeprav se je načeloma opiral na razmeroma veliko, dobro opremljeno armado, njene zmogljivosti nikoli niso dosegle stopnje, ko bi lahko brez zunanje pomoči zanesljivo odvrnile grožnje iz sosesčine, še zlasti zato, ker je prehodni značaj prostora avstrijske monarhije nenehno pretel z nevarnostjo napada na dveh ali celo več frontah. Navsezadnje si država nadaljnje rasti oborožene moči ni zmoгла privoščiti niti zaradi omejitev domačega gospodarstva oziroma prešibkih davčnih prilivov. Da je habsburška politika kljub temu lep čas uspešno krmarila med čermi aktualnih izzivov od španske nasledstvene vojne do spopadov z Osmanskim imperijem, dvoboja na življenje in smrt s Prusijo Friderika Velikega, nato še z revolucionarno Francijo in Napoleonom Bonapartejem, lahko pojasnimo z zapletenim, a vendarle logičnim in razumljivim modelom delovanja.

Njegovo jedro je bila izrazito obrambna strategija. Ta je vojno dojemala kot skrajno sredstvo, ki se mu velja izogniti skorajda za vsako ceno. Namesto ozemeljske ekspanzije je zagovarjala varovanje meja, tudi z izgradnjo obsežnih utrdbenih pasov, kot sta bila protiturška vojna krajina in sloviti trdnjavski štirikotnik v Padski nižini. Poglavitni porok miru pa je pomenila spretna diplomacija. Z njo je Avstrija skušala izolirati sovražnike in hkrati ves čas iskala trdne zaveznike, ki bi jo obvarovali pred nevarnostjo spopadov na dveh frontah. V teh prizadevanjih je habsburška dinastija našla najdragocenejšega prijatelja v Rusiji, vse dokler se njuni interesi niso razšli v petdesetih letih 19. stoletja. Pomemben člen habsburške obrambne politike je pomenil tudi obroč prijateljskih satelitskih držav, ki je ustvaril varovalno tamponsko cono med domačimi mejami in potencialnimi sovražniki.

Mitchell razvoju tega *leitmotiva* spretno sledi od začetka 18. stoletja do končne zmage nad Napoleonovo Francijo in zmagoslavjem Metternichove politike. Na dunajskem kongresu ustoličeni *pax austriaca* naj bi torej pomenil zenit habsburške moči, v katerem pa že klijejo zametki prihodnjega zatona. Ključna prelomnica v tej strateški sliki sovpada z nastopom oblasti Franca Jožefa. Kljub uspešnemu zatrtju marčne revolucije se je naraščajoči val nacionalizma in zunanjih pritiskov hitro stopnjeval. Avtor ugotavlja, da so nove razmere mladega cesarja zapeljale v drugačno, bolj tvegano smer. Pretirano zagledan v krepitev habsburških oboroženih sil je v veliki meri opustil defenzivno politiko svojih predhodnikov. To se mu je kmalu maščevalo, še posebej zato, ker je Avstrija med krimsko vojno (1853–1856) odkrito nastopila proti ruskim interesom in za vedno izgubila svojega poglavitnega, pravzaprav edinega merodajnega zaveznika.

Vse bolj osamljena donavska monarhija se je nato znašla v nepovratni spirali. Leta 1859 se je nespametno vpletla v vojno proti Sardinsko-piemontskemu kraljestvu in Franciji, ki jo je stala oblasti nad Lombardijo. Še usodnejši udarec ji je sedem let pozneje zadala Prusija, odtlej nesporna voditeljica Nemške zveze, od zmage nad Francijo v letih 1870/1 združiteljica Nemčije in osrednja kopenska

sila Evrope. Mitchell zato v avstrijskem porazu pri Kraljevem Gradcu zaznava odločilni trenutek habsburške poti navzdol – tako notranje- kot zunanjepolitični prosti pad, ki je donavsko monarhijo z dualizmom najprej razcepil na dva dela, v nadaljevanju pa jo z izgubo tamponskih satelitov in nastajanjem nacionalnih držav na njenih mejah nepovratno vodil v senco Nemčije.

S tem smo vsebinsko povzeli bistvene točke Mitchellove študije. Tematika, s katero se je soočil njen avtor, je seveda tako obsežna in težko obvladljiva, da je ni mogoče izčrpati v eni sami, pa čeprav razmeroma obsežni monografiji. Morda najbolj utesnjujoča omejitev študije izvira iz njene časovne umestitve v obdobje med leti 1700–1866. Nekoliko širša kronološka perspektiva bi brez dvoma prispevala še kako novo opažanje, boljši uvid, morda dodatno osvetlitev katere od točk diskusije. Navsezadnje je bila habsburška vojaška organizacija 18. in 19. stoletja neposredni dedič starejših rodov, vse tja do Maksimiljana I. kot tistega vladarja, ki je najgloblje posegel v obrambni ustroj vzhodnoalpskega prostora, saj je bilo vplive njegovih reform čutiti vse do konca Avstro-Ogrske in njenega vojaškega aparata.

Ob pozornem branju ne moremo mimo dejstva, da se je avtor študije sprijemal s precejšnjimi jezikovnimi in geografskimi preprekami. Pisanje o visoki politiki habsburškega imperija, problematiki z nešteti niansami, bi pomenilo velik zalogaj za še tako uveljavljenega »domačega« strokovnjaka iz srednjeevropskega okolja, kaj šele za razmeroma mladega zgodovinarja, ki prihaja z druge celine. To je bržkone razlog, zakaj občasno naletimo na nerodnosti pri transkripciji in prevodih iz nemškega jezika, zlasti pa na nedoslednosti pri zapisovanju zemljepisnih lastnih imen. Tudi pri katerem od zemljevidov, zlasti v prvem delu knjige, zasledimo kako površnost, ki nakazuje nepopolno poznavanje lokalne geografije.

Vendar bi težko trdili, da je zaradi takšnih drobnih spodrsnjajev avtorjevo razmišljanje kakor koli manj tehtno. Prej nasprotno, študija v splošnem deluje kot presentljivo zrelo, prepričljivo argumentirano znanstveno delo. Povsem logično je, da bi jo bilo mogoče še v mnogih pogledih nadgraditi, posamezna izvajanja razviti v samostojno diskusijo ali kod predlagati alternativno razlago. Kot celota pa Mitchellova monografija pomeni pronicljiv uvid v zelo pestro, v mnogočem še danes aktualno problematiko.

Pregled uporabljene bibliografije pokaže, da se je avtor pri svojem delu v precejšnji meri opiral na literaturo v angleškem jeziku. Temu ni kriva le jezikovna distanca – po pravici povedano geopolitika in strategija v prostoru nekdanje habsburške monarhije ne sodita med posebej priljubljene ali javno izpostavljene raziskovalne teme, zato je poglobljena znanstvena produkcija s tega področja dokaj skromna. Ali so za takšno nezanimanje, celo nerazumevanje lokalnih raziskovalcev do enega bistvenih vidikov lastne preteklosti krive travmatične izkušnje polpretekle zgodovine, splošna družbena klima, morda pomanjkanje kompetentnih strokovnjakov ali kaj drugega, je vprašanje zase. Vsekakor je zanimivo, da se s tematiko habsburške strategije danes verjetno ukvarja precej več zgodovinarjev iz Nemčije, Velike Britanije in Združenih držav Amerike kot pa iz držav naslednic izumrle donavske monarhije.

Iz povedanega je moč razbrati, da se odnos javnosti do zgodovinopisja v različnih kulturnih okoljih, celo tistih, ki pripadajo deklarirano istemu »zahodnemu« svetu, med seboj precej razlikuje. Omenjeno se na zelo zgovoren način kaže tudi v poklicni karieri avtorja tu predstavljene študije. A. Wess Mitchell je namreč od leta 2017 najvišji funkcionar ameriškega ministrstva za zunanje zadeve (*assistant secretary of state*), pristojen za evropske in evrazijske zadeve.

Njegova raziskava torej ne bo ostala zgolj na ravni akademskega larpurlatizma. Po mnenju ameriške diplomacije so izkušnje habsburške monarhije pri reševanju zapletenih geopolitičnih izzivov očitno eden od tistih zgodovinskih modelov, ki so lahko v dragocen poduk voditeljem sodobnega sveta, tudi osrednji globalni velesili našega časa. Zlasti pomembno se zdi, da se potrebe po takšnem raziskovanju in preizpraševanju zgodovine zaveda celo trenutna administracija Združenih držav Amerike, pogosto deležna obtožb na račun mednarodnega izolacionizma in nenaklonjenosti do intelektualne sfere.

Nauk te zgodbe je bržkone dovolj jasen – zgodovina je učiteljica življenja, še prav posebej pa državne politike in visoke strategije. Kako dobro (če sploh) se zavedamo pomena tega načela v slovenskem okolju, naj bo prepuščeno bralčevi presoji. Bržkone si brez razčiščenih pogledov na ključna vprašanja geopolitike, strategije in zgodovinskega konteksta ne more obetati uspeha nobena suverena država, ne planetarna supersila niti manjši lokalni igralci, kot je Republika Slovenija. Mitchellov prispevek je vsekakor pomenljivo opozorilo, da je takšno tematiko vredno, pravzaprav celo nujno sistematično preučevati skozi optiko znanstvenega zgodovinopisja.

Tomaž Lazar

Vlasta Stavbar, **Majniška deklaracija in deklaracijsko gibanje. Slovenska politika v habsburški monarhiji od volilne reforme do nove države (1906–1918)**. Maribor: Založba Pivec, 2017, 275 strani.

Kar sto let je moralo preteči, da smo končno dobili pravo število podpisnikov majniške deklaracije, o kateri je bilo že toliko pisano. O njej so pisali najpomembnejši slovenski zgodovinarji, seveda tudi politiki, novinarji. Prispevki so segali od najbolj vznesenih do skrajno suhoparnih, nikomur pa se ni zdelo vredno, da bi deklaracijske pole preštel, jih analiziral, ugotovil njihovo število in geografsko razširjenost. Vedno se je govorilo o okrog 200.000 podpisih na teh deklaracijskih polah, zdaj pa je število naraslo za dobro tretjino na skoraj 326.000.

Zdaj so te pole preštete in analizirane. Poglobljen pregled in analiza deklaracijskega gibanja je ob stoletnici deklaracijskega gibanja izšla v monografiji zgodovinarke dr. Vlaste Stavbar, ki je višja bibliotekarka specialistka v Univerzitetni knjižnici Maribor, in od leta 2005 tudi glavna in odgovorna urednica Časopisa za zgodovino in narodopisje, avtorica monografij *Kulturno dogajanje v Mariboru 1914 do 1918* (1998) in *Politik Vekoslav Kukovec, politično delovanje do leta 1918* (2014).

Natančno in truda polno delo je nastajalo v prostem času in na račun dopustov ter se je zavleklo do izida leta 2017. V monografiji je natančno in celostno prikazano, kje vse se je to manifestacijsko gibanje dogajalo, ki je zajelo ves slovenski etnični prostor. Deklaracijo pa so podpisovali tudi Slovenci v Gradcu, na Dunaju, zgornještajerskih premogovnikih, veliko podpisov je bilo tudi iz Istre, Dalmacije, nekaj iz Slavonije in Bosne.

Poudariti je treba, da je bila to največja manifestacija, kot so tedaj rekli, ženstva, in prav čudno je, da se ob zdajšnjem velikem zanimanju za žensko vprašanje, ta tema ne zdi zanimiva, morda zato, ker so deklaracijsko gibanje v glavnem vodili duhovniki.

Monografija je razdeljena na dve obširni poglavji, ki imata vsaka več podpoglavij. V prvem poglavju (str. 12–78) je zelo natančen in sumaren pregled političnega dogajanja v Cislajtaciji v zadnjih dvajsetih letih monarhije, ki je narejen na podlagi najnovejše literature. Novo in najpomembnejše je drugo poglavje z naslovom *Deklaracijsko gibanje – utrip množic* (str. 79–235). To je pregled deklaracijskih izjav po historičnih deželah in razvrščenih po krajih in sodnih ter političnih okrajih. Najprej so izjave, ki so shranjene v Pokrajinskem arhivu v Mariboru. Naprej so

izjave iz Štajerske, nato iz Kranjske, Goriške, Koroške in Istre, za njimi še izjave zunaj slovenskega prostora. Sledijo izjave iz Arhiva republike Slovenije, ki so vezane v šestih knjigah z naslovom Podpisi slovenskih žena in deklet za jugoslovansko deklaracijo. Dodane so še nevezane pole. Posebno poglavje je posvečeno deklaracijskim shodom, zborovanjem in taborom. Zadnji kratki podpoglavji nas privedeta do razpada monarhije in do nove države SHS ter Kraljevine Jugoslavije. Povzetkom v slovenskem, angleškem in nemškem jeziku sledi obširen seznam literature, gradiva iz arhivov v Mariboru, Ljubljani, Kranju, krške škofije, Muzeja novejšje zgodovine v Ljubljani in Univerzitetne knjižnice v Mariboru. Kot je običaj v znanstvenih delih je na koncu še seznam oseb in krajev. Knjiga je ilustrirana z izjavami za majniško deklaracijo in s tozadevnimi razglednicami, na naslovnici pa je še osnutek za fresko slikarja Mihe Maleša. Monografija je izšla pri mariborski založbi Pivec s finančno podporo mariborske mestne občine in Javne agencije za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

S to knjigo je odpravljen še en dolg v slovenskem zgodovinopisju in je v nekem smislu podoben izdaji podpisov za Zedinjeno Slovenijo Staneta Grande.

Iz monografije se vidi, kakšne so bile dileme tem, kaj se bo godilo ob morebitnem koncu habsburške monarhije, če bo do tega sploh prišlo, saj o tem še niso resno razmišljali. Želja po miru je bila vesplošna, prav tako misel in zahteva po preoblikovanju države. Na republiko ni nihče mislil, še manj, da bi šli v novo državno skupnost, saj je bilo šele poleti 1918 jasno, da bo vojna izgubljena in da bo tudi počil habsburški okvir. Za del slovenske politike je bila tivolska resolucija v času deklaracijskega gibanja še vedno bolj napredna, moteče je bilo sklicevanje na hrvaško državno pravo. Čas je bil nejasen in napet.

Vsekakor bi se s študijem deklaracij vsaj za lokalno zgodovino dalo ugotoviti, vsaj deloma, socialno strukturo posameznih sodnih okrajev in bi bilo za lokalno zgodovino prav dobrodošlo analiziranje. To seveda ni bil namen te raziskave, ki je na vsak način pomemben in dragocen prispevek slovenskemu zgodovinopisju.

Franc Rozman

Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti 33. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 2015, 371 strani.

Judit Gál: Ugarski horizonti u povijesti Crkve u Dalmaciji: Analiza kraljevskih darovnica Crkvi (str. 1-20). Članek obdeluje problematiko kompleksne vloge ogrskih kraljevskih darovnic v 12. in 13. stol., v času vladavine dinastije Arpadovića. Prvi del analize na podlagi narativnih in diplomatičnih virov se koncentrira na kronološke in teritorialne karakteristike darovnic, medtem ko drugi del obdeluje mesta, kjer so bile darovnice izdane, da bi se s tem ustvarila slika o načinu, ki ga je kraljevski dvor koristil v komunikaciji s podaniki, posebej med kraljevskimi in vojvodskimi obiski Dalmacije. Naposled zadnji del članka navaja prejemnike darovnic in razmere v katerih so bile darovnice izstavljane mestom v obravnavanem razdobju. Postavlja se tudi vprašanje kako je urbani razvoj vplival na izstavljanje kraljevskih darovnic Cerkvi ter kako je kraljevski dvor reagiral na družbene spremembe na obalnem območju.

Maja Cepetić: Srednjovekovni Ivanić - razvoj i prostorna organizacija naselja (str. 21-48). Na podlagi zgodovinskih virov, ohranjenih gradbenih spomenikov in terenskih raziskav je avtorica poskusila ugotoviti zgodovinske pogoje, ki so vplivali na razvoj srednjeveškega Ivanića, osrednjega naselja istoimenskega posestva zagrebškega škofa, s poudarkom na obdobje 13. in 14. stol. Zaradi dobrega prostorskega položaja ob veliki cesti, ki povezuje Čazmo z Zagrebom, se je naselje v drugi polovici 13. stol. razvilo v svobodno (škofovsko) trgovsko mesto. Izražena osrednjost v lokalnem smislu, je produkt niza funkcij (upravno-administrativnih, verskih, prometnih, trgovskih in sodnih), ki jih je imelo srednjeveško naselje in ki so pomembno vplivale na njegov razvoj.

Branka Grbavac: Zadarska plemićka obitelj Ljubavac u 14. stoljeću (str. 49-68). Avtorica v razpravi na podlagi objavljenega in neobjavljenega gradiva v fondu Spisi zadarskih bilježnika v Državnom arhivu v Zadru, prikazuje zgodovino in delovanje članov družine Ljubavac v zadarski komuni v 14. stol. V razpravi so objavljeni biografski podatki o članih te družine in so analizirane njihove oporoke.

Anita Bartulović: O jezičnoj komunikaciji prema spisima zadarskog notara Petra Perencana (1361- 1392) (str. 71-101). V zadarskem Državnom arhivu obstaja velik del neobjavljenega gradiva, ki se nanaša na srednjeveški Zadar. Med tem gradivom se nahajajo številni notarski spisi, iz katerih so se črpali podatki, ki nam služijo

za razjasnjenje gospodarskih, družbenih, pravno-političnih in kulturnih aspektov srednjeveške mestne komune in njenega zaledja s ciljem, da bi se razrešilo vprašanje etnogeneze. To gradivo je treba pregledati v filološkem kontekstu zaradi dopolnitve slike o komunikaciji med ljudmi različne družbene, kulturne in jezikovne pripadnosti, ki so težili k pravni uniformiranosti svoje širše družbene skupnosti. V tem pogledu je bila podlaga sporazumevanja komunikacija v latinskem jeziku, ki je prevladal njihovo različnost, je pa to različnost tudi absorbiral. To se opaža v notarskih spisih, v katerih so v njihov srednjeveški latinski korpus vključene številne besede slovanskega ali romanskega izvora. Zato se na podlagi analize posameznih vrst notarskih spisov Petra, imenovanega Parenčan iz Padove (1361-1392) izdvajajo termini iz vernakularnih jezikov v latinskem jezikovnem korpusu, upoštevajoč, da je jezik odraz sprememb, ki se dogajajo v sociolingvističnem kontekstu, ki so nastale zaradi gospodarskih in kulturnih gibanj določenega razdobja. Prav tako se v razpravi skuša osvetliti problem razvoja komunikacije med ljudmi različne družbene in etnične pripadnosti v stiku z latinskim administrativnim jezikom, glede na to, da o tem niso na voljo nikakršna eksplicitna obvestila v zgodovinski virih zadarske komune.

Suzana Miljan: *Familiaritas* i klijentelski sustav unutar plemičkog društva Zagrebačke županije za vrijeme vladavine Žigmunda Luksemburškog (1387-1437) (str. 103-132). V razpravi se obravnava vpliv pripadnosti velikaških družin na družbeni položaj pripadnikov srednjega in nižjega plemstva in njihovih družin. Pri tem slednji niso izgubili svoj plemiški status niti druge vrste plemiških svoboščin, ki so jih sicer uživali, kar je moglo dovesti do sporov z njim nadrejenih velikašev. Poudarek je dan na vpliv teritorialnih faktorjev kot odločujočih za sklepanje klijentelskih odnosov. Ti problemi so obravnavani na primerih velikaških rodbin Zagrebške županije za čas vladavine Žigmunda Luksemburškega.

Tatjana Paić-Vukić: Pedagoški i moralno-didaktički zbornik Muslihuddina Kninjanina iz 1609. godine: Rukopisi arapskog izvornika i osmanskog prijevoda (str. 133-162). Leta 1609 je bil Muslihuddin, sin Alijev iz Knina, v Banji Luki derviški šejk in profesor medrese, džamijski imam, pridigar in muftija. On je sestavil zbornik v arabskem jeziku z naslovom *Poklon učiteljima i dar učenicima*, ki ga je nato prevedel na osmanski turški jezik. To je zbirka nasvetov za življenje v skladu z islamskim naukom in spodbuda za učenje in poučevanje, ki se v velikem obsegu sestoji iz koranskih ajetov, hadisov in drugih islamskih izročil. Rokopisi arabskega izvornika in osmanskega prevoda se hranijo v Orientalskoj zbirki Arhiva HAZU v Zagrebu. V razpravi so prikazani rezultati paleografskih in kodikoloških raziskav teh rokopisov, ki nakazujejo sklep, da oba izvirata iz prve polovice 17. stol. Vendar se niti za enega ne more šteti, da je avtograf. Raziskava vsebine zbornika kaže, da sta samo uvodno avtobiografsko poglavje in sklep Muslihuddinova avtorska teksta, srednji del pa so izvlečki iz zbirk hadisa in verskoprnih in didaktičnih del drugih piscev. V delu je podan prevod uvoda in sklepa z arabskega jezika v hrvaški jezik, kakor tudi primerjava vsebine in stila arabskega in osmanskega teksta.

Vesna Tudjina: Recepcija Marka Antuna de Dominisa u Engleskoj (1614-1622). (str. 163-172). Marko Antun de Dominis je preživel v Angliji slabih šest let. V tem času je odnos do njega nihal od navdušenega poslušanja njegovih pridig in slavljenja

njegove učenosti do njegovega izгона iz države. Kakor se je menjala politična klima, pogojena z različnimi interesi in spremljana z raznovrstnimi spletkami, tako se je menjal tudi odnos Angležev do Dominisa, ali osnovna karakteristika tega procesa izhaja iz nerazumevanja Dominisovih resničnih prizadevanj. Na podlagi dokumentov, ki so ohranjeni v Britanskem državnem arhivu (The National Archives) v Londonu, je prikazano, kako so od Dominisovih idej v Angliji sprejeli le tisto, kar je bilo trenutno politično dobrodošlo, da pa se pri tem njegovih idej pravzaprav ni niti poskušalo preveriti.

Lovorka Čoralić: Zadarski otočani u mletačkim prekomorskim kopnenim postrojbama (18. stoljeće) (str. 173-198). Tema te razprave je namenjena razčlenitvi deleža vojakov, ki so bili doma iz zadarskih otokov v beneških prekomorskih kopnih postrojenjih (pehota in konjenica) v 18. stol. Delo temelji na razčlenitvi izvirnega arhivskega gradiva, ki je shranjeno v Archivio di Stati di Venezia, gre pa za popise pripadnikov posameznih vojaških enot, ki jih je sestavljala pristojna državna magistratura (Inquisitori sopra l'ammistrazione dei pubblici ruoli). V osrednjem delu razprave se razčlenjuje časovni okvir v katerem so se spominjali zadarskih otočanov v beneški kopenski armadi, njihova ožja zastopanost v kopenskih in konjeniških enotah, osebne značilnosti vojakov, poveljniški kader, kakor tudi kraji njihovega delovanja oz. popisovanja enot, v katerih so ti vojaki bili evidentirani. V dodatku k razpravi je podan celovit pregled vojakov iz zadarskih otokov, zapisanih (po dosedanjih raziskavah) v beneški pehoti in konjenici.

Grozdana Franov - Živković: Glagoljski mandat iz 1750. O postrojavanju teritorialnih snaga Zadarskih otoka. (str. 199-215). Beneška oblast je organizirala prostovoljno armado za vojskovanje sposobnih mladeničev. Teritorialne sile (forza territoriale) so imele vojne, obrambne in redarstvene vloge. V primeru vojne nevarnosti so jih mobilizirali. Moški, ki so bili sposobni za orožje so morali prestati razne vojaške vaje na mestih, ki so bila odrejena za njihove enote. V razpravi je prikazano kako, kdaj in kje se je odvijalo postrojavanje pripadnikov teritorialnih sil na zadarskem otočju ter kakšne so bile vsakodnevne naloge častnikov na teh vajah. V fondu družine Lantanase se nahaja mandat o obnašanju na teh vajah, s katerim se je skušalo preprečiti nered in medsebojne spore, ki so se sicer vsakodnevno dogajali med meščani posameznih sosednih in bolj oddaljenih mest zadarskih otokov.

Ana Biočić: »Nevaljao« svečenik ili »nemaran« Biskup - tužba đakovačkog svečenika Josipa Karla Fučka protiv biskupa Strossmayera 1869. godine (str. 217-237). V članku se na podlagi arhivskega gradiva Hrvaškega državnega arhiva v Zagrebu in Nadškofijskega arhiva v Zagrebu raziskuje obtožba proti škofu Josipu Jurju Strossmayerju zaradi zanemarjanja in nepoštenega postopanja s kaplani njegove Đakovačke ali Bosanske in Sremske škofije. Obtožbo je duhovnim in civilnim oblastem posredoval škofijski kaplan Josip Karlo Fučko. V prvem delu razprave so prikazani biografski podatki o tožniku Fučku, ki se kasneje dovedejo v zvezo s samo obtožbo. Nato se rekonstruira potek tožbe, za katero se je odkrilo, da je imela politično ozadje. Prikazane so posledice, ki jih je tožba imela za tožnika in obtoženca. Na koncu je prikazano Fučkovo življenje po tožbi, glede na to da je bil degradiran v status laika.

Dunja Modrić-Blivajs: Biografije zagrebačkih srednjoškolskih profesora i njihov doprinos razvoju akademije i sveučilišta (1883-1903). (str. 239-263). Na podlagi izvirnega arhivskega gradiva iz Državnega arhiva v Zagrebu (Matica i sposobnika zagrebačkih srednjih škola) so obdelani življenjepisi štiridesetih srednješkolskih profesorjev, ki so z svojim znanstvenim delovanjem dali prispevek k razvoju Kraljevskega vseučilišča Franje Josipa I. v Zagrebu ter Jugoslovanske akademije znanosti in umetnosti, prav tako v Zagrebu. Nekateri so svoje kariere nadaljevali na Modroslovni in Teološki fakulteti. Izkazali pa so se tudi v svojih znanstvenih disciplinah. Na koncu je dodan seznam srednješkolskih profesorjev, ki so postali člani JAZU v Khuenovem obdobju.

V oddelku Gradivo je prikazano besedilo Ivana Jembriha: Pisma Ivana Kostrenčiča Vatroslavu Jagiću (str. 267-280). Še vedno se trdi, da so pisma znamenitih slavistov v zgodovini slavistike dragoceni vir za poznavanje njihovih življenjskih razmer in odnosov med njimi na eni strani, z druge strani pa so taka pisma vir relevantnih podatkov tudi o družbenopolitičnih, kulturnih razmerah in znanstvenih pogledih o filološki tematiki, s katero so se ukvarjali. Zaradi tega so pisma posameznih slavistov iz preteklih razdobij pomembno gradivo za zgodovino slavistike. Da je to res izpričuje štirinajst pisem Ivana Kostrenčiča (1844-1924), namenjenih Vatroslavu Jagiću (1838-1923). Eno pismo je iz Dunaja (1875), enajst iz Zagreba (1895), iz leta 1896 je eno pismo, eno je iz Crikvenice (1914). Večina pisem je namenjena Jagiću iz Zagreba na Dunaj. Prvo pismo je iz obdobja, ko je imel Kostrenčič službo prvega knjižničarja Univerzitetne knjižnice (1875-1911), potem pa je bil tudi tajnik in blagajnik matice Hrvatske (od 1877). Tukaj objavljena pisma so opremljena z beležkami in komentarji.

Objavljeno so tudi recenzije 34 publikacij v angleškem, hrvaškem, latinskem, madžarskem, nemškem, romunskem in srbskem jeziku.

Jože Maček

Popravek

V številki 3–4/72 (2018) Zgodovinskega časopisa smo na str. 504 napačno zapisali, da je akad. Janko Pleterški umrl 8. junija 2018. Na ta dan je bila objavljena njegova smrt, umrl pa je 2. junija 2018. Za napako se opravičujemo.

Uredništvo

Navodila avtorjem prispevkov za Zgodovinski časopis

1. Temeljne usmeritve

Zgodovinski časopis objavlja razprave v slovenskem, angleškem, nemškem, francoskem, italijanskem in hrvaškem jeziku. Ostale prispevke (krajše članke, ocene, poročila ipd.) objavlja v slovenskem jeziku.

Prispevki naj bodo po možnosti napisani v pisavi Times New Roman. Običajna velikost črk je 12, razmak med vrsticami pa 1,5.

Za jezikovno korektnost prispevkov so dolžni poskrbeti avtorji, prav tako so odgovorni za strokovno in znanstveno korektnost prispevkov.

Vsak prispevek mora vsebovati poštni in elektronski naslov avtorja ter njegovo telefonsko številko. Prispevke je potrebno oddati v tiskani in elektronski obliki na naslov uredništva: Uredništvo Zgodovinskega časopisa, Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta, Aškerčeva 2, SI-Ljubljana; info@zgodovinskicasopis.si ali peter.stih@guest.arnes.si. Naslov datoteke sestavljata ime in priimek avtorja.

Prispevkov, ki jih uredništvo Zgodovinskega časopisa sprejme v objavo, avtorji ne smejo hkrati poslati drugi reviji.

Za prevod izvlečkov in povzetkov v tuj jezik poskrbi uredništvo.

Razprave so recenzirane, recenzentski postopek je anonimen.

Uredništvo prispelega gradiva ne vrača.

2. Navodila za pripravo prispevkov

Uredništvo bo v postopkih za objavo upoštevalo le prispevke, ki bodo pripravljene v skladu s sledečimi navodili.

Razprave:

Razprava mora vsebovati naslednje elemente, ki si sledijo po navedenem vrstnem redu:

- glavni naslov razprave (male tiskane črke, velikost črk 16, okrepjeno, središčna poravnava);
- ime in priimek avtorja (velikost črk 12, okrepjeno, središčna poravnava);
- izvleček oz. sinopsis (velikost črk 10), ki naj v prvem odstavku vsebuje: priimek in ime avtorja (okrepjeno), avtorjeva izobrazba in strokovni/znanstveni naziv, avtorjev poštni in elektronski naslov. Drugi odstavek naj vsebuje naslov razprave (okrepjeno). Tretji odstavek naj vsebuje izvleček vsebine (skupaj s presledki do okvirno 600 znakov), četrti odstavek pa do 5 ključnih besed;
- besedilo razprave (velikost črk 12), v katerem naj bodo jasno označena mesta za slikovno gradivo, ki ga je potrebno predložiti ločeno. Odstavki naj bodo brez vmesnih vrstic in se začnejo z zamikom od levega roba. Naslovi (pod)poglavji so okrepjeni in pisani z malimi tiskanimi črkami;
- povzetek razprave, ki naj vsebuje njen naslov (male tiskane črke, velikost črk 12, okrepjeno) ter ime in priimek avtorja, naj skupaj s presledki okvirno obsega do 6000 znakov.

Poročila, krajši zapisi, knjižne ocene:

- poročila s simpozijev, konferenc in drugih dogodkov vsebujejo točen naslov dogodka ter datum in kraj prireditve (male tiskane črke, velikost črk 12, okrepjeno);
- knjižne ocene vsebujejo ime in priimek avtorja ali urednika (razprto, velikost črk 12), naslov knjige (okrepjeno), založbo, leto in kraj izida, število strani.

Pri tem tipu prispevkov sta ime in priimek avtorja prispevka navedena na njegovem koncu na desnem robu.

Pri vseh prispevkih naj avtorji zelene poudarke v besedilu označujejo s *poševnimi črkami* in ne s podčrtavanjem ali okrepitvijo.

3. Citiranje

Citiranje je obvezno v opombah pod črto (velikost črk 10). Na koncu prispevka mora slediti seznam uporabljenih virov in literature (velikost črk 12), ki vsebuje vse v prispevku citirane vire in literature.

V opombah se določeno delo ali vir citira samo na skrajšan način in sicer na sledeč način: priimek avtorja, *kratka oznaka citiranega dela (naj ne presega treh besed in v poševnih črkah)*, navedba strani (okrajšano) (npr. Grafenauer, *Mesto Simona Rutarja*, str. 11). Smiselno se ta določba uporablja tudi pri citiranju arhivskih in objavljenih virov ter gradiva z medmrežja.

V seznamu virov in literature na koncu ločeno navedemo vire (arhivske, objavljene, ustne, časopisne ipd.) in literaturo (naslovi sklopov so pisani z malimi tiskanimi črkami, okrepitveno). Znotraj teh sklopov je gradivo navedeno po abecednem redu priimkov avtorjev (urednikov, fondov itd.); enote istega avtorja pa so razvrščene kronološko. Seznam vsebuje samo popolne navedbe citiranih del oziroma gradiva:

- pri arhivskih virih navedemo ime arhiva, ime fonda ter po potrebi številke fasciklov ali škatel;
- pri monografijah navedemo: priimek in ime avtorja: *naslov (in podnaslov) (v poševnem tisku) monografije*. Naslov serije, v kateri je monografija objavljena (po potrebi). Kraj izida: ime založbe, leto izida (npr. Gestrin, Ferdo, *Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem*. Ljubljana: Slovenska matica, 1991);
- pri člankih navedemo: priimek in ime avtorja: naslov članka. *Naslov periodike ali zbornika (v poševnem tisku)*, za periodiko še letnik, leto, strani celotnega članka (npr. Grafenauer, Bogo, Mesto Simona Rutarja v slovenski historiografiji. *Goriški letnik* 3, 1976, str. 9–19). Pri zborniku za naslovom članka navedemo: (po potrebi ime in priimek urednika). *Naslov zbornika*. Kraj izida: ime založbe, leto izida, strani celotnega članka (npr. Janša-Zorn, Olga, Turizem v Sloveniji v času med vojnoma (1918–1941). *Razvoj turizma v Sloveniji. Zbornik referatov*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1996, str. 78–95).

4. Slikovno gradivo

Zgodovinski časopis načeloma objavlja le črno-belo slikovno gradivo.

Slikovno gradivo sprejema uredništvo le v elektronski obliki in v visoki resoluciji (300 dpi), shranjeno nestisnjeno v datoteko vrste TIFF.

Slikovno gradivo (fotografije, grafikoni, tabele, zemljevidi itd.) je potrebno priložiti ločeno (v tekstu naj bo označena samo lokacija gradiva) v posebni mapi (datoteki) z avtorjevim imenom in priimkom.

Slikovno gradivo mora vsebovati odgovarjajoče podnapise z navedbo vira.

Uredništvo Zgodovinskega časopisa

Instructions for authors

1. Basic Submission Instructions

Zgodovinski časopis (Historical Review) publishes papers in Slovene, English, German, French, Italian, and Croatian languages. Other contributions (short articles, reviews, reports, etc.) are published in Slovene.

Contributions should be written in Times New Roman, size 12, with 1,5 line spacing.

The authors are solely responsible for linguistic and scientific accuracy of their contributions. Each contribution should contain postal and E-mail address of its author, together with his/her phone number.

Contributions should be submitted in printed format as well as by e-mail to the editorial office: Uredništvo *Zgodovinskega časopisa*, Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta, Aškerčeva 2, SI-Ljubljana; info@zgodovinskicasopis.si or peter.stih@guest.arnes.si. The name of the submitted file should consist of its author's name and surname.

Contributions that have been approved for publication by the editors should not be submitted for publication elsewhere.

Translation of abstracts and summaries into a foreign language shall be provided by the editors.

The papers are subject to peer review evaluation; the reviewers remain anonymous.

Contributions submitted for publication shall not be returned to their authors.

2. Submission Information

In order to be considered for publication all submissions should be prepared according to the following guidelines:

Papers:

All papers must conform to the style guide below and should contain the following elements listed in the following order:

- Title (lowercase letters, font size 16, bold, center).
- Author's name and surname (font size 12, bold, center).
- Abstract (font size 10). Its first paragraph should contain author's surname and name (bold), education, professional/academic title, postal and e-mail address. The second paragraph should contain the paper's title (bold). The third paragraph should contain an abstract of the paper's contents (not to exceed approximately 600 characters, including spaces). The fourth paragraph should contain up to 5 key words.
- Text (font size 12) with clearly indicated spaces for illustrations (which should be submitted separately). There should be no double spacing between paragraphs. Each paragraph should start with indentation for the left margin. Chapter (and subchapter) titles should be written in lowercase letters, bold.
- Summary should contain the paper's title (lowercase letters, font size 12, bold) and author's name and surname. The summary should not exceed 6000 characters, including spaces.

Reports, Short Articles and Notes, Book Reviews:

- Reports from conferences and other events should contain the exact title, date, and location of the event (lowercase letters, font size 12, bold).
- Book reviews should contain the name and the surname of the author or editor (expanded spacing, font size 12), book title (bold), publisher, year and place of publication, number of pages.

The name and the surname of the author of contributions of this type should be listed on the right-hand side at the end of the text.

Desired emphases should be written in *italics* rather than underlined or in bold letters.

3. Citations (Footnotes)

Citations should be written as footnotes at the bottom of the page (font size 10). The text should be concluded with a list of all sources and literature (font size 12) that have been cited within the text. When citing a work or a source in a footnote the following (abbreviated) format is used: author's surname, *a short title of the cited work (written in italics, it should not exceed three words)*, and page number (abbreviated) (i.e. Grafenauer, *Mesto Simona Rutarja*, p. 11). The same format is used for the citing of archival, published, and online sources.

Alphabetical listing of all references should be placed at the end of the text, with sources (archival, published, oral, newspaper, etc.) and literature listed separately (titles of each type of references should be written in lowercase letters, bold). Within each reference type, material should be listed alphabetically according to the surname of the author (editor, fund, etc.); several works of the same author should be listed chronologically. The listing of references should contain only complete citations of cited works or material:

- Archival sources: archive name, fund name, and (when necessary) number of file storage folder or box.
- Monographs: author's surname and name, *title of monograph (and subtitle) in italics*. Title of the series in which the monograph has been published (when necessary). Place of publication: publisher, date (i.e. Gestrin, Ferdo, *Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem*. Ljubljana: Slovenska matica, 1991).
- Articles: author's surname and name: title of article. *Title of periodical or miscellany (in italics)*; in case of periodicals, the title should be followed by volume number, date, cited page(s) (i.e. Grafenauer, Bogo, *Mesto Simona Rutarja v slovenski historiografiji. Goriški letnik* 3, 1976, pp. 9–19). In an edited miscellany the title of the article should be followed by: (surname and name of editor – when necessary). *Title of miscellany*. Place of publication: publisher, date, cited page(s) (i.e. Janša-Zorn, Olga, *Turizem v Sloveniji v času med vojnama (1918–1941). Razvoj turizma v Sloveniji. Zbornik referatov*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1996, pp. 78–95).

4. Graphic Materials

Zgodovinski časopis generally publishes graphic materials only in black and white. They should be submitted in electronic form and in high resolution (300 dpi), saved in non-compressed TIFF file format.

Graphic materials (photographs, graphs, tables, maps, etc.) should be submitted separately (with their correct positions clearly marked in the text), in a separate folder (file) marked with author's name and surname.

Graphic materials should always carry a caption explaining the image and its source.

Editors

ISSN 0350-5774

9 770350 577002

ZČ | Ljubljana | 73 | 2019 | št. 1-2 (159) | str. 1-264